

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ս.Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի
(ՓՈՐՁ VII ԴԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ
ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ՎՐԱ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ 1963

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

С.Т. ЕРЕМЯН

АРМЕНИЯ
ПО «АШХАРАЦУЙЦ» - У
(АРМЯНСКОЙ ГЕОГРАФИИ VII ВЕКА)
(ОПЫТ. РЕКОНСТРУКЦИИ АРМЯНСКОЙ КАРТЫ VII ВЕКА
НА СОВРЕМЕННОЙ КАРТОГРАФИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ)

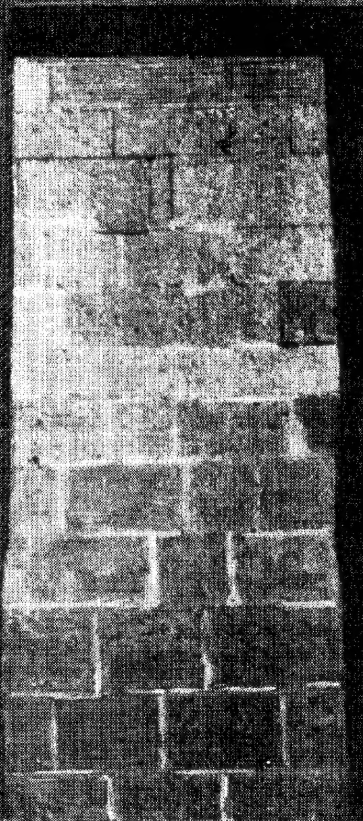
ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАН 1963

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ

ՆԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի
(ՓՈՐՁ VII ԴԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ
ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ՎՐԱ)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Համբարի կողմից	5
Ներածություն	7
Բացատրագիր	31
Քուսկան հարստություններ: Հայաստանի օգտակար հանածոները, բուսական և կենդանա-	
կան աշխարհը ըստ «Աշխարհացայց»-ի	31
Հավելված Ա. «Աշխարհացայց»-ի Մեծ Հայքի և հարևան նրկրների քարտեզը պարունակող ընդարձակ քնագրի գլուխները (փորձ բնագրի վերականգնման): Բնագիրը աշխար- հաբար թարգմանությամբ	109
Հավելված Բ. «Փոքր աշխարհներին» (նահանգներին) և քավառների տարածությունը և հա- ջորդականությունը ըստ Ք Ք-ի	116
Յանկեր	121
ա) Տեղանուններ	123
բ) Անձնանուններ	150
գ) Բուսական, կենդանական և հանքային հարստություն	153

Ներդիր՝ Քարտեզ՝ «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացայց»-ի (փորձ VII դարի հայկական
քարտեզի վերականգնության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա): Մասշտաբ՝
1:1250000:

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԵՑ

Պատմական Հայաստանի սույն Բարոեզր, ինչպես և նրան կից լույս տեսնող ներկա աշխատությունը Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Ս. Ս. Երեմյանի խորագրին ու երկարամյա ուսումնասիրության արդյունք է, մի աշխատանք, որը բազմատեղյակ գիտնականի պատմական, աշխարհագրական և աղբյուրագիտական համակողմանի գիտելիքների հմտալից միաձուլման մի չգերազանցված օրինակ է, այն էլ գիտության այնպիսի դժվարին ու սակավ հետազոտված բնագավառում, ինչպիսին վաղ-ֆեոդալական Հայաստանի պատմական աշխարհագրությունն է:

«Աշխարհացոյցը» ֆեոդալիզմի շրջանի առաջին գործն է, որը շարունակում է անտիկ աշխարհագրության տրադիցիաները և Պտղոմեոսի գործից հետո համաշխարհային Բարոեզագրական և աշխարհագրական գրականության մեջ գրավում է առաջնակարգ տեղ: Հին հայ աշխարհագրագետի գրչին պատկանող սույն երկը, Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկի» նման, իրենից ներկայացնում է Բարոեզակագրության մի ձեռնարկ: Սակայն, ինչպես համոզիչ վերլուծության միջոցով սպացուցում է Ս. Երեմյանը, հին հայ աշխարհագրագետն իր հայրենիքի՝ Մեծ Հայքի նկարագրման ընթացքում հաշիվով հանդերձ Պտղոմեոսի Բարոեզագրական սկզբունքներին, չի բավարարվել նրա տվյալներով, նա հավաքել ու արձանագրել է բոլորովին նոր, անհամեմատ ավելի հարուստ և ավելի ճշգրիտ տվյալներ ինչպես բուն Հայաստանի, այնպես և նրան սահմանակից Վրաստանի, Աղվանքի, «Սարմառիայի», Իրանի և այլ երկրների նկարագրման համար:

VI—VII դդ. սահմանագլխին ստեղծված «Աշխարհացոյցը» պատմական որոշակի պատճառներով արտացոլում է IV դ. Արշակունյաց Հայաստանի Բաղաթական սահմանները: Բանն այն է, որ VI դ. վերջերին Անդրկովկասի ժողովուրդների միացյալ պայքարը Բյուզանդիայի և Իրանի դեմ Երկադրեց զավթիչներին փաստորեն ճանաչել Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի անկախությունը: «Աշխարհացոյցի» հեղինակը մի կողմից արտահայտում էր հայ իշխող շրջանների Բաղաթական բաղձանքները, որոնք երազում էին հայկական ինքնուրույն պետականության վերականգնման մասին, իսկ մյուս կողմից, ելնելով իր կրոնադավանաբանական սկզբունքներից, անդրկովկասյան երկրները դավանաբանական տեսակետից համարում էր մի միացյալ երկիր, որն այն ժամանակ ենթարկվում էր Դվինում նստող հոգևոր պետին: Ինչպես հայտնի է, Անդրկովկասը նույն ձևով էին ներկայացնում նաև վաղ ֆեոդալիզմի շրջանի այլագրի աշխարհագրագետները, ասորիները և մանավանդ արաբները, որոնք «Արմենիա» աշխարհագրական տերմինով միավորում էին ողջ Անդրկովկասի և Հայկական բարձրավանդակի հողերը:

Ս. Երեմյանը, համեմատելով Պտղոմեոսի և «Աշխարհացոյցի» բնագրերը և Բարոեզները, համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ «Աշխարհացոյցի» հեղինակի Բաղաթական ձգտումները և հայ եկեղեցու իշխանության մասին ունեցած նրա պատկերացումները համընկնում էին աղիքն Պտղոմեոսի Բարոեզում մարմնավորված Բարոեզագրական սկզբունքներին ու շրջանակի հետ և հենարան էին հանդիսանում հայ հեղինակի համար:

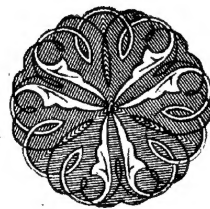
խոսք վերաբերվում էր Ասիայի երրորդ պողոտմ-
նայան ֆարտեգին, որտեղ մի շրջանակի մեջ, նույն
հաջորդականությամբ ներկայացված են Կողմիսը,
Իբերիան, Աղվանքը և Մեծ Հայքը:

Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ «Աշ-
խարհացոյցը» արտացոլում էր նաև մի այլ կա-
րևոր պատմական հանգամանք, այն է՝ Անդրկով-
կասի եղբայրակից ժողովուրդների սերտ կապն ու
միասնությունը, որոնք իրենց անկախության և ազ-
գային-ֆաղափական ինքնուրույնության գրավա-
կանը տեսնում էին համակողմանի փոխօգնության
և արաւիքն թշնամու դեմ ընդհանուր ճակատ
ստեղծելու մեջ: «Աշխարհացոյցը» պատմական
այդ իրողության մի պերճախոս վկայական է:
Դրանով է բացատրվում այն փաստը, որ հայ հե-
ղինակը, Մեծ Հայքից բացի, նույն սիրով ու բարե-
խըղճությամբ նկարագրում է Վիրքը (Վրաստանը),
Աղվանքը (Կովկասյան Ալբանիան, այժմյան Սո-
վետական Ադրբեյջանի մի մասը) և «Սարմա-
տիան», մի նկարագրություն, որն առաջինն էր հա-
մաշխարհային գրականության մեջ իր հարստու-
թյամբ և հզորությամբ: Մինչ այժմ հրապարակի
վրա եղած «Աշխարհացոյցի» բնագրին վերաբերող
պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրությունն-
ները (Ղ. Իննիճյան, Հ. Հյուբշման, Յ. Մարկվարտ

և այլք) իրենց բոլոր արժանիքներով հանդերձ, աշ-
խարհը են արել այն կարևոր հանգամանք, որ «Աշ-
խարհացոյցը» ֆարտեգագրական երկ է, այսինքն
ֆարտեգներին զուգահեռ գոյություն ունեցած բնա-
գիր է հանդիսացել: Ս. Երեմյանի կողմից կատար-
ված՝ Պողոտմնոսի և «Աշխարհացոյցի» բնագրերի
համեմատությունը ցույց տվեց, որ «Աշխարհացոյ-
ցը» բաղկացած է եղել առնվազն 15 ֆարտեգնե-
րից և հանդիսացել է յուրօրինակ մի ատլաս: Ս.
Երեմյանի ներկա աշխատության և նրա կողմից
վերստին կազմված ֆարտեգի շնորհիվ «Աշխարհա-
ցոյցը» շուրջ մեկ հազարամյակ իր երկրորդ կողմով
անտեսանելի լինելուց հետո, նորից ստանում է իր
զեննելի տեսքը և որպես եզակի հուշարձան վերջա-
պես իր արժանավոր տեղն է գրավում համաշխար-
հային ֆարտեգագրության պատմության մեջ:

Տվյալ աշխատությունն ու ֆարտեգն, անտա-
րակույս, մեծ ծառայություն կատարեց ոչ միայն
հայագիտությանը զբաղվող մասնագետներին,
այլև կովկասագետներին, պարսկագետներին և
արևելագիտության այլ ճյուղերի ներկայացուցիչ-
ներին: Այն, համոզված ենք, մեծ հետաքրքրու-
թյամբ կընդունվի նաև Հայաստանի ու Անդրկով-
կասի պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցողների
յայն շրջանների կողմից:

Ս. ԱՐԵՎԵՇԱՏՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկա աշխատությունը ուղեցույց է հանդիսանում նույն վերնագիրը կրող քարտեզի, որը կազմել ենք «Աշխարհացոյց»-ի տվյալների հիման վրա և այժմ հրատարակում ենք 1:1,250,000 մասշտաբով: Նման քարտեզը առանց ուղեցույցի արժեքազրկվում և անմատչելի է դառնում լայն հասարակությանը: Այդ պատճառով մենք հարկ համարեցինք կցել քարտեզին այս ուղեցույց-բացատրադիրը, որտեղ այբբենական կարգով բերվում են քարտեզում նշված բոլոր անունները: Ուղեցույցում յուրաքանչյուր տեղանուն ունի մանրամասն բացատրություն—հոդված, որը մատչելի է դարձնում քարտեզը բոլորին: Միաժամանակ այստեղ մենք համառոտակի տալիս ենք այն եզրակացությունները, որոնց հանգել ենք «Աշխարհացոյց»-ի երկարամյա ուսումնասիրության ընթացքում: Այդ եզրակացությունները մենք շարադրել ենք ընդլայնված կերպով տպագրության պատրաստվող «Հայաստանը և Կովկասը ըստ VII դ. «Աշխարհացոյց»-ի» մենագրության մեջ, իսկ այստեղ տրվում է հարցի միայն համառոտ տեսությունը և տեղանունների բացատրությունը:

Ուսումնասիրության ընթացքում մենք եկել ենք միանգամայն նոր եզրակացության մեզ հասած VII դ. սկզբի «Աշխարհացոյց»-ի բնույթի մասին: Ստորև բերում ենք մեր հիմնական դրույթները այդ խնդրի շուրջը, որից հետո նորից մասնավորում ենք հարցը, կենտրոնացնելով ուշադրությունը Հայաստանի և նրան հարևան Անդրկովկասի երկրների տերիտորիայի վրա:

VII դ. սկզբի «Աշխարհացոյց»-ը, որը մի ժամանակ վերագրվում էր Մովսես Խորենացուն, իսկ այժմ՝ Անանիա Շիրակացուն, Հին Հայաստանի

աշխարհագրության և քարտեզագրության անզուգական հուշարձան է: Մեր նոր եզրակացությունները հանգում են այն դրույթին, որ «Աշխարհացոյց»-ը սկզբում եղել է մոտավորապես 15 քարտեզների ժողովածու—Ատրաս, որոնց մեջ հիմնականը եղել է մեր կողմից վերակազմվող Մեծ Հայքի, Կողքիսի, Վիրքի և Աղվանքի քարտեզը: Հարցի ուսումնասիրությունն այդ տեսանկյունից ցույց տվեց, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նկարագրում է Հայաստանը և Անդրկովկասը երկու ժամանակաշրջանում: Առաջինն այն ժամանակաշրջանն է (մինչև 387 թ.), երբ Հայաստանը մի քնդարձակ կենտրոնացված պետություն էր «Մեծ Հայք» անունով, որ նրան հարևան Անդրկովկասի երկրների հետ իբրև առանձին քարտեզ տալիս ենք սույն հրատարակությունով, իբրև վերակազմության փորձ ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա: Երկրորդը՝ հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանն է և արտացոլում է Հայաստանի վարչատերիտորիալ բաժանումը 591—610 թվականների միջև: Հայաստանի այս ժամանակաշրջանի բազմաթիվ սահմանները բոլորովին այլ են և նյութ են հանդիսանալու այլ քարտեզի համար:

Որպեսզի հիմնավորենք մեր նոր տեսակետները «Աշխարհացոյց»-ի մասին, հարկադրված ենք երկար էքսկուրս կատարել անտիկ աշխարհի քարտեզագրության պատմության մեջ: Այս հետադարձ հայացքը քարտեզագրության պատմության բնագավառում համոզիչ է դարձնում մեր ստորև բերվող նոր տեսակետները «Աշխարհացոյց»-ի մասին:

Աշխարհագրության ու նրա հետ սերտ կապված քարտեզագրության զարգացումը պայմանավորված է Հին Հունաստանի ստրկատիրական հասարակարգի զարգացմամբ ու վերելքով:

Մ. թ. ա. VI դարում Հունաստանում տեղի ունեցած տնտեսական վերելքը և քաղաքական հեղաշրջումները նպաստեցին այն բանին, որ մտավոր աշխատանքը զատվեց ֆիզիկականից և լայն հնարավորություններ ստեղծվեցին մի ընդհանուր՝ համապարփակ գիտության զարգացման համար: «Հոնիական» դպրոցին պատկանող հին հունական մտածողները հանդես են գալիս իբրև տարերային մատերիալիզմի հետևորդներ և արտահայտում են մեզ հասած հնագույն տիեզերագիտական հայացքները. սկսում է զարգանալ ֆիզիկական աշխարհագրությունը:

Զարգացող առևտուրն ու նավագնացությունը առաջ են բերում պահանջ՝ կազմելու ծովեզերքների նկարագրություններ—պերիպլուսներ (περιπλους) և առանձին երկրների նկարագրություններ—պերիեգեսներ (περιήγουσ): Վերջինով էլ պայմանավորված էր աշխարհագրության մեջ երկրորդ ուղղության՝ նկարագրական աշխարհագրության առաջացումը, որը հին հայերը կոչում էին «եկրագրութիւն» կամ «աշխարհագիր»: Ահա այս ժամանակն էր, երբ կազմվեցին առաջին քարտեզները, որոնք պատկերում էին այն ժամանակվա հույներին հայտնի երկրամասերը: Առաջին աշխարհագրական քարտեզներից է VI—V դդ. մ. թ. ա. Փոքր Ասիայում ապրող Հեկատոնոս Միլետացու քարտեզը: Վերջինիս կրտսեր ժամանակակիցն էր (շուրջ 500-ական թթ. մ. թ. ա.) Պարմենիդը՝ «Էլեական» դպրոցի ներկայացուցիչը: Նա առաջին անգամ հանգեց այն գաղափարին, որ երկիրը գնդաձև է¹: Հետագայում այս պատկերացումը մեր մոլորակի մասին անընդհատ խորանում է՝ ընդգծելով անտիկ գիտության առաջադիմությունը և կենսունակությունը: Նոր զարգացող տեսությամբ էր պայմանավորված երկրի առաջին քարտեզի կազմումը, որի հեղինակն է հին աշխարհի խոշորագույն մտածող՝ փիլիսոփա Դեմոկրիտը (460—370): Վերջինիս քարտեզը հիմք հանդիսացավ հետագա հելլենիստական ժամանակաշրջանի մեծ գիտնականներ և մտածողներ Դիկեարքեսի (326—296) և էրատոսթենեսի (276—194) քարտեզների համար:

Առաջին անգամ փորձում է գիտականորեն ապացուցել երկրի գնդաձևությունը Արիստոտելը (384—322), որի ժառանգությունները գիտության առաջ այնքան մեծ են, որ նրան նախորդող շրջանի անտիկ գիտության պատմության մեջ կոչվում է «նախափիստոտելյան շրջան»²: Իսկ նրան հետևող նոր շրջանը, որը համապատասխանում է

հելլենիստական ժամանակաշրջանին, աշխարհագրական գիտության պատմության մեջ կոչվում է «փիստոտելյան շրջան»:

Այս ժամանակաշրջանը բնորոշ է նրանով, որ մի շարք գիտություններ, այդ թվում նաև աշխարհագրությունը, դուրս են գալիս փիլիսոփայության գերիշխանությունից և զարգանում իրենց համար առանձնահատուկ ուղիներով: Աշխարհագրության մեջ նշմարվում են երկու տարբեր ուղղություններ՝ ֆիզիկական աշխարհագրություն և եկրագրություն (Χωρογραφία): Հելլենիստական ժամանակաշրջանի կարկառուն դեմքեր Դիկեարքեսը, էրատոսթենեսը, Պոսիդոնիոսը փորձեր են անում չափազերել երկիրը և կազմում են քարտեզներ, հիմք ընդունելով աստղաբաշխական հաշվումները: Այս ժամանակաշրջանը վերջանում է Ստրաբոնով (65 թ. մ. թ. ա.—21 թ. մ. թ.):

Հելլենիստական «արիստոտելյան» ժամանակաշրջանի գիտության նվաճումների հիման վրա է զարգանում Հռոմեական կայսրության գերիշխանության ժամանակաշրջանի գիտությունը:

Հռոմեական կայսրության լայնածավալ տիրությունը, որը ընդգրկում էր Միջերկրական ծովի ավազանը, պահանջում էր նոր աշխարհագրական ուսումնասիրություններ կատարել և դրանց հիման վրա կազմել այն ժամանակ հայտնի երկրամասերի քարտեզը:

Հռոմեական տիրապետության ժամանակաշրջանում աշխարհագրությունը և նրա ճյուղը կազմող քարտեզագրությունը նոր վերելքի շրջան են ապրում: Ֆիզիկական աշխարհագրության բնագավառում այս ժամանակ առանձնապես հայտնի էին՝ Օգոստոս կայսեր (27 թ. մ. թ. ա.—14 թ. մ. թ.) ժամանակակից Մանիլիոսը, ականավոր գիտնական-հանրագիտակ Պլինիոս Ավագը (23—79) և նրա ժամանակակից՝ Սենեկա փիլիսոփան (6 թ. մ. թ. ա.—65 թ. մ. թ.), Կեղծ-Պլուտարքոս անվան տակ հայտնի անանուն հեղինակը և Վիտրուվիոսը (I դ. մ. թ. ա.):

Հռոմեական ժամանակաշրջանում շարունակում է իր վերելքը ապրել երկրագրությունը (Χωρογραφία), որն իր արտահայտությունն է գտել Մարինոս Տյուրոսցու (մ. թ. I դ. վերջին), Փլավիոս Արիանոս պատմաբանի (95—175) և III դ. աշխարհագրագետ Ագաթեմեոսի երկերում: Ավելի երկրորդական դեմքեր էին Կեղծ-Արիանոսը (I դ. կեսերին), Դիոնիսիոս Պերիեգետեսը (II դ.), Պավսանիասը, Սոլինեսը և Ավիենոս Ռուփոս Փեստոսը:

Այս ժամանակաշրջանի համար բնորոշ է, որ չամաքի և ծովի դասավորման խնդրում գերիշխում էր երկու տեսակետ. ըստ մի տեսակետի,

¹ Дж. О. Томсон, История древней географии, пер. с англ. Н. И. Скаткина. Вступительная статья А. Б. Дитмара, М., 1953, стр. 9.

որը արտահայտություն է գտել Սենեկայի, Մանի-
լիոսի և Կեղծ-Պլուտարքոսի մոտ, երկրագնդի ժա-
կերենի վրա գոյություն ունեն միմյանցից օվկիա-
նոսներով անջատված մայր ցամաքներ, ըստ
մյուս կարծիքի, որը գտնում ենք Մարինոս Տյու-
րոսցու և Կղավդիոս Պտղոմեոսի մոտ, գոյություն
ունի մեկ մայր ցամաք՝ իր ներքին ծովերով շր-
ջապատված մեկ համաշխարհային Օվկիանոսով:

Այս ժամանակաշրջանում աստղագիտու-
թյունն ու քարտեզագրությունը մեծ ծաղկում ապ-
րեցին աղեքսանդրյան դպրոցի ներկայացուցիչ-
ների գործերում, որոնք երկար ժամանակ ազդում
էին գիտության այդ ճյուղերի զարգացման վրա՝
հին հայերի ու արաբների մոտ, և նրանց միջոցով
այնուհետև անցան Արևմտյան Եվրոպա:

Անտիկ հասարակարգի կործանումից հետո
նրա ոլորտում ընկած երկրներից Հայաստանը
միակ երկիրն էր, որտեղ շարունակում էին դա-
րձանալ աշխարհագրությունն ու քարտեզագրու-
թյունը, սակայն արաբական արշավանքների հե-
տևանքով առաջացած երկրի քաղաքական ու տը-
նական անկումը երկար ժամանակով ընդհա-
տեց այդ գիտությունների հետագա զարգացումը
մեր երկրում: Բնորոշ է, որ Բյուզանդիայում այս
ժամանակ (VI—VII դդ.) գերիշխում էր Կոզմաս
Ինդիկոպլեզիստի (Կոստանդին Անտիոքացու) հե-
տադիմական տեսությունը տիեզերքի կառուցված-
քի մասին:

Հռոմեական կայսրության առօրյան արդեն
գիտեր քարտեզ կազմել և այն գործածել գործնա-
կան կյանքում:

Աղբյուրներում մնացել են տեղեկություններ
այն մասին, որ հռոմեական զորավարներն իրենց
արշավանքների ընթացքում Հայաստանից Հռոմ
էին ուղարկում ռազմական արշավանքների քար-
տեղներ, որոնք, անշուշտ, պատկերում էին
Հայաստանի այս կամ այն մասը: Սովորաբար
ռազմական արշավանքը ղեկավարող զորավարն
իր ձեռքի տակ ունենում էր քարտեզ, որը նրան
ծառայում էր իբրև ուղեցույց զորամասերի շարժ-
ման ժամանակ: Մեզ հասել են տեղեկություններ,
որոնցից իմանում ենք, որ Օգոստոս կայսեր մեր-
ձավորներից մեկը՝ Ագրիպպան (68—12 մ. թ. ա.)
մտադիր է եղել կառուցել հատուկ սրահ, որտեղ
որմնանկարի ձևով պատկերացնելու էր այն ժամա-
նակվա հայտնի երկրի քարտեզը: Սակայն մահվան
պատճառով նրան չի հաջողվում իրագործել այդ:
Ագրիպպայի մահից հետո, որը տեղի ունեցավ
մ. թ. ա. 12 թ., կայսրը իրագործեց այն՝ հրապա-
րակելով Ագրիպպայի նյութերը իբրև քարտեզին

կից տեղեկագիր: Ենթադրում են, որ Ստրաբոնի
մոտ հիշվող «խորոզրաֆիան» հենց Օգոստոսի
կողմից հրատարակված աշխարհագրական տեղե-
կատուն է: Պլինիոսը առանձնապես մեծ գովա-
սանքով է խոսում այդ քարտեզի մասին, այն հա-
մարելով ճշգրիտ գործ:

Ենթադրվում է, որ Ագրիպպայի քարտեզը
կազմելու ժամանակ օգտագործվել են պաշտոնա-
կան նյութեր, դրանց թվում այն նոր չափագրու-
թյուններն ու վիճակագրական տեղեկությունները,
որոնցից օգտվել է նաև Պլինիոսը:

Գիտնականներից ոմանք ժխտում են, որ
սկզբից եեթ գոյություն է ունեցել բացատրագիր.
նրանք գտնում են, որ հետագայում այդ տեղեկու-
թյունները գրի են առնվել ուղղակի քարտեզից:
Ըստ նրանց կարծիքի, վերջիններս համառոտ բա-
ցատրական նկարագիր են հանդիսանում հիշյալ
քարտեզի գրպանային օրինակների համար:

Այդ քարտեզին, որը մեզ չի հասել, Պտղոմեո-
սը քննադատորեն էր մոտենում: Մեզ հասած հռո-
մեական միակ քարտեզը Tabula Peutingeriana-ն
է: Վերջինս իրենից ներկայացնում է ժապավեն, ո-
րին հարմարեցված է այդ ժամանակ հայտնի հռո-
մեական քարտեզը:

Ենթադրվում է, որ Ագրիպպայի քարտեզը
վերարտադրում էր երատոսթենեսի քարտեզը:
Ինչպես տեսնում ենք, արդեն Օգոստոսի ժամանա-
կաշրջանում փորձեր էին արվում ստեղծելու ման-
րամասն քարտեզներ և նրանց հիման վրա կազ-
մելու բացատրական նկարագրություններ, ինչ-
պիսին, մեր կարծիքով, պետք է լինի նաև հին հա-
յերի «Աշխարհացոյց»-ը:

Այն, ինչ որ Օգոստոսի ժամանակ չկարողա-
ցավ իրագործել Ագրիպպան, մեծ հաջողությամբ
կատարեց II դ. նշանավոր աշխարհագրագետ ու
քարտեզագետ Կղավդիոս Պտղոմեոսը:

«Աշխարհացոյցը» հասկանալու համար մեզ
հարկավոր է ավելի հանգամանորեն կանգ առնել
Պտղոմեոսի ժառանգության վերլուծության վրա:
Անտիկ քարտեզագրությունն իր զարգացման գա-
ղաթնակետին հասավ աղեքսանդրացի աշխար-
հահռչակ գիտնական Կղավդիոս Պտղոմեոսի (90—
168) աշխատություններում, ուստի նշանակալից
է, որ «Աշխարհացոյց»-ի համար իբրև օրինակ ծա-
ռայել են նրա քարտեղներն ու աշխարհագրական
նկարագրությունները և առաջին հերթին Պտղո-
մեոսի՝ այն ժամանակվա համար ամենաառաջա-
գեմ տիեզերագիտական հայացքները:

Պտղոմեոսը աշխարհագրությանը մոտենում է
աստղագիտության տեսանկյունից և նրա քար-

¹ А. Б. Дитмар, см. Дж. О. Томсон, ук. соч., стр. 15.

² Дж. О. Томсон, ук. соч., стр. 461.

տեղագրական աշխատությունները իր իսկ տիեզերագիտական հայացքների գրաֆիկ արտահայտությունն էին հանդիսանալու: Պտղոմեոսը 127—141 թթ. միջոցին կատարած աստղագիտական դիտողությունների հիման վրա գրում է իր հռչակավոր «Աստղաբաշխության սիստեմը»¹: Այս աշխատության մեջ Պտղոմեոսը ընդհանրացնում է անտիկ գիտության (Հիպարքոսից սկսած) եզրակացությունները տիեզերագիտության բնագավառում, ավելացնելով նրանց իր սեփական դիտողություններն ու աստղագիտական հաշվառումները և զարգացնելով երկրի գնդաձևության մասին գոյություն ունեցող տեսությունը:

Պտղոմեոսը ընդունում է իր նախորդների այն դրույթը, թե երկիրը գնդաձև է, թե այն տեղավորված է տիեզերքի կենտրոնում և գտնվում է անշարժ վիճակում: Այնուհետև Պտղոմեոսը անդրադառնում է երկրի ցամաքի տեղադրության վրա, խոսում է լայնության և երկայնության մասին, հիմք ունենալով իր աստղագիտական հաշիվները: Այդ հետազոտությունը, բնականորեն, Պտղոմեոսին բերեց երկրի քարտեզ կազմելու անհրաժեշտություն: Այս նպատակին պիտի ծառայեր նրա 150 թ. մոտերքը հրապարակված ութ գրքից բաղկացած «Աշխարհագրության ձեռնարկը» կամ ավելի ճիշտ՝ «Քարտեզներ պատրաստելու ձեռնարկը»², որտեղ, ինչպես ինքն է ասում, հետապնդում է մի հիմնական նպատակ՝ տալ գիտական քարտեզագրության հիմունքները³:

Հիշյալ աշխատության մեջ հեղինակը ընդգրծում է, որ քարտեզագրումը պիտի հիմնվի բնականվայրերի տեղադրման աստղագիտական հաշվարկումների վրա, սակայն, իրականում Պտղոմեոսի ցույց տված բնականվայրերի տեղադրման լայնության ու երկայնության տվյալները մեծ մասամբ մտացածին են: Այնուհետև Պտղոմեոսը բացատրում է, թե ինչպես պիտի պատել գլոբուսը համապատասխան զուգահեռների և միջօրեականների ցանցով և նրանց միջև տեղադրել այն ժամանակ հայտնի մայր ցամաքները: Բացի գլոբուսից, Պտղոմեոսը ցույց է տալիս, թե ինչպես պիտի գծագրել քարտեզը հարթ մակերեսի վրա, օգտագործելով պրոեկցիայի զանազան մեթոդները:

Պտղոմեոսը մայր ցամաքները բաժանում է

¹ Այս աշխատության իսկական վերնագիրն է՝ Μεγάλη σὺνταξις (բառացի՝ «Մեծագույն երկ»), որը առաջին անգամ միջին դարերում թարգմանեցին արաբները և կոչեցին «Almagest»:

² Լավագույնն է Ֆիշերի հրատարակությունը՝ Clavdii Ptolemaei Geographiae, edit. J. Fischer, I—IV, Leyden, 1932.

³ Տե՛ս՝ Дж. О. Томсон, ук. соч., стр. 327—328, 463—477.

բազմաթիվ երկրամասերի և, դրանցից յուրաքանչյուրը առանձին վերցնելով, նշում է նրա սահմանները, ասորող ցեղերն ու ժողովուրդները, լեռները, գետերը, քաղաքները և կղզիները (եթե այդպիսիները գոյություն ունեն):

Յուրաքանչյուր երկրի նկարագրությունը իրենից ներկայացնում է անունների երկար ցանկ, որոնց մեծագույն մասը (շուրջ 8000 անուն) ունի նրա երկայնության ու լայնության համապատասխան թվական նշում: Այս ձևով նա հերթականորեն տալիս է Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ասիայի ընդհանուր, ապա նրանց մասերը կազմող առանձին երկրների նկարագրությունը:

Այդ թվարկումների հիման վրա ընթերցողը ինքը կարող է ոչ միայն առանձին մի երկրի, այլև աշխարհի ընդհանուր քարտեզ կազմել:

Այդ մեթոդով նրա բնագրի հիման վրա կարելի է կազմել եվրոպական երկրների 10 քարտեզ, Աֆրիկայի՝ 4 և ասիական երկրների՝ 12 քարտեզ: Կարելի է ավելի մանրացնել երկրամասերի թիվը, որը և տալիս է քարտեզների մի ամբողջ կոմպլեքս՝ բաղկացած 63 քարտեզից: Այդ են վկայում Պտղոմեոսի տվյալ աշխատության մի քանի ձեռագրերը, ընայած այն բանին, որ հեղինակը ոչ մի տեղ չի նշում, որ նա մտադիր էր քարտեզ կազմել:

Այս է պատճառը, որ գիտության մեջ գերիշխում է այն կարծիքը, թե Պտղոմեոսը իր աշխատությունը քարտեզներ չի կցել, որ մեզ հասած նրա անունով հայտնի քարտեզները կազմվել են ուրիշների կողմից նրա աշխատության բնագրի հիման վրա: Յ. Ֆիշերը առաջինը գիտության մեջ ցույց տվեց, որ «Աշխարհացոյց»-ը առաջին երկն է, որը պահպանել է հնագույն վկայությունը, թե Պտղոմեոսը իր աշխարհագրության ձեռնարկին կցել է քարտեզներ⁴:

Դժբախտաբար, Պտղոմեոսը երկրի շրջանակի երկարությունը նշելու համար, հետևելով հոդոսյան զուգահեռականին, ընդունել է անհաջող մի թիվ՝ 40.000 ստադիա, որի հետևանքով նա ստացել է ոչ ճիշտ մեծություն: Այս սխալ ելակետը պատճառ է դարձել ամբողջ կառուցվածքի սխալին: Նա բերում է մոտ 8000 աշխարհագրական կետերի անուններ, որոնց կոորդինատները մտացածին են և պարզապես սարտագրված են նրա կողմից կազմված քարտեզներից: Այլ կերպ ասած՝ բոլոր այդ քարտեզները կազմված են մղոնաչափերի (պերիպլուսների և ինտիներարիաների) տարա-

⁴ Տե՛ս J. Fischer. Pappus und die Ptolemäuskarten, Ztschr. d. Gesel. f. Erdkunde zu Berlin, 1919, S. 336 և հետ:

ծովթյունների թվական նշումների հիման վրա, որոնց ճշգրտությունը սովորաբար կասկածելի էր: Այն ժամանակ դեռևս գոյություն չունեին կողմնացույց և կատարյալ ժամացույց, ուստի, աստիճանները որոշելու համար դիմում էին պարզունակ ձևերի: Այս սխալ հաշվումների հետևանքով հաճախ միևնույն կետը հիշվում է երկու անգամ, այն էլ իրարից բավական հեռու:

Պտղոմեոսի յուրաքանչյուր քարտեզ ունի իր մասշտաբը, ուստի միացնել այդ քարտեզները միմյանց հետ հնարավոր չէ:

Պտղոմեոսի բերած առանձին երկրամասերի բնակավայրերի ցուցակները իրենց արժեքը ստանում են այն ժամանակ, երբ նրանց տեղագրում ենք քարտեզի վրա, իսկ առանձին վերցրած՝ նրանք ոչինչ չեն ասում:

Եթե այդպես է, ապա ինչո՞ւ Պտղոմեոսը իր նյութը շարադրում է այդ ձևով և ոչ թե քարտեզի ձևով: Սովորաբար այս բացատրվում է նրանով, որ եթե նյութը տրվեր քարտեզի ձևով, ապա հետագա պատճենահանությունները անընդհատ աղավաղումների հետևանքով քարտեզը կհասցնեին անճանաչելիության աստիճանին: Ահա այս հանգամանքն է համարվում հիմնական պատճառը, որ Պտղոմեոսը գերադասել է քարտեզի ամբողջ նյութը շարադրել նկարագրության ձևով, որը հնարավորություն է տալիս ընթերցողին կազմելու քարտեզ: Ենթադրվում է, որ Պտղոմեոսը կազմել է քարտեզների մի ամբողջ ժողովածու՝ Ատլաս, բայց միևնույն նյութը նա շարադրել է իբրև աշխարհագրության ձեռնարկ¹: Դժվար է պատասխան տալ նաև այն հարցին, թե մեզ հասած մի քանի ձեռագրերին կից գոյություն ունեցող քարտեզները բխում են Պտղոմեոսի կողմից կազմված քարտեզներից, թե կազմված են նրանց բացատրական նկարագրությունների հիման վրա: Ինքը՝ Պտղոմեոսը առաջարկում է կազմել 26 տերիտորիաների քարտեզ, սակայն այդ տերիտորիաները նա նկարագրում է նրանց առանձին մարզերով, ուստի այդ շարադրությունից կարելի է կազմել 63 քարտեզ²:

Ինչևիցե, բոլոր դեպքերում, մեզ հասած քարտեզները մեծ արժեք են ներկայացնում, անկախ նրանց կից բնագրից: Քարտեզները կարող են ավելի հին նյութ պարունակել, քան թե նրանցից արտագրված բնագրի չոր ու ցամաք շարադրությունը: Առհասարակ, Պտղոմեոսի Աշխարհագրությունը տարբեր ժամանակաշրջաններին պատկա-

նող փաստերն ամփոփող մի ձեռնարկ է համարվում:

Պտղոմեոսի քարտեզագրական ժառանգության վերլուծությունը ևս ցույց է տալիս, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ը:

Առաջին աշխարհագրագետը, որը ուշագրություն դարձրեց Պտղոմեոսի աշխարհագրական քարտեզագրական ժառանգության վրա, ըստ X դարում ապրող բյուզանդական գրող Սվիդասի վկայության, Դիոկղետիանոս կայսեր (284—305) ժամանակակից Պապյոս Աղեքսանդրացին էր: Վերջինս ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, նկարագրեց երկիրը՝ «ըստ ինքնագիր բոլորակին Կղադեայ Պտղոմեի տիեզերագրությանց չափուց»³:

Պապյոս Աղեքսանդրացու «Երկրագրությունը» (ըստ Սվիդասի կոչվել է Χωρογραφία οἰκοῦ μενιχῆ)² հիշատակվում է միայն «Աշխարհացոյցի» մեջ և նրա միջոցով է, որ գաղափար ենք կազմում այդ աշխարհագրագետի և նրա երկի մասին: «Աշխարհացոյց»-ի համապատասխան վկայությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Պապյոսը տալիս է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրական ձեռնարկի» համառոտ շարադրությունը: Միևնույն ժամանակ «Աշխարհացոյց»-ը մի շարք տեղերում բառացի կրկնում է Պտղոմեոսի հայտնի երկը: Այս հիմք է տվել Ա. Սուքրյանին ենթադրելու, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Պտղոմեոսի գործերի հետ ծանոթացել է ոչ միայն Պապյոսի միջոցով, այլև անմիջականորեն³: Այս վերին աստիճանի ուշագրավ ենթադրությունը, որը անուշադրության են մատնել Ք. Պատկանյանը և Հ. Մանանդյանը, մանրագնին քննարկման է ենթարկել Յիշերը և հանգել է վերին աստիճանի հետաքրքիր և կարևոր եզրակացության: Նա ապացուցեց, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը իր ձեռքի տակ է ունեցել ոչ միայն Պտղոմեոսի բնագիրը, այլև նրա կողմից կազմված քարտեզները, որոնց հիման վրա պիտի գրված լինեին մեզ հասած Պապյոս Աղեքսանդրացու աշխարհագրական երկը: Յիշերը նույնիսկ փորձում է ապացուցել, որ ինչպես Պապյոս Աղեքսանդրացին, այնպես էլ «Աշխարհացոյց»-ի

¹ Дж. О. Томсон, նշված աշխատությունը, էջ 327—328:

² Նույն տեղում, էջ 477:

¹ «Աշխարհացոյց է դարու», էջ 5 (К. П. Патканов, Армянская География VII века, СПб, 1877), տես և «Աշխարհացոյց Մովսեսի Սորենացու յաւելուածովը նախնեաց», Վենետիկ, 1881, (տես 3-րդ ծան.), էջ 9:

² Պապյոսի մասին տես՝ J. Fischer, Pappus und die Ptolemäuskarten, Ztschr. d. Gesell. f. Erdkunde zu Berlin, 1919, S 336—358.

³ A. Soukry, Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Texte arménien, traduit en français par le P. Arsène Soukry, Venise, 1881, p. III և հետ:

հեղինակը, իրենց ձեռքի տակ են ունեցել նաև III դարի քարտեզագետ Ագաթոգեմոնի աշխարհի քարտեզը: «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի այդ մասերը ստուգվում են հիշյալ քարտեզով և Պտղոմեոսի վերագրվող այլ քարտեզներով:

Այժմ մենք հիմք ունենք ասելու, որ համաշխարհային աշխարհագրական և քարտեզագրական գրականության մեջ «Աշխարհացոյց»-ը առաջին երկն է, որ շարունակում է անտիկ ժամանակաշրջանի աշխարհագրական գիտության տրագիգիաները, այն էլ սկսված վաղ միջնադարի աննպաստ պայմաններում:

Ինչպես գիտենք, Արեմտյան Եվրոպան Պրտդոմեոսին վերհիշեց միայն Ռենեսանսի ժամանակաշրջանում, այն է՝ XV դ., իսկ Հայաստանում, «Աշխարհացոյց»-ի և նրան շարունակող Անանիա Շիրակացու երկերի շնորհիվ, Պտղոմեոսի սխտեմբեկները տիեզերագիտական հայացքները գերիշխում էին ամբողջ միջնադարի ընթացքում: Այս երևույթը ուներ իր խոր պատճառները, որոնք պայմանավորված էին մեր երկրի պատմական դարգացման յուրահատկություններով:

Հայաստանում ֆեոդալական հասարակարգի դարգացումը հետևանք չէր «բարբարոսների» ներխուժումների, ինչպես այդ եղավ Արեմուտքում, այլ հետևանք էր երկրի ներքին դարգացման: Այս երևույթը իր կնիքն է դնում հայկական վաղ ֆեոդալական ժամանակաշրջանի մշակույթի դարգացման վրա: Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանում մենք չենք տեսնում ընդհատում կամ հետադիմություն երկրի մշակութային երևույթների բնագավառում: Ընդհակառակն, ձևավորվող վաղ ֆեոդալական հայկական մշակույթը հանդիսանում է նախաֆեոդալական ժամանակաշրջանի՝ հայկական ուշ-հելլենիստական մշակույթի անմիջական օրինակալի շարունակությունը: Սրանով է բացատրվում այն երևույթը, որ IV—VII դդ. հայկական մշակույթն իր բոլոր դրսևորումներով հանդես է գալիս իբրև մի ամբողջականություն, իբրև ներդաշնակ միահյուսումն հայ ժողովրդի նախորդ ժամանակաշրջանների նյութական և հոգևոր մշակույթի դարգացման:

Այս ժամանակում էր, որ Հայաստանում իր ծաղկման շրջանն է ապրում «յունաբան դպրոցը»: Այս դպրոցի ներկայացուցիչները մեծ ուշադրություն են դարձնում անտիկ հույների գիտական ու գրական ժառանգության վրա:

«Հելլենասեր» հայ «քերդողներն» ու «վարդապետները», պայքարելով քաղկեդոնական եկեղեցու դեմ, պաշտպանում են իրենց տեղական

մշակույթը, դիմելով անտիկ շրջանի հունական մշակույթին: Այս կապակցությամբ լայն ծավալ է ստանում թարգմանչական գործունեությունը:

Հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները, բացի վաղ-քրիստոնեական ժամանակաշրջանի աստվածաբանական երկերից, թարգմանում են Արիստոտելի, Պլատոնի և անտիկ աշխարհի փիլիսոփայության այլ ներկայացուցիչների գործերը:

Հելլենիստական ուղղությունը VI—VII դդ. հայ փիլիսոփայության մեջ մեծ ազդեցություն է թողնում նաև բնագիտական հայացքների կազմավորման վրա: Այս ժամանակաշրջանում հունարենից հայերենի է թարգմանվում «Արիստոտելի իմաստասիրի թուղթ առ Ադեքսանդրոս թագաւոր՝ Պատմութիւն յաղագս աշխարհի» երկը: Գիտական քննադատությունը վաղուց պարզել է, որ հիշյալ երկը Արիստոտելին չի պատկանում: Նրա անվան տակ թաքնված է մի անձնավորություն, որն ապրել է մոտավորապես մ. թ. I դ. և որին ընդունված է անվանել «Կեղծ-Արիստոտել»: Վերջինիս «Յաղագս աշխարհի» երկը մի ծաղկաբաղ է, որտեղ միմյանց են հարմարեցվում Արիստոտելի, Պոսիդոնիոսի, Փիլոն Եբրայեցու և այլոց աշխատությունների դրույթները:

Հիշյալ երկը, անշուշտ, «Աշխարհացոյց»-ի և ապա Անանիա Շիրակացու երկերի աղբյուրներից մեկն է. սակայն չի կարելի համաձայնվել այն մտքի հետ, թե իբր այն հանդիսացել է «գլխավոր և մեծ աղբյուր»¹: Այս ժամանակաշրջանի բնագետ-գիտնականների միջև իր ամբողջ հասակով բարձրանում է դարիս մեծագույն մտածող և առաջադեմ գործիչ Անանիա Շիրակացին (610—685), որի գիտական ժառանգությունը անմահ մնաց հայկական միջնադարի ամբողջ ժամանակաշրջանում: Մեր նպատակից դուրս է տալ Անանիա Շիրակացու գիտական ժառանգության բնութագիրը². մենք կանգ կառնենք միայն «Աշխարհացոյց»-ի վրա, որը դժվար թե պատկանի Անանիա Շիրակացու գրչին: Մեր նոր եզրակացությունները գալիս են ժխտելու այդ ընդհանրացած կարծիքը:

Հունաբան դպրոցի ծաղկման ժամանակաշրջանում շատ բնական է հետաքրքրությունը

¹ «Կորին վարդապետի, Մամբրէի Վերծանողի և Դաւթի Անյաղթի մատենագրութիւնը», Վենետիկ, 1833, էջ 603—628:

² Дж. О. Томсон, նշված աշխատությունը, էջ 458:

³ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, «Արարատ», 1896, փետրվար և ապրիլ:

⁴ Տես Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, և В. К Чалоян, История армянской философии, Ереван, 1959, стр. 129—157.

¹ J. Fischer, նշված աշխ., էջ 340 և հետ.

Կղավղիոս Պտղոմեոսի գիտական ժառանգության հանդեպ: Սակայն, բոլոր բանասերները, որոնք խոսում են «Աշխարհացոյց»-ի աղբյուրների մասին, ընկնում են մի ծայրահեղության մեջ: Նրանք ուշադրություն են դարձնում «Աշխարհացոյց»-ի միայն այն մասերի վրա, որոնք առնչություն ունեն Պտղոմեոսի երկերի, կամ նրան ընդօրինակող Պապյոս Աղեքսանդրացու հետ, և գալիս են այն եզրակացության, որ այն Պտղոմեոսի երկի մի ընդօրինակություն է: Ա. Սուքրյանը նույնիսկ «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը վերնագրում է՝ «Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée», որ անընդունելի է. ընթերցողն այն տպավորություն է ստանում, որ այդ երկը լոկ մի ընդօրինակություն է, զուրկ ինքնուրույնությունից: Այլ ծայրահեղության մեջ է ընկել Յ. Ֆրեյերը: Նրա կարծիքով ավելի ճիշտ կլիներ «Աշխարհացոյց»-ը վերնագրել «Géographie de Moïse de Corène d'après Pape d'Alexandrie»¹:

Հարցիս ուսումնասիրողներն անտեսել են այն հանգամանքը, որ «Աշխարհացոյց»-ի հիմնական մասն է կազմում Հայաստանի, Կովկասի և Սասանյան Իրանի աշխարհագրական նկարագրությունը, որը բոլորովին ինքնուրույն և ինքնատիպ երկ է և բոլորովին նոր խոսք է համաշխարհային աշխարհագրության ու քարտեզագրության պատմության մեջ: Մենք տվյալ աշխատության մեջ նպատակ ենք դրել մասնագետների ուշադրությունը հրավիրել այս հանգամանքի վրա և նոր լույսի տակ զննելով «Աշխարհացոյցը», ճիշտ գնահատական տալ նրան:

Շարունակելով մեր խոսքը «Աշխարհացոյց»-ի մասին, նորից ենք հիշեցնում, որ ներկա աշխատության մեջ մեզ հետաքրքրում է մի հիմնական հարց՝ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ը, ի՞նչ նպատակ է դրել իր առաջ հեղինակը՝ հրապարակելով իր աշխատությունը: Գիտության մեջ արմատացած է այն կարծիքը, թե «Աշխարհացոյց»-ը աշխարհագրության ձեռնարկ է եղել միջնադարյան Հայաստանում: Այդ ճիշտ պետք է լինի զարգացած միջնադարի համար, սակայն արդյո՞ք այդպես էր սկզբնական շրջանում, VII դ. սկզբում:

Այս հարցերին պատասխան տալու համար նախ և առաջ հարկավոր է համեմատել Պտղոմեոսի երկի և նրա քարտեզների ու Ագաթոգեմոսի աշխարհի քարտեզի հետ և «Աշխարհացոյց»-ի բնա-

գիրը իր կառուցվածքի տեսակետից: Երկու բնագրերի համեմատությունը շատ բան է ասում մեզ: Ընդհանուր առմամբ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը հետևում է Պտղոմեոսի երկի շարադրության հաջորդականության, սակայն հայ քարտեզագետ-աշխարհագրագետը նախ և առաջ իր ժամանակաշրջանի ծնունդ էր և Պտղոմեոսից իր երկի մեջ թողնում էր միայն այն տվյալները, որոնք համապատասխանում էին նաև իր ապրած ժամանակաշրջանին, հակառակ դեպքում նա աշխատում էր նոր նյութերով համապատասխան դարձնել իր ժամանակվա վիճակին: Արևմտյան Եվրոպան և Աֆրիկան—Լիբիան, ավելի ճիշտ, Արևմտյան Հռոմեական կայսրության տերիտորիաները, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հետաքրքրության տեսադաշտից հեռու էին. այստեղ ուժեղ էին անտիկ գրականության տրագիկոսները, ուստի և այս մասում նա բավական հարազատ է Պտղոմեոսի և նրա վրա հենվող Պապյոս Աղեքսանդրացու շարադրություններին: Սակայն ավելի է հեռանում նրանցից, երբ անդրադառնում է հարավարևելյան Եվրոպային, ավելի ճիշտ՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրության տերիտորիայի ելլոպական մասին և հատկապես Հունաստանին: Այստեղ նա աշխատում է որոշ պատմական փաստերով կապ գտնել հայ ժողովրդի և հույների պատմական անցյալի միջև: Բնորոշ է այս տեսակետից հետևյալ բաժինը՝ Փոքր Ասիայի նկարագրությունը, որը նա անվանում է «Միջերկրային»: Այստեղ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը տալիս է Փոքր Ասիայի վարչական-քաղաքական բաժանման այն պատկերը, որը գոյություն ուներ իր ժամանակ, այսինքն՝ VI—VII դդ.: Պտղոմեոսի երկից մնացել են միայն այն փաստերը, որոնք շարունակում էին գոյություն ունենալ Փոքր Ասիայի բյուզանդական իրականության պայմաններում: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը խոսում է այնպիսի վարչական բաժանումների մասին, ինչպիսիք են՝ Ուորիան, Էլինոպոնտոսը, Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը և այլն, որոնք Պտղոմեոսի և Պապյոս Աղեքսանդրացու ժամանակները գոյություն չունեին: Պտղոմեոսի բնագրից շատ քիչ բան է մնացել Ասիական Սարմատիայի և Կողքիսի նկարագրության մեջ. իսկ Մեծ Հայքը, Վիրքը և Աղվանքը բոլորովին նոր նյութերի հիման վրա են շարադրվում: Միևնույն ժամանակ շատ հետաքրքիր է, որ Մեծ Հայքին հաջորդող «Յաղագս Ասորուց» վերնագիրը կրող հատվածը համարյա ամբողջովին հարազատ է մնացել Պտղոմեոսին: Այս բացատրվում է նրանով, որ նախարաքական ժամանակաշրջանի հելլենականացված Ասորիքը, Նեպոտոսի հետ միասին, մնում էր իրեն անտիկ հասարակարգի և մշակույթի ավանդությունների ամենամեծ պաշտ-

¹ J. Fischer, նշված աշխ., էջ 337:

պան: Հռոմեական ժամանակաշրջանի Ասորիքից շատ քիչ բան էր փոխվել նրա քաղաքական-վարչական բաժանման տեսակետից նաև բյուզանդական ժամանակաշրջանում:

Ասորիքից հետո, երբ խոսվում է Միջագետքի մասին, համոզվում ենք, որ Պտղոմեոսի տվյալները չէին համապատասխանում «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակաշրջանի իրականության և վերջինս փաստորեն տալիս է բոլորովին նոր շարադրություն:

Մեծ Հայքից, Վիրքից, Աղվանքից և «Սարմատիայից» հետո «Աշխարհացոյց»-ի լավագույն և ամենից ինքնատիպ բաժինն է «Յաղագս Պարսից» հատվածը, որտեղ հեղինակը մի կողմ է թողնում Պտղոմեոսին և տալիս է բոլորովին ինքնուրույն մի բաժին՝ Սասանյան Իրանի քաղաքական-վարչական բաժանումը: Այստեղ հարկավոր է նշել, որ Մեծ Հայքի, Վիրքի և Աղվանքի համար տալիս է մինչև 387 թվականի քաղաքական-վարչական բաժանման պատկերը, մինչդեռ Սասանյան Իրանի պետության քաղաքական-վարչական բաժանումը արդեն վերաբերում է «Աշխարհացոյց»-ի հորինման ժամանակաշրջանին:

Սասանյան Իրանի՝ «Երանշահ»-ի կազմի մեջ են ցույց տրված 387 թ. հետո Հայաստանում և Անդրկովկասում գոյություն ունեցող քաղաքական բաժանումները՝ Մեծ Հայքի փոխարեն ցույց է տրված՝ «Արմն, որ է Հայք», այսինքն՝ մարզպանական Հայաստանը, որը «Վարջան, որ է Վիրք» և «Ռան, որ է Աղուանք» մարզպանությունների հետ մտնում է Քուստի Կապիոհ երկրամասի մեջ: Ինչպես մյուս բաժինները, «Յաղագս Պարսից» հատվածը ևս պիտի իրենից ներկայացնեք մի առանձին քարտեզ: «Յաղագս Պարսից» հատվածը նյութ դարձավ Մարկվարտի «Երանշահ» կապիտալ մենագրության¹:

Հետագա շարադրության մեջ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նորից վերադառնում է Պտղոմեոսի մոտ ընդունված հաջորդականությանը: Հետևյալ բաժինը համապատասխանում է Պտղոմեոսի մոտ եղած՝ Ասիայի 5-րդ քարտեզի բովանդակությանը.

Asiae tabula V

Assyriae

(«Աշխարհացոյց», էջ 42):

Այրուստան. որ կոչի
Ասորեստան այսինքն
Մուծո²

¹ J. Marquart, Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci, Berlin, 1901.

² Այս մասը պահպանվել է «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ և Արուստանը չի կարելի նույնպես Ասորեստանի հետ:

Mediae
Susianae

Persidis

Parthiae

Karmaniae Desertae

Մարք

Աշխարհ Ասիոյ Եփմաց-
ոց է, որ է Խուժաս-
տան, որում Յոյնք,
Շաւշանիկ կոչեն

Պարսք

Արիք, որ կոչին Բուս-
տի Խորասան

...

Հայ աշխարհագրագետ-քարտեզագետը բաց է թողնում Անապատային Կարմանիան և վերջացնում է հատվածը ասելով՝ «եկեալք յարեւելս՝ դարձցուք առ հիւսիսի»: Ինչպես այլ տեղերում, այստեղ ևս այս շեղումը պիտի նշանակի, որ սրանով վերջանում է այս քարտեզի նկարագրությունը և սկսվում է հետևյալը: Ասիայի հինգերորդ քարտեզի նյութը շարադրելիս «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը այնքան է շեղվում Պտղոմեոսից, որ փաստորեն մտնում է միայն հաջորդականության սխալումը: Այդպես է նաև Ասիայի վերջին քարտեզների նկարագրությունը:

Հարազատ պահպանելով Պտղոմեոսի մոտ ընդունված երկրամասերի նկարագրության հաջորդականությունը, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, այն դեպքում, երբ տալիս է համառոտ շարադրություն, դուրս է գալիս իր մեծ նախորդի մոտ մատնանշված քարտեզների շրջանակներից և տալիս է ընդհանրացնող քարտեզներ: Այս պատճառով քարտեզների թիվը «Աշխարհացոյց»-ում ավելի քիչ է, քան Պտղոմեոսի մոտ:

Քաղաքատվությունը Պտղոմեոսի շարադրության սխալների հետ, մեզ բերում է այն եզրակացության, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը իր նյութը շարադրում է հետևյալ քարտեզների սահմաններում:

Առաջին քարտեզը, որը բոլոր քարտեզների համառոտ հանրագումարը պիտի լինեք, «Աշխարհացոյց տիեզերաց»-ն է, որի պատկերացման հաջող փորձը կատարել է Ք. Պատկանյանը¹ և որը բխում է հայ հեղինակի և Պտղոմեոսի տիեզերագիտական հայացքների ընդհանրությունից: Այս քարտեզը արտաքուստ նման լինելով Պտղոմեոսի քարտեզին, իր մանրամասնություններով, սակայն, տարբերվում է նրանից: Ֆիշերին հետևելով, պիտի կարծել, թե այդ տարբերությունը առաջացել է նրանից, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ղեկավարվել է Ագաթոգեմոնի աշխարհի քարտեզով:

¹ Տես՝ «Աշխարհացոյց է դարու», էջ 6, «Քարտեզ Պագոմեոսի»: К. П. Пагканов, Армянская География VII века, СПб, 1877.

Ինչպես Պաղոմենոսը, այնպես էլ «Աշխարհացոյց»-ը Եմրոպայի երկրները բաժանում է երկու մասի՝ արեւմտյան և արեւելյան: Պաղոմենոսի մոտ այդ սահմանազատումը արեւելյան մասում է թուլնում Խաղխան՝ իր Սարդինիա, Կորսիկա և Սիկիլիա կղզիներով, այնինչ նրանցից արեւելք գտնվող Դալմատիան ընկնում է արեւմտյան մասում: «Աշխարհացոյց»-ի մոտ այդ սահմանագիծը անցնում է մոտավորապես միջօրեականի 18-րդ աստիճանով, որը համապատասխանում է Արեւմտյան և Արեւելյան Հռոմեական կայսրությունների 395 թվականի բաժանման գծին:

Այդպիսով, «Աշխարհացոյց»-ում երկրորդ քարտեզը ընդգրկում էր Արեւմտյան Հռոմեական կայսրության եմրոպական մասը: «Սիկիլիա մեծ կղզի»-ն նկարագրելուց հետո «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նշում է՝ «Արդ զայս կարգ ի բուն հանելով՝ դարձցուք ի հիւսիսի, ի մնացեալ մասնէն Ովկիանոսի և Անժանօթ երկրի, այլ աշխարհատող զԵւրոպիա ածցուք ի հարաւ կոյս մինչև ցՅունաց ծովն»¹:

«Աշխարհացոյց»-ի երրորդ քարտեզն ընդգրկել է Արեւելյան Հռոմեական կայսրության եմրոպական մասը, ներառյալ Եմրոպական Սարմատիան՝ «Բնաշխարհ Եւրոպիայ Սարմատացոյց աշխարհին», «Տաւական ցամաքակղզին, այսինքն զՔնոնոն», «Թրակացոյց աշխարհին», Մակեդոնիան և Նյաղան: Սրանով վերջանում է «Առաջին հատածն», այսինքն Եմրոպայի մայր ցամաքը և ապա սկսվում է «Երկրորդ հատածն աշխարհին», այսինքն՝ Աֆրիկան՝ «Արիա»-ն, որը կազմում էր առանձին՝ չորրորդ քարտեզ և հանդիսանում է Պաղոմենոսի Աֆրիկայի 4 քարտեզների համառոտությունը:

Եթե Հայաստանից հեռու գտնվող Եմրոպայի և Լիբիայի համար «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը բավարարվում էր երեք համառոտ քարտեզներով, ապա իր հայրենիքի և նրան շրջապատող երկրների համար նա օգտագործում է Պաղոմենոսի մոտ գոյություն ունեցող քարտեզների տախտակները: Այդ տեսակետից ուշագրավ է, որ Պաղոմենոսի Asiae tabula prima-ն ճշտիվ համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ի «Միջերկրեայք» կոչված հատվածին: Մեղ հասած՝ XV դարում տպագրված այդ քարտեզը² լրիվ գաղափար է տալիս, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում նրա հայրենի փոփոխված ընդօրինակությունը: Բնորոշ է, որ հայ քարտեզագիրը օգտագործել է Պաղոմենոսի քարտեզի

սխեման, ներդրելով Փոքր Ասիայի բյուզանդական ժամանակաշրջանի քաղաքական-վարչական բաժանումը, կցելով նրան նաև Կիպրոս կղզու նկարագրությունը: Փոքր Ասիայի նկարագրությունը «Աշխարհացոյց»-ում վերջանում է հետևյալ բաներով. «Ահա կատարեցան Միջերկրեայք կոչեցեալք»: Վերջինս «Աշխարհացոյց»-ի հինգերորդ քարտեզը պիտի լինի: Վեցերորդ քարտեզը պիտի համապատասխաներ Պաղոմենոսի Asiae tabula secunda-ին և բովանդակելու էր «Աշխարհ Ասիոյ Սարմատացոյց» բաժինը:

Յոթերորդ քարտեզն է Պաղոմենոսի Asiae tabula tertia-ն, որի XV—XVII դդ. Եմրոպական տպագիր ընդօրինակությունները մեզ հասել են մի քանի հատ: Բավական է նայել այդ քարտեզների վրա, որպեսզի համոզվենք, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ճշտիվ պահպանել է Պաղոմենոսի քարտեզի շրջանակները և այդ քարտեզը պարունակող երկրամասերի նկարագրության հաջորդականությունը:

Colchidis
Iberiae
Albaniae
Armeniae Maioris

Կողքիս
Վիրք
Աղուանք
Մեծ Հայք²

Վերջացնելով այս բաժինը՝ «Աշխարհացոյց»-ը ասում է՝ «Ահա կատարեցան ամենայն Հայք»³ («Աշխարհացոյց», էջ 38), որ պիտի նշանակի. թե սրանով վերջանում է այս քարտեզը և սկսվում է հետևյալը: Մեր ենթադրությունը ավելի ակնհայտ կդառնա, եթե բերենք Պաղոմենոսի տեղեկությունները Asiae tabula tertia-ի մասին: Իր «Աշխարհագրության» վերջին՝ ութերորդ գրքի 19-րդ գլխում Պաղոմենոսը նկարագրում է Ասիայի երրորդ քարտեզը հետևյալ շրջանակներում:

«1. Ասիայի երրորդ քարտեզը պարունակում է՝ Կողքիսը, Վիրքը, Աղուանքը և Մեծ Հայքը: Նրա մեջտեղով անցնող զուգահեռականը այնպես է հարաբերվում միջօրեականին, ինչպես 14-ը 15-ին:

2. Այդ քարտեզը արեւելքից սահմանափակված է Վրկանից ծովով և Մեդիայի մասով, հարավում՝ Միջագետքով և Ասորեստանով, արևմուտ-

¹ Ibid. pp. 64 (Tertia Asiae tabula), 65 (Tabula Asiae III).

² Պաղոմենոսի ժամանակ Մեծ Հայքին սահմանակից Փոքր Հայքը վարչականորեն մտնում էր Կապադովկիայի կազմում:

³ Դատելով այս մեջբերումից, կարելի է կարծել, որ «Աշխարհացոյց»-ում այս քարտեզը պիտի կոչվեր «Հայք», կամ «Աշխարհացոյց Հայոց»:

¹ «Աշխարհացոյց», էջ 16:

² Z. Khanzadian, Atlas, de cartographie historique de l'Arménie, Courbevoie (Seine), 1960, pp. 86 (Prima Asie tabula), 66 (Tabula Asiae I).

բից՝ Կապադովկիայով և Եվքսինյան Պոնտոսի մասով, հյուսիսից՝ Ասիական Սարմատիայով»¹։

Օգտագործելով Պտղոմեոսի քարտեզի սխեման, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն այն հագեցրել է բոլորովին նոր բովանդակությամբ։ Այդ տրվյալների տեղադրումը այժմյան քարտեզի վրա ցույց է տալիս, որ հայ «Աշխարհացոյց»-ի մեղհասած Հայաստանի ու Անդրկովկասի քարտեզը իր ճշգրտությամբ բավականին մոտ պիտի լիներ այժմյան քարտեզներին։

Հետևյալ՝ ութերորդ քարտեզը համապատասխանում է Պտղոմեոսի Asiae tabula IV-ին և իր ժամանակին արդեն այնքան ճշգրիտ է եղել, որ այժմյան քարտեզին շատ է մոտենում։ Բավական է ցույց տալ 1572 թ. հրատարակված ընդօրինակությունը², որպեսզի համոզվենք դրանում։

Այստեղ ևս «Աշխարհացոյց»-ը ճշտվել պահանք է Պտղոմեոսի քարտեզի սխեման և տալիս է երկրամասերի նկարագրության նույն հաջորդականությունը։

Cypri insulae³
 Syriae
 Palestinae
 Arabiae Petraeae
 Mesopotamiae
 Arabiae Desertae
 Babyloniae

...
 Ասորիք
 Հրեաստան
 Ապառամն Արաբիա
 Միջագետք
 Անապատ Արաբիա
 Արաբիա Եւգեմոն⁴, որ
 է Երջանիկ
 Աշխարհ Բաբիլոնց

Իններորդ քարտեզը, ինչպես նշեցինք, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի կողմից կազմված Սասանյան Իրանի՝ «Եւրանշահ»-ի քարտեզն էր, որը պիտի կոչվեր «Աշխարհացոյց Պարսից»։ Հետևյալ տասներորդ քարտեզը նորից վերադասարկում է Պտղոմեոսի սխեման՝ Asiae tabula V կոչվող քարտեզը, որի մասին խոսեցինք վերև։ Այս քար-

տեզից արևելք և հյուսիս գտնվող երկրների համար «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նորից պիտի դիմեր ընդհանրացնող քարտեզներին։ Ըստ երեվոյթին գոյություն ունեին՝ Սկիթիայի, Հեղկաստանի, Տապարաքիա (Ցելլոն) կղզու, Ճենաստանի (Չինաստան) և Սինէացոյց (Հնդկաստան) աշխարհի քարտեզները։ Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է՝ «Աշխարհացոյց»-ը, իբրև առանձին ատլաս, բաղկացած էր մոտավորապես 15 փաթեղից։

Մենք վերևում մանրամասն կանգ առանք Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» ձեռնարկի բրնձի վրա, որպեսզի բացահայտենք «Աշխարհացոյց»-ի բնույթը նրա հրապարակման ժամանակաշրջանում։ «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի մանրադրենին ուսումնասիրությունը, այլպիսով, ցույց է տալիս, որ վերջինիս հեղինակը նույն նպատակներն էր հետապնդում, ինչ որ Պտղոմեոսը, այն է՝ տալ քարտեզագրական բնույթի աշխատություն։ Ինչպես Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» ձեռնարկը՝ սովորաբար անվանվում է «Քարտեզներ պատրաստելու ձեռնարկ», այնպես էլ «Աշխարհացոյց»-ը կարելի է դիտել իբրև մի խումբ քարտեզների նկարագրող ձեռնարկ։ «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակաշրջանում արդեն պարզ էր, որ Պտղոմեոսի բնակավայրերի տեղադրման հիմնական եղանակը, հիմնված աստղագիտական հաշիվների վրա, ժխտվում էր իրական տվյալներով և պարզ էր, որ նրա տված բնակավայրերի տեղադրման լայնության ու երկայնության տվյալները մեծ մասամբ մտացածին են, իսկ այդ տեղադրումները ճշտորոշելու համար իրապես Պտղոմեոսը դիմել է մոնաշափերի ցուցմունքներին։ Եվ, հիրավի, մենք տեսնում ենք, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը այնտեղ, որտեղ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» ձեռնարկի համառոտ շարադրությունն է ներկայացնում, բերում է որոշ տրվյալներ Պտղոմեոսի քարտեզագրական հաշվառումներից, իսկ այն մասում, որտեղ նա ինքնուրույն է մանավանդ Մեծ Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի և Սասանյան Իրանին վերաբերող գլուխներում, նա բոլորովին անտեսում է Պտղոմեոսի աստիճանական ցանցը, ղեկավարվում է իր կողմից հալածված իրական փաստերով և հասնում է փայլուն արդյունքների։ Ինչպես ցույց է տալիս Ֆիշերը «Աշխարհացոյց»-ը մեծ մասամբ ղեկավարվել է քարտեզագրական նյութերով, որոնց մեջ զգալի տեղ էր գրավում Ագաթոգեմոսի աշխարհի քարտեզը, հիմնված մեղհասած Պտղոմեոսի աշխարհի քարտեզի վրա։ Այս և նման նյութերի օգտագործումը ինքնին բացասում էր Պտղոմեոսի մոտ բերվող բնակավայրերի ու աշխարհագրական կետերի

¹ 'Ασίας Πίναξ γ. § 1. 'Ο τρίτος πίναξ τῆς Ἀσίας περιέχει Κολχίδα, καὶ Ἰβηρίαν καὶ Ἀλβανίαν καὶ τὴν Μεγάλην Ἀρμενίαν. 'Ο δὲ διὰ μέσου αὐτοῦ παράλληλος λόγος ἔχει πρὸς τὸν μεσημβρινόν, ὃν τὰ ἰθὺς πρὸς τὴν.

§ 2. Περιρίζεται δὲ ὁ πίναξ ἀπὸ μὲν ἀνατολῶν μέρει τῆς Ὑρκανίας θαλάσσης καὶ ὁμοίως μέρει τῆς Μηδίας, ἀπὸ δὲ μεσημβρίας Μεσοποταμία καὶ Ἀσσυρία, ἀπὸ δὲ δύσεως Καππαδοκία καὶ μέρει τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἀπὸ δὲ ἀρκτῶν Σαρματία τῇ ἐν Ἀσίᾳ (Cl. Ptol. Geographiae, lib. VIII, cap. 19, Asiae tabula III).

² Z. K h a n z a d i a n, Atlas de cartographie historique de l'Arménie, Gourbevoie (Seine), 1960, p. 107 (Asiae III tab.).

³ Ինչպես տեսանք «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նիւրոսը ցույց է տալիս «Միջերկրեայք» քարտեզի վրա։

⁴ Պտղոմեոսի մոտ Ἀραβία Εὐδαίμων երկիրը բոլորովին այլ տեղ է ցույց տրվում՝ Իրանի խորքերը գտնվող Կարմանիայի կողքին։ «Աշխարհացոյց»-ի այս մոտեցումը կարիք ունի պարզաբանման։

լայնության ու երկայնության թվական տվյալները:

«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն ինքը ցույց է տալիս, որ իր համար ամենից ծանոթ երկրի՝ իր հայրենիք Մեծ Հայքի նկարագրման համար, Պտղոմեոսի տվյալները չէին բավարարում, ուստի նա հարկադրված է դիմել այլ աղբյուրների: Եռուսեղով Մեծ Հայքը կազմող 15 նահանգների մասին, նա ասում է՝ «Արդ կամիմ զդոսա մանրամասնաբար պատմել, թէ և սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի գիր և ի քարտէս»¹: Սակայն համեմատութիւնը Պտղոմեոսի աշխատութեան հետ ցույց է տալիս, որ նա նոր նյութերով է ղեկավարվել ոչ միայն Հայաստանի մասը գրելիս, այլև նրան հարևան երկրները նկարագրելու ժամանակ: «Սարմատիայի» և Կողքիսի նկարագրութեան համար նա դեռևս որոշ չափով օգտվում է Պտղոմեոսի տվյալներից, սակայն, հիմնականում ղեկավարվում է նոր տվյալներով, որոնք ցույց են տալիս հիշյալ երկրների մասին Պտղոմեոսի տեղեկությունների ոչ բոլոր դեպքերում հավաստի բնույթը: Իսկ Վերքին ու Աղվանքին նվիրված գլուխները ոչ մի առնչութիւն չունեն Պտղոմեոսի տվյալների հետ, զբղծված են բոլորովին նոր նյութերի հիման վրա և իրենց մանրամասնութիւններով ետ չեն մնում Հայաստանին նվիրված բաժնից: Վերջապես, հիշատակենք Սասանյան Իրանին նվիրված բաժինը, որը վերարտադրում է այդ պետության VI—VII դդ. զոյություն ունեցող քաղաքական ու վարչական բաժանումը և իր ծանրամասնութեամբ չունի նախորդը համաշխարհային գրականութեան մեջ:

Վերևում մենք տեսանք, որ Պտղոմեոսը ոչ մի տեղ չի նշում, թե մտադիր էր կազմելու քարտեզներ, այնինչ հետազոտողները միաբան հանդել են այն եզրակացութեան, որ նա կազմել է քարտեզների մի ամբողջ ժողովածու, այսինքն՝ առաջա. սակայն քարտեզների վրա եղած նյութը նա շարադրել է նաև առանձին և, այդպիսով, միևնույն ժամանակ տվել է աշխարհագրութեան ձեռնարկ: «Աշխարհացոյց»-ի մանրագին քննութիւնը բերում է նույն եզրակացութեան, որ նրա հեղինակը ճիշտ և ճիշտ նույն նպատակն է հետապնդել, ինչ որ Պտղոմեոսը—տալ քարտեզների ժողովածու-առաջ, և միևնույն ժամանակ այդ քարտեզների տվյալները շարադրել առանձին, տալով աշխարհագրական ձեռնարկ՝ որը հասել է մեզ, իսկ քարտեզները բաժանել են Պտղոմեոսի քարտեզների բախտը՝ նրանք կորել են: Ոմանք նույնիսկ տարակուսում են, թե արդյոք այդ քարտեզ-

ները հիմք են ծառայել Եվրոպայի վերածննդի ժամանակաշրջանի քարտեզների համար, թե վերջինները կազմված են Պտղոմեոսի տեքստի ցուցմունքների հիման վրա:

Վերոհիշյալ մեր կոահումը «Աշխարհացոյց»-ի բնույթի մասին ապացուցվում է նաև «աշխարհացոյց» բառի քննութեամբ: Այս ժամանակաշրջանի համար «աշխարհագրութիւն» տերմինի կողքին հայերենում ավելի հաճախ գործ էին ածվում՝ «աշխարհագիր» և «երկրագրութիւն» բառերը, որոնք հոմանիշ են հունարեն *χωρογραφία* և *κοσμογραφία* տերմիններին²: «Աշխարհացոյց» բառը, պարզապես, նշանակել է՝ «Յոյց և ցուցակ աշխարհի, տեսարան տիեզերաց ծրագրեալ իւր օրինակաւ»³, կամ «Աշխարհը ցոյց տուող քարտէս, որի վրայ նկարուած է աշխարհը, կամ նրա մի մասը»⁴: Ուրեմն, հին հայերենում, բացի «Բարտեզ» բառից գործ են ածել նրան հոմանիշ և ավելի հասկանալի «աշխարհացոյց» բառը: Այս բառը գործ է ածվել դեռևս XVII—XVIII դդ., Ամասերգամում և Վենետիկում հրատարակված մի շարք հայերեն քարտեզներում: Օրինակ, 1695 թ. Ամրստերդամում հայերեն լեզվով հրատարակված կիսագնդերի քարտեզը կոչվում է՝ «Համատարած աշխարհացոյց»⁵:

Ուրեմն, կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը «աշխարհացոյց» ասելով հասկացել է «Բարտեզ» կամ «Բարտեզների ժողովածու»՝ «առաջ», սակայն, ժամանակի ընթացքում, երբ քարտեզների կորել են և մնացել են միայն նրանց նկարագրող տեքստերը, նույն վերնագիրը ստացել է «աշխարհագրութեան ձեռնարկի» իմաստ:

Այդպիսով, մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ի բնագիրը կարելի է համեմատել հին ռուսական «Книга Большому Чертежу» աշխատութեան հետ: XV դ. Ռուսաստանը դարձել էր լայնածավալ և հզոր բաղմազգ պետութիւն, որի մասին ճիշտ պատկերացում ունենալու համար հարկավոր էր կազմել մանրամասն քարտեզ: Ահա այդպիսի մի քարտեզ կազմվեց XVI դ. երկրորդ կեսին, որը հայտնի էր «Большой Чертеж» անունով: Այս

¹ «Աշխարհացոյց է դարու»: Տե՛ս К. П. Патканов, Армянская География VII века, СПб, 1877 էջ 17:

² Տե՛ս Նոր Բառագիրք Հայկազեան լեզուի, Ա., Վենետիկ, 1836, էջ 260, «Աշխարհագիր» բառի տակ: Այս բառը ունեցել է նաև այլ իմաստ՝ պետական մարդահամար և ցուցակագրութիւն, վիճակագրութիւն:

³ Ն.Ն. (Նոր Հայկազեան բառարան), Ա., էջ 264, «Աշխարհացոյց» բառի տակ:

⁴ Ս. Մ. Մալխասեան, Հայերէն լեզուի բացատրական բառարան, Ա., էջ 197, «Աշխարհացոյց» բառի տակ, իբրև օրինակ բառակազմութեան բերվում են՝ «Աշխարհացոյց քարտէս», «Մանրամասն բազմագունեան աշխարհացոյցներ»:

⁵ Տե՛ս Z. K h a n z a d i a n, Atlas de géographie historique de l'Arménie, Paris, 1920, planche XI, carte № 17.

քարտեզը այնուհետև մի քանի անգամ վերակազմվել է նոր ուղղումներով ու հավելումներով, սակայն, ցավոք սրտի, ոչ մի օրինակ այդ քարտեզից մեզ չի հասել, կորստից փրկվել է միայն նրա հավելումը կազմող «Книга Большому Чертежу» գիրքը, որը քարտեզից արտագրված բնագիր է¹։ Ուշագրավ է, որ XVII—XVIII դդ. շեմքին «Книга Большому Чертежу» գիրքը դիտվում է իբրև ոչ միայն որպես տեղեկատու ձեռնարկ, այլև իբրև Ռուսաստանի աշխարհագրության ձեռնարկ և այն մտնում է հանրակրթական գրականության շարքը։ Այս ժամանակվանից «Книга Большому Чертежу» գիրքը մտնում է պատմա-աշխարհագրական բնույթ ունեցող ժողովածուների մեջ։ Հենց այդ ձևով են մեզ հասել այդ աշխատության բազմաթիվ գրչագիր օրինակները։ Հետաքրքիր է նաև այն, որ «Книга Большому Чертежу» գիրքը անընդհատ փոփոխվում էր նոր ընդմիջարկումներով ու հավելումներով, որոնք գրի էին առնվում «Большой Чертеж» քարտեզի գոյություն ունեցած տարբեր վարիանտներից²։

Ինչպես տեսնում ենք, քարտեզագրության սկիզբը Ռուսաստանում նույն ձևով է ընթացել, ինչ որ հին աշխարհում՝ կազմվել է երկրի քարտեզ, ապա նրա տվյալների արտագրությամբ կազմվել է առանձին գիրք, որը նրա բացատրական բնագիրն էր։ Հետագայում քարտեզները կորել են, իսկ բնագիրը մնացել է և գործ էածվել իբրև Ռուսաստանի աշխարհագրության ձեռնարկ։

Վերադառնալով «Աշխարհացոյց»-ի խնդրին, մենք տեսնում ենք, որ վերջինս հանդիսանում է հայկական քարտեզագրության անդրանիկ գործը։ Հեղինակը, հետևելով Պտղոմեոսին և մասամբ նրա աշխատության համառոտ շարադրության բնագրին, որ III դ. վերջին կատարել էր Պապպոս Աղեքսանդրացին, համառոտ տալիս է նրա տիեզերագիտական տեսությունը, ապա, նրա քարտեզների հիման վրա, կազմում է մի քանի «աշխարհացոյց»-ֆաբլեզ և միևնույն ժամանակ գրի առնում այդ քարտեզների բովանդակությունը, բաժանելով այն առանձին գլուխների ըստ այն հաջորդականության, որ ունեն Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկը» (հիշենք, որ վերջինս կոչվում էր նաև «Քարտեզներ պատրաստելու ձեռնարկ»)։

Այստեղ հարկավոր է նշել նաև մի վերին աստիճանի հետաքրքիր երևույթ։ XV—XVI դդ. տպագրված՝ Պտղոմեոսի քարտեզները հաճախ իրենց վրա կրում են քարտեզի տվյալների բովանդակու-

թյունը, որ, Պտղոմեոսին համապատասխան, երկրի նկարագրության համառոտ բովանդակությունն է։ Այս հանգամանքը թերևս մեզ բացատրում է, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում Պապպոս Աղեքսանդրացու բնագիրը՝ արդյոք իր կողմից պատրաստած քարտեզների համառոտ բացատրագիրը չէ՞ր, որ ինքնին Պտղոմեոսի երկի համառոտությունն էր հանդիսանալու և վերջո հարկավոր է նշել, որ XV դարից սկսած, երբ Արևմտյան Եվրոպան սկսեց զբաղվել քարտեզագրությամբ և սկսվեց քարտեզների տպագրության գործը, Արևելքի երկրներից ամենից մեծ ուշադրության թերևս արժանանում է, Պաղեստինից և Ասորիքից հետո, Հայաստանի քարտեզը, հատկապես այն ձևով, որ Պտղոմեոսի մոտ հայտնի է իբրև Asiae tabula III: Բացի նրանից, որ այդ երևույթը գալիս էր հնից, երբ Հայաստանը դիտվում էր իբրև անտիկ աշխարհի հյուսիս-արևելյան ծայրամաս, ուներ նաև մի այլ պատճառ։ Միջնադարյան Եվրոպայի եկեղեցական միջավայրում տակավին վառ էր մնում հիշողությունը բիրլիական Արարատ լեռան մասին, իսկ Հայաստանը դիտվում էր այն երկիրը, որտեղ գտնվելիս է եղել, ըստ ավանդության, «գրախոսը»։ Մեզ հասել են Հայաստանի մի շարք տպագիր քարտեզներ, սովորաբար Պտղոմեոսի քարտեզի հիմքի վրա, որտեղ նշված է Արարատ գագաթը՝ Նոյի տապանը վրան, իսկ Կասպից ծովում նկարված է մի տուն, որի վրա սովորաբար լատիներեն գրված է arca Noe³։ Կան նաև Հայաստանի քարտեզներ, որտեղ հատկապես ցույց է տրված «գրախոսը»⁴։

Ինչպես տեսնում ենք, այս հանգամանքը ևս նպաստել է այն բանին, որ ուշ միջնադարյան Եվրոպայում բավական շատ են լույս տեսել Հայաստանը նկարագրող քարտեզները։

«Աշխարհացոյց»-ի բնագրի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գոյություն է ունեցել մոտավորապես 15 քարտեզ, հետևյալ հաջորդականությամբ.

1. «Աշխարհացոյց Տիեզերաց»⁵,
2. «Աշխարհատող Եւրոպիայ» (Արևմտյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը),
3. Արևելյան Հռոմեական կայսրության ֆաբլեզ,
4. Լիբիայի (Աֆրիկայի) ֆաբլեզ,
5. «Աշխարհացոյց Միջերկրաց»,
6. Ասիական Սարմատիայի ֆաբլեզ,

¹ Z. Khanzadian, Atlas de cartographie historique de l'Arménie, Corbevoie (Seine), 1960, p. 65.

² Նույն տեղում, էջ 43։

³ Մենք գտնում ենք, որ «Աշխարհացոյց»-ը պետք է սկսվեր աշխարհի ընդհանուր մի նման քարտեզով։

¹ Книга Большому Чертежу. М.—Л., 1950, стр. 3.

² Там же.

սիրութեան ու քննական բնագրի հրատարակման միջոցով:

Անդրադառնալով վերստին «Աշխարհացոյց»-ի քարտեզներին, անհրաժեշտ է տալ նրանց ավելի հանգամանալից բնութագիրը: Մենք սույն հրատարակութեամբ լրիվ վերարտադրում ենք Պտղոմեոսի տեքմինով ասած՝ Ἀσία πῖναξ γ' քարտեզը, որտեղ ներկայացված են՝ Կողքիս, Վիրք, Աղտանք և Մեծ Հայք երկրները, ընդգրկելով նաև Ասիական Սարմատիայի հարավային մասը: Սույն քարտեզից հետո մենք մտադիր ենք մոտ ժամանակներս հրատարակ հանել մնացյալ նշված քարտեզներից հատկապես «Երանշահր», «Միջերկրեայքը», Ասորիքը և այլն, կազմված այժմյան քարտեզագրական հիմքի վրա, որոնք նույնպես գալու են ապացուցելու մեր նոր եղբակցությունները «Աշխարհացոյց»-ի բնույթի մասին: Առաջին քարտեզը, որը պատկերում էր այն ժամանակվա հայտնի աշխարհը, ամբողջովին վերարտադրում էր Պտղոմեոսի քարտեզը, սակայն ավելի համառոտ տրվյալներով: Ինչպես վերը նշեցինք, «Աշխարհացոյց»-ը ուսումնասիրողների ուշադրությունը դրավել է այդ հուշարձանի միայն այս մասը, որը զուրկ է ինքնուրույնությունից և համարյա ամբողջովին վերարտադրություն է հույն հեղինակի, ուստի հայ հեղինակը լավագույն դեպքում համարվել է իբրև սոսկ Պտղոմեոսի և Պապյոս Աղեքսանդրացու բարեխիղճ ընդօրինակողը¹: Հետադոտողների ուշադրությունից, սովորաբար վրիպում են «Աշխարհացոյց»-ի հիմնական մասը կազմող՝ Հայաստանին, Անդրկովկասին և Սասանյան Իրանին նվիրված գլուխները, որոնք բոլորովին նոր խոսք են հին աշխարհի աշխարհագրական գիտության մեջ: Քարտեզի այդ բնագիրը համաշխարհային գրականության մեջ Սասանյան Իրանի ամենահին մանրամասն նկարագրությունն է: Աստիկ ժամանակաշրջանի հույն և հռոմեացի հեղինակների տվյալները այդ երկրի մասին, սովորաբար, շատ ավելի համառոտ են ու աղքատիկ, և լի են հատուկ անունների աղավաղումներով:

Հայերենը, հագեցված լինելով պահլավերեն լեզվի բառապաշարով, ավելի հարազատ ձևով էր վերարտադրում հարևան Իրանի տեղանուններն ու ցեղանունները: Սակայն իր մանրամասնությամբ

Իրանի նկարագրությունը զիջում է սույն քարտեզում ներկայացված Մեծ Հայքի, Վրաց աշխարհի, Աղվանքի, Կողքիսի ու «Սարմատիայի» նկարագրության: Ստորև կտեսնենք, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի համար հավասարապես հարազատ էին Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդները, հատկապես՝ հայերը, վրացիները և աղվանները: Երեք եղբայրակից ժողովուրդներն այն ժամանակ ևս իրենց հզորությունը տեսնում էին սերտ կապի և փոխօգնության մեջ: Այդ միասնությունն էր, որ օտար նվաճողներին՝ Սասանյան Իրանին և Բյուզանդիային, հարկադրեց ճանաչել VI դ. վերջին և VII դ. սկզբին Անդրկովկասի երկրների քաղաքական ինքնուրույնությունը:

Մեծ Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի և «Սարմատիայի» նկարագրությանը նվիրված գլուխների մեր բազմամյա ուսումնասիրությունը և նրանց համադրումը հայ մատենագիրների, հույն-հռոմեական հեղինակների, բյուզանդական, վրացական, արաբական, պարսկական և այլ աղբյուրների տվյալների հետ, հնարավորություն են տալիս տեղադրել «Աշխարհացոյց»-ի հիշյալ գլուխներում պատահող երկրների, ժողովուրդների, «ազգագաւառ»-ների (ցեղերի և նրանց տերիտորիաների), «փոքր աշխարհներ»-նահանգների, «գաւառներ»-ի, լեռների ու լեռնազագագթների, ծովերի, լճերի, գետերի ու բնակավայրերի անունները: Այս բազմաթիվ տվյալների զրանցումը քարտեզի վրա ակնհայտ է դարձնում, թե որքան մանրամասն ուսումնասիրություն է կատարել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, որպեսզի կարողանա կազմել իր հայրենիքի քարտեզը:

Մի անձնավորություն, որը այդքան մանրամասն ուսումնասիրել էր Հայաստանը, պարզ է, չէր կարող ղեկավարվել Պտղոմեոսի կողմից պատրաստված՝ Հայաստանի քարտեզով:

«Աշխարհացոյց»-ի բնագրի զրանցումը այժմյան քարտեզագրական հիմքի վրա ակնհայտ է դարձնում, որ Մեծ Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի և «Սարմատիայի» քարտեզն ավելի էր մոտենում այժմյան քարտեզին, քան թե Ամստերդամում կամ Վենետիկում XVII—XVIII դդ. հրատարակված Հայաստանի քարտեզներին:

Հեղինակը հիմնական ուշադրությունը դարձնում է Մեծ Հայքի քաղաքական ու վարչական բաժանման վրա, որն արդյունք էր երկրի պատմական զարգացման, դալիս էր դարերի խորքից և զգալի չափով պայմանավորված էր երկրի լեռնագրական ու ջրագրական պայմաններով:

Քարտեզի հեղինակը Մեծ Հայքի տերիտորիան բաժանում է 15 «փոքր աշխարհներ» կամ նահանգների, որոնք, իրենց հերթին, բաժանվում են

¹ Այդ տեսակետից բնորոշ է «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ բնագրի առաջին հրատարակիչ Արսեն Սուքրյանը, որն այն գիտում է սոսկ իբրև Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության համառոտ շարադրություն»: Նա անտեսել է այն փաստը, որ բնագրի մեծագույն մասը հանդիսանում է հայ հեղինակի օրգինալ աշխատությունը: Տես՝ Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Venise, 1881, Preface, p. III.

առանձին գաւառներ: Մեծ Հայքի 15 նահանգները պարունակում են 198 գաւառ: Մեծ Հայքի սահմաններում հեղինակը հիշատակում է՝ 6 լեռնաշղթա, 10 լեռնագագաթ, 3 լեռնաղաշտ, 4 դաշտավայր, 6 լիճ, 8 կղզի (Վանա և Մովսէս լճերի), 25 մեծ գետ և 8 փոքր գետ: Հիշատակվում են ապա՝ 49 բնակելի կետեր, որոնցից՝ 22 փաղափ, 11 ավան, 3 գյուղ, 13 ամրոց ու բերդ: Ընդամենը՝ 361 աշխարհագրական անուն:

Այդքան մեծ թվով անունների տեղադրումը ցույց է տալիս, որ հեղինակը քարտեզի վրա չի թողել «սպիտակ բիծ»: Նրան քաջ հայտնի են եղել ամենափոքր գետային ավազանները, հովիտներն ու կիրճերը:

Մեծ Հայքի նկարագրության տվյալների տեղադրումը քարտեզի վրա հնարավորություն է տալիս ամենայն մանրամասնությամբ վերականգնել Մեծ Հայքի պետության քաղաքական սահմանները մինչև 387 թ. նրա բաժանումը: Այս հարցի պարզաբանումը, իր հերթին, հնարավորություն է ընձեռում պարզելու Մեծ Հայքի պետության տերիտորիայի մակերեսի ընդհանուր տարածությունը:

Մեծ Հայքի քարտեզի վրա անդրադարձել են Հայկական պետության քաղաքական սահմանների այն բոլոր փոփոխությունները, որ տեղի էին ունեցել 298—387 թթ. միջև: Քարտեզի վրա նշված են քաղաքական սահմանները Մծբինի 40-ամյա դաշնագրի (298—338 թթ.) և նրան հետևող 338—363 և 363—387 թթ. տեղի ունեցած տերիտորիալ փոփոխությունները: Ինչպես տեսնում ենք, VII դ. սկզբում, այսինքն՝ 200 տարի հետո, կազմվել է Հայաստանի IV դ. քարտեզը, երբ այն դեռևս անկախ պետություն էր:

Քարտեզի վրա վերջին Արշակունիների ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքական ու վարչական բաժանման սխեմանը այնպիսի մանրամասնությամբ է տրված, որ ակամայից հարց է ծագում՝ արդյո՞ք հեղինակը չի ունեցել իր ձեռքի տակ IV դ. առաջին քառորդի նյութեր: Եթե այո՝, ապա ի՞նչ կարգի նյութեր էին դրանք: Դրանք կարող էին լինել տվյալներ հերթական աշխարհագրի, որ պետությունը պարբերաբար անց էր կացնում, երկրի հարկային հնարավորությունները պարզելու համար¹:

Արևելյան բռնապետությունների, նրանց թվում նաև Արշակունյաց Հայաստանի ու Սասանյան Իրա-

նի համար բնորոշ էր, որ պետության ամբողջ տե-րիտորիան համարվում էր «արժունի երկիր» (χώρα βασιλική) և գտնվում էր արքունիքի ներկայացուցչի՝ հազարապետի տնօրինության ներքո: Հարկային քաղաքականության հիմնական մասն էր կազմում երկրի վարչական բաժանումն ըստ առանձին հարկային միավորների՝ գավառների: Արշակունյաց Հայաստանը՝ Մեծ Հայքը, համաձայն Պլինիոսի (23—79), բաժանված էր 120 աշխարհի միավորների, որ նա կոչում է ստրատեգիա կամ պրեֆեկտուրա¹: Գրականության մեջ վաղուց է հայտնվել այն միտքը, թե Պլինիոսի այդ ստրատեգիաները կամ պրեֆեկտուրաները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հայկական աղբյուրների «գաւառ»-ները: Հետագայում, երբ առաջացան նախարարական «տէրութիւն»-ները, որոնք ընդգրկում էին մեկ կամ մի քանի գավառ, անկախ տվյալ նախարարական տոհմի ժառանգական իրավունքներից, արքունի դիվանում գրանցված էին նախկինի պես առանձին գավառները, իբրև հարկատվության առանձին միավորներ: Նույնիսկ Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանումից հետո, երբ Սասանյան Իրանը և Բյուզանդական կայսրությունը պաշտոնապես ճանաչեցին նախարարների ժառանգական իրավունքները Արշակունիների կողմից նրանց տրված «տէրութիւն»-ների վրա, այնուամենայնիվ գավառների բաժանումը մնաց, և նրանք, օրինակ, Մարգարանական Հայաստանում, հարկատվության տեսակետից ենթարկվում էին արքունի հազարապետին: Այս հանգամանքը բացատրում է, թե ինչու «Աշխարհացոյց»-ում բոլորովին հաշվի չի առնված Մեծ Հայքի բաժանումը ըստ առանձին նախարարական տերիտորիաների: Մեծ Հայքի բաժանումից հետո էլ իբրև հարկատվության հիմնական միավոր մնում էր գավառը: Ժամանակի ընթացքում տվյալ երկիրը, որը հանդես էր գալիս իբրև գավառների հանրագումար, տնտեսապես աճում էր. նրա հետ աճում էր և փոփոխություններ էր առաջացնում աղգարնակչության աճը, ինչպես և անասունների գլխաքանակի աճը և մրգատու պարտեզների և խաղողի այգիների աճը. իսկ նոր փոփոխությունները պարզելու համար պետությունը անց էր կացնում հերթական «աշխարհագիր»:

Հայաստանի, Իրանի և այլ երկրների համար, սովորական էին պարբերաբար անցկացվող աշխարհագիրները, այսինքն՝ հողային կադաստրը, հարկատու ազգաբնակչության ու անասունների վիճակագրությունը: Պետական այդ մեծ ձեռնարկումն ի կատար էր ածվում արքունի հազարապետի միջոցով:

¹ Ք. Պատկանյանն անդրադառնալով Մեծ Հայքի վարչական բաժանման խնդրին, նշում է, որ հեղինակն այդ տվյալները հավանորեն քաղել է պաշտոնական աղբյուրից, որ հիշատակվում է լինի՝ Տեա՛ Կ. Պ. Патканов, Армянская География VII века, СПб, 1877, стр. 42, прим. 150.

¹ Plinius, Nat. hist., VI, 10.

Սովորաբար, նման աշխարհագիրը անց էր կացվում այն դեպքերում, երբ իշխանության գլուխ գալիս էր նոր հարստություն, կամ երկրում հաստատվում էր օտար տիրակալություն: Յուրաքանչյուր նոր աշխարհագրի ժամանակ որոշվում էր տվյալ գավառի հողային սեփականությունը և փոփոխվում էին սահմանաքարերը, որոնք սովորաբար կոչվում էին նրանց կանգնեցնող հարստության տոհմական անունով: Այսպես, օրինակ, մեզ հայտնի են սահմանաքարեր Սեանա լճի ավազանից, որոնք իրենց վրա կրում են արամեատառ արձանագրություններ և կոչվում են «Ռաւանդական», այսինքն՝ «Շոււանդական» և ցույց են տալիս Շրուանդունի դինաստիայի պետական գործունեությունը III դ. մ. թ. ա.¹:

Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ, երբ Երվանդունիներից հետո հայկական դահր դարձել է Արտաշիսյանների ժառանգական սեփականություն, անց է կացվել նոր աշխարհագիր, տեղի է ունեցել նոր սահմանազատում կալվածների, որոնց բաժանող սահմանաքարերը նոր հարստության հիմնադիր Արտաշես Ա-ի (189—161) անունով կոչվել են «Արտաշիսական»²: III դ. երբ Սասանյանները համառ պայքար էին մղում Հայաստանին տիրանալու և վերացնելու հայ Արշակունիների դինաստիան, մի առ ժամանակ (253—272 թթ.) նրանց հաջողվում է տիրել երկրին: Նոր տվյալների համաձայն, Սասանյան արքայից արքա Շապուհ Ա-ն (241—272) Մեծ Հայքի թագավոր է նշանակում իր որդիներից մեկին՝ Որմիզդ-Արտաշիրին (261—272)³, ուր Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ հայտնի է «Արտաշիր» անունով: Խորենացին տեղեկացնում է, որ այս Արտաշիրը «զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշիսէ, զքարինս յերկրի կացուցանելով, նորոգեաց, և յիւր անունն փոխելով Արտաշիրական⁴ անուանեաց»⁵: Բնչպես տեսնում ենք այս մեջբերումից, Որմիզդ-Արտաշիրն իր պետական գործունեության ընթացքում Հայաստանում, երկրի հարկային ունակությունը պարզելու համար, անց է կացրել նոր աշխարհագիր և վերանայել է երկրի կալվածների սահմանները, որի ընթացքում Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանից հայտնի սահմանները փոփոխվել են և կանգնեց-

վել են նոր սահմանաքարեր, որոնք Սասանյան հարստության հիմնադիր Արտաշիր Ա Պապականի (224—241) անունով կոչվել են «Արտաշիրական»: Հետագայում, երբ Հայաստանում վերականգնվեց հայ Արշակունիների իշխանությունը, այս սահմանաքարերը պիտի նորից փոփոխվեին, և այդ միջոցառումը, ամենայն հավանականությամբ, պիտի տեղի ունենար 298 թ. 40-ամյա խաղաղության զաշնագրից հետո, երբ Տրդատ Գ. Մեծը (287—332) լայն հնարավորություններ ստացավ զբաղվելու երկրի ներքին շինարարությամբ:

Տրդատ Մեծի ժամանակ տեղի է ունեցել նոր աշխարհագիր և նախարարական իշխանությունների նոր վերաբաժանում: Նախարարական կալվածատիրության տեղաշարժի հարցը¹ ևս հանդիսանում է հողաբաժանման ընդհանուր հարցի մի մասը, որի հետ սերտ կապված էր աշխարհագիրը: Անշուշտ այս աշխարհագրի ժամանակ «Արտաշիրական» սահմանաքարերի փոխարեն նորից հաստատվեցին «Արտաշիսական» անունը կրող սահմանաքարերը: Այս ժամանակ պիտի նորից վերահաստատվեր Գահնամակը և Զորանամակը: Այդ են վկայում Ստեփաննոս Օրբելյանի մոտ պահպանված պատմական տրագիցիայի վերհիշումները²:

Սակայն նախարարական տերիտորիաները որքան էլ փոփոխության ենթարկվեին, զավառը, իբրև առանձին միավոր, շարունակում էր մնալ, անկախ նրանից, թե այն մտնում էր այս կամ այն նախարարական «տէրութեան» սահմանները, անկախ նրանից՝ համընկնում էին նրանք գավառների սահմաններին, թե ոչ: Միայն հետագայում, երբ վերջնականապես ձևավորվեց հայ նախարարների ժառանգական հողատիրությունը, ժամանակի ընթացքում «Աշխարհացոյց»-ի մեջ տրված գավառների բաժանման սխեման խախտվեց: Առաջ էր եկել տերիտորիալ նոր բաժանում, որտեղ բացակայում էր որոշ սիստեմ, որ բնորոշ է ֆեոդալական ժամանակաշրջանի տերիտորիալ բաժանման համար: Ճիշտ է, այդ գավառների մեծագույն մասը տեղավրն մնում էր, բայց այնքանով, որքանով սովորաբար յուրաքանչյուր գավառ համապատասխանում էր որոշ օրոգրաֆիկ միավորին—գա մի ինքնամիութի հովիտ, լեռնադաշտ, կամ ձոր էր, սակայն քաղաքական տեսակետից տրոհված էր և մտնում

¹ Տես՝ К. В. Тревер, Очерки истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, стр. 162—174.

² Մովսեսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց, II, ԾԶ, Տփղիս, 1913, էջ 186:

³ Տես՝ Ernest Honigmann et André Maricq, Recherches sur le Res Gestae divi Saporis. Bruxelles. 1953, p. 15.

⁴ Ընդգծումը մերն է — Ս. Ե.:

⁵ Մովսես Խորենացի, II, ՀԷ, էջ 216:

¹ Տես՝ Հակոբ Մանանդյան, Բնական տեղություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 122, տես նաև М. И. Ростовцев, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб, 1911, стр. 28.

² Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, զլ. է, Թիֆլիս, 1910, էջ 35:

էր տարբեր ֆեոդալական իշխանությունների սահմանները: Ժամանակի ընթացքում նման դավառի տարբեր մասերը հաճախ ստանում էին առանձին տնտեսներ, որոնց մասին վկայում են մատենագիրները: Այդ տեսակետից բնորոշ են, օրինակ, Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկի տվյալները:

«Աշխարհացոյց»-ի Մեծ Հայքին նվիրված գլխի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրա հեղինակը ամենայն մանրամասնությամբ ծանոթ է երկրի այն քաղաքական ու վարչական բաժանման հետ, որ հաստատվեց Հայաստանում 298 թ. հետո և որը խախտվեց 338 թ. հետո: Այս վկայում է, անշուշտ, այն բանի մասին, որ հեղինակը իր ձեռքի տակ ունեցել է Տրդատ Մեծի կողմից անցկացված աշխարհագրի նյութերը: Այդ նյութերը կարող էին գրված լինել ասորերեն կամ հունարեն և պահպանված լինել երկրի դիվանում մինչև 591—610 թթ., երբ կազմվել էր «Աշխարհացոյց»-ը: Այս հարցի առնչությամբ պարզվում է, որ բոլորովին պատահական չպետք է համարել այն, որ «աշխարհագիր» տերմինը հին հայերենում, բացի վերը նշված քարտեզ իմաստից, ուներ նաև երկու այլ նշանակություն. ա) «գրութիւն և գրութած համաշխարհական ի դիւան արքունի» կամ՝ «Քննութիւն թիւ համարոյ մարդկան անցեալ ի դիր»¹, այսինքն՝ բոլոր հարկատու աշխատավոր-տղամարդկանց թվի վիճակագրություն, *λειτουργία*, *descriptio* և *p*) *χορογραφία*, *descriptio*, *շրջան տանէ* *գմատենագրութիւն դրից երկնի և երկրի, որպէս և γεωγραφός, γεωγραφία, geographus, geographia...* *զորոց տես ի բառն «աշխարհագրութիւն»*²:

Աշխարհագիր անցկացնելու ժամանակ գրանցվում էին մշակվող հողերը ըստ նրանց տեսակների և նրանց վրա աճող գյուղատնտեսական մշակույթների տեսակների: Մշակվող հողերի գրանցումը տեղի էր ունենում ըստ վարչական բաժանման միավորների—գավառների: Աշխարհագրի այդ տվյալները պահվում էին արքունի դիվանում, որը գտնվում էր երկրի մայրաքաղաքում՝ Արտաշատում, սույա Դվինում, Հայաստանի հազարապետի իրավասության ներքո: Արքունի դիվանումն էին պահպանվում ոչ միայն գավառների ցուցակները, այլև Գահնամակն ու Զորանամակը: Ահա այս երեք կարգի վարչա-տերիտորիալ և վարչա-ռազմական փաստաթղթերն էին վերարտադրում լիովին երկրի քաղաքական ու վարչական բաժանումը, որոնք հնարավորություն են տվել կազմել Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի պետության և նրան

հարևան կողքիսի, Վիրքի և Աղուանքի «Աշխարհացոյց»-ը, այն է՝ քարտեզը: Տալով այս ժամանակաշրջանի «Աշխարհացոյց»-ը, հեղինակը միևնույն ժամանակ նշում է վարչա-տերիտորիալ բաժանման այն փոփոխությունները, որ տեղի էին ունեցել 387 թ. Մեծ Հայքի բաժանումից հետո: Այս դեպքում ևս հեղինակը, անշուշտ, իր ձեռքի տակ պիտի ունենար հետագա աշխարհագիրների նյութերը:

Հետագա աշխարհագիրը տեղի ունեցավ Մեծ Հայքի բաժանումից և հայ Արշակունիների հարստության վերացումից հետո, երբ երկիրն ընկավ օտար տիրապետությունների տակ: Սասանյան Իրանին ենթակա Հայաստանում աշխարհագիր անցկացվեց Հազկերտ Բ-ի (438—457) ժամանակ, 439 թ.¹: Այս աշխարհագրով վերջնականապես վերանում էին «Արտաշխական» անունը կրող սահմանաքարերը և նորից վերականգնվում են «Արտաշիբական» սահմանաքարերը: Նոր հողաբաժանումների հետ էր կապված Սասանյանների վարչական քաղաքականությունն իրեն ենթակա երկրամասում, որը, կազմում էր պատմական Հայաստանի տերիտորիայի $\frac{3}{4}$ մասը: Կազմվում է մարգ-պանական Հայաստանի գավառների ցուցակը և որոշվում նրանց պատկանելիությունը արժույթին, նախարարական տներին և եկեղեցուն: Մինչ այդ՝ մեծի դատավորության գործակալության պետ՝ կաթողիկոս Սահակ Պարթևի (388—439) ջանքերով, 432 թ. Պարսից արքունիքում՝ Տիգրանում՝ Վուսթ Ե Կրմանի (418—438) ձեռք, հաստատվեց նոր Գահնամակը և նրա վրա հիմնված Զորանամակը²: Սրանով վերականգնվում էին հայ նախարարների կալվածատիրական իրավունքները և նրա հետ կապված ժառանգական պատիվներն ու գործակալությունները և այլ դասային արտոնությունները: Հարկավ, կաթողիկոս Սահակ Պարթևը շնորհալի նաև Հայոց եկեղեցու շահերը և վերստին հաստատել տվեց ֆեոդալական Հայաստանի այդ հզոր նեցուկներից մեկի արտոնությունները: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի ձեռքին պիտի լինեին նաև նոր աշխարհագրի տվյալները, որ անցկացվեց պարսից արքունիքի կողմից Կավատ Ա-ի (488—531) թագավորության վերջին տարիներին և խոսքով Ա. Անուշիրվանի (531—578) տիրակալության սկզբին: Բացի Հայաստանին վերաբերվող նյութերից, հեղինակը իր ձեռքի տակ ու-

¹ С. Т. Еремян, Народно-освободительная война армян против персов в 450—451 гг. «Вестник древней истории», 1951, № 4, стр. 46.

² Նույն տեղում, էջ 46, Գահնամակի և Զորանամակի մասին տես Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 242—283.

¹ Նոր Հայկազեան Բառարան, Ա, էջ 260:

² Նույն տեղում:

նեցել է նաև հարևան Վրաց աշխարհը ու Աղվանքը կազմող դավառների ցուցակները, որոնց տվյալները VI դարից ավելի հին չէին կարող լինել:

Նշանակալից է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ազոտ տեղեկություններ ունի Հուստինիանոս Ա-ի (527—586) նոր վարչական վերաբաժանումների մասին: Բյուզանդիային անցած Մեծ Հայքի $1/5$ մասի և Փոքր Հայքի տերիտորիայի վարչական բաժանման մասին: Բյուզանդական կայսրության գերիշխանության ներքո գտնվող Մեծ Հայքի մասերը, ինչպես հայտնի է, Արշակունյաց Հայաստանի 387 թ. բաժանումից հետո, բաղկացած էին երկու մասից. հյուսիսային մասը—«Ներքին Հայքը» (Armenia interior), որը «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է «Բարձր Հայք», կազմում էր առանձին վարչական միավոր, որտեղ մինչև 389 թ. թագավորում էր Արշակ Գ-ը: Նրա մահից հետո այդ երկրամասում վերացվեց հայ Արշակունիների անվանական իշխանությունը, և այնուհետև այն կառավարվում էր կայսրության արքունիքի կողմից նշանակվող Հայաստանի «կոմէս»-ի¹ (comite Armeniae)² միջոցով: Հարավային մասը կազմում էր հինգ նախարարություններ կամ սատրապություններ՝ Մոփ Մեծ (ընդգրկում էր՝ Անգեղտուն և Նիփես դավառները), Մոփ Փոփ (Մոփ Շահունի), Անձիտ, Բալանովիտ, Հաշտեանք, որոնց ժառանգական իշխանները վերացվեցին և Հուստինիանոս Ա-ը այն վերածեց մեկ պրովինցիայի, որը կոչվում էր «Չորրորդ Հայք»: Նշված երկրամասը հին ժամանակներում, մինչև 94 թ. մ. թ. ա., կազմում էր առանձին հայկական հելլենիստական թագավորություն «Մոփ» անունով: Երբ նշված թվականին Տիգրան Բ Մեծը (95—56) այն միացրեց Մեծ Հայքին, այնուհետև այդ անունը մնաց իբրև երկրանուն, և այդ անունով է կոչվում այս «սատրապական Հայաստանը» նաև «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, չնայած, որ նրան հայտնի է նաև «Չորրորդ Հայք» անունը: Ուրեմն՝ 387 թ. Բյուզանդական կայսրության կազմում մտնող Մեծ Հայքի արևմտյան մասը բաղկացած էր երկու հատվածներից՝ «Բարձր Հայք», այսինքն՝ «Կարնոյ Բաղա» կամ «Կոզմն Կարնոյ» և «Չորրորդ Հայք», որ է Մոփաց կոզմն՝ նահանգներից³:

Ինչպես տեսնում ենք, Մեծ Հայքի բյուզանդական մասի համար հեղինակը ղեկավարվում է

¹ Մովսէսի Պորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, III, ԽԶ, Տփղիս, 1913, էջ 316:

² Տե՛ս՝ Н. А. ДОНЦ, Նշված աշխատությունը, էջ 116—126:

³ Ճ. աշխարհ Հայոց, Չորրորդ Հայք, որ է Մոփաց կոզմն: Աշխարհացոյց Մովսէսի Պորենացոյ յայտնածովք նախնաց, Վենետիկ, 1881, էջ 30:

նախահուստինիանոսյան ժամանակաշրջանի վարչական բաժանումով: Եվ այդ հասկանալի է, 387 թ. հետո «Ներքին Հայք» երկրամասի հյուսիսային և արևմտյան սահմանները ճշտվել վերարտադրում էին Մեծ Հայքի սահմանները այս մասում մինչև 387 թվականը: Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակ տեղի ունեցած վարչական փոփոխությունները ստեղծեցին բոլորովին նոր վարչա-տերիտորիալ բաժանում: Այժմ «Առաջին Հայք» ընդգրկում էր ոչ միայն նախկին «Ներքին Հայք», այլև Փոքր Հայքի ու Պոնտոսի զգալի մասը: Մարզպանական Հայաստանի համար իբրև հիմք «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը վերցնում է Մավրիկիոս կայսեր (578—602) ժամանակ 591 թ. նոր տերիտորիալ վերաբաժանման հետևանքով առաջացած նոր վարչական բաժանումները, որոնք ի մի վերցրած Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի տերիտորիայի վարչական բաժանման պատկերն են տալիս— Մեծ Հայքը, իբրև երկիր, բաժանված է 15 նահանգների: Մեր դեռևս չհաստատարակված ուսումնասիրության մեջ՝ Մեծ Հայքի վարչա-տերիտորիալ բաժանման առաջացման մասին մանրամասն կանգ ենք առնում այդ վարչական բաժանումների ծագման խնդրի վրա, իսկ այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել միայն, որ Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի տերիտորիայի բաժանումը 15 նահանգների՝ իրականում գոյություն է ունեցել կարճ ժամանակ, 591 թ. սկսած մինչև 610 թ. մոտերքը, երբ նոր գահ բարձրացած Հերակլ Ա (610—640) կայսրը վերացրեց այն բոլորը, ինչ որ կապված էր Մավրիկիոսի անվան հետ:

Ահա այս հարցի հետ է առնչվում «Աշխարհացոյց»-ի առաջացման ժամանակը: Ինչպես վերոհիշյալ բաժանումը Մեծ Հայքի 15 նահանգների, այնպես էլ «Մաւրիկապալիս»-ի հիշատակությունը՝ իբրև Նիքալաշատ ավանի (այժմ Մավրակ դյուլ՝ Անիից հյուսիս) նոր անվան հիշատակումը «Աշխարհացոյց»-ում, ցույց են տալիս վերջինիս կազմվելու ժամանակը. այն է՝ 591 և 610 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանը: Այս այն ժամանակն էր, երբ Մավրիկիոս կայսրը, 591 թ. դաշնագրով Սասանյան Իրանի հետ, հանձնեց այդ ժամանակ գահակալած իսորով Բ Պարվեզի (591—628), տեղ ղառնալով Հայաստանի մեծագույն մասին, նոր ձևով բերած հայկական հողերում մտցրեց կայսրությանը հատուկ պրովինցիալ բաժանում և պատրաստվում էր այս մասում ևս վերացնել նախարարական կարգերը: Անշուշտ, այս հանդամանքն էր հիմնական պատճառը, որ նախարարներն, առա-

¹ Հ. Զիււրձման, Հին հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ. Պիլեզիկճեանի, Վիեննա, 1907, էջ 1—51:

ջին իսկ պատեհ՝ առիթից օգտվելով, անմիջապես միացան խոսքով Բ Պարվելին և վերացրին կայսրոսթյան նոր վարչական բաժանումները:

Մազրեկիոսի ժամանակն էր, որ Շիրակա-
շատ-Մարիկապալիսը կարճ ժամանակով (591—
610 թթ.) դարձավ Բյուզանդական Հայաստանի
վարչական կենտրոնը: Այստեղ պիտի փոխադրված
լինե՞ր Կարին-Թեոդոսուպոլիսից (այժմ՝ Էրզրում)
magister militum-ի նստավայրը:

Ի նպաստ նշված ժամանակաշրջանի են խոստում «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի նաև այլ ցուցմունքները: Այս եզրակացությունն է հանգեցնում հեղինակի աշխարհայացքը՝ նրա քաղաքական ու կրոնա-գաղափարախոսական հայացքներին նպաստակա սլացությունը: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը պատկանում է «յունաբան դպրոցի» փայլուն համաստեղության, որի ժողովման գաղաթնակետը ընկնում է VI—VII դդ. շեմքին:

Ինչպես հունարան դպրոցի բոլոր ներկայա-
ցուցիչները, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ևս ջերմ-
եռանդ միաբնակ-լուսավորչական է և արևելյան
կողմնորոշման պաշտպան: Իր կրոնա-գաղափա-
րական ուղղվածությամբ՝ «Աշխարհացոյց»-ի հե-
ղինակը պատկանում է նույն սոցիալական միջա-
վայրին, ինչ որ նրա ավագ ժամանակակից՝ ասորի
գրող Զաքարիա Հոեաթորը, որի «Ժամանակագրու-
թյունը» գրված է 555 թ.:

Վերջինիս մոտ կովկասյան ժողովուրդների մասին եղած հատվածը հագեցված է նույն գաղափարախոսությամբ: Զաքարիա Հոնտորը ևս՝ Արմենիան (Հայաստանը), Գուրգանը (Վրկան—Վիր), Առանը (Աղվանք), Սիսականը (Սյունիք) և Քազգունը (Քազկան) ճանաչում է իրեն մի միացյալ հայկական երկիր, որոնց հոգևոր պետն է համարվում Դվինում նստող հայոց կաթողիկոսը¹: Ինչպես տեսնում ենք, այս միասնության հիմքը հեղինակի համար առաջին հերթին կրոնական ընդհանրությունն է: Նույն այս դավանաբանական սկզբունքը մենք գտնում ենք Մեծ Հայքի «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի մոտ: Այս հանգամանքը պարզում է այն հարցը, թե ինչու Կովկասի երկրները՝ Վիրքը (Արեւիկյան վրաստան), Աղվանքը և «Սարմատիան» (Գլխավոր Կովկասյան Լեռնաշղթայի հյուսիսային փեշերը) իրենց մանրամասնությամբ հետ չեն մնում Մեծ Հայքից:

«Աշխարհացոյց»-ն արտացոլում է Անդրկովկասի ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող այն փոխհարաբերությունները, որոնք գտել են իրենց

արտաձայնությունը կաթողիկոսի տեղապահ Վեր-
թանես Քերգողի (604—607) և կաթողիկոս Աբրա-
համ Ա. Աղբաթանեցու (607—615) վրաց Կյու-
րիոն կաթողիկոսի հետ ունեցած գրադրությունների
մեջ: Ուշագրավ վկայություն է տալիս Կյուրիոն
կաթողիկոսն իր պատասխան նամակում առ Աբ-
րահամ կաթողիկոս. «Եւ ազատ մարդիկն որ ի Հա-
յոց ի Վիրս խնամութիւն արարեալ էր, ի սրբոյ
Շուշանկայ պաշտաւնն գային, և ի սուրբ իաշս
Մծխիթայի աղաւթել և արինաց հաղորդէին: Նոյն-
պէս և որ աստի այդր գային ի սուրբ Կաթողիկէ
և յայլ եկեղեցիսդ աղաւթել, անխիղճ ի միմեանս
արինաց հաղորդէին: Եւ միաբանութիւն էր Վրաց
և Հայոց ընդ միմեանս, և ամենայն իսկ վիճակիս
սրբոյ տեսնն Գրիգորի միաբանութիւն էր ընդ հա-
ւատոյն ներուսաղէմի, որով Հոռոմք վարին»¹:

Այնուհետև. երբ վրաց եկեղեցին վերջնականապես հարեց երկաբնակ՝ քաղկեդոնական եկեղեցուն, 608/609 թ. հղած իր շրջաբերական թղթում Հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Ա. Աղբաթանեցին կարգադրում է. «Վասն որոյ և զյառաջագոյն սահմանն վարդապետացն մերոց, զոր ի վերայ Հռոմին հատին, և կացցէ մինչև ցրուն՝ թէ ոչ դարձցին ի ճշմարիտն, մեք զնոյն ի վերայ Վրաց հրամայեցաք, ամենևիմբ մի հաղորդել ընդ նոսա մի յազաւթս, մի ի կերակուրս, և մի յըմպելիս, մի ի բարեկամութիւն, մի ի դայեկութիւն, մի լուսավիւր երթալով ի խաչն որ ի Մցխիթայի տեղաւրն համբաւի, մի ի Մանգղեաց խաչն և մի ի մեր եկեղեցիս զնոսա ընդունել, այլև ամուսնութեամբ ամենևիմբ հեռանալ, բայց միայն գնել ինչ և կամ գնոյ տալ որպէս Հրէից»²:

Գալով «Աշխարհացոյց»-ին, մենք այնտեղ եւ
պատահում ենք նույն սրբավայրերին, ինչ որ տե-
ւանք վերոհիշյալ մեջբերումներում: Խոսելով
Արազվի գետի մասին, «Աշխարհացոյց»-ը հաղոր-
դում է, որ այն «գնալով քնդ հարաւ քնդ Ախալցխիս
բերդ, և անցանէ քնդ մէջ Մցխիթայ քաղաքի և
Բլրոյ սուրբ Խաչին, իջանէ ի Կուր»³, Այսպես կա-
րող էր գրել միայն հայ հոգեւորական հեղինակը,
մինչև 608/609 թ., երբ տեղի ունեցավ հայոց և
վրաց եկեղեցիների բաժանումը, որը մեծապես
թուլացրեց այն քաղաքական ու գաղափարախոսա-
կան կապերը, որ գոյովթյուն ունեին մինչ այդ հայ
և վրաց ֆեոդալների միջև⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր փաստերը՝ և՛ ուղղակի, և՛ անուղղակի, գալիս են լսանյութ, որ «Աշ-

¹ Տե՛ս՝ Н. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.—Л., 1941, էջ 165, Ձաքա-րիս հետորի «Ժամանակագրության» այս տվյալները վե-րաբերում են 532 թ. Հեղափոխական դաշնագրի նախորդին:

¹ Գիրքը թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 178—179:

² Նույն տեղում, էջ 194:

³ Աշխարհացոյց, էջ 28:

⁴ *სკუ* ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი, თბილისი, 1960, გვ. 375—387.

խարհացոյց»-ը գրվել է ամենաուշը մինչև 608—610 թթ., և այս կապակցութեամբ հարց է առաջանում, թե ո՞րքան ճիշտ են այն բանասերները, որոնք «Աշխարհացոյց»-ը համարում են Անանիա Շիրակացու (610—685) աշխատութիւններից մեկը¹:

Խոսելով Հայկական «Աշխարհացոյց»-ի և Պտղոմեոսի «Աշխարհագրական ձեռնարկի» առնչութիւնների մասին, պիտի նշել, որ շատ հարցերում հայ աշխարհագրագետը ավելի առաջ է գնացել, քան իր հուշն մեծ նախորդը: Այսպես, «Սարմատիա» գլխում ուշադրութիւն է գրավում այն հանգամանքը, որ հայ հեղինակը բոլորովին մի կողմ է թողնում Պտղոմեոսի ոչ ճիշտ պատկերացումը Կասպից ծովի արեւմտյան ծովեզերքի մասին և բերում է այնպիսի տվյալներ, որոնք ցույց են տալիս, որ նրա պատկերացումը գիտական տեսակետից հետ չէր մնում XVIII դ. աշխարհագրագետների ու ճանապարհորդների պատկերացումից:

Մեր կողմից հրատարակված քարտեզի շրջանակներում ընկնում է նաև Կողքիսը, որը և քաղաքական և դավանաբանական տեսակետից ընկնում էր Բյուզանդական կայսրութեան ոլորտում: Բնորոշ է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը վատ է տեղեկացված Կողքիսի մասին: Վերջինիս մասին խոսելիս հեղինակը մեծ շփերով օգտվում է Պտղոմեոսի տվյալներից, իսկ Լազիկայի թագավորութեան (անվանում է «Լազիկիէ») մասին շատ աղոտ տեղեկութիւններ ունի: Նա տեղյակ է այժմյան Արեւմտյան Վրաստանի տերիտորիայի էթնիկական կազմի մասին, բավական ճիշտ թվարկում է այնտեղ քաղաքները—«էմպոռիոն»-ները, սակայն այս բոլորը իր մանրամասնութեամբ զիջում է Արեւելյան Վրաստանի՝ Վիրքի նկարագրութեան:

Համենայն դեպս ինչպես Ասիական Սարմատիայի հարավային մասը, այնպես էլ Կողքիսը, ընկնում էին Պտղոմեոսի Asiae tabula tertia քարտեզի շրջանակներում և հայ աշխարհագրագետ-քարտեզագետը, որի համար այդ քարտեզը հիմք էր ծառայել, պիտի ձգտեր այս երկրները ևս ներկայացնել այնպիսի տեղեկութիւններով, որոնք իրենց մանրամասնութեամբ հետ չէին մնալու Վիրքի, Աղվանքի ու Մեծ Հայքի երկրներից: Մեր քարտեզը որոշ չափով ընդլայնված է արեւմտյան կողմից, որպէսզի հնարավոր լիներ ցույց տալ Փոքր

Հայքի ամբողջ տերիտորիան: Եւ տվյալ դեպքում ևս բոլորովին պատահական չէ, որ «Աշխարհացոյց»-ը վերադասարկում է Թեոդոս Ա-ի 378—386 թթ. վարչա-տերիտորիալ փոփոխութիւններից հետո գոյութիւն ունեցող Փոքր Հայքի սահմանները:

Պտղոմեոսի Asiae tabula tertia քարտեզը մեծ աշխատանքութիւն էր ստանում VI—VII դդ. Հայաստանի քաղաքական-գաղափարական պայքարի պայմաններում, երբ Հայաստանը առանձին հետաքրքրութիւն էր հանդես բերում Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Հայաստանի վարչա-տերիտորիալ բաժանումով: Ինչո՞ւ հեղինակը «Երանշահրի», այսինքն՝ Սասանյան Իրանի, քարտեզի վրա ցույց է տալիս այդ պետութեան քաղաքական բաժանումը, որ գոյութիւն ուներ իր ժամանակ, ընդգրկելով նրա մեջ նաև անդրկովկասյան երկրները՝ Մարզպանական Հայաստանը («Արմն» [որ է] Հայք»), Վիրքը («Վարջան» որ է Վիրք») և Աղվանքը («Ռան» որ է Աղուանք»), Բաղառականը և Սիսականը: Վերջին դեպքում հեղինակն, անշուշտ, իր ժամանակաշրջանի քաղաքական քարտեզն էր տալիս, այն պետութեան, որտեղ ինքը ապրում էր, իսկ առաջին դեպքում նա կատարում էր որոշ քաղաքական պատմեր: Եթե «Աշխարհացոյց»-ը իր քարտեզներով կազմվել է 591—610 թթ. միջև, հասկանալի է դառնում այն հետաքրքրութիւնը դեպի իր մայրենի երկրի անցյալը, որ հանդես է բերում հեղինակը: Այդ պայմանավորված էր քաղաքական նոր իրադրութեամբ: Ինչպես հայտնի է, 589 թ. ապստամբեց Սասանյան Իրանի ավագանու ակառքավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Վահրամ Չուբին Միհրեմանդակը, որն իրեն հայտարարեց Սասանյան Իրանի գահակալ և պատերազմի ելավ արքայից արքա Որմիզդ Դ-ի (579—590) դեմ, սակայն նրա դեմ դուրս եկավ պարսկական ավագանու մի այլ ներկայացուցիչ՝ Վատամը, որը կարողացավ ձերբակալել Որմիզդ Դ-ին, նրան կոտորեց և սպանել, իսկ նրա փոխարեն 590 թ. թագավորեցրեց գահաժառանգ Խոսրով Բ Պարվեզին: Երիտասարդ թագավորը չկարողանալով հաղթել Վահրամ Չուբինին, փախավ մայրենի երկրից և ապաստան որոնեց Մավրիկիոս կայսեր մոտ, խոստանալով վերջինիս հանձնել մարզպանական Հայաստանի և Վիրքի մեծագույն մասը, իբրև հատուցում նրա կողմից ցույց տրվող ռազմական օգնութեան:

Այժմ Վահրամ Չուբինի դեմ կռվում էին ոչ միայն պարսկական արքունի զորքերը, այլև բյու-

¹ Անանիա Շիրակացուն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ համարելու դեմ առաջին անգամ հայագիտութեան մեջ լուրջ առարկութիւն արեց ակադ. Ն. Մանանդյանը, չնայած որ ինքը ևս մեծ շփոթութիւնների մեջ է ընկել Մովսէս Պորբենացու ժամանակի հարցում: Տե՛ս նրա «Պորբենացու առեղծվածի լուծումը», Երևան, 1934, էջ 55—60:

² Աշխարհացոյց, էջ 40: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ բանասերների համար անհասկանալի է մնացել, թե ինչու այս երկրները բնագրում հիշվում են երկու տեղ:

ղանդական կայսրի ղորամասերը: Ստեղծված պայմաններում Վահրամ Չուբինը դաշնակիցներ էր որոնում հայ նախարարների մեջ: Սեբեոսը բերում է այն նամակի բնագիրը, որ, ըստ պատմիչի, Վահրամ Չուբինը գրել էր «առ Մուշեղ [Մամիկոնեան] և առ այլ նախարարս Հայոց»: Նամակում հայ նախարարներից հայցում է ռազմական օգնություն, որովհետև, նրա ասելով՝ «ես և դուք միաբանութեամբ բարձցուք ի միջոյ զտիեզերական պատուհասն, զտունն Սասանայ»: Վահրամ Չուբինը հայ նախարարներին խոստանում է, որ եթե ինքը հաղթի՝ կվերականգնի հայկական անկախ թագավորությունը իր նախկին սահմաններով: «Եւ թէ ես յաղթեցից՝ ասում է նա, — երդուեալ ի մեծ աստուածն Արամազդ, և յԱրեգակն տէր և ի Լուսին, ի Հուր և ի Ջուր, ի Միհր և յամենայն աստուածս, եթէ ձեզ տուեալ լիցի իմ զՀայոց թագաւորութիւնն. զոր և դուք կամիք՝ արասցիք ձեզ թագաւոր: Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ցԿապիկոս և ցղուոն Աղուանից, և յԱսորոց կողմանէ՝ զԱրուաստան, զՄրժոխն և զնոր Շիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեալսն իսկ ձեզ լեալ է. և ընդ արեւմուտս մինչև ցԿեսարիա Կապադովկացոց: Եւ ես մի իշխեցից քան Զարասպ անցանել յայնկոյս»¹:

Նույնիսկ եթե այս փաստաթուղթը հորինված լինի Սեբեոսի կողմից, այնուամենայնիվ մի բան պարզ է. այն ցույց է տալիս քաղաքական այն տրամադրությունները, որոնք գերիշխող են եղել հայ նախարարների ու հոգևորականության մեջ՝ այդ Հայոց երկրի անկախության ու միասնության գաղափարն է, որը վերջին անգամ իր մարմնացումը գտավ Տրդատ Մեծի թագավորության ժամանակաշրջանում և որին դիմեց իր Մեծ Հայքի քարտեզի վրա ցույց տալու համար «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը:

Ճիշտ է, ապստամբ Վահրամ Չուբինը հաղթվել էր և Սասանյանների ղերիշխանությունը նորից վերականգնվել էր երկրում, սակայն, անդադար պատերազմական գործողությունները Բյուզանդիայի և Սասանյան Իրանի միջև, թուլացրել էին երկու կողմերն էլ և, որպեսզի իրենց քաղաքական գերիշխանությունը պահպանեն Անդրկովկասի երկրներում, Սասանյանները հարկադրված էին մի շարք նոր արտոնություններ տալ Հայաստանի, Վրաց աշխարհի ու Աղվանքի ֆեոդալներին, արտոնություններ, որոնք հանգեցին նրանց գրեթե քաղաքական անկախության: Բայց, ավա՞ղ, Անդրկովկասի ժողովուրդներին չէր վիճակված վայելել իրենց երկրների անկախության պտուղները,

¹ Սեբեոսի եպիսկոպոսի՝ Պատմութիւն, գլ. Թ, նրեվան, 1939, էջ 38—39:

VII դ. կեսերից սկսվեցին արաբների ավերիչ արշավանքները, որոնք VIII դ. սկզբին վերջացան նոր նվաճողների լիակատար գերիշխանության հաստատումով: Այդպիսով, այն ազատագրական գաղափարախոսությունը, որ մենք տեսնում ենք «Աշխարհացոյց»-ում, ի վիճակի չէր իրականացնելու իր նպատակները երկար ժամանակով, մինչև որ նոր պայմանները հարկադրեցին նվաճողների տեղի տալ և ճանաչել հայերի, վրացիների ու աղվանների քաղաքական անկախությունը. այդ արդեն IX դարումն էր:

Վերը բերված դրույթները «Աշխարհացոյց»-ի մասին ապացուցվում են այդ երկի հիմնական մասի՝ Մեծ Հայքի, Վրաց աշխարհի, Աղվանքի, Կողքիսի և «Սարմատիայի» նկարագրության մեջ պատահող անունների տեղագրությամբ այժմյան քարտեզի վրա:

Ինչպես ասացինք, մենք սույն քարտեզում վերցնում ենք Հայաստանի և հարևան երկրների վարչա-տերիտորիալ բաժանումը, որ գոյություն ուներ մինչև 387 թ. պաշտոնական փոփոխությունները, որոնց մասին մատնացույց է անում «Աշխարհացոյց»-ը: Գավառների տեղագրության ճշտումը հնարավորություն է տալիս սպառել ճշտությամբ վերականգնելու այժմյան քարտեզի վրա Մեծ Հայքի 298—338 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանի քաղաքական սահմանները: Եթե մեզ հայտնի են սահմանները, ապա կարող ենք հաշվել այն ժամանակվա Մեծ Հայքի տերիտորիայի մակերեսի տարածությունը: Որոշելով յուրաքանչյուր գավառի տեղագրությունը, մենք աշխատել ենք որոշել նրանց սահմանները, որոնք իրենց հերթին որոշում են «փոքր աշխարհները» — նահանգների սահմանները, իսկ այդ հնարավորություն է բնձնում որոշելու յուրաքանչյուր գավառի ու նահանգի մակերեսի տարածությունը: Հարկավ, մի շարք գավառների տեղագրությունը դեռ կարիք ունի ճշտման, իսկ մի մասի համար էլ մեր ձեռքի տակ եղած տվյալները բավարար չեն նրանց վերջնական տեղագրությունը պարզելու, ուստի գավառների սահմանները զգալի մասով տրվում են մոտավոր ճշտությամբ (տե՛ս հավելված Բ): Այս հարցում մեզ օգնության է գալիս Հայկական լեռնաշխարհի լեռնագրությունն ու ջրագրությունը, սակայն ոչ բոլոր դեպքերում վարչական բաժանումները պայմանավորված են ֆիզիկո-աշխարհագրական առանձնահատկություններով:

Եթե գավառների սահմանների հարցում ոչ բոլոր դեպքերում հաստատ կովաններ ունենք, նահանգների սահմանների հարցում մենք ավելի վրստահ հիմքեր ունենք: Այս հարցում ևս դեռ շատ բան կա անելու, սակայն հետադառ ուսումնասիրու-

թյունները կարող են մտցնել միայն մասնակի շտկումներ: Հիմնականն արդեն արված է:

Գավառների ու նահանգների տեղադրության ու նրանց սահմանների հարցի լուծումը հնարավորություն է ընձեռում որոշելու ամենայն մանրամասնությամբ Հայաստանի քաղաքական սահմանները 387 թ. հետո մինչև 591 թ., երբ Հայաստանը ենթարկվեց նոր բաժանման, և հաջորդ ժամանակաշրջանների սահմանները՝ ընդհուպ մինչև Արաբական խալիֆայության գերիշխանության հաստատումը երկրում:

Առաջին անգամ հրատարակելով «Աշխարհացոյց»-ի Հայաստանին և հարևան երկրներին վերաբերվող մասը այժմյան քարտեզագրական հիմքի վրա, մենք խիստ հետեւել ենք բնագրին՝ քարտեզի վրա ցույց տրվող երկրների քաղաքական և վարչական բաժանման սխառնմին: Վերջինս այն ատաղձն է, որի վրա խարսխված է «Աշխարհացոյց»-ի և համառոտ, և ընդարձակ բնագիրը:

Հետադաշույն, եթե գտնվեն «Աշխարհացոյց»-ի նոր՝ ավելի մանրամասն բնագրեր, նրանք հազիվ թե Մեծ Հայքի գավառաբաժանման սխառնմին որևէ նոր բան ավելացնեն: Մնացյալ մասը՝ լեռները, գագաթները, գետերը, լճերը, բնակավայրերը՝ քաղաքներ, ավաններ, գյուղեր, ամրոցներ և բերդեր, մենք նշել ենք ավելին, քան այդ տալիս է մեզ հասած բնագիրը: Այս տեսակետից մենք շեղվել ենք և աշխատել ենք «Աշխարհացոյց»-ին ժամանակակից բոլոր աղբյուրներից մեզ հայտնի այն աշխարհագրական կետերի ու վայրերի անունները, որոնք կարող էին գոյություն ունենալ մինչև 387 թ., հիշատակել քարտեզի վրա, հարկավ, առաջին հերթին, այն տեղանունները, որոնք պարունակում են տվյալ գավառի կամ երկրամասի անունը: Բացի անուններից, մենք՝ քարտեզի վրա տեղադրել ենք բնագրում հիշատակվող բնական հարստությունները՝ հանածոները, կենդանական և բուսական աշխարհը, ղեկավարվելով այժմյան տվյալներով (տե՛ս «Բնական հարստություններ» դոկում): Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ «Աշխարհացոյց»-ում հիշվող հանածոների, կենդանական և բուսական աշխարհին վերաբերվող բառերը մեծ մասամբ բանասիրության համար մնում են մոլթ և դժվար վերծանելի, ուստի մենք գերադասեցինք քարտեզի վրա նշել այդ բառերը նույնությամբ, որ բոլոր ղեկագրերում ասորհոլովում է ուսումնասիրողին բռնազբոսիկ բացատրություններից ու սխալներից:

Նույն այդ սկզբունքից ելնելով, մենք աշխատել ենք տալ քարտեզի շրջանակներում լուսաբանված երկրների մասին խոսող «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության բնագրի վերականգ-

նուման մի փորձ: Մեզ հասած ընդարձակ բնագրի առաջած հայտնի միակ օրինակը լի է աղճատումներով, իսկ տեղ-տեղ պակասում են ամբողջ տողեր ու նախադասություններ: Մենք ձգտել ենք հնարավորության սահմաններում վերականգնել բնագրի նախնական պատկերը, սակայն այդ միայն առաջին մոտեցումն է սկզբնագրին, որը մեզ չի հասել և մեր ձեռքի տակ եղածը այդ սկզբնագրի վատ ընդօրինակությունն է, մի ընդարձակ մասն էլ լրացվել է համառոտ բնագրից: Մեծ Հայքի նկարագրության բաժնում համեմատաբար լավ են պահպանվել Բարձր Հայքը, Մոփաղ կողմը, Տաւրուբերանը, Վասպուրականը (մասամբ), Այրարատը և Տայքը: Մյուս նահանգների նկարագրությունը քիչ է տարբերվում համառոտ բնագրից: Լավ է պահպանվել Վիրքը և մասամբ Աղվանքը:

Ընդարձակ բնագրի վերականգնման փորձը պարզեց նաև այն, որ համառոտ խմբագրությունը պարզապես «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ բնագրի համառոտությունն է: Համառոտ խմբագրության Մեծ Հայքը մեծ մասամբ գավառների ցուցակ է, բաժանված 15 նահանգների մեջ. եթե մեր ձեռքի տակ չլինեք ընդարձակ խմբագրությունը, մենք պիտի կարծեինք, որ գավառների հաջորդականության մեջ ոչ բոլոր ղեկագրումն է պահպանված նրանց աշխարհագրական դիրքի հաջորդականությունը: Ընդարձակ խմբագրությունը ցույց է տալիս, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ամեն մի «փոքր աշխարհ»-նահանգ առանձին է նկարագրում ըստ հովիտների, ձորերի, դաշտավայրերի և լեռնադաշտերի, զուգորդելով դրան գավառների անունների հիշատակությունը: Համառոտ բնագրի շարագրողը, որը պարզապես կաղմել է 15 նահանգների գավառների ցուցակները, ուղղակի վերցրել է ընդարձակ բնագրի գավառների անունները ըստ նրանց հիշատակության հաջորդականության: Գավառների տեղադրության ուսումնասիրությունը պարզ ցույց է տալիս, որ ոչ բոլոր ղեկագրերում հաջորդականությունը կարող է ցույց տալ տվյալ գավառի հարևանությունը իրեն նախորդող կամ հետևող գավառի հետ:

Անշուշտ, «Աշխարհացոյց»-ի մեզ հետաքրքրող հատվածի բնագրի վերականգնումը միայն մի փորձ է: Բոլոր ղեկագրերում անհրաժեշտ է ունենալ «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի գիտական հրատարակություն, հիմնված մատենագրաբաններում պահվող գրչագրերի համահավաք բնագրի վրա, որ-այսպիսի հնարավոր լինի ճիշտ գաղափար կազմել մեզ չհասած սկզբնագրի մասին:

Գրքի վերջում ղեկեղված է աշխարհագրական ու ցեղագրական անունների և անձնանունների

լիակատար ցանկ, որը կոչուրացնի քարտեզից և նրա բացատրագրից օգտվելու խնդիրը:

Սույն քարտեզը հրատարակության համար պատրաստելու գործում մեծ աշխատանք է տարել ինժեներ-կարտոգրաֆ Հայկ Գործակալյանը: Առաջին հերթին նա պատրաստել է քարտեզագրական հիմքը, որի վրա մենք տեղադրել և գրանցել ենք քարտեզի ամբողջ տեքստը և սլաշմանական նշանները, որի հիման վրա, այնուհետև Հ. Ն. Գործակալյանը պատրաստել է հեղինակային մակետը: Վերջինս, թե՛ քարտեզագրական և թե՛ գեղարվեստական ձևավորման տեսակետից, արժանացավ մեծ գնահատականի Սովետական Միության հայտնի և հեղինակավոր մասնագետների կողմից: Հ. Ն. Գործակալյանի աշխատանքը սրանով չի սահմանափակվել: Ինչպես հայտնի է, մինչև վերջերս գոյություն չեն ունեցել հայկական քարտեզագրական տառատեսակներ: Մենք մեր աշխատանքի ընթացքում միշտ զգացել ենք այդ բացը: 1959—1960 թթ. ընթացքում, հատկապես սույն քարտեզի համար, Հ. Ն. Գործակալյանը ստեղծեց հայկական քարտեզագրական տառատեսակները, որոնք շատ բարձր գնահատականի արժանացան համապատասխան մասնագետ-

ների կողմից: Բացի նշված աշխատանքներից, Հ. Ն. Գործակալյանը սույն քարտեզի համար նկարեց գեղարվեստական շրջանակ, որի մոտիվները վերցված են VI—VII դդ. հայկական ճարտարապետական կլասիկ հուշարձանների օրնամենտներից: Հ. Ն. Գործակալյանը կատարել է նաև սույն գրքի գեղարվեստական ձևավորումը (սուպերշապիկը, կազմը, անվանաթերթը, գլխազարդերը և վերջնազարդերը): Այս մեծ աշխատանքի համար Հ. Ն. Գործակալյանին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

Մեր պարտքն ենք համարում խորին շնորհակալություն հայտնել Մինսկի Քարտեզագրական ֆաբրիկայի գիրեկտոր Վ. Վ. Ուռուսովին և նրա տեղակալ Ա. Օ. Լեշինովին, գլխավոր ինժեներ Վ. Ա. Մորոզովին, ապա Քարտեզագրական ցեխի աշխատակիցներին, մանավանդ, Մ. Ս. Ռուսկո-վըսկայային, Ա. Ս. Սվիրսկուն և Վ. Գ. Բոգդանովիչին: Մեր պարտքն ենք համարում շնորհակալություն հայտնել Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Հրատարակչությանը, մանավանդ Մանվել Կավլանյանին, որը օգտակար խորհուրդներ է տվել տառատեսակների ստեղծման հարցում:

ՀԵՂԻՆԱԿ

ԲԱՑԱՏՐԱԳԻՐ

Ա.

Արաոնէ (Վաղարշակաւալիս) քաղաք—ԳՅ¹—այժմ Զերմուկ (թուրք. Զերմիկ): Հնուց ի վեր հայտնի էր իր տաք բուժիչ ջրերով: Բյուզանդական կայսր Թեոդոս Մեծը (389—395) այս վայրը հանձնել էր «յուստենոս» Պապի որդուն՝ թագաժառանգ Վաղարշակին, ուստի նրա անունով այս վայրը կոչվեց «Վաղարշակուպաւիս»:

Արեղեանք գաւառ—Բ5—Այրարատ նահանգի 3-րդ գավառը. հնագույն հիշատակութիւնը պահպանվել է ուրարտական արձանագրութիւններում Abilianihի ձևով: Արեղեանք գավառը գտնվում էր Նրասիս գետի ձախ ափին և Մեծրաց լեռների (Սողանլու-դաղ) միջև, Մըժընկերտ գյուղի շրջանում: Արեղեանք գավառի ժառանգական կառավարիչների տոհմը կոչվեց «Արեղեանք», իբրև առանձին նախարարական տուն: Այս գավառի մոտավոր տարածութիւնն էր՝ 1000 կմ²:

Արխագ ավան—Բ8—այսպես էր կոչվում արաբական աղբյուրներում. ըստ երևույթին, գտնվում էր այժմյան Ղուբաջի մոտ, կամ նրա տեղում:

Ագարակ (Ճահուկ) ամրոց—Գ5—Կորճայք նահանգի Ճահուկ գավառում: Գավառի անունով կոչվել է նաև Ճահուկ և գտնվում էր այժմ էլ Ագարակ կոչվող լեռներում, Զուլամներից հյուսիս-արևմուտք:

¹ Հայերեն տառանշանը և արաբական թվանիշը այստեղ և տեղանունների ցանկում ցույց են տալիս տվյալ աշխարհագրական կետի կոորդինատները քարտեզի վրա:

Ադ-Արաս կայան—Գ3—Ad Aras (Tab. Peut.)¹ Եփրատի ափին, այժմյան Իզմլուկ գետանցքի մոտ:

Ադ-Պրետորիում կայան—Գ2—Ad Praetorium (Itin. Ant.)² այժմյան Հասան-Չելեբի գյուղը:

Ազա կայան—Բ3—Aza (Itin. Ant.), այժմ Ապիղ գյուղ:

Ազազ քաղաք—Գ2—այժմ նույնանուն գյուղաքաղաք:

Ազատ գետ (կոչվել է նաև Գառնի)—Բ6—ակունքները գտնվում են Գեղ լեռան արևմտյան փեշերին գտնվող Սախուրակ (այժմ Աժդահան լուրտ) կոչվող տեղում, որտեղ գտնվում են վիշապանման կոթողները:

Ազատ Մասիս լեռան (5165)—Գ6—այժմ Մեծ Մասիս կամ Արարատ.—Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր կետը, որն իրենից ներկայացնում է վիթխարի հրաբխային մի զանգված:

Ազնուաց ձոր գաւառ—Գ5—Աղձնյաց բեղշխութեան 6-րդ գավառն էր՝ 202 կմ² տարածութեամբ: Այս գավառը տեղագրվում է այժմյան Գյուղել-դերե վիճակում:

Ազոռ գետ—Բ4—այժմ Թորթում-չայ:

Ազոռ գյուղ—Բ4—այժմ էլ նույն անունով Թորթում լճի մոտ:

¹ Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ սույն բացատրություն մենք նշում ենք աղբյուրները և ուսումնասիրութեանը միայն անհրաժեշտութեան դեպքում, թողնելով այն մեր կողմից հրատարակութեան պատրաստվող հատուկ ուսումնասիրութեան:

Այստեղ և ստորև Tab. Peut.=Tabula Peutingeriana; Տես՝ Konrad Miller, Itineraria Romana, Stuttgart, 1916:

² Այստեղ և ստորև Itin. Ant.=Itineraria Antonini. Տես՝ Itinerarium Imp. Antonini Augusti, Recueil des itinéraires anciens, publiés par De Fortia D'Urban, Paris, 1845.

Ազորդաց փոր գաւառ—**Բ4**—Տայքի 7-րդ գավառը, այժմ էլ Ազորդ անունով հայտնի գյուղի շրջակայքում և Ազորդ գետի (այժմ Թորթում) ստորին հոսանքում Թորթում լճի շրջակայքում: Ազորդաց փոր գավառի տարածությունն էր շուրջ 500 կմ²:

Աթինա քաղաք—**Բ4**—Խաղտիքում, այժմ էլ նույն անունով բնակավայր: Վերջերս անվանվել է Բազար:

Արշի-Բագուան գաւառ—**Գ8**—կոչվել է նաև Բագուան և Բագուան: Փայտակարանի 6-րդ գավառը, շուրջ 2480 կմ² տարածությամբ: Այս գավառն հիշյալ անունով հիշատակվում է նաև Ղևոնդի մոտ: Արաբական և պարսկական աղբյուրներում՝ Բաջարուան, Օլեարիուսի (1600—1671) մոտ՝ Betziuran. Տե՛ս Բագուան կամ Արշի-Բագուան աւան:

Ալադարառիզա (Աղանդարառիհ)—**Բ3**— Aladara-riza (մեղ հասել է աղճատված ձևով՝ Olo-toedariza (Itin. Ant.) ձևով, պիտի գտնվեր Բուրգից հյուսիս:

Ալանաց դուռն—**Ա6**—պարսկ. Դար-ի-Ալան, վրաց. ღარიბაძის Դարիալանի: Այսպես էր կոչվում այժմյան Դարիալի անցքը, որտեղով անցնում է ռազմավիրական ճանապարհը:

Ալան—**Ա5**—ցեղային միություն: Ալանները այժմյան օսերի նախնիներն են: Ալանների բնակության տերիտորիան ընդգրկում էր Կուբան գետի ակունքների շրջանից դեպի արևմելք՝ մինչև Թերեք գետի միջև գտնվող երկրամասը:

Ալգեա—**Բ6**—վրաց. ალგეთი Ալգեթի, այժմ էլ նույն անունով գետ, Կուր գետի աջափնյա վտակներից մեկը:

Ալեւան գաւառ—**Գ7**—Փայտակարանի 9-րդ գավառը՝ շուրջ 1300 կմ² տարածությամբ. գտնվում էր Դարասու գետի և Հաշտասար քաղաքի լեռների միջև: Համդալլահ Դազվինին այս տեղերում է գետեղում «Ալվան ռաբարը», դեպի Ահար քաղաք տանող ճանապարհին:

Ալիս (Ալիս) գետ—**Գ2**—Halys այժմ Քրզըլ-Էրմաք գետը, որի վերին հոսանքը գտնվում էր Փոքր Հայքում:

Ալկի ամրոց—**Դ5**—Տմորյաց աշխարհում, ասուրաբաբելական արձանագրությունների «Ելակուր», այժմ էլ: Այս վայրը Ստրաբոնի մոտ (XVI, 1, 24) հիշվում է Σόταλα ձևով, որ առաջացած պիտի լինի հայերեն Շատ-Ալկի ձևից (հմմտ. Շատբերդ): Վարդանի «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է «Ալկեփար»:

Ալվինոն մար—**Բ8**—այսպէս էր կոչվում այժմյան Աղ-գիբիր լիմանը:

Ախալցխիս ամրոց—**Բ6**—այժմ էլ նույնանուն գյուղ Արագվի գետի աջ ափին, Մցխեթայից հյուսիս, Միծամուրի գյուղի դիմաց:

Ախուրեան գետ—**Բ5**—այժմ Կարս-Նալը և նրա շարունակությունը կազմող՝ Ախուրյան գետը: Այս գետի ակունքների շրջանում, այժմյան Սարիզամիշի մոտ, գտնվել է ըստ ուրարտական արձանագրությունների, «Ախուրիանի» «քաղաքը»:

Ակամսիս, որ է Վոն (Յոն) կամ Ճորոխ—**Բ4**—հուն. Εὐξείν, լատ. Acampsis գետ, միջին դարերում, և այժմ կոչվում է Ճորոխ: Այս գետի ստորին հոսանքը վրացիների մոտ կոչվել է ეგრისწყალი էգրիս-ձղալի (էգրոյ ջուր): Ակամսիս էր կոչվում նաև Սև ծովը, տե՛ս «Պոնտոս ծով»:

Ականիս բերդ—**Դ5**—այժմ էլ նույն անունով վայր Ակէ գավառում, որի անունը աղբյուրակցվում է Ականիս անվան հետ:

Ականիս լեռն (3350)—**Դ5**—կոչվել է նաև Ս. Բաղայու կատար, այժմ՝ Մերքեզ-դաղ:

Ակէ գաւառ—**Դ5**—Վասպուրականի 16-րդ գավառը՝ 250 կմ² տարածությամբ: Ակէացի նախարարական տան ժառանգական տիրակալությունն էր:

Աղանէն գաւառ—**Գ7**—գտնվում էր Աղուան գետի (այժմ Հագարու) վերին հոսանքում: Սյունիքի 6-րդ գավառը՝ 1402 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում է այժմյան Լաչինի շրջանին: Միջին դարերում կոչվում էր Քաշաբաղ և Խոժոռաբերդ:

Աղանդարառիհ, տես Ալադարառիզա:

Աղանդոն (Աւմն) գետ—**Ա6**—այսպէս պիտի կոչվեր Թերեք գետի առնվազն վերին հոսանքը, որը անցնում էր Ալանաց երկրի սահմաններով: Վերին աստիճանի ուղադրավ է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Պտղոմեոսի (V, 8, 6)՝ Ἀλόντα, Alontae գետի անունը դարձրել է իրեն համար հասկանալի՝ Աղանդոն, որ բառացի նշանակում է՝ «Ալանաց գետ»:

Աղանդ-ոտ գաւառ—**Գ6**—Վասպուրականի 25-րդ գավառը՝ 850 կմ² տարածությամբ. գրավում էր համանուն՝ Աղանդ-ոտ գետի հովիտը մինչև Նուարսակ գյուղը:

Աղանդ-ոտ գետ—**Գ6**—այժմ՝ Ալյանդ-ոտը:

Աղան-ոռտ—Գ8. այսպես պիտի կոչվեր ըս-
տովան Աղանիա-չայ գետը:

Աղանոյ գետ, տե՛ս Աղուան գետ:

Աղբակ գետ—Դ6. ուրարտական ժամանակաշր-
ջանում կոչվում էր «էլամունիա», այժմ՝ Ալ-
բակ-սու, որ Մեծ Զար գետի վերին հոսան-
քն է:

Աղբակ գետ—Դ6, այժմ կոչվում է Ալբակ-սու: Այս
գետի հովիտն էր գրավում Փոքր Աղբակ գա-
վառը:

Աղբակ Մեծ գաւառ—Դ6—Վասպուրականի 17-րդ
դարը, 1655 կմ² տարածութեամբ, գրա-
վում էր Մեծ Զով գետի վերին հոսանքը,
որը կոչվում էր Աղբակ գետ, այժմ Ալբակ-սու.
գավառիս կենտրոնն էր Հաղամակերտ ավա-
նը (այժմ Բաշ-կալէ): Նրանից ոչ հեռու գետ-
նովում էր Սուրբ Խաչ կամ Բարգուղիմեոսի
վանքը: Աղբակ Մեծը Արծրունի տոհմի ժա-
ռանգական հայրենիքն էր:

Աղբակ Փոքր գաւառ—Դ6—Կորձեից նահանգի
11-րդ դարը՝ շուրջ 405 կմ² տարածու-
թեամբ:

Աղբեւի Մեծամար գետոյ—Բ6: Քարտեզի վրա չի
նշված: Ըստ երևույթին այժմյան Այդր-լճի
մոտ էր:

Աղբեւի Տիգրիս գետոյ—Գ4—այստեղ էին գտնը-
վում Արեւմտյան Տիգրիսի արեւելյան աղբյուր-
ները, որոնք հայտնի էին դեռևս ասորա-բաբե-
լական արձանագրութիւններում: Տիգրիսի
ակունքներից սկսվում էր հռչակավոր լեռ-
նանցքը դեպի Արածանիի հովիտը:

Աղեխանդեակ քաղաք—Դ2—կոչվում է նաև
Աղեխանդեատա, որ նշանակում է Փոքր
Աղեխանդիա: Այսպես պիտի կոչվեր ի տա-
րածութիւն Նեղոսի գետաբերանին գտնվող
Մեծ Աղեքսանդրիայի:

Աղբամար ամրոց—Քարտեզի վրա չի նշված. տես՝
Աղթամար կղզի:

Աղբամար կղզի և ամրոց—Գ5—Վանա լճի կղզի-
ներից մեկը. VII դ. Ռշտունյաց նախարարա-
կան տան կենտրոններից մեկն էր, իսկ X դ.
Արծրունյաց թագավորութեան, իր հռչակավոր
Սուրբ Խաչ տաճարով: Աղթամար կղզին հա-
մարվում էր Ռշտունիք գավառում:

Աղի գետ—Գ5—այժմ Դալի-չայ՝ Վասպուրականի
Աղիովիտ գավառում:

Աղի գյուղ—Գ5—Վասպուրականի Աղիովիտ գա-
վառում, այժմ Աղի կամ Աղասավ գյուղ:

Աղի լեռն (3519)—Գ5—այժմ Ալա-դաղ գագաթ:

Աղի լեռնանցք (1973)—Գ5—այժմ՝ Աղի-գյաղուկ:

Աղիովիտ գավառ (Վասպուրականի)—Գ5—Վաս-
պուրական նահանգի 5-րդ գավառը՝ շուրջ

600 կմ² տարածութեամբ: Ըստ երևույթին,
սկզբում գոյութիւն ունէր մեկ Աղիովիտ գա-
վառ, սակայն հետագայում, երբ բարձրանում
է վաճառաշահ Զարիշատ քաղաքը, վերջինս, ի
պատիվ Արտաշես Ա-ի հոր Զարեհի, ստանում
է «աւուլի Բաղաբի» իրավունք և նրա հետ
միասին հողային տարածութիւն՝ Աղիովիտ
գավառի արեւմտյան մասը, իբրև Զարիշատ
Աղիովիտ քաղաքի քաղաքային տերիտորիա:
Վերջինս հիշատակվում է «Աշխարհացոյց»-ում
իբրև Տավրուբերան «աշխարհի» գավառ:
Վասպուրականի Աղիովիտ գավառը Առեւերանի
գավառի հետ միասին իբրև Արշակունյաց
տան սեպուհների բնակավայր, կոչվում էր
«Սեպուհական» կամ «Վասպուրական», «Յե-
կիրն սեպական գեղին»: 591 թ. հետո Վաս-
պուրական անունը տարածվեց այն տերիտո-
րիայի վրա, որը «Աշխարհացոյց»-ում հայտ-
նի է այդ անունով:

Աղիովիտ գաւառ (Տաւրուբերանի)—Գ5—Տավրու-
բերան նահանգի գավառը 1575 կմ² տա-
րածութեամբ: Այս գավառը գրավում էր Վանա
լճի հյուսիսային եզերքը, որի անունով էլ լի-
ճը կոչվել է նաև «Աղի» (այդ անունը գիտե
Մովսէս Խորենացին, գիրք Ա, գլ. ԺԲ): Այս
գավառը Զարիշատ Աղիովիտ քաղաքի քաղա-
քային տերիտորիան էր:

Աղին (Աղիւծ) գաւառ—Գ3—Բարձր Հայք նահան-
գի 2-րդ գավառը, ուշ միջնադարում ժողո-
վուրդը կոչում էր Աղնցի¹: Գրավում էր Մա-
դեն-դերեսի գետի հովիտը, որտեղ այժմյան
Ղուռու-չայ գյուղի մոտ գտնվում էր բյուզան-
դական աղբյուրների 'Αναλιβδῶνα — «Անա-
լինաձոր» ամրոցը, որ անտիկ շրջանի 'Αναλι-
βᾶ-ն է: Այս գավառի Աղիւծ անունը, ըստ երե-
վույթին, սխալ ընթերցման հետևանք է: Աղին
գավառի տարածութիւնն էր շուրջ 950 կմ².
'Αναλιβῶνα = Analibna վայրը (այժմ Ղուռու-
չայ) նիկոպոլիս-Զիմարա ճանապարհի կա-
յաններից մեկն էր: Ըստ երևույթին, այս
գավառի կենտրոնի անունը՝ հույն-հռոմեա-
կան աղբյուրներում Analibna առաջացել է
հայերեն Անի-Աղին ձևից: Ըստ իս Անի Աղի-
նոյ պիտի կոչվեր այս Անին ի տարբերու-
թիւն Անի Դաւանաղեաց-ի:

Աղծն (Արզն) գաւառ—Դ4—Աղնձեաց բղնջիւտիւն
1-ին գավառը, 3575 կմ² տարածութեամբ:

¹ Հակոբ Կաբեցին այս Աղնցիքի մասին գրում է,
որ այն Կամախ երկրի երեք գավառներից մեկն էր՝ «Ղու-
ռուչան, երկիր խոր և թաւամայրի, որ ի դրոց Աղնցիք ա-
սենա: Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ,
XIII—XVIII դդ. հատ. II: Երևան, 1936, էջ 53:

Անտիկ աղբյուրներում հայտնի է իբրև Arzenae և մեկ անգամ հիշատակվում է Նիշնի մոտ՝ Արգինգին ձևով: Այս դավառը սկզբում կոչվել է *Արգինի՝ համանուն Արգան կենտրոնով, այժմ հարգան կամ Զոխ վայրը: Մի այլ տեղ («Աշխարհացոյց», էջ 37) Աղձն գավառը կոչվում է «Աղձնիք Հայոց, որ է Առձն»: Այս գավառը հսկում էր հարավից դեպի Միջնաշխարհը տանող ճանապարհը Զորապահակով (կամ Տարոյ-բերան, այժմ Բիթլիսի լեռնանցք): Աղձն գավառը Աղձնյաց բղեշխության կենտրոնն էր:

Աղձնիք նահանգ—Գ4—առաջացել է ասորա-բաբելական և ուրարտական արձանագրություններում հայտնի Ալգինի անունից: Աղձնիքը հանդիսանում էր Արշակունյաց Մեծ Հայքի չորս բղեշխություններից մեկը և ուներ 17,532 կմ² տարածություն:

Աղուան ամրոց—Բ7—Մեծ Իրանը գավառում: Ըստ երևույթին այսպես էր կոչվում միջին դարերում հայտնի Գանձասար վանքի տեղը: Այս վայրը եղել է Աղվանից թագավորների ամառանոց՝ «հովոց տեղիք» IV—V դդ.:

Աղուան գետ—Բ7—այսպես էր կոչվում Ալազան գետը (համեմատյան դեպս ստորին հոսանքում), որը հոսում էր Աղվանքի միջով: Հույն հեղինակները երկու անունով էլ կոչում են՝ Ἀλβάνα և Ἀλζόνοιο: Ալազանը կոչվել է նաև Ղանուխ գետ:

Աղուան գետ (Աղաւոյ գ.)—Գ7—այժմ Հազարու գետ: Արաբական աղբյուրներում այս գետը կոչվում է «Առան»:

Աղուան գետ—Բ8—այսպես պիտի կոչվեր այժմյան Աղ-սու գետը, որը Աղվանից թագավորության արեւելյան սահմանն էր հանդիսանում: Ըստ երևույթին, անտիկ աղբյուրների Albana անունով գետերից մեկը պիտի լինի:

Աղուան անապատ—Բ6—Բ8—այն է՝ «Գրուն աշխարհն Աղուանից, որ ընդ մէջս է գետոյն Կուրայ և Կովկաս լեռին» («Աշխարհացոյց», էջ 29), որ նկատի ունի Աղվանից թագավորության տերիտորիան մինչև 387 թվականը և որի մայրաքաղաքն էր Կապադակը: Այս տերիտորիայի ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 23,002 կմ²: 387 թվականից պաշտոնապես ճանաչվեց Ուտիք և Արցախ նահանգների միացումը Աղվանքին 22,843 կմ² տարածությամբ, որից հետո Աղվանքը պարունակում էր 45,845 կմ² տարածություն: 510 թ. վերջնականապես վերացվեց Աղվանից թագավորության իշխանությունը և երկիրը սկսեց կառավարվել մարդպաններով, որոնց կենտրոնը դարձավ նոր հիմնված Պարտա-

քաղաքը: Այնուհետև Աղվանից մարզպանությանը հետզհետե միացվեցին՝ Ռոտրստակ գավառը (Փայտակարանի Հաֆոտ-Պերոժ գավառը), Բագկանը, Խարուանը, Շրուանը, Զողան, Ղեկաց և Թավասպարների ազգապատկանները և վերջապես Խարբանդ քաղաքը իր ամրություններով: Այս տերիտորիայի աճից հետո Աղվանից մարզպանությունը ընդգրկում էր 72,204 կմ² տարածություն:

Աղուէ ամրոց—Բ7—համանուն գավառի կենտրոնը պիտի լիներ: Այս ամրոցի տեղը պիտի փնտրել հետագա Գյուլիստան մեղիքանիստ գյուղի տեղը:

Աղուէ գաւառ—Բ7—պիտի գտնվեր այժմյան Գյուլիստան գավառի տեղում: Աղուեն Ուտիք նահանգի 4-րդ գավառն էր և ընդգրկում էր շուրջ 590 կմ² տարածություն:

Աղուտական և ազգագաւառ—Բ7—Սամուր գետի վերին հոսանքում, այնտեղ, որտեղ միախառնվում է Ախտի-չայ գետը: Այժմ էլ այստեղ ապրող ախտի ժողովրդի (Ахтинцы) հնագույն հիշատակությունն է:

Աղստե գետ—տես՝ Լուփնաս:

Աղտոյ ձոր լեռնանցք (2250)—Գ5—գտնվում էր Սուկվայան լեռներում (Հայկական պար) և կապում էր Այրարատն ու Երասխաձորը Բագրևանդի և առհասարակ Հարավային Հայաստանի հետ: Հիշում է Ասողիկը (III, ԽԱ): Ռուսական քարտեզների վրա այս լեռնանցքը կոչվում է Ахтинский пер., որից հարավ գտնվում է Ахты գյուղը, որ հայերեն պիտի կոչվեր Աղա՛ կամ Աղտոձոր: Այսպես պիտի կոչվեր նաև նրա մոտով անցնող վտակը, որը թափվում է Արածանի գետը:

Աճարա գավառ—Բ5—բյուզ. Ἀζαρῶ, վրաց աշխարհում, ընդգրկում էր նոստե գետի (այժմ Աճարիս-ժղալի) հովիտը, որը կազմում է այժմյան Աճարական ԱՍՍՌ-ի հիմնական մասը: Աճարա գավառի տարածությունն էր 1450 կմ²:

Ամաղիա աւան—Դ5—այժմ էլ նույն անունով:

Ամաճոս լեռան—Դ2—միջին դարերում հայերը կոչում էին Սեալ լեռան, այժմյան Գյալուրդաղ լեռնաշղթան:

Ամասիա քաղաք—Բ1—Երևույթանալի կենտրոնը, այժմ էլ գոյություն ունի նույն անունով:

Ամարաս փանք—Գ7—այժմ էլ նույն անունով գյուղ Լեռնային Ղարաբաղում: Այս վայրի հետ է կապում ավանդական պատմությունը քրիստոնեության մուտքը Աղվանից երկրում:

Ամարդոս գետ—Դ7—այժմ Սեֆիդ-ուղ կամ Ղըղըլ-ուղ կոչվում:

Ամիդ քաղաք—Դ4—Միջագետքի հնագույն կենտրոններից մեկը՝ ասուրա-բաբելական աղբյուրների Ամեդու քաղաքը. այժմ կոչվում է Դիարբեքիր:

Ամիսուս քաղաք—Բ2—Պոնտոսի մայրաքաղաքը. այժմ էլ գոյություն ունի Սամսուն անունով:

Ամիսկ ամրոց, տես՝ Ամիսկ ցամաքակղզի:

Ամիսկ ցամաքակղզի—Գ5—Լիմ կղզուց հարավ գտնվող անմատչելի հրվանդանը, որտեղ միջին դարերում հայտնի էր Ամիսկ ամրոցը, այժմ Համոկ կամ Ամիկ գյուղը: Քարտեզի վրա ցույց է տրված միայն Ամիսկ ամրոցը:

Այգաուֆ գաւառ—Դ5—Կորճեից նահանգի 6-րդ գավառը՝ 302 կմ² տարածությամբ, այժմյան Զուլամներից հարավ:

Այլի, որ է Կուտիման գաւառ—Դ6—Պարսկահայք նահանգի 1-ին գավառը՝ 1380 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր նազուլ-չայ գետի հովիտը՝ Բարադոստ մահալը: Միջին դարերում այս գավառը հայտնի էր էլի կամ էլոյ գաւառ անունով և ընդգրկում էր միայն Այլի գավառի արևմտյան բարձր լեռնային մասը: Այս գավառումն էին՝ էլի, Սուլեմապատ (այժմ՝ Սուրբան), Կաբենիս և Դաստակետ (այժմ Դաստագիր) վայրերը:

Այլի վանք, տես՝ էլի:

Այծպտկունի լեռուն (3124)—Գ4—այժմ Փալանթոքեն-գաղ:

Այպալիս—Գ1—բյուզ. 'Αιπάλια, այժմ Պալաս գյուղ:

Այրարատ նահանգ—Բ5—Դ6—Մեծ Հայքի կենտրոնական նահանգը, որի տարածությունն էր՝ 40-105 կմ²: Վերջին Արշակունիների ժամանակ Այրարատ նեղ իմաստով հասկացվում էր Արքունի ոստանը՝ Արարատյան դաշտավայրը շրջակա գավառներով, որը Մեծ Հայքի անտեսական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնն էր:

Այրարատնեֆ գաւառ—Դ5—աղճատված ձևն է՝ Ատրուանեֆ, Կորճեից նահանգի 5-րդ գավառը՝ շուրջ 325 կմ² տարածությամբ: Այս գավառի անվան մեջ պահպանվել է Ուրուատի երկրի անունը, ինչպես և Ստարոնի մոտ՝ 'Ερετριεύς ձևով հայտնի երկիրը: Գտնվում էր Մեծ Զաք գետի միջին հոսանքում, այժմ՝ Տիարի:

Անախին (Անի Աղիւնոյ) ամրոց—Գ3—բյուզ. 'Αναχισβόζωρα (Անախինսանոր), այժմ Դուսու-չալ գյուղ համանուն գետակով:

Անարգաբա քաղաք—Դ1—Կիլիկիայի մայրաքաղաքներից մեկը, բյուզ. 'Ανάργα, այժմ Անավարգա գյուղ:

Անգեղ-տուն գաւառ—Գ3—Գ4—հուն. 'Ιγγιλαγῆ, ասուրա-բաբելական աղբյուրների Purulumzi երկիրը և սրարական Arme երկրի կենտրոնական մասը՝ Ingalawa, հայերեն Անգղ գավառը համանուն քաղաքով: 160 թ. մոտերքը Մոփքի Արկաթիաս թագավորը խլեց այս գավառը Մեծ Հայքից և միացնելով Մոփքին՝ դարձրեց իր թագավորության կենտրոնը. Անգղը վերանվանվեց Արկաթիակետ ('Αρκαθισακίαι) և հռչակվեց իբրև մայրաքաղաք, իսկ գավառը կոչվեց նաև Մեծ Մոփք: Մոփքի թագավորության վերացումից հետո 93 թվին, երբ այն վերամիացվեց Մեծ Հայքին, Անգեղ-տունը մտավ Աղձնյաց բղեջխության կազմում: Այնուամենայնիվ հայերը Անգեղ-տունը շարունակում էին կոչել նաև Մեծ Մոփք, հուն. Σοφανηνή, լատ. Sophanenae: «Աշխարհացոյց»-ում Անգեղ-տունը չի հիշատակվում իբրև առանձին գավառ: Ինչպես ճիշտ դիտում է Հյուբշմանը (էջ 157)՝ VI դարում նիսես կամ Մեծ Մոփքի հետ էր ձուլված: Մենք վերականգնում ենք նախկին դրությունը, երբ գոյություն ունեւր Անգեղ-տուն անունով գավառ Աղձնյաց բղեջխության կազմում: Անգեղ-տուն գավառի տարածությունն է 2430 կմ²: Թովմա Արծրունու (III, ԺԲ, էջ 309) մոտ հիշվող Անգեղ-տունը Ծաղկոտն գավառի Անգղ ավանն է և չպետք է շփոթել Անգեղ-տուն գավառի հետ:

Անգղ աւան—Գ4—Անգեղ-տուն գավառի կենտրոնը՝ հիշվում է դեռևս խեթական արձանագրություններում՝ Ingalawa ձևով: Մ. թ. ա. 160 թ., երբ Անգեղ-տունը միացվեց Մոփքին և կոչվեց Մոփք Մեծ, Անգղը վերանվանվեց Արկաթիակետ 'Αρκαθισακίαι (սխալ ընթերցումն է՝ Καρκαθισακίαι) և դարձավ Մոփաց թագավորության մայրաքաղաք: Հետագայում կորցրնում է իր վաղեմի նշանակությունը և հիշվում է իբրև ավան Անգղ, 'Ingilā անունով, այժմ էդիլ գյուղը:

Անգղ գիւղաքաղաք—Դ5—Ծաղկոտն գավառում, առաջին անգամ հիշատակում է Եղիշեն (III, 1957, էջ 58): Թովմա Արծրունու (III, ԺԲ) մոտ հիշատակվում է Անգեղտուն ձևով:

Անի քաղաք—Գ3—կամ Անի Դաւաճաղեաց: Հին Հայաստանի հնագույն կենտրոններից մեկը, որը կոչվում էր նաև Կումախա: Վերջինս խաչասա երկրի կենտրոններից մեկն էր: Այս Անին մ. թ. ա. IV—I դարերում Փոքր Հայքի քաղաքական կենտրոնն էր: 66 թ. մ. թ. ա., երբ Փոքր Հայքի թագավորության հիմնական մասը կազմող Բարձր Հայք նահանգի տերիտորիան միացվեց Մեծ Հայքին, Անին մնաց իբրև

սրբավայր և արքայական դամբարան: Անիի մոտ գտնվող Կամախումն էին թաղվում Արտաշեսյան և Արշակունի զինաստիանների հայ թագավորները: Անիումն էր գտնվում գերագույն աստված Արամազդի գլխավոր մեհյանը:

Անթեմուսիա քաղաք—73—Anthemusia քաղաք Ոսրոյենեի, այժմ էսկի-հարաբե գյուղ:

Անձախի ձոր գաւառ—76—Վասպուրականի 18-րդ գավառը՝ 825 կմ² տարածութեամբ: Գտնվում էր Կոտոր (այժմ Կոտուր-չայ) գետի հովտում, հայտնի էր Կոտորոց ամրոցը: Կոչվել է նաև **Ձոր Ընծայից**:

Անձեւացիք գաւառ—75—Վասպուրականի 11-րդ գավառը՝ 2525 կմ² տարածութեամբ, զբաղում էր Արեւելյան Տիգրիս (Ջերմ, Բոհատան-սու) գետի ափունքների բարձր, դժվարամատչելի լեռնային շրջանը: Գավառս եղել է Անձեւացեաց նախարարական տոհմի ժառանգական հայրենիքը:

Անձեւացիք գավառը հնագույն ժամանակներում կոչվել է Աղզի, որի մասին վկայում է այժմ գոյություն ունեցող Ախի (կամ Հուսեյին) գյուղը: Ասուրա-բաբելական արձանագրություններում այս գավառը կոչվում է Alzi (որից «Աղզի») և Anzi կամ Enzi (որից՝ Անձ-աւ-ացի-ֆ, Անձ-եւ-ացիֆ):

Այս գավառումն էին՝ Կանգաւար ամրոցը (այժմ՝ Կենգեվար գյուղ), Ալաման (ասուրա-բաբելական Alaman) և Լէկ գյուղերը: Այս գավառի հյուսիսային ծայրամասումն էր Պաշատ լեռը (ասուրա-բարել, Պաձատու): Ուրարտական Արուբանա աստվածուհու և հայկական Անահիտի պաշտամունքի կենտրոններից մեկն էր Դարբնացքար կամ Ագուավաքար վայրը, որտեղ հետագայում հիմնվեց Հոգվոց վանքը (այժմ Դիր-Մարիամ-Քրիստաւի, տե՛ս Մ. Խորենացուն վերագրվող «Պատմութիւն պատկերի Տիրամօրն» երկը):

Անձիտ բերդ—73—միջին դարերում և այժմ Թիլ-էնզիտ գյուղ Խարբերդից հարավ-արեւելք:

Անձիտ գաւառ—73—ասուրա-բաբելական Enzitu հուն. Ἀνζιτηγῶν, բյուզ. Χανζιτε, լատ. Anzētnae, Չորրորդ Հալքի 6-րդ գավառը՝ 3,825 կմ² տարածութեամբ: Գրավում էր Խարբերդի դաշտի հիմնական մասը: Այս գավառումն էին գտնվում Անձիտ, Հոռեբերդ, Մովք և այլ ամրությունները:

Անտիոք քաղաք, տե՛ս Աւագն Անտիոք:

Անտիաւաւոս լեռն—72—այժմ էլ նույն անունով:

Աշ-Դիգոր աղգադաւառ—Ա5—ըստ երևույթին, Դի-

գորից հյուսիս Ուրուխ գետահովտի միջին և ստորին մասերում: Ալան(ովս) ժողովուրդը կազմող ցեղերից մեկը:

Աշիմուն լեռն (1919)—73—«Աշխարհացոյցի» մեզ հասած բնագրում աղճատված «Ագիսուն» ձևով է, բյուզ. Ἀϊσσιμας ὄρος, ասոր. Tūra Ašuma, այժմ Դարաշա-դադ:

Աշոց գաւառ—Բ5—այժմ Դաղանչի կամ Դաշոցի գյուղ: Աշոցք գավառի կենտրոնն էր:

Աշոց գաւառ—Բ5—Այրարատ նահանգի 14-րդ գավառն է շուրջ 900 կմ² տարածութեամբ, համապատասխանում է այժմյան Դուկասյանի շրջանին: Հետագայում կոչվում էր ԿՅՕԿՄԼՕ Դաշոցի: Ուրարտական արձանագրություններում կոչվում է Iškigulu.

Աշոցը կոչվել է նաև Աշոցան, որի արխայիկ ձևն է *Աշոցան, որ չի վկայված: Վրացական աղբյուրներում Աշոցք գավառը կոչվում է ձԾՈՅՕ Արոցի, որ սկզբնական ձԾՈՅՕ Աշոցի ձևի հետագա աղճատումն է հանդիսանում: Այս գավառը մինչև 387 թ. պիտի մերտներ Գուգարաց բռնկության կազմում, ապա՝ Մարգարանական Հայաստանում:

Աշոցք գավառի կենտրոնը պիտի լիներ համանուն Աշոց գավառը, որը հետագայում կոչվում էր Դաղանչի: Այս գավառը Աշոց նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր:

Աշտիշատ ասան—74—Հնագույն ձևը պիտի լիներ Յաշտիշատ, այժմ Դիրիկ գյուղ: IV դ. Մեծ Հայքի խոշորագույն կրոնական կենտրոն էր:

Աշաբէրի գյուղ, տե՛ս Աշէլտիս-Խեւ:

Աշէլտիս-Խեւ—(աղճատված ձևերն են՝ Խաշաւ, Աշայի) գաւառ—Ա5—Վրաց. ახაბგთის ხევი Աշաբէրի-Խեւի, այժմ էլ գոյություն ունի Աշաբէրի գյուղը, Հարավ-Օսեթիայի Ա. Մ. կենտրոն Յիսինվալից հյուսիս: Այս գավառի բնահանուր տարածությունն էր՝ 175 կմ²:

Ապահունիք գաւառ—75—Տարուբերան նահանգի 14-րդ գավառը՝ 2375 կմ² տարածութեամբ: Ապահունիք անվան նախնական ձևը պիտի լիներ *Ապահունիք և կապվում է ապահ ցեղանվան հետ, որը V դարում բնակվում էր կատիշներին հարևան այժմյան Թալիշի հյուսիսային մասում: Ապահունիքը բնագրվում էր այժմյան Մանազկերտի (Մելազգերդի) սանջակը: Արաբները կոչում էին «Բաշունախս»: Այս գավառի կենտրոնն էր Մանազկերտ քաղաքը:

Ապամիա քաղաք—72—Apameia, գտնվում է Եփրատի գետանցքի աջ կողմում, նշանավոր Զեվդաշից հարավ:

Ապգոտ-կաւատ պարիսպ—Բ8—այն պարիսպն է, որը գտնվում էր Վելվելի-չայ և Շաբրան-չայ գետերի միջև: Այս պարիսպը սկսվում էր Կովկասյան լեռնաշղթայից և անցնում էր Շապորան քաղաքից հյուսիս՝ մինչև Կասպից ծովը: Տես՝ Բազկանֆ:

Առանգա կայան—Գ3—Arangas (Tab. Peut.)՝ Զիմարայից Մելիտինե տանող ճանապարհի կայաններից մեկը, գտնվում էր Կիակկաս-Ջերմուկից հյուսիս, Սոգյուժլու գետի գետաբերանի մոտերքը:

Առանխա աւան—Գ2—բյուզ. 'Αρὰν, այժմ Ալաջա-խան գյուղը:

Առան-ոռտ դաւառ—Բ7—Ուտիք նահանգի առաջին դավառը Առան-ոռտ: Այժմ Գերան-չայի գետի հովտում, շուրջ 2225 կմ² տարածությամբ:

Առան-ոռտ գետ—Բ7—այժմ Գերան-չայի:

Առաջին Հայք—Գ2—Armenia Prima պրովինցիան, որը կազմվեց Թեոդոս Մեծի ժամանակ 378—386 թթ. միջև: Կենտրոնն էր Սեբաստիա քաղաքը: Առաջին Հայքի տարածությունն էր 34200 կմ²: Հուստինիանոս Ա-ին 536 թ. Նովեվայից հետո Առաջին Հայք էր անվանվում բոլորովին այլ տերիտորիա: Տես՝ Բարձր Հայք:

Առքերանի դաւառ—Գ5—Վասպուրականի 7-րդ դավառը՝ 1025 կմ² տարածությամբ: Գրավում էր Վանա լճի հյուսիս-արևելյան եզերքը ներառյալ Առեստ (Բանդիմահի) գետի միջին և ստորին հոսանքի հովիտը: Այս դավառում հայտնի էին Բեւերի քաղաքը, Առեստ աւանը և Ամիլյ ամրոցը:

Առեստաւան կամ Առեստ աւան—Գ5—Վանա լճի տառեխը այս վայրումն էր՝ որսվում, ուստի Փավստոս Բուզանդի մոտ կոչվում է «Ձկնատեանն աբոունի»: Առեստ աւանը գտնվում էր Առքերանի դավառում, Վանա լճի ափին, այժմյան Առնիստ գյուղից դեպի արևելք, Բանդիմահիի գետաբերանին: Առեստի ձկնորսարանը ամենայն հավանականությամբ մեծ հռչակ է վայելել նաև անտիկ ժամանակաշրջանում, սակայն շփոթության մեջ է գցել Առեստ անունը: Վերջինս անտիկ աշխարհագիրներն ու քարտեզագետները շփոթել են Ասորիքի 'Αριστία կամ Arist[o]n քաղաքի հետ, որը կոչվել է նաև 'Αρέθουσα և գտնվել է Որոնտես գետի վերին հոսանքում՝ Համա և Հոմա քաղաքների միջև, այժմյան Ռաստան գյուղի տեղում: Առեստ անունը նույնացրել են Aristia (Arstion) անվան հետ, իսկ որովհետև վերջինս կոչվել է նաև 'Αρέθουσα, հայկական Առեստի երկրորդ անունը համարել են Arethusa:

Այս նույնացումը, իր հերթին, բերել է այն եզրակացության, որ Վանա լճի հյուսիսային մասը, որտեղ գտնվում էր Առեստ ավանը, կոչվում է Արեթուզայի լիճ—Lacus Arethusa (Տե՛ս Plinius, Nat. hist. VI, 31): Այս անգամ ևս նրանք ղեկավարվել են նրանով, որ Ասորիքի Aristia-Arethusa քաղաքից վերև, Հոմա քաղաքից հարավ գտնվող այժմյան Հոմա-Բահրեթ լճակը ևս կոչվել է Lacus Arethusa: Այս եզրակացությունը բացատրում է, թե ինչու, օրինակ, 1653 թ. հրատարակված Հայաստանի քարտեզի վրա գտնվող Palus Thospitis (Տոսպայ լիճ, այժմ՝ Վանա լիճ) լճից հյուսիս նշված է Palus Arethusa¹, որ անշուշտ առաջ է եկել Առեստ, Aristia, Arethusa անունների նույնացման հետևանքով: Վերջինս իր հերթին առաջ է եկել հին հունական ավանդությունից Արեթուզա դիցունու մասին:

Առեստ գետ—Գ5—այժմ Բանդիմահի գետ:

Առիւծ դաւառ, տես՝ Աղիւն (Առիւծ) դաւառ:

Առնա դաւառ, տես՝ Ոռնայ դաւառ:

Առնա վանք—Գ6—Ըռնայ կամ Առնա գավառի կենտրոնը, այժմ Դերիկ գյուղ, հռչակված իր նշանավոր ուխտատեղիով:

Առնոյ-ոռն դաւառ—Գ5—Վասպուրականի նահանգի 10-րդ դավառը 275 կմ² տարածությամբ: Գրավում էր Առնոս լեռան արևելյան փեշերը մինչև Շատախ (Թաղ) ավանը: Դեռևս XVIII դարում գոյություն ունեւ «Առ-նոյ-ոռն» սխալ ստուգաբանությունը, որի հետևանքով այն տեղադրվում էր Մասիս լեռան հարավային փեշերին, որ կոպիտ սխալ է: Կոչվել է նաև Ոռն-Առնոյ:

Առնոս լեռան (3550)—Գ5—այժմ Առնոս-դաղ, Շատախի (Թաղի) շրջանում:

Առոս գյուղ—Գ8—այժմ Առոս գյուղ, Թալիշում:

Առոս-Պիժան դաւառ—Գ8—կոչվել է նաև Առոս, Առոս-Ռիւան, Առոս-Պիւան. Փայտակարանի նահանգի 4-րդ դավառն էր և գտնվում էր այժմյան Առոս գյուղի շրջակայքում՝ Վիլաշ-չայ գետի հովտում, շուրջ՝ 675 կմ² տարածությամբ:

Առուեճից ձոր դաւառ—Գ5—Մոկաց նահանգի 4-րդ դավառը շուրջ 200 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Երեվաթք և Ռշտունիք դավառների արանքում, ուստի Մոկաց աշխարհի ամենահյուսիսային դավառն էր: Առուեճից ձոր կամ Առուանից ձոր դավառը գտնվում էր նախա-

¹ Տե՛ս՝ Z. Khanzadian, Atlas de cartographie historique de l'Arménie, Corbevoie (Seine), 1960. 103-րդ քարտեզը: տես նաև E. Honigmann et A. Maricq, Recherches sur les Res Gestae Dni Saporis, Bruxelles, 1953, p. 153.

ռևոլյուցիոն շրջանի ռուսական քարտեզների Оранс-дараси կոչվող հովտում: Կենտրոնն էր այժմ Ուրանց կոչվող գյուղը, որ Թովմա Արծրունու (IV, Գ) մոտ հիշվող Առուանից ձուռամորցրը (Թերևս կոչվում էր նաև Առուանց) պիտի լիներ: Քարտեզի վրա սխալ է նշված: Շփոթությունը առաջացել է այն պատճառով, որ Հյուբշմանը (էջ 307) այս գավառի տեղը ենթադրում է Մոկս ավանից դեպի հարավ-արևմուտք գտնվող Առվանց գյուղի շրջակայքում:

Առուն գետ—Գ5—այժմ Զուխուր գետ. հոսում էր Գալլատու լճից, ապա միանում Տղմուտին (այժմ Զանգիմար-չայ) և թափվում Նրասխ:

Ասորեստան երկիր—Գ5—Դ6—հայերը այսպես էին կոչում Սասանյան Պարսկաստանի սահմաններում գտնվող Միջագետքը, հատկապես նրա միջին և ստորին մասերը: Ասորեստանը Պարսկական, ապա Սասանյան, պետության արևմտեական, քաղաքական ու մշակութային կենտրոնն էր: Այս երկիրը ասորական և պահլավական գրականության մեջ կոչվում է «Ասորեստան» կամ «Սուրիստան»:

Ասորիք երկիր—Դ2—Դ3—Դասական հեղինակների Syria-ն, այժմ էլ նույն անունով՝ Սիրիա:

Ասպական գետ—Գ4—այժմ Շատախ գետի խորածորը, Քաղիրթ (Բաթման-սու) գետի ձախ վտակներից մեկը Սասունում:

Ասպական գյուղ—Գ4—այժմ Սպականք գյուղ Տալլորիկի ձորում: Ասպակունեաց գավառի կենտրոնը պիտի լիներ:

Ասպակունեաց ձուռ գառառ—Գ4—գրվում է նաև Ասպակունեաց ձուռ, Տալլորերեան նահանգի 2-րդ գավառն էր՝ 655 կմ² տարածությամբ: Գտնվում էր Քաղիրթ (այժմ Բաթման-սու) գետի վտակ Շատախ գետի ձորահովտում և Սիմսարի լեռնանցքով ամենակարճ ճանապարհն էր Տիգրանակերտից դեպի Արտաշատ գնացող «արքունի պողոտայի» համար: Գավառիս անունը պահպանել է այժմյան Սպականք (Ասպականք) գյուղը Տալլորիկի ձորում: Ըստ մի աղբյուրի վկայության, այս գավառը կոչվել է նաև Գոգովիտ—«յԱգրա-գրնունեաց գառառին որ կոչի Գոգովիտ, ի գեղն որ Բգրայրի Գոմ անուն կոչի» (տես՝ Ղ. Ալիշան, Հայաստանում, Վենետիկ, 1901, էջ 297), կամ մի այլ տեղ՝ «ի գառուն Ասպակունեաց, ի Կոգովիտ, ...ի գեղն որ կոչի Գոմ Բգրայրի» (անդ, էջ 299):

Ասպակուն գետ, որ է Խոզմար—Բ6—ակունքները գտնվում էին Վաղարշապատի մոտ, որտեղից այս գետը հոսում էր հարավ և թափվում Մեծամոր գետի մեջ: Քարտեզի վրա չի նշված:

Ատրպատական երկիր—Դ6—Դ8—կոչվում էր նաև՝ Ատրպայական: Հուն. Ἀτροπατηνῆ, լատ. Atropateneae, արաբ. պարսկ. Ադրբեյդաբան, Ագերբայջան, Ագրեբջան. այժմյան Իրանական Ադրբեջանը:

Արաբխոս (Եփեսոս) քաղաք—Գ2—այժմ Յարփուզ:

Արագած լեռն (4095)—Բ6—այժմ էլ նույն անունով հրաբխային զանգված:

Արագածուն գառառ—Բ6—կոչվել է նաև Ուն Արագածու: Այրարատ նահանգի 10-րդ գավառը, այժմյան Թալինի, Աշտարակի, Էջմիածնի և Հոկեմբերյանի շրջանները, 3050 կմ² տարածությամբ:

Հայաստանի սիրտը, Արարատյան դաշտի կենտրոնական գավառը՝ Արագածոտնը հայկական պետականության կենտրոնական մասն էր: Այստեղ էին գտնվում միացյալ Հայաստանի՝ Մեծ Հայքի մայրաքաղաքները՝ Արմավիրը, ապա Վաղարշապատը: Նրուանդունիների ժամանակաշրջանում Արագածոտնը Այրարատյան թագավորության կենտրոնական գավառն էր և Արմավիր մայրաքաղաքի քաղաքային տերիտորիան պիտի լիներ: Այս գավառում հիմնվեց Վաղղգեսաունը, որը ապա վերանվանվեց Վաղարշապատ:

Արագ գետ—Ա6—Վրաց. არავეთი, არავეთი Արագի այժմ էլ նույն անունով:

Արած գառառ—Դ6—կոչվում էր նաև Արածոյ կողմը, Այրարատ նահանգի 22-րդ գավառը, շուրջ 250 կմ² տարածությամբ. գրավում էր Գալլե-գրունքի և Նդեգնաձորի շրջանի միջև ընկած այժմյան Սաղարակ գյուղի շրջակայքի տերիտորիան:

Արածանի գետ—Գ5—Արեւիյան Եփրատ (Մուրադ-սու) ասուրա-բաբելական արձանագրություններում հայտնի է Արսանիա անունով:

Արալի լեռն (2614)—Բ6—այժմ էլ նույն անունով:

Արախս որ է Ովկա գառառ (բնագրում աղճատված՝ Արխսի)—Դ6—Պարսկահայքի 4-րդ գավառը՝ 1120 կմ² տարածությամբ, միջին դարերում կոչվում էր Շնաւի համանուն քաղաքով (այժմ Ուշնուն): Այս գավառի և ամբողջ նահանգի հարավային սահմանն էր Արաքս (այժմ Գետար-սու) գետը:

Արախս գետ—Դ6—այժմ Գետառ-սու, հուն. Ἀράξης, լատ. Araxes, ակունքները գտնվում են Զարասպ լեռան արևելյան լանջին: Արաքս գետը թափվում է Կապուտան (Ուրմիա) լիճը, նրա հարավ-արևմտյան ծայրին: Թերևս այս գետը կոչվել է նաև *Գետ-Արախս, որից առաջացել է այժմյան թուրքացած ձևը՝ Գետառ-սու:

Արասխ գետը Մեծ Հայքի սահմանն էր Գանձակ Շահաստան քաղաքի քաղաքային տերիտորիայի կողմից, որը մտնում էր Ատրոպատականի կազմում: Որոշ անտիկ հեղինակներ այս Արասխ-Արաքսը շփոթում էին Երասխ-Արաքսի հետ:

Արասախ կայան—Գ1—Arasaxe այժմ Զերեզեկ գյուղ, Կեսարիայից դեպի արևելք:

Արաւալ բերդ—Գ3—Հայ. Արաւալ, որ չի վկայված, անտիկ հեղինակների Arauraka, բյուզ. Ἀραύρακα, ավելի ուշ կոչվում էր Արգնցիք, գտնվում էր Քյոմսուր-Հայի գետակի ակունքների շրջանում:

Արարադ լեռն (2089)—Դ5—ուրարտեերեն Arartu, ասորա-բաբելական՝ Nibur, հուն. Νίβαρος, արաբ. Gabal Ġaūdī, այժմ՝ Զուդի-գաղ: Ըստ տեղական ավանդության՝ այդ լեռան վրա ջրհեղեղից հետո կանգ է առել Նոյի տապանը:

Արարատ լեռն, տե՛ս Ագատ—Մասիս լեռն:

Արգաուս քաղաք—Գ2—Ἀργαῦς, Հայ. Արգաւան, որ անունն էլ պահպանել է այժմյան բնակավայրը:

*Արգաստ գետ—Դ5—այսպես պիտի կոչվեր այժմյան Կերկանդիլ-սու վտակը, որը թափվում էր Արևելյան Տիգրիս՝ ձախ կողմից:

Արգաստովիտ կամ Արգաստեայ ուլիտ գավառ—Դ5—Մոկաց նահանգի 7-րդ գավառը, ենթադրաբար տեղագրում ենք Արևելյան Տիգրիսի (Բոհտան-սու) գետի ձախ վտակ՝ Կերկանդիլ-սու գետի հովտում: Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է՝ Արգաստովիտ գավառի բնահատուկ տարածությունը պիտի լիներ շուրջ 500 կմ²:

Արգէս լեռն (3916)—Գ1—այժմյան էրջիաս-դաղ գագաթը:

Արգիրոկաստուն ամրոց—Բ3—այժմյան Գյումուշ-խանե ավանը: Հայտնի էր իր արծաթի հանքերով:

Արգուն[[f], որ է Մարգոյ[[f] ազգագաւառ—Ա5—վրաց. არგუნეთი, არგვეთი Արգունէի, Արգէքի կամ ծარგვეთი Մարգունէի: Այս «ազգագաւառ» գտնվում էր Ղվիրիյա գետի և Արգվեթի կամ Լիխի լեռնաշղթայի միջև: V—VI դդ. իր անանձին Արգունէք գաւառ, մտնում էր Վիրքի (Վրաց աշխարհի) կազմում: Տարածությունն էր՝ 1450 կմ²:

Արգունէք գաւառ, տե՛ս Արգուն[[f], որ է Մարգոյ[[f]: Արգւէքու լեռին—Ա5—այսպես էր կոչվում Սուրամի կամ Լիխի լեռնաշղթան:

Արդոզ ազգագաւառ—Ա6—Արդոն գետի միջին և ստորին հովտում: Ալան(ովս) ժողովրդի կազմում մտնող ցեղերից մեկն էր:

Ար-դոն գետ—Ա6—Թերեք գետի վտակներից մեկը, այժմ էլ նույն անունով:

Արեքանոս վայր—Գ6—ուրարտական Arubana սրբավայրի տեղում, որ հետագայում գտնվում էր Բաղդադիմեոսի վանքը: Առաջին անգամ հիշատակում է Մովսես Խորենացին (II, 17) Արեքանոս քաղաք անունով: Տե՛ս նաև Մ. Խորենացուն վերագրվող «Պատմութիւն պատկերի Տիրամօրն» երկը: Թերեա Արուբանա աստվածուհուն փոխարինել է Անահիտը, որի անունով այս քաղաքը հելլենիստական ժամանակաշրջանում կոչվել է Ἀρεβίτα, որը հիշատակում է Պտղոմեոսը (V, 12, § 10):

Արեւելեան Խաբուր գետ—Դ5—այժմ էլ նույն անունով:

Արեւիք գաւառ—Գ7—Սյունիքի 11-րդ գավառը՝ 625 կմ² տարածությամբ, համապատասխանում է այժմյան Մեղրիի շրջանին:

Արեւելեան Տիգրիս, տե՛ս Զերմ գետ:

Արեւմտեան Տիգրիս գետ—Դ4—Տիգրիսի վերին հոսանքը:

Արգան գետ—Դ4—այժմ Խարզան-սու:

Արգան քաղաք, տե՛ս Շուկառաք:

Արխարաքիա քաղաք—Գ2—Ἀριαράθεια, այժմ Ազիզի գյուղ Մամիդավ գետի ակունքների շրջանում:

Արծկէ աւան—Դ5—ուրարտական արձանագրություններում Zikuni «քաղաք», բյուզ. Ἀρτσίξ, արաբները կոչել են՝ Dat. al-Ganz, որտեղից առաջացել է այժմյան Ալշավազ կամ Աղիլշեվազ անունը: Արծկէ ավանը գտնվում էր Բզնունիք գավառում:

Արծկէ կղզի—Դ5—այժմ գոյություն չունի, պիտի գտնվեր Արծկէ (Աղիլշեվազ) ավանի լճափից ոչ հեռու. հետագայում, երբ լճի մակերեսը բարձրացել է, հիշյալ կղզին մնացել է ջրի տակ: Արծկէ կղզին գտնվում էր Բզնունիք գավառում:

Արեւէ քաղաք—Դ5—Տավրուբերանի Աղիովիտ գավառում. ուրարտական ժամանակաշրջանում այստեղ հայտնի էր Argištiuna քաղաքը, այժմ այս քաղաքի ավերակները մեծ մասամբ արդեն ջրի տակն են և ցամաքում մնացած ժայռը կոչվում է Երջիլ-կալա: Արճեշ քաղաքի անունով Վանա լիճը երբեմն կոչվել է Արեւշի ծով, որի մասին վկայում է հիշյալ լճի հունարեն անունը՝ Ἀροσση λίμνη կամ Ἀροσ[σ]η[σ]ή, որ գործ էրածվում Թ[σ]π[ε]ր[ε] անվան հետ միասին:

Արեւիշակ գետ—Դ5—այժմ Մահմեդիկ-Հայ:

Արեւիշակ լիճ—Դ5—այժմ Արեւակ լիճ, ծովի մակերեսից բարձր է 1890 մ: Լճից ոչ հեռու գետ

պի արեւելք գտնվում էր Արճիշակ գյուղը, այժմյան Արճակը:

Արճիշակովիտ գավառ—Գ5—Վասպուրականի 4-րդ գավառը՝ 1075 կմ² տարածութեամբ. գրավում էր Արճակ (կամ Արճիշակ) լճի ավազանը:

Արմաիր քաղաք—Բ5—ուրարտական ժամանակաշրջանի Արգիշտիխի քաղաքի հայկական անունը, հուն. Ἀρμαῖρα (Ptol., V, 12, § 5), որը Երուսաղեմի ժամանակ Այրարատյան թագավորության մայրաքաղաքն էր, այժմ ավերակներ Արմաիր գյուղի մոտ: Ըստ երեւութի Արագածոտն գավառը հնագույն ժամանակներում Արմավիրի քաղաքային տերիտորիան էր:

Արմատան գիւղ—Գ3—այժմ Արմտաններ կոչված գավառակ՝ Մեծ Արմտան և Փոքր Արմտան գյուղերով. համապատասխանում է մ. թ. ա. XV—XIV դդ. խեթական արձանագրութիւնների Armatana տեղանվան հետ: Այս վայրը մտնում էր Հայաստան ցեղային միութեան կազմում (տես՝ Նշան Մարտիրոսյան, Պալատներ փոքրասիական անուններու մասին: Պատմա-բանասիրական հանդես, 1961, գիրք 3, էջ 92—93): Հակոբ Կարնեցի հիշատակում է՝ «Արմտաններն, որ զնացեալ հասանէ մինչև ի Տիրիկէ» (Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII—XVIII դդ. հատ. II, Երևան, 1956, էջ 552): Արմատան տնվան մեջ պիտի պահպանված լինի Արմեն ցեղանվան նախնական ձևերից մեկը:

Արշամաշատ գաւառ—տե՛ս Բալահովիտ գաւառ:

Արշամաշատ քաղաք—Գ3 այժմ Խարաբա-Նաշարան ավերակների գյուղ: Արշամաշատը ('Αρσαμάσα—(Ptol., V, 12) Մոփաց թագավորության մայրաքաղաքներից մեկն էր, սակայն մ. թ. առաջին դարերում ավերվել է և միջին դարերում հայտնի էր իբրև ավան Աշմուշատ (բյուզ. Ἀρσαμάτου, արաբ. Šimšat) անունով: Մինչև վերջին կոտորածները տեղացիները այս քաղաքի շրջակայքը անվանում էին Աշմուշատ: Իբրև այդ քաղաքի քաղաքային տերիտորիա, մինչև 387 թ.՝ ամբողջ Բալահովիտ գավառը պիտի կոչվեր Արշամաշատ: Տե՛ս Բալահովիտ գաւառ:

Արշամունիք գաւառ—Գ4—Տավրոսբերան նահանգի 4-րդ գավառը՝ 2180 կմ² տարածութեամբ, գրավում էր Բյուրական (Բինգյուլ-սու) գետի հովիտը, ներառյալ Գինեկ գետի ակունքների շրջանը: Այս գավառը Մանդակունի նախարարական տոհմի հայրենիքն էր:

Արշարունիք գաւառ—Բ5—Այրարատ նահանգի 5-րդ գավառը, միջին դարերում կոչվում էր

Աշոունէք (վրաց. აშოუნდა Աշոնիա), գտնվում էր Երասխ գետի ձախ ափին, Կաղզվանից հյուսիս:

Արշարունիք գավառը Գաբեղեանք գավառի հետ կազմում էր Երասխի խորածոր կիրճը, ուստի երկուսը միասին կոչվում էին Երասխածոր: Արշարունիք գավառի տարածութիւնն էր 1225 կմ²: Արշարունիք անունը կապվում է Կամսարականների, իսկ նրանցից առաջ՝ Երուսաղեմի տոհմական տնուն Արշաիր-ի հետ: Այս գավառը ըստ երեւութի զատվել է Շիրակից իբրև Երուսաղաշատի քաղաքային տերիտորիան: IV դ. և հետո Կամսարականներին պատկանում էր Շիրակի հետ նաև Արշարունիքը:

Արշարունիքումն էր գտնվում Արտագեւս հուշակավոր ամրոցը (այժմ Քերս):

Արշոյ-Առիճ լեւան (2695)—Բ5—այժմ Ալաշաղաղ լեռը Անիի ավերակների մոտ:

Արուաստան երկիր—Դ4—հուն. Ἀρουαῖνα, ասոր. Bēth 'Arabāyē, բյուզ. Βεαρθάει: Մինչև մ. թ. 37 թ. մտնում էր Մեծ Հայքի կազմում՝ 5850 կմ² տարածութեամբ. Կենտրոնն էր Մրծքին քաղաքը, որի քաղաքային տերիտորիան էր հանդիսանում Արուաստան երկիրը:

Արսեաց փոքր կամ Ասեաց փոքր—Բ4—վրաց. არსა-ფა-ფა Ասիս-Փոքա, Տայքի 8-րդ գավառը և պարունակում էր հետագայի Կիսկիմ, Խոտրջուր և Բերդագրակ վիճակները:

Այս գավառումն էր գտնվում հուշակավոր Ոսկենաճը Փառաշուշ-ը, ըստ երևութի, այժմյան Քարվաճ գյուղի մոտերքը: Արսեաց փոքրի տարածութիւնն էր 2250 կմ²:

Արսիս գյուղ—Բ4—այժմ Էրսիս, Ճորոխ գետի աջ ափին, Արսեաց փոքր գավառի կենտրոնը պիտի լիներ:

Արտագեւս ամրոց—Բ5—հուն. Ἀρτάγεωρα, այժմյան Քերս գյուղը:

Արտագ գաւառ—Գ6—Վասպուրականի 15-րդ գավառը՝ 2225 կմ² տարածութեամբ. ուրարտական արձանագրութիւններում կոչվում էր Ultuza: Արտագի կենտրոնն էր Մակու բերդաքաղաքը: Արտագ գավառը Ամատունի նախարարական տան ժառանգական հայրենիքն էր:

Արտալեսուն ամրոց—Գ4—բյուզ. Ἀρταλέσων ամրոցը, պիտի գտնվեր այժմյան Քըղիից հարավ՝ Հանգասուն գյուղի մոտ:

Արտահան գաւառ—Բ5—վրաց. არტაბანი, აბტაბანი Արտահանի, Արտանի, 7-րդ գավառ Գուգարաց լեռնաշխարհի: 387 թ. ամբողջ Գուգարքի հետ մտավ Վրաց աշխարհի կազմում:

Գրավում էր համանուն—այժմ Արդահան,— քաղաքի շրջանը, Կուր գետի ափունքներից հյուսիս: Արտաշան գավառի տարածությունն էր 2025 կմ²:

Արտահան քաղաք—Բ5—այժմ էլ նույն անունով՝ Արդահան քաղաք, սակայն հնում այս քաղաքը պիտի գտնվեր այժմյան Ուր գյուղի տեղում: Վրաց. არტახანი, ქალაქი არტახანის, Արտահան, Քալափի Արտունիսա: Տե՛ս Քաջաց քաղաք (Հուր): Պտղոմեոսի մոտ (V, 10, § 2) հիշվող 'Αρτάνοσσα քաղաքի անունը կապ չունի Արտաշանի հետ, պիտի ուղղել 'Αρβάνωσσα, որ վրացական Ուրբնիսի քաղաքի անունն է, այժմ գյուղ նույն անունով:

Արտաշատ քաղաք—Գ6—հուն. 'Αρταξάτα, 'Αρταξάτατα, լատ. Artaxata. այժմյան Արտաշատ շրջանային կենտրոնից հարավ. հուր Վիրապ վանքի և Գինոյ գետի (այժմ Կարաս-սու) ու Գինոյ բլուրի (այժմ Кырмызы тапа) միջև: Արտաշատը հիմնվել է Արտաշես Ա-ի (189—160) կողմից և այնուհետև Մեծ Հայքի թագավորության մայրաքաղաքն էր մինչև Արշակունիների հարստության անկումը 428 թ. և նույնիսկ մինչև V դ. երկրորդ կեսը: Արտաշատ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան կոչվում էր Ոստան Հայոց:

Արտաշիսեան որ է Արտաանեան աւան—Գ5—ուրարտական արձանագրությունների Taririahini, այժմ Արտամետ:

Արտաշիսեան, որ է Արտաանեան գաւառ—Գ5—Վասպուրական նահանգի 27-րդ գավառը՝ 150 կմ² տարածությամբ, հանդիսանում էր Արտաշիսեան կամ Արտավանեան ավանի տաճարական տերիտորիան, այժմ Արտամետի շրջակայքը: Այս գավառը գեոևս ուրարտական ժամանակաշրջանում պիտի լիներ Taririahinili (այժմ Արտամետ) վայրի տաճարական երկիրը:

Արտաագղական աւան—Բ6—կամ Արտաագղայ ապարան, այժմյան Արդական գյուղը:

Արտաանեան գաւառ, տե՛ս Արտաշիսեան գաւառ: Արտաւէտ քաղաք—Գ8—այժմ Արդաբիլ քաղաք: Սասանյանների ժամանակ կոչվել է նաև Բամ-Պերոզ:

Արտի կղզի—Գ5—այժմ Արտեր: Վանա լճի կղզիներից մեկը: Արտի կղզին Ռշտունիք գավառումն էր համարվում:

Արտին լեռն (2047)—Բ5—այժմ էլ նույն անունով (Արտեհի):

Արաոս լեռն (3475)—Գ5—այժմյան Արտոս դաղը, Ոստանից հարավ:

Արփանեալ դետ («Աշխարհացոյց»-ում, որի Ար-

տոնկն, ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի՝ *Արփոնկն, այսինքն՝ Արփաւանալան) —Գ6—այժմ Արփա գետ: Եղիշեի մոտ (III, 1957, էջ 69) պահպանվել է ճիշտ ձևը՝ Արփանեալ, իբրև ավանի անուն (այժմ Առենի):

Արցախ նահանգ—Բ6—Գ7—Մեծ Հայքի 10-րդ նահանգը, 11,528 կմ² տարածությամբ: Գրավում էր այժմյան Լեռնային Ղարաբաղը՝ Արաքս գետից սկսած մինչև Իջևանի շրջանը: 387 թ. միացվեց Աղվանքին, սակայն, արդեն հայացած երկիր էր և հետագայում, երբ վերականգնվեց հայկական անկախ պետականությունը, Արցախը մտնում էր Հայաստանի կազմում: Տեղական լեզուն համարվում էր հայերեն լեզվի բարբառներից մեկը՝ Արցախի բարբառը (այժմյան Ղարաբաղի բարբառը): Տե՛ս Ստեփաննոսի Միունեցոյ (VIII դ. սկիզբ)՝ Մեկնութիւն Քերականին:

Արփաղ քաղաք—Դ2—Ազաղ քաղաքից հարավ, այժմյան Թել-Ռիփադ գյուղը:

Արփայից գաւառ, տ. Մոկը Առանձնակ գավառ:

Արփնայալիս քաղաք—Ա5—'Αρχαιοπύλις, եգե-րացիները (մեգրել-դաները) կոչել են չոօճ յՅոջճ Ջիխան-Քվիջա, իսկ վրացիները՝ յՅոջ ճոջճ Յիխէ-Գոջի, այժմ Նաքալաքեվի գյուղ: Այս քաղաքը Եգրեվիկ է երկրի (Առանձնակ եգերայ, որ Եգերաց աշխարհի կենտրոնական գավառն էր) կամ Լազիկայի թագավորության մայրաքաղաքն էր:

Աագն Անտիոֆ քաղաք—Դ2 'Αντιόχεια, Antiochela primoris, երբեմնի Սելևկյան հզոր պետության մայրաքաղաքը, որը հելլենիստական աշխարհի երեք խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր (Աղեքսանդրիա՝ Նեղոսի վրա, Սելևկիա՝ Տիգրիսի վրա և Անտիոֆը Ուրոնտեսի վրա, այժմ Անտաքիա) և Անտիոք անունը կրող բազմաթիվ քաղաքների միջև ամենախոշորը—Աագը: Այս քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, իբրև Սելևկյան պետության կենտրոն, կոչվում էր Սելևկիա:

Աագով աշխարհ—Ա5—Բ6, հմմտ. Աբազ. Абазини ցեղը, այլ ձևն է հուն. 'Αβασγοί, 'Αβασχοί, Abasges. Աագ՝ տեղական -ով (հմմտ. «Փոցխով») վերջավորությամբ: Աագով Ափխազիայի անվան հնագույն ձևն է:

¹ «Եւ գարձեալ զբո լեզուիդ գիտելն զրովանդակ զբառսն զեգերականո», որպէս գիտըճայն եւ զՏայեցին եւ զԹուրքայինն եւ զՉորրորդ-Հայեցին եւ զՍպերացին եւ զՍիւնին եւ զԱրցախայինն, այլ մի միայն զՄիջերկրեայն եւ զՈստանիկսդ, վասն զի պիտանիք այսորիկ են ի տաղաշափութեան, այլեւ ազտակառք ի պատմութիւնսն...», Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. 187.

Անիկ ամրոց—Գ4—բյուզ. "Αβνικον, տաճիկ. Զի-
վան-կալե, այժմ Ամնիկ գյուղ:

Աստուր ավազակառու—Ա5—վրաց. ბაღრან დვალ-
ეთი Մադրան Դվալեթի, Լիախվի գետի ա-
կունքների շրջանում, շուրջ 780 կմ² տարա-
ծությամբ, ըստ երևույթին ալան-օվս ցեղե-
րից մեկը, որի անունով էլ վրացիները բոլոր
ալանաց ցեղերին կոչում են օվս:

Ափխազ ավազակառու—Ա5—Ա—6—վրաց. აფხაზნი
Ափխազնի: Այժմ էլ նույն անունով ժո-
ղովուրդը ապրում է նույն տեղում, գլխավո-
րապես Բզիբի և Կոդոր գետերի միջև:

Ափշիլ (կա և Ափշեղձ ձևը), ավազակառու—Ա4—
վրաց. აფშისი Ափշիլնի ցեղ և აფშისეთი
Ափշիլեթի երկիր, հուն. Ἀψήσι, ապրում
էին Ափխադիայում, հետագայում Սամուր-
զաղանո կոչված գավառում: Ենթադրվում է,
որ Ափխազիայի անունը ափխազերեն լեզ-
վով՝ Ափսնը Αψηνι առաջ է եկել ափշիլ ցե-
ղանունից:

Բ

Բաբերդ տե՛ս Սմբատաւան:

Բագաոին կամ Բագայաոին գյուղ—Գ4—Ստրա-
բոնի մոտ ալճատված ձևով է՝ Βαγιά, որի
ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի Βα[γ]α[ρ]ιά:
Այստեղ էր Միհրի հռչակավոր տաճարը, Կա-
րինի և Արտաշատի վրայով դեպի Եկրատան
(Համադան) տանող կարավանային ճանա-
պարհին:

Բագաւան կամ Բագուան—Գ5—անվան ափելի հին
ձևը պիտի լինե՛ր *Բագաւաւան, որը պահպան-
վել է Բագաւանդ կամ Բագաւանդ գավառի
անվան մեջ: Բագաւանը գտնվում էր Նպատ
լեռան ստորոտում և նախաքրիստոնեական և
վաղ քրիստոնեական Հայաստանի խոշորա-
գույն կրոնական կենտրոնն էր: Մինչև այժմ
էլ գոյություն ունի Բագաւանի IV դ. բազի-
լիկ տաճարի մոնումենտալ շէնքը, այժմ Ուշ-
Քիլիսն կոչվող գյուղում: Անտիկ հեղինակ-
ների մոտ Baguana անունը պահպանվել է
Sacavana աղճատված ձևով:

Բագաւան կամ Աքշի-Բագուան, Աքշի-Բագաւան
աւան—Գ8—արաբա-պարսկական աղբյուրնե-
րում՝ Բագաւվան կամ Բաջաւվան, կենտրոնն
էր համանուն գավառի: Այժմ էլ նույնանուն
Բաջաւվան գյուղ՝ Պրիշիբ շրջանային կենտ-
րոնից հարավ: Բագաւան անվան ավելի հին
ձևը պիտի լինե՛ր Բագաւաւան, որից էլ առա-
ջացել է Բագաւան անունը: Անվան առաջին՝
Աքշի մասնիկը ցույց է տալիս, որ այս վայրը

եղել է զրադաշտական պաշտամունքի կենտ-
րոններից մեկը:

Բագաւվանը գտնվել է Բագաւվան գետի
մոտ, որ այժմյան Բագաւ-չայ գետակը պիտի
լինի: Հայերը և տեղի բնիկները՝ Թալիշները,
պիտի այդ գետը կոչեին՝ Բագաւու:

Բագաւաւան աւան—Բ5—այժմ Բաքրան գյուղ: Եր-
վանդունիների Թագավորության կրոնական
կենտրոն: Ըստ պատմական ավանդության,
երբ Երվանդաշատը հայտարարվեց Այրա-
րատյան Թագավորության մայրաքաղաք, Բա-
գաւաւան փոխադրվեցին Արմավիրի տաճարում
գտնվող կուռքերը:

Բագաւաւանդ գաւառ—կամ Բագաւաւանդ—Գ5—առա-
ջացել է սկզբնական Բագաւաւվանդ (որից՝
Բագաւաւվան, Բագաւան), Այրարատ նահան-
գի 6-րդ գավառը՝ 5275 կմ² տարածությամբ.
Համապատասխանում էր այժմյան Ալաշ-
կերտի հովտին:

Բագաւաւանդ գետ—Գ5—այժմ Շարիան-սու, Արա-
ծանի գետի վտակը:

Բագալէր գաւառ—Բ6—վրաց. ბაგალეთი Բագա-
լեթի: Այժմ էլ նույնանուն գյուղ և լիճ Դուշե-
թի քաղաքի շրջանում:

Բագալէթ գավառի ընդհանուր տարածու-
թյունն էր 525 կմ² և մտնում էր Վերին աշ-
խարհ Վրաց երկրամասի կազմում:

Բագկանէ կամ Բագկան ավազակառու: Մեզ հասած
գրչագրերում հիշատակվում է՝ Բաւանէ, Բա-
գանէ, Բայգանէ, Դաշտ ի Բագկան ձևերով և
ճիշտը վերջինն է: Բագկանը համապատաս-
խանում է Զաքարիա Հռետորի Βαζουν երկ-
րին, որը բանասիրության մեջ համարվում է
անբացատրելի: Այս անունը սովորաբար նույ-
նացնում են Balasagun — Բաղասական ան-
վան հետ, իբրև վերջինիս աղճատված ձևը: Մեր
հարցի համար կարևոր է նշել, որ Բագկան
երկրի արևմտյան մասը, իբրև առանձին
գավառ՝ «Դաշտ-ի-Բագկան» անունով, հիշա-
տակվում է բուն Աղվանքի գավառների շար-
քում: Սակայն անվան այս ճիշտ ձևը պահ-
պանվել է միայն վերջերս հրատարակված
«Աշխարհացոյց»-ի գրչագրում (տես Ա. Գ.
Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատե-
նադրությունը: Երևան, 1944, էջ 348), մնաց-
յալ հրատարակված օրինակներում տեղի է
ունեցել շփոթություն «Բաղասական» անվան
հետ, ուստի գոյություն ունեն՝ Դաշտ-ի-Բաղա-
սական, Դաշտ-ի-Բաղական, Իրաղական,
Իրագական: Վերջինս էլ առաջ է եկել նրա-
նից, որ Դաշտ-ի-Բագկան գավառին նախոր-
դում է Բաղադաշտը: Հետագա արտագրող-

ների մոտ Քաղաղաշտ, Դաշտ-ի-Բազկան շարքը աղավաղվելով դարձել է՝ Քաղաղաշտ, ի Բազկան, կամ՝ Քաղա, Դաշտ ի Բաղկան, ապա՝ Դաշտ ի Բաղական և Դաշտ ի Բալասական: Այս սխալ ընթերցումները մեզ ևս զցեցին շիոթություն մեջ և առաջ բերեցին ենթադրություն, որ Բաղական-Բալական ձևը համապատասխանում է պարսկական աղբյուրների Baylakan-ին, որ Փայտակարան քաղաքի անունն է, ուստի քարտեզի վրա սխալմամբ նշված է՝ Բաղասական դաշտ (Դաշտ-ի Բաղական)՝ իբրև այժմյան Միլի դաշտի անուն: Սակայն բացառված չէ, որ անկախ մեր խնդրից, Միլի դաշտը հիրավի կոչվում էր Բաղասական դաշտ. այդ են ապացուցում արաբական աղբյուրները, որոնք ևս գիտեն Balasakan դաշտը, որը պահպանվեցին պիտի հնչեր Dašt-i-Balasakan, ուստի մեր քարտեզի վրա նշված Բաղասական դաշտը (տես) պիտի թողնել, միայն փակագծերում Դաշտ ի Բաղական-ը պիտի դարձնել՝ Դաշտ ի Բաղասական:

Բաղկան երկիրը համապատասխանում է արաբա-պարսկական աղբյուրների El-Iran (կարդացվում է նաև՝ Liran) երկրին, որը տեղադրվում է այժմյան Ափշերոնի թերակղզուց մինչև Շամախի քաղաքը և Աղ-սու գետը ընկած դաշտավայրում, մոտավորապես 9980 կմ² տարածությամբ: Զաքարիա Հոնտորի մոտ հայտնի է Bazgun անունով և VI դարից հայտնի էր իբրև առանձին ֆեոդալական իշխանություն, որի կառավարիչը, ըստ վաղ շրջանի արաբական աղբյուրների, կրում էր «Իրան-շահ» տիտղոսը: Այս իշխանությունը պիտի առաջ գար Մազքթագ թագավորության վերացումից հետո, մոտավորապես 510 թ.: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Շամախի քաղաքում: Այս երկրանունը, ըստ երևույթին Նդիշեի մոտ պահպանվել է «Հիրան» ձևով, իբրև անձնանուն (Նդիշեի՝ Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, 2-երորդ եղանակ, Երևան, 1957, էջ 134), ուստի քարտեզի վրա նշված է [Հիրան] (Բ—Տ), սակայն ավելի ճիշտ կլիներ փոխել և դնել Բազկան անունը: Բազկան երկիրը հյուսիսից եզերվում էր Կովկասյան լեռնաշղթայով, որտեղից (այժմյան Վել-վելիչայ գետի ակունքների շրջանից) սկսվում էր Ապգուտ-Կալատ պարիսպը (տես) («Բազկանք, ուստի առնու պարիսպն երկայն՝ որ կոչի Ապգուտ-Կալատ, մինչև ցԱլմիհոն մօրս և ցծով», «Աշխարհացոյց», էջ 27): Տե՛ս В. В. Бартольд, Место прикаспийских

степеней в истории мусульманского мира, Баку, стр. 37, 1925. Տե՛ս և Հերան կամ Իրան:

Բախիլիկե-Թերմե (Βασιλικὸ θέρμα) առան—91—այժմ Թերջիլի Համամ գյուղ:

Բալահովիտ գաւառ—93—հուն. Βελαβιτηνῆ, լատ. Balabitenae: Զորորդ Հայքի 4-րդ գավառը 1750 կմ² տարածությամբ: Բալահովիտ էր կոչվում իր կենտրոնը հանդիսացող Բալու քաղաքի անունից: Այսպես պիտի կոչվեր գավառը 387 թվականից հետո, երբ բյուզանդական գերիշխանության ներքո անցնելով, կառավարվում էր Բալուում նստող հայ սատրապի՝ նախարարի կողմից:

387 թ. առաջ այս գավառը պիտի կոչվեր Արշամաշատ և հանդիսանալու էր Արշամաշատ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան:

Այս գավառը հիշվում է դեռևս Պոլիբիոսի մոտ իբրև «Գեղեցիկ դաշտ» (Καλῶπεδιῶ), իսկ բյուզ. պատմիչ Միքայել Աստալիատը կոչում է այն 'Ανθίας, որի անվան 'Ανθιστηνῆ-ի աղճատված ձևն է Ստրաբոնի մոտ պահպանված 'Ανιστηνῆ ընթերցումը:

Բալու բերդ—93—այժմ էլ նույն անունով ավան:

Բակուրակերտ առան—96—կամ Բաբրան, գտնվում էր Մարանդ քաղաքի արվարձաններում՝ այժմյան Բաբրան գյուղի տեղը: Բակուրակերտ (Մով. խոր. II, 4) պիտի կոչվեր ավանը ի հիշատակ Տրդատ Ա Արշակունու (62—80) եղբոր՝ Մարաստանի թագավոր Բակուրի, որի գերեզմանը պիտի գտնվեր այս վայրում: Տրդատ «եղբայրասերը» (φιλαδελφός) իր եղբայր Բակուրի հիշատակին կառուցել է տաճար, որին սպասարկելու համար կցվել է մի ամբողջ գավառ, որը «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է Բաբրան: Tab. Peut.-ում կոչվում է Filadelfia: Հետադայում (II—III դդ.), երբ բարձրացել է Մարանդ քաղաքը, գավառը ստացել է նրա անունը՝ Մարանդ:

Բաղաբերդ ամրոց—97—Գեղի և Ողջի գետերի միախառնման տեղում:

Բաղան-ոռտ առան—98—պարսկ. Բալխար, այժմ՝ Բոլղարու-քենդ գյուղ, որ թալիշերեն Բոլխա-ոռ կոչվող գետի անունից է առաջացել, իսկ վերջինս հոմանիշ է պահլավերեն Բաղան-ոռտին:

Բաղան-ոռտ, որ է Ոռտ ի Բաղա գաւառ—98—Փայտակարան նահանգի 3-րդ գավառը՝ այժմյան Մուղանի դաշտում. գրավում էր Բաղան-ոռտ (այժմ Բոլղարու-շայ) գետի ներքին հոսանքի դաշտավայրը: Այս գավառի

անվան նոր պարսկերեն ձևը պիտի լինի՝
Բալի-աբ:

Բաղան-նոտ գետ (Ռոտ ի Բաղա)—Գ8—Նոր
պարսկ. Բալի-աբ, Թալիշերեն՝ Բոլի-առու,
այժմ Բոլդարու-չայ:

Բաղասական դաշտ—Բ7—այժմյան Միլի դաշ-
տը, ավելի վաղ շրջանում կոչվում էր
«Գարգարացոց դաշտ»: Բաղասական դաշտի
այն մասը, որը գտնվում էր Կուր և Երասխ
գետերի միախառնման եռանկյունում, կոչ-
վում էր Բեղամէջ (տե՛ս Կիրակոս Գանձակե-
ցի, Պատմութիւն Հայոց, գլ. ԺԱ, Երևան,
1961, էջ 203):

Բաղաղէջ բերդ—Գ5—Բաղէջ անվան հին ձևն է
(հուն. Βαλαλεῖσων), որ՝ աղճատված ձևը
սլահալանվել է Փալստոս Բուզանդի մոտ՝ «Բա-
ռաէջ»: Այս ամբողջությունը հսկում էր հարա-
վից Տաւրոյերան կամ Ջորապանակ լեռ-
նանցքին, որը ամենակարճ ճանապարհն էր
Միջագետքից դեպի Հայաստանի Միջնաշ-
խարհը: Բաղէջ բերդի տեղում միջին դարե-
րում աճեց մեծ քաղաք, որը արաբները կո-
չում էին Բիլլիս, այժմ էլ նույն անունով է
կոչվում օտարների մոտ, իսկ հայերը շարու-
նակում են անվանել Բաղէջ:

Բաղաղէջ գետ—Գ4—այժմ Բիլլիս-սու:

Բաղբ գաւառ—Գ7—Սյունիքի 9-րդ գավառը՝
925 կմ² տարածությամբ, համապատասխա-
նում էր այժմյան Ղափանի շրջանի հիմնական
մասին:

Բայրերդ—Բ4—կամ Սմբատաւան, Սմբատայ
բերդ, այժմ Բաբերդ, կամ Բայբուրք, Ճորոխ
գետի ձախ ափին: Ըստ երևույթին՝ այստեղ է
գտնվել Բագրատունիների սկզբնական կենտ-
րոնը:

Բասեն աւան—Գ4—կոչվել է նաև Վաղարշա-
ւան, այժմ Քյոփրի-քյոյի:

Բասեան գաւառ—Բ4—Այրարատ նահանգի 1-ին
գավառը՝ 2525 կմ² տարածությամբ, այժմ էլ
նույն անունով՝ Բասեն կամ Փասին, Փասին-
լեր ձևերով:

Բարբալիսոս քաղաք—Գ3—հուն. Βαρβαλίσος:
Բարբալիտիս երկրամասի (տե՛ս ստորև)
կենտրոն, այժմ Քալաթ Բալի գյուղը: Պատ-
մության մեջ այս քաղաքը նշանավոր է 249 թ.
ճակատամարտով, որ տեղի ունեցավ հռոմեա-
ցիների և պարսիկների միջև:

Բարբալիտիս «փոքր աշխարհ Ասորիքի»—Դ2—«Աշ-
խարհացոց-ում» (էջ 36) վկայված է աղճատ-
ված «Բալբանիտիս» ձևով: Վերոհիշյալ Բար-
բալիսոս քաղաքի քաղաքային տերիտո-
րիան էր:

Բարդոդ լեան (2562)—Բ5—այժմ Թաքալիթու:
Բարդոդիմէսի վանք, տե՛ս Արեբանոս:

Բաղիգակովիտ գաւառ—Վասպուրականի գավառ-
ներից մեկը, որը հիշատակվում է միայն որոշ
ցուցակներում: Ենթադրաբար գետեղում ենք
Ճուարշ-նոտ գետի վերին հոսանքում: Քար-
տեղում չի նշված:

Բարձր Հայք (Կողմն Կարենյ)—Գ3—Գ4—Մեծ
Հայքի 1-ին նահանգը, ընդգրկում էր 11 գա-
վառ 23.760 կմ² տարածությամբ: «Բարձր
Հայք» անունը գիտե միայն «Աշխարհացոյցը»,
որը այսպես է անվանում 337 թվից հետո
Բյուզանդիային անցած «Ներքին Հայք» (Ar-
menia interior) կոչված տերիտորիան, որը
Հուստինիանոս Ա-ի 536 թ. նովեմբրից հե-
տո Փոքր Հայքի և Պոնտոսի առանձին մասե-
րից կազմեց Առաջին Հայք (Armenia Pri-
ma) պրովինցիան:

Բարսալա ամրոց—Դ3—Βαρζαλώ, Barzalo (Ptol. V,
6, 25), Եփրատի աջ ափին, ըստ երևույթին,
այժմյան Բերնիյան գյուղի մոտերքը:

Բաբ[ր]ան (Մարանդ) գաւառ—Գ6—«Աշխարհա-
ցոյց»-ում «Բաբան» աղճատված ձևով, ընդ-
հանուր տարածությունն էր 4105 կմ²: Սկզբ-
բուն Բաբրան կամ Բակուրակերտ ավանի տե-
րիտորիան էր, հետագայում դարձավ Մա-
րանդ քաղաքին ամրացված տերիտորիա: Տե՛ս
Բակուրակերտ աւան:

Բաբրան աւան, տե՛ս Բակուրակերտ:

Բեղ կամ Բեխ գաւառ—Բ7—Մուրղալ և Կարա-չայ
գետերի միջև, այժմյան Կախի շրջանում:
Բեղ գավառի տարածությունն էր շուրջ
1600 կմ²: Գավառի անունը պիտի առնչու-
թյուն ունենա «բեղ» բառի հետ:

Բեմաղա լեան (1520)—Դ3—ըստ երևույթին, այս
գագաթն է, որ հնագույն ժամանակներում կոչ-
վել է Իգալա, Իշալլա: Քարտեզների վրա նըշ-
ված է միայն բարձրությունը, իսկ գագաթի
այժմյան անունը չկա:

Բեռիա (Խալիբոն) քաղաք—Դ2, այժմ Հալեպ քա-
ղաք:

Բերան Երասխայ—Գ8—այսպես էր կոչվում Երաս-
խի հին հունի գետաբերանը, այժմյան Ար-
մյանկա գետի գետաբերանի մոտ՝ Ղըզըլ-աղաջ
ծովախորշում:

Բերդանոս կամ Բերձոս գաւառ—Բ7—Արցախի
3-րդ գավառը, միջին դարերում կոչվում էր
Վերին Խաչեն, այժմյան Քելբաջարի շրջանը.
ընդգրկում էր 625 կմ² տարածություն:

Բերդաց փոք—Բ5—Տայքի 2-րդ գավառը, հետա-
գա Բանակի (այժմ Փենեֆ) շրջանը: Այստեղ
էր գտնվում X դ. հայտնի Բանակի (վրաց.

ծծԾ Բանա) վրացական տաճարը, կառուցված Զվարթնոցի ձեռով: Բերդաց-փոր գավառի տարածությունն էր 990 կմ²:

Բերդկուճ ամրոց—Բ7—գտնվում էր Բերդաձոր գավառում, Սոդքի լեռնանցքի մոտ:

Բերդիկ ամրոց—Բ5—այժմ էլ նույն անունով հայտնի գյուղ Բերդաց փոր (այժմ Փեննք) գավառում և վերջինիս կենտրոնը, որի անունով էլ կոչվում էր գավառը:

Բզաբդէ քաղաք—Դ5—հուն. Βησσαρίδι, գտնվում էր Տիրիս գետի աջ ափին, Ջեզիրե-Իբն Օմար քաղաքի դիմաց:

Բզնունեաց ծով—Դ5—հուն. Βαζυναιος և Ἀρσιν[σ]η γη կամ Ἀρσίνσσα λίμνη: Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ խոշորագույն լիճը՝ կոչվում էր նաև Ռշտունեաց ծով, Տոսպայ լիճ, Աղի ծով, Արնէշի ծով, և այժմ՝ Վանա լիճ: Վանա լիճը ծովի մակերեսից բարձր է 1662 մետր, լճի մակերեսը հավասար է 3733 կմ², միջին խորությունն է 16 մ, ամենախոր տեղը, հասնում է 25 մ: Լճի ամենամեծ լայնությունն է 63 կմ: Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Վանա լիճը ունեցել է յոթ կղզի՝ Լիմ, Ձխառն (այժմ Կոռոց), Աղբամար, Արտի (այժմ Արտեռ), Արծկէ, Միպան և Տոֆեան: Ջուրը աղի է և պարունակում է բուրակ: Վանա լճում հայտնի է տառեխ ձուկը:

Բզնունի գավառ—Դ5—Տարուբերան գավառի 11-րդ գավառը՝ 925 կմ² տարածությամբ: Այս գավառի անունով Վանա լիճը կոչվում էր Բզնունեաց ծով: Այս գավառը համապատասխանում է ուրարտական և ասորա-բաբելական արձանագրությունների Aiadu կամ Aiduni երկրին:

Բզնունի գավառը համանուն՝ Բզնունեաց նախարարության հայրենիքն էր: Այս տոհմի պարտականությունն էր հսկել հարավից Տաւրոյ-բերան կամ Ջորա-պահակ անցքին:

Բլանդոս դիւղ—Դ2—պիտի գտնվեր Գանդոս (այժմ Ուլաշ-դերեսի) գետակի ակունքների շրջանում, այժմյան էսկի-քյոյ գյուղի տեղում):

Բլուր դիւղ—Բ3—այժմ էլ նույն անունով:

Բղաթ (Թուֆ) քաղաքիկ—Դ5—արաբ. Բալաթ, այժմյան էսկի-Մոսուլ գյուղը:

Բնաբեղ ամրոց—Դ4, այժմ Բենաբիլ գյուղ:

Բոգունի գավառ—Դ5—Վասպուրական նահանգի 3-րդ գավառը՝ 275 կմ² տարածությամբ. գտնվում էր Մարմետ գետի ստորին հոսանքի ձորահովտում: Միջին դարերում այստեղ հայտնի էր Անըստան գյուղը, որը ուրարտական ժամանակաշրջանի Aniaštan քաղաքն էր, այժմյան Աննավանք գյուղը:

Բոդխա գավառ—Բ4—հետագայում Բոխա ձևով է հայտնի. գտնվում էր համանուն Բոխա գետի (այժմյան Օլթի-չայ) հովտում: Բոխան Տայքի 5-րդ գավառն էր և ընդգրկում էր 2080 կմ² տարածություն:

Բոդխա գետ—Բ4 այժմյան Օլթի-չայը:

Բոդրեդ ամրոց—Բ4—այժմ Բուդա-կալա, Բոխա գետի ակունքներում: Բոդրեդը բյուզ. Βολων և միջնադարյան վրաց. ბოლდოս ցածր Բուդարւ-դնւրի ամրոցն է: Անվան վրացերեն ձևը առաջ է եկել հայերեն հետագա արտասանությունից՝ Բուդա ձևից:

Բոլնիս, Բոլնիս անուն—Բ6—այժմ Բոլնիս-Խաչեն գյուղ. այստեղ է գտնվում Բոլնիսի հռչակավոր բաղիլիկ տաճարը V դ. վրացերեն արձանագրությամբ:

Բոլնիս, Բոլնիս գետ—Բ6—այժմ էլ նույն անունով՝ Բոլնիսի գետ, վրաց. ბოლნისის წყალი Բոլնիսիս-ծղալի, Գաջենագետի (այժմյան Մաշավերա) վտակն է:

Բոլնոփոր գավառ—Բ6—վրաց. ბოლნისის ხევი Բոլնիսիս-խեփ: Գուգարաց բղեշխության 13-րդ գավառը, Գաջենագետի վտակ Բոլնիս գետի ձորահովտում. ընդգրկում էր 555 կմ² տարածություն: Հավանաբար 363 թ. հետո անջատվել է Գուգարքից և միացվել է Վրաց աշխարհին: Այս գավառի կենտրոնն էր Բոլնիս ավանը (այժմ Բոլնիս-Խաչեն գյուղ): Բոլնոփորը, ըստ երևույթին, Գուգարաց բղեշխության կենտրոնական գավառն էր, որտեղ պիտի գտնվեր բղեշխների նստոց Յուրտավ քաղաքը: Յուրտավը կոչվել է նաև Գաջեն, վրաց. გაჯენი Գաչիանի, և գտնվում էր Գաջենագետի (Մաշավերաչի) և Յուրտագետի (վրաց. ჭყიხა) միախառնման կետում, այժմյան Արուխլո գյուղի մոտ:

Բուծունի գավառ—Դ5—Վասպուրական նահանգի 9-րդ գավառը շուրջ 400 կմ² տարածությամբ. գրավում էր Սուրբ Տիկին կամ Սև Տիկին գետակի ձորահովտը՝ Շատախից հյուսիս: Գավառիս տեղադրությունը պարզվում է Մ. Խորենացուն վերագրվող «Ճառ պատմութեան բանից ի սուրբն Հոփսիմէ և յընկերսն» գրքվածքով:

Բուն Մարդաստան գավառ—Դ5—«Աշխարհացոյց»-ի մեկ հասած օրինակներում բացակայում է, որովհետև նրանից հետո գալիս է այլ գավառ Մարդաստան անունով. մենք վերականգնում ենք շնորհիվ Թովմա Արծրունու (III, ԻԹ, 1887, էջ 252):

Բուն Մարդաստանը Վասպուրականի 13-րդ գավառն էր, շուրջ 1100 կմ² տարածու-

թյամբ, և ընդգրկում էր Հայոց ձոր գետի վերին հոսանքը: Այս գավառը, ըստ երևույթին, մարդ ցեղի գլխավոր բնակատեղին էր, որը V—VI դդ. արդեն հայացած պիտի լիներ:

Քոնակապան լեռնանցք—Բ4—այժմ էլ նույն անունով (Փիոնեկապան): Այս լեռնանցքի մոտ պիտի գտնվեր Ստրաբոնի մոտ հիշվող Sinora սահմանամերձ ամրոցը: Մինչև 66 թ. մ. թ. ա. այստեղով էր անցնում սահմանագիծը Մեծ Հայքի և Պոնտոսի թագավորությունների միջև:

Քոնակապան գիւղ—Գ4—այժմյան Փիոնեկապան գյուղը:

Գ

Գաբառու բազինի մեհեան—Գ3—Պտղոմեոսը հիշում է Γάβαροι βωμοί (աղճատված բնթերցումն է՝ Σαβαῖοι βωμοί) անունով մեհեան: Այս անունը պահպանել է սովետա-իրանական սահմանագծի մոտ գտնվող Кабирры կուրգանը: Տե՛ս նաև փոքրիկ բազինի:

Գաբառու դաշտ—Գ8—այսպես պիտի կոչվեր Մուղանի դաշտի այն մասը, որը Համգալլահ Ղազվինին կոչում է Գավբառյան դաշտավայր:

Գաբեղեանի գաւառ—Գ5—Այրարատ նահանգի 2-րդ գավառը՝ 1275 կմ² տարածությամբ: Ընդգրկում էր այժմյան Կաղզվանի շրջանը: Հայտնի էր Գաբեղեանի նախարարական տոհմը:

Գաբիթեան գաւառ—Գ6—Վասպուրականի 29-րդ գավառը՝ 2270 կմ² տարածությամբ. տեղադրում ենք Կապուտան (Ուրմիա) լճի հյուսիսային եզերքին՝ մինչև Սոֆիան վայրը:

Գաբիթեան անունը Կապուտան անվան տեղական ձևը պիտի լինի:

Գաբուլա գիւղ—Դ2—Gabula, արաբ. Gabbul.

Գազիսուրա տուն—Բ2—գտնվում էր Զելա քաղաքի մոտ:

Գազրիկ ամրոց—Դ6—Այստեղ պիտի գտնվեր Վասպուրականի Գազրիկեան գավառի կենտրոնը: Ըստ երևույթին, այժմյան Կասրիկ գյուղն է:

Գազրիկեան կամ Գազրիկան գաւառ—Դ6—Վասպուրականի 30-րդ գավառը՝ 600 կմ² տարածությամբ. ենթադրաբար տեղադրում ենք Տարոնոյ գետի (այժմ Զուլա-չայ) ակունքների շրջանում, որտեղ գտնվում է Կասրիկ գյուղը:

Գամիրի գիւղ—Դ2—այժմ Կեմերեկ գյուղ:

Գայլախագուտ լեռան, տե՛ս Պախ:

Գայլ գետ—Դ3—Եղի-դերեկար լեռնանցքի մոտից բխող վտակը, որը թափվում է Եփրատի մեջ, Երզնկա քաղաքի մոտ:

Գայլ գետ—Բ2—հուն. Λύκος, այժմյան Գելգիտ-չայ. անտիկ աղբյուրների Թերմոդոն գետը պիտի լինի Տե՛ս Թերմոդոն գետ:

Գայլառու լիճ—Դ5—այժմ Բալըխ-գյուլ, 2247 մ բարձր ծովի մակերեսից: Լճից բխում է Առուն գետը (այժմ կոչվում է Զուխուր), որը միանում է Տղմուտ գետին (Զանգիմար-չայ) և թափվում Երասխ գետի մեջ:

Դանձակ գաւառ—Դ6—Դանձակ Շահաստանի քաղաքային տերիտորիան, որը Արասի գետով Մեծ Հայքին անմիջական սահմանակից էր, ուստի Փափստոսը Մեծ Հայքի սահմանը համարում է Դանձակ քաղաքը, որ պիտի հասկանալ նրա քաղաքային տերիտորիայի իմաստով:

Դանձակ Շահաստան քաղաք—Դ7—հուն. Γάλαξα, Γαλα, Ասորպատականի մայրաքաղաքը՝ արաբ. Զանգա, գտնվելիս է եղել այժմյան Լեյլյան գյուղի տեղը, Մարաղայից հարավ:

Դաշենագետ—Բ6—այժմ Մաշավերա գետ:

Դառան գետ—Դ7—տե՛ս Կամբիսես գետ:

Դառնի բերդ—Բ6—հռչակավոր ամրոց, որ առաջին անգամ հիշում է Տակիտոսը Gorneae ձևով. այժմ էլ նույն անունով ավան:

Դառնի գաւառ—Դ5—Վասպուրական նահանգի 8-րդ գավառը՝ 1275 կմ² տարածությամբ: Գրավում էր Առեստ (Բանդիմահի) գետի վերին հոսանքում և Թոնդրակ հրաբխային զանգվածի հարավային լանջերին փռված Աբաղա դաշտը: Ըստ երևույթին, արդեն V դ., Դառնի գավառը Առեբրանի գավառի հետ միասին կազմում էր մի գավառ՝ Քաջբերունի կամ Քաջբերունեաց երկիր անունով:

Դառնի գիւղ—Դ3—այժմ էլ նույն անունով գյուղ: Դառնիձոր լեռնանցք—Դ6—այժմ հայտնի է Գիրեսուր անվամբ:

Դարգար գետ—Դ7—այժմ Կարկար-չայ. Միլի դաշտում. սկիզբ է առնում Արցախի Դիզափայտ լեռներում:

Դարգարացոց դաշտ—Դ7—այժմ Միլի դաշտ, Դարգար գետի հովտում:

Դարդման ամրոց—Բ6—վրաց. ծარდაბდո Դարդաբանի, հետագայում այս ամրությունը կոչվում էր Աղջա-ղալա, Դերեդ գետի ներքին հոսանքի աջ կողմում:

Դարդման գաւառ—Բ6—վրաց. ծարდაբდո Դարդաբանի, Ուտիք նահանգի 6-րդ գավառը շուրջ 800 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում է այժմյան Ղազախի շրջանին:

Դարդմանը Դարդմանացոց իշխանության կենտրոնական գավառն էր և դարձավ

Գարդմանի նախաբառական տոհմի ժառանգական սեփականությունը:

Գարսանիս աւան—տե՛ս Կերճանիս:

Գարիսա աւան—Բ1—Չորումից դեպի հարավարևելք, Չորում-դերենիի գետաբերանի մոտ:

Գարէնէ աւան—Գ2—Gareneae, այժմյան Գյուրուն քաղաք:

Գարէլ գաւառ—Գ3—ուրարտական արձանագրությունների Gaurahi, հուն. Γαυρή, Չորրորդ Հայքի 7-րդ գավառը՝ 1215 կմ² տարածությամբ: Այստեղ Արածանիի գետաբերանից հարավ գտնվում էր Լուսաթառիճ քաղաքը:

Գեղ լեռն (3609)—Բ6—Գեղամաղան (այժմյան Աղմաղան) հրաբխային զանգվածի հիմնական գագաթներից մեկը:

Գեղայք ցեղ—Գ8—հուն. Γελοί —այժմյան գիլանցիները:

Գեղան երկիր—Գ8—այժմյան Գիլանը:

Գեղափունեաց ծով—Բ6—այժմ՝ Սևանա լիճ, Λυχνίτης, Lychnitis (Ptol. V, 12, 3), վրաց. ზღუა გელაქუნისა Զղուայ Գելաքունիսայ: Սևանա լիճը ծովի մակերեսից բարձր է 1916 մ, իսկ լճի մակերեսը հավասար է 1416 կմ², որից Փոքր Սևանը՝ 384 կմ², Մեծ Սևանը՝ 1032 կմ²: Փոքր Սևանի խորությունն է՝ 45 մ և մաքսիմալ 95 մ. Մեծ Սևանի խորությունն է՝ 36 մ և մաքսիմալ 47 մ: Սևանա լճում թափվում է 21 վտակ: Սևանա լճի ջուրը անուշահամ է, որովհետև այնտեղից բխում է Հրազդան գետը: Սևանա լճի ձկներն են՝ կարմրախայտ իշխան, գեղաբուրձիք, բաղդակ և կողակ: Ունի մեկ կղզի Սևան անունով:

Գեղափունի աւան—Բ6—Այսպես էր կոչվում այժմյան Կաւն քաղաքը: Գեղափունի անունը Welikuni կամ Welikubi անունից է առաջացել. այսպես պիտի կոչվեր ոչ միայն գավառը, այլև նրա կենտրոնը, որը ուրարտացիների կողմից նվաճվելուց հետո կոչված է «Խալդի աստուծո Բաղափ»: Միջին դարերում Գեղափունի ավանը կոչվել է Գաւառ կամ Գաւառնի, տեղական բարբառով՝ Քեւվառ:

Գեղափունի գաւառ—Բ6—վրաց. გელაქუნის Գելափունի, Սյունյաց նահանգի 4-րդ գավառն էր և ընդգրկում էր այժմյան Կամոյի և Մարտունու շրջանները 1735 կմ² տարածությամբ: Միջին դարերում իմաստավորվելով Գեղափունի անունը դարձել է Գեղաբունի:

Գեղաու գաւառ—Բ8—տեղը որոշվում է այժմյան Քյալվա կամ Գելաքու գյուղի անունով, որը գտնվում է այժմյան Աղ-սուի շրջանում: Անունը առաջացել է Գեղ կամ Գել ցեղից, որ հիշատակում են հույն հեղինակները Γελοί Կե-

րավնյան լեռների հարավային փեշերին, որոնցից հյուսիս բնակվում էր Ադդոյ այսինքն՝ Լեկֆ—Լեզգի ցեղը: Գեղաու գավառի տարածությունն էր՝ 975 կմ²:

Գեղաու գետ—Բ8—այժմյան Գրըղման-չայ (Գարդման) գետի վերին հոսանքը: Այս Գարդման գետը չպետք է շփոթել Գարդման գավառի տեղադրության հետ, որ բոլորովին այլ տեղ է որոշվում:

Գեղմանց լեռինք—Գ8—այժմ՝ Գիլանի լեռներ:

Գեղաբեդ ամրոց—Բ5—այժմ՝ Գյուլաբեդ գյուղ: Գեղմանիկ (Մաւաղ) քաղաք—Գ2 հուն. Γεργα-

νίχθα, այժմյան Մարաշ քաղաքից դեպի արևելք 20 կմ հեռավորության վրա գտնվող խեթական ժամանակաշրջանի Մարբասու քաղաքի ավերակները:

Գէտառու գաւառ—Բ7—այժմյան Աջինոուրի—էլ-դարի տափարակ տերիտորիան՝ Ազրի-չայ, Ալազան, Ալջիզան-չայ և Կուր գետերի միջև 1575 կմ² տարածությամբ: Մեղ հասել է աղճատված ձևով՝ «Գեղառու»: Գէտառու անվան հնագույն վկայությունն է Պտղոմեոսի Γαιτάρα (V, 11, 2), իբրև գետի և բնակավայրի անուն:

Գէտառու գետ—Բ7—Պտղոմեոսի մոտ հիշվում է՝ Γαιτάρα անունով, այժմ՝ Ազրի-չայ:

Գեղիս գաւառ—Գ4—Աղձնյաց բեշիսության 8-րդ գավառը, 375 կմ² տարածությամբ. գրավում էր Բաղէշ գետի (այժմ Բիթլիս-սու) վերին հոսանքը: Այժմ էլ այդտեղ գտնվում է Գեթիս գյուղը: Այս գավառի հյուսիսային սահմանումն էր գտնվում Տաւրոյերան լեռնանցքը (Չորապահակ, այժմ Բիթլիսի կամ Ռահվա լեռնանցքը): Դեռևս ասուրա-բաբելոնական աղբյուրներում այս գավառը հիշվում է Gilzanu անունով և ուներ կարևոր ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն:

Գեղիս գիւղ—Գ4—այժմ՝ Գեթիս անունով:

Գրւգաւ քաղաք—Բ7—ըստ երևույթին, Ալազան գետի գետաբերանի մոտ («...և վայրքն անապատ մինչև ցկուր գետ, յորոյ յելից կողմանէ Գրւգաւ քաղաք, առ Աղուան գետով...»), տե՛ս «Աշխարհացոյց», էջ 29):

Գինէկ գետ—Գ4—այժմ՝ Գինեկ-սու գետ:

Գինոյ բլուր, այժմ՝ Ղըրմզի-թափա (ռուսական քարտեզների վրա՝ Кырмызы-тапа): Այստեղ էին հասնում Արտաշատ քաղաքի արևմտյան մատուցները, որտեղ բնական սահման էր Գինոյ կամ Գինեգոյն գետը (այժմ Կարա-սու): Այստեղ պիտի գտնվեր արաբական աղբյուրների al-Khirmiz քաղաքը (Արտաշատ քաղաքի մնացորդը), որը համարվում էր «որդան կարմիր» ներկի արտադրության ու ներկարա-

լուսկան կենտրոն: Khirmiz բառացի թարգմանությամբ է հայերեն «գինեգոյն» բառի (տես ՆՀԲ, I, էջ 552):

Գիշ գյուղ—Բ7—այժմ՝ Քիշ, Նուխիից հյուսիս:

Գիշ գյուղ—Գ7—այժմ էլ նույն անունով գյուղ:

Դոնաւր ավազան—Բ6—վրաց. ջրօրջլնո

Ղուարէլնի, այժմյան Ղվարելի գյուղի շրջակայքում:

Դոդերձական լեռնանցք—Բ5—այժմ՝ Դոդերձի լեռնանցք:

Դոդքն գաւառ—Գ6—հուն. Γολδην. Վասպուրականի 33-րդ գավառը՝ 1375 կմ² տարածութեամբ, ընդգրկում էր այժմյան Ապրակունիսի և Օրդուբադի շրջանները: Այս գավառի կենտրոնն էր Դոդքն ավանը (այժմ Քիլիք):

Դոռաքի գետ—Ա5—այժմ Դոռաքիս-Մոլալի վտակը:

Դոռաքիս-խել—(մեզ հասել են Դոռաքիս-խել, Դորգովաքիսիս, Թորգովաքիսիս, ...Վաքիսիս անուններով) —Ա5—վրաց. გორაკის-ხევი Դոռաքիս-խելի, տեղադրվում է այժմյան Դոռաքի գյուղի և նույնանուն վտակի հովտում, այժմյան Խաշուրի շրջանում: Վերին աշխարհ Վրաց նահանգի գավառներից մեկն էր՝ և ընդգրկում էր շուրջ 400 կմ²:

Դուգարի—Բ5—Բ6—հուն. Γωγαργή — Մեծ Հայքի նահանգներից և Արշակունյաց Հայաստանի չորս բաժանություններից մեկը: Մինչև 338 թվականը Դուգարաց բաժանությունը իր մեջ պարունակում էր 16 գավառ և նրա տերիտորիան ընդգրկում էր 16.765 կմ² տարածություն¹: 338—363 թթ. ընթացքում Դուգարից անջատվեցին և մտան Վրաց աշխարհի կազմում՝ Շաւշէր, Զաւախ և Ներխին, Մանգլեացիք, Քուիշափոք, Բողնոփոք, Խանգիլիս և Պարուար գավառները 5070 կմ² տարածութեամբ: Դուգարաց բաժանության տերիտորիան այնուհետև (363—387 թթ.) ընդգրկում էր այն տերիտորիան, որ ցույց է տալիս «Աշխարհացոյց»-ը: 387 թվից Վրաց աշխարհին միացվեց Դուգարի մնացյալ մասը, 11.695 կմ² տարածութեամբ, բացի Աշոց գավառից, որը մնաց Հայաստանի կազմում և «Աշխարհացոյց»-ում նշված է իբրև Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը:

Դուդամակարի ավազան—Ա6—վրաց. ջրծած-օյսան Դուդամակարնի, բնակվում էին Դուդամակարիս Արագլի վտակի կիրճում:

¹ Աշոց գավառի և Վերին Տաշիրի հետ Դուգարաց բաժանության տերիտորիան հասնում էր 18.740 կմ²:

Դուլէրդիս-ձիւրի (Քորդիքիւրի, Քուլիդ, Քոդիք անվանված ձկների ճիշտ ընթերցումն է) —Ա6—վրաց. გუდრდის-ძირო. Դուլէրդիս-ձիւրի, գետնվում էր Մեջուրա վտակի վերին հոսանքի խորածորում:

Այս գավառը Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմումն էր մտնում: Դուլէրդիս-ձիւրի գավառի բնահանուր տարածությունն է շուրջ 225 կմ²:

Դուկանց ավան—Գ5—այժմ Գյուգանց գյուղ Հայոց ձորի ստորին մասում: Դուկանք ավանը համանուն գավառի կենտրոնն էր լինելու:

Դուկանց գաւառ—Գ5—Վասպուրական նահանգի 24-րդ գավառը՝ 225 կմ² տարածութեամբ. գտնվում էր Հայոց ձորի այժմյան Գյուգանց գյուղի շրջակայքում:

Դուկուլա գետ—Բ6—այժմ էլ նույն անունով:

Դունդուսա գյուղ—Գ2—Gundusa (Itin. Ant.) կամ Պաղոմ. Godasa, այժմ Դյունդուզ գյուղը:

Դունիսա ավան—Բ3—Gunissa (Tab. Peut.) կայան, այժմյան Սուսուզ գյուղի մոտ:

Դ

Դագոնա ավան—Գ2 Պաղոմ. Dagona, այժմ Դեվեքոսի գյուղ:

Դալառ գաւառ—Գ5—Տավրուբերանի 8-րդ գավառը՝ 1850 կմ² տարածութեամբ այժմյան էլմալի-դերե հովիտը:

Դանդաքսենէ գյուղ—Գ2—Dandaxena կայան, Արկալի և Օսդարալի միջև:

«Դաշտ ի Բաղախան» —Գ7—տե՛ս Բաղախան դաշտ և Բազկան:

Դաշտն Դուան—Ա5—վրաց. ღუანის ველი Դուանիս-վելի, այժմ էլ գոյություն ունի համանուն Դվանի գյուղը Դորի քաղաքից դեպի հյուսիս-արևմուտք: Դաշտն Դուանը Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի գավառներից մեկն էր և ընդգրկում էր շուրջ 820 կմ² տարածություն:

Դասկուսա ավան—Գ3—Dascusa (Itin. Ant.) կայան՝ Արարկիր-չայ գետաբերանից արևմուտք, Կոզբենիք գյուղից հյուսիս:

Դաստէլրա (Դաստաւակ) բերդ—Գ3—այժմ Դաստալի գյուղ: Այս բերդը, ըստ Ստրաբոնի (XI 12) գտնվում էր Փոքր Հայքում, Մեծ Հայքի Ակիլիսենե (Նկեդեաց) գավառի սահմանի մոտ:

Դարանդաշտ—Գ8—արար. Darnik, Վարդանյան դաշտից դեպի արևելք, այնտեղ, որտեղ մինչև օրս պահպանվել է Դարանский անունով

սկսածը, սովետա-սկսական սահմանագծին:

Դարանաղի գաւառ—Գ3—Բարձր Հայքի 1-ին գավառը, 3400 կմ² տարածութեամբ: Գավառի կենտրոնն էր Անին՝ Եփրատ գետի աջ ափին և նրան կցված Կամախը՝ նույն գետի ձախ ափին, որտեղ գտնվում էին Արշակունի թագավորների տոհմական դամբարանները: Անին նախաքրիստոնեական Հայաստանի կրոնական կենտրոնն էր. այնտեղ էր գտնվում Արամազդի մեհյանը:

Այս գավառումն էին գտնվում Թորգան, Մանեայ այլ լայրերը և Սեպուն լեռը:

Դարբանդ գաւառ—Բ8—Դարբանդ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, մոտավորապես 650 կմ²:

Դարբանդ քաղաք—Ա8—այժմյան Դերբենդ քաղաքն է, տե՛ս և Պահակն ճորայ:

Դարեւնից բերդ (Դարոյնի) ամրոց—Գ6—այժմ Հին Բայազետ կամ Դոդու-Բայազետի:

Դարոյնի անուն—Գ4—այժմյան Հասան-ղայան:

Դանաւորի գաւառ—Գ4—Տաւրուսերանի 6-րդ գավառը՝ 725 կմ² տարածութեամբ: Ըստ երևույթին այժմյան Շուշարի շրջանն է՝ Թեքմանից արևելքը:

Դասն-գաւառ—Դ5—այժմյան Ամաղիի շրջանը՝ 1075 կմ² տարածութեամբ: Դասնը հիշվում է ասորա-բաբելական արձանագրութիւններում Դաս ձեռով իբրև լեռների անուն, որոնք սահման էին կազմում Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև: Ասոր. Bēḏ Dāsen, իբրև Արբե-լայի հպարքիայի թեմերից մեկը: Արար. Dāsin:

Դասն գավառը, որը մտնում էր Նոր-Շիրական բոլորեցության կազմում, 363 թ. հետո անջատվում է Մեծ Հայքից և միացվում Սասանյան Պարսկաստանի Հեղայաք (Աղիս-բենե) նահանգին:

Դափնոս Անտիոքացի անուն—Դ2—Daphnae նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի սրբավայր:

Դելումի ցեղ—Դ8—Հետագա դելեմիտները:

Դեկից[ի]նէ ամրոց—Բ6—այժմ էլ նույն անունով հայտնի բերդի ավերակներ՝ Թեճամի գետի ափունքների շրջանում:

Դերջան անուն—Գ4—այժմյան Թերջան կամ Մամախթուն:

Դերջան գաւառ—Գ4—Բարձր Հայքի 6-րդ գավառը, հուն. Δερζην, այժմյան Թերջանը՝ Եփրատ գետի հովտում, որտեղ այն լայնանում է կազմելով դաշտավայր (այժմ կոչվում է Թերջան օվասի): Այս գավառի տարածությունն է

շուրջ՝ 2575 կմ²: Այս գավառում հայտնի էր Բագառին ավանը Միհրի տաճարով:

Դեղի գաւառ—Գ3—բյուզ. Τεχης, Διγιστη—Չորրորդ Հայքի 8-րդ գավառը՝ 700 կմ² տարածութեամբ, Եփրատ գետի և Չմշկածագի միջև: «Աշխարհացոյց»-ը այս գավառում հիշատակում է երեք բերդ՝ Կոնի, Քուլի և Սոկ:

Դիգոր ազգագաւառ—Ա5—Ուրուխ գետի ափունքների շրջանում: Ալան-օլա ժողովուրդը կազմող ցեղերից մեկը:

Դիգոյի ազգագաւառ—Ա6—հուն. Διδόροι, վրաց. დიდოხი Դիգոնի, և երկիրը՝ დიდოხთი Դիդոքի: Այժմ էլ նույն տեղում՝ Անդիական Կույսու գետի ափունքների շրջանում գոյություն ունի դիդոյեցիների ժողովուրդը:

Դիգափայտ լեռան (2480)—Դ7—այժմյան Զիարաթ լեռը: Այս լեռան վրա էր կառուցված Կատարոյ վանքը, որը մինչև վերջերս սրբավայր՝ «պիարաթ» էր: Տե՛ս և Ալիշան. Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 187:

Դիլաք գետ, տե՛ս՝ Տիգրիս գետ:

Դոլիխ անուն—Դ2—հայ մատենագիրների Տլուր, այժմյան Թել-Դյուլյուկը:

Դուան դաշտ, տե՛ս՝ Դաշուն Դուան գաւառ:

Դուլին քաղաք—Գ6—հուն. Δούλιος, այժմ էլ նույն անունով պեղվող ավերակներ: Դվինը հիմնվել է խոսրով Գ Կոտակի (332—338) օրոք և դարձել է Հայաստանի մայրաքաղաք՝ 460-ական թվականներին: V դ. ավերված Արտաշատը դարձավ Դվինի արվարձաններից մեկը, իսկ Ոստան Հայոց գավառը դարձավ Դվինի քաղաքային տերիտորիան և իբրև այդպիսին, այնուհետև կոչվում էր Ոստան Դրնոյ:

Դուռն Փաղիսուսի լեռանցք—Բ6—Սեանի կամ Քաշաթաղի (Շահ-գաղի) լեռնաշղթայում, այժմ հայտնի Սատանի խաչ անունով, վկայված է միայն վրացական տարեգրություններում՝ յարո ցարոսոսն Կարի Փաղիսուսիս:

Դուրծուկի-ազգագաւառ—Ա6—վրաց. დურძუკი Դուրծուկի ցեղ և լոբոթեցեո Դուրծուկեթի երկիր. այժմյան ինգուլների նախորդներն են և ապրում էին Ասոս գետի վերին հոսանքում:

Դուալուն որ է Վիշապ գետ—Ա4—վրաց. ვეშაპი Էգուրի, կամ ցեշտի Էնգուրի գետը, հնում՝ ցեռոսն Կալո Էգրիսիս-ձղալի, Էգրիսիոյ ջուր:

Դրակոնի կայան—Բ3—Draconis (Tab. Peut.), գտնվում էր Դալ գետի վերին հոսանքում:

Դրունի Ասուրոց (Պատանա)—Դ2—Πλάτωνος, լեռնանցք Ամանոս լեռներում. այստեղ էր միջնադարյան Բագրաւ բերդը:

Դրունք Կասպից, տե՛ս Կասպիական դրունք:

Դրունք Կիլիկիոյ (Մալիս) — Դ2 — այժմյան Արսլան-բողազ լեռնանցքը՝ Ֆելզի-փաշա կայարանի մոտ, որտեղ գտնվում են խեթական ժամանակաշրջանի Սամալ քաղաքի ավերակները (այժմ Զինչիրլի): Ըստ Միսաք Ճեվահիրճյանի այս լեռնանցքը նշանավոր Մառի անցքն է:

Դրունք Հայոց — Դ7 — Ἀρμενίων πύλον (Strabo, II, 1, 25—26) լեռնանցք այժմյան Ղարադաղի լեռներում, որոնք Ստրաբոնի (XI, 7, 1) մոտ կոչվում են Հայկական լեռներ ('Αρμενίω "Ορη): Այստեղ, այժմյան Ահաբից հյուսիս գտնվող լեռնանցքը, որը տանում էր Երասխի հովիտը, կոչվում էր Դրունք Հայոց: Այդ լեռնանցքը ուշ շրջանում (XIII դ.) ապրող պարսից աշխարհագրետ Զաքարիա Ղազվինին կոչում է «Արմինիյան անցք» (Arminian):

Այս լեռնանցքից ճանապարհը գնում էր դեպի այժմյան Խուդափեռի կամուրջը, որի հյուսիսային եզրին, Երասխի ձախ ափին, գտնվում էր Սյունիքի առևտրական կենտրոն Նակուրգան քաղաքը:

Լ:

Նալբանդական բազին գաւառ, տե՛ս Երևան-րական բազին:

Նգրեխիկ, որ է Առանձնակ Նգրայ — Ա4 — հուն. Ἐννεχίονος χῶρον, այսպես էր կոչվում Կողքիսի կամ Նգրայ աշխարհի կենտրոնական մասը, որ վրացիների մոտ մինչև այժմ էլ կոչվում է Նոնգոջլա Սա-մ-Նգրեխ-ն, այսինքն Նգրայ կամ մեգրեխների երկիր: Նգրե-խիկ կազմված է Ղազիվիկ-ի նմանությամբ: Իբրև ցեղանուն՝ Ενεργονή ձևով պահպանվել է դեռևս XIX դարում, որպես չերքեզական ցեղերից մեկի անունը:

Նգր աշխարհ — Բ4 — Ճորոխ գետի ներքին հոսանքի հովիտում, վրաց. ցգոն էգրի. այստեղով հոսող Ճորոխ գետը կոչվում էր էգոյ ջուր, ցգոն ցյալո էգրիս ծղալի: Այս Նգրը համապատասխանում է ուրարտական արձանագրությունների Kuliha երկրին: Մ. թ. ա. VII—VI դդ. շեմքին, սակայն հուն. Κωλχίς, վրաց. էգրիսի, հայ. Նգր է կոչվում այժմյան Արևմտյան Վրաստանի տեղիտորիան, հատկապես Փասիս (Ռիոն) գետի հովիտը:

Նգրը մտնում էր Վրաց աշխարհի կազմում: Նգր աշխարհի տարածությունն էր՝ 1976 կմ²: Այս Նգրը կազմում էր Ստրաբոնի

(XI, 1, 18) Μοσχική երկրի կողքիսյան (եգե-րական) մասը:

Նդեսիս (Ուոհա) քաղաք, տե՛ս Ուոհա:

Նլեգարսինա, տե՛ս Նդեգարսին:

Նկեղեաց գաւառ — Գ3 — Բարձր Հայքի 4-րդ գավառը, այժմյան Երզնկայի շրջանը, հուն. Ἀκίλισση, լատ. Acilisena: Այս գավառը կոչվել է նաև Անահուական՝ (հուն. ἡ Ἀναΐτις Ὀρεα) Երիզա կամ Երեզ (այժմ Երզնկա) ավանում գտնվող Անահիտի հուշակավոր տաճարի անունով: Անտիկ հեղինակների Ակիլիսենեն ընդգրկում էր նաև Դարանաղի գավառը:

Այս գավառումն էին, բացի Երիզայից, Մուսինա (Չումխա, Ճիմին) քաղաքը և Թիլն ավանը: Նկեղեաց գավառի տարածությունն է շուրջ 2250 կմ²:

Նդեգարսին (Նլեգարսինա) ավան — Գ3 — Elegarsina, այժմյան Կամիշլի-դերե գյուղը:

Նդիգի լիճ — Գ5 — Երեվանը գավառում: Նդեգիս գյուղի մոտ շամբուտ, որը այժմ կոչվում է Գյուլյուս Այս շամբուտը, որը գտնվում է Վանա լճի հարավային ափից ընդամենը մեկ կիլոմետր տարածության վրա, սկիզբ է տալիս Կեցան (Քեսան-դերեսի) գետին, որը թափվում է Արևելյան Տիգրիս (Ջերմ, Բոհտան-սու) գետում: Այս հանգամանքը շփոթության մեջ է դրել անտիկ աշխարհագիրներին, որոնց մոտ այն կարծիքն էր տարածված, թե Տիգրիսը սկսվում է Վանա լճից, օրինակ, ըստ Պլինիոսի (Nat. hist., V, 31)՝ Elegosine տեղից, որ Նդեգիս կամ Նդիգի անվան լատիներեն տառադարձությունն է: Տե՛ս Առևտրա-ւան:

Նդնի (Նենի) գաւառ — Բ7 — Բուն Ալուանից երկրի գավառներից մեկը. ընդգրկում էր այժմյան Զաքաթալայի շրջանը՝ 1722 կմ² տարածությամբ:

Նրագգաուրս աւան, տե՛ս Շիրակաւան:

Նրախ գետ — Գ4 — այժմ պաշտոնապես կոչվում է Արաքս:

Նրեգուրան կամ Երիզայ ֆաղաֆ — Գ3 — Պտղոմեոսի մոտ (V, 12, 5) հիշատակվում է Ἐννεσος (աղ-ճատված՝ Βρεσός): Մի այլ տեղ (V, 6, 19) Պտղոմեոսը հիշատակում է Ἀρζίς (աղճատված՝ Ἀζύς). այժմյան Երզնկա քաղաքը Նկեղեաց գավառում, որտեղ գտնվում էր Անահիտի հուշակավոր տաճարը:

Նրեւան բերդ — Բ6 — հիմնվել է ուրարտական Արգիշտի Ա (786—764) թագավորի ժամանակ, մ. թ. ա. 782 թվին, այժմ՝ Սովետական Հաստատանի մայրաքաղաք:

Երևաթի գաւառ—Գ5—Տալլուբերան նահանգի 12-րդ գավառն էր՝ շուրջ 400 կմ² տարածութեամբ, այժմ հայտնի է Կարնկան անունով՝ Վանա լճի հարավային ափին:

Երխեթի գաւառ—Գ5—Աղձնայաց բղեշխութեան 5-րդ գավառն էր 175 կմ² տարածութեամբ. այժմ՝ Էրուն շրջան, Խիզանից հարավ:

Երծոյ գաւառ (աղձատված ձևերն են՝ Երծոյ, Երծայ)—Բ6—վրաց. յճճ, յճճ էրծու, Էրծոյ. այսպէս է կոչվում մինչև այժմ Իորի գետի ձորը Թիանեթից մինչև Գոմբորի՝ 345 կմ² տարածութեամբ: Երծոյ գավառում հայտնի էր Ժալէթի վայրը, որն ըստ Վախուշտու, հոմանիշ է Ձեյլէթի կամ Բերքա վայրին:

Երկրորդ Հայք—Գ2—Armenia Secunda պրովինցիան, որը կազմվեց Թեոդոս Ա Մեծի ժամանակ 378—386 թթ. միջև. կենտրոնն էր Մելիտիեն քաղաքը: Երկրորդ Հայքի տարածութեան էր 34500 կմ²: Հռոմիւնիանոսի 536 թ. նովեմբրի 1-ին Երկրորդ Հայքը վերանվանվում է Երրորդ Հայք (Armenia Tertia): Հռոմիւնիանոս Ա-ի 536 թ. նովեմբրի 1-ին հետո Երրորդ Հայք էր անվանվում բոլորովին այլ տեղիտորիա: Երկրորդ Հայքը հարավային սահմաններում ունեցել է «Դրունս երկու ելանելոյ յԱսորոց» («Աշխարհացոյց» էջ 25): Այս երկու լեռնանցքները գտնվել են՝ ա) Պյուրամոս (Ջահան) գետի կիրճում—բ) յուզ. 'Κόλινδρος, արաբ. Darb maghārat-alKuhl, այժմ Ալ-Քուսուկ. և բ) հուն. 'Αδαθα (Ptol. V, 7, 25), արաբ. Qlīsūrā de-Hadatā կամ Darb as-Salāma, Darb al-Hadat, գտնվում է այժմյան Հադաթա գյուղից հարավ-արևմուտք, Ինքըլու գյուղից արևմուտք: Տե՛ս Ernst Honigmann. Die Ostgrenze des bizantinischen Reiches von 363 bis 1071. Bruxelles, 1935, S. 85—87.

Երնջակ ամրոց—Գ6—այժմյան Ալինջա-կալա ամրոցի ավերակները:

Երնջակ գաւառ—Գ6—Սյունիքի 1-ին գավառը՝ շուրջ 600 կմ² տարածութեամբ. գրավում էր Երնջակ (այժմ՝ Ալինջա-չայ) գետի վերին հոսանքի շրջանը:

Երնջակ գետ—Գ6—այժմ Ալինջա-չայ:

Երուանդաշատ քաղաք—Բ5—կոչվել է նաև Մարմեո, այժմ՝ ավերակներ Բախշալար և Խերբեկլու գյուղերի միջև: Արշարունիք գավառը Երուանդաշատի քաղաքային տեղիտորիան էր:

Այս քաղաքը երբեմն եղել է Այրարատի Երուանդունի թագավորության մայրաքաղաքը. IV դ. այս քաղաքը Կամսարական նախարարական տոհմի կենտրոնն էր:

Երուանդունիի գաւառ—Գ5—Վասպուրականի 12-րդ գավառը՝ 675 կմ² տարածութեամբ, Հայոց ձոր (Խոշաք) գետի հովտում և Արաաշխեան ու Դուկանք գավառների հետ միասին կոչվում էր Հայոց ձոր: Երուանդունիք անունն այս գավառը ստացել է հայկական արքայական հնագույն հարստության Արուանդունիեն-րից, որոնք ուրարտական գահի վրա բարձրացան Տուշպա-Վանում, մոտավորապէս 625 թ. մ. թ. ա.: Այս գավառում էր գտնվում Հայք ամրոցը, որը կապվում էր առասպելական Հայկ նահապետի հետ, որի գործունեությունը, ըստ ավանդության, անցել էր այս հովտում և որի անունով էլ այն կոչվում էր Հայոց ձոր:

Երդոյիսաւա ավան—Գ2—Ερδοίσα (Ptol. V, 6, 20) պիտի այժմյան Իգդիրի գյուղի մոտ գտնվեր:

Եւմենիս աւան—Գ2—Սեբաստիայից արևմուտք:

Եւքնիորակեան քաղիւն—Գ8—«Աշխարհացոյց»-ում սխալմամբ ցույց է տված իբրև առանձին գավառ, սակայն պիտի դիտել իբրև կրակաշունների սրբավայր, որ նույն «Աշխարհացոյց»-ում մի այլ տեղ կոչվում է Դաբառու քաղիւն: Այս վայրը հիշում է Ագաթանգեղոսը (Ա, 22, էջ 18)՝ «Յօրն քաղիւն մենեմիցն», որտեղ ուխտագնացություն էր կատարել Հայոց Խոսրով Ա Մեծ (217—238) թագավորը: Տե՛ս Գաբառու քաղիւն:

Եւպատորիա (Մագնոպոլիս) քաղաք—Բ2—Իսիս և Գայլ գետի միախառնման տեղում:

Եւպոյեմէ (Սպունիոն) գյուղ—Գ2—այժմյան Դելիլու-գաշ գյուղը:

Եւրպոս (Կարբեմիշ) քաղաք—Դ3—այժմ Զերաբլուս քաղաք, նշանավոր Կարբեմիշ քաղաքի ավերակներից արևմուտք:

Էփեսոս քաղաք, տե՛ս Արաբիսոս:

Եփրատ գետ—Բ4—Ասուրա-բաբելական աղբյուրների Purattiu գետը:

2

Զարգապոն գիւղ—Գ2—այժմ՝ Սարսապ գյուղ:

Զարա քաղաք—Գ2—այժմ էլ նույն անունով:

Զարապ լեռն (3497)—Գ6—այժմ՝ Սիահ-կուհ:

Զապետրա, տե՛ս Սոգոպետրա:

Զարաւանդ գաւառ—Գ6—Պարսկահայքի 8-րդ գավառը՝ շուրջ 500 կմ² տարածութեամբ, գրավում էր Կարմիր գետի ձախափնյա երկրամասը, այժմյան Զեյրավանդա գյուղի շրջակայքում: Ուրարտական ժամանակաշրջանում՝

Սարգոն Բ-ի արձանագրություններում հիշվող
Զարանդա երկիրը պիտի ընդգրկեր, բացի
Զարաւանդից, նաև Հեռ և Մարանդ գաղառ-
ները:

Զարաւանդ քաղաք—Գ6—այժմ՝ Զեյրավանդա
գյուղ:

Զարեհաւան քաղաք—Գ6—Պարսկահայքի 7-րդ գա-
լառը՝ 1100 կմ² տարածությամբ. համապա-
տասխանում է այժմյան Սալմաստի մահա-
լին: Այս գալառը պիտի լիներ Նոր-Շիրական
բղեշխության կենտրոնը հանդիսացող Զարե-
հաւան քաղաքի քաղաքային տերիտորիան:
Ըստ երևույթին, այս գալառը Զարեհաւանեան
նահարարական տոհմի ժառանգական հայ-
րենիքն էր: Այս տոհմից պիտի նշանակվեին
Նոր-Շիրական երկրի բղեշխները:

Զարեհաւան ֆաղաֆ Պարսկահայոց—Գ6—այժմ՝
Քյոհնա-շահար, ավերակներ Սալմաստի մոտ:

Զարեհաւան գիւղ—Բ5—այժմ՝ Զարաֆխանն գյուղ:

Զարեհաւան ֆաղաֆ Մաղկոտնի—Գ5—այժմ՝ Դիա-
դինից հյուսիս:

Զարիշատ ֆաղաֆ Աղիովիտի—Գ5—գտնվել է Վանա
լճի հյուսիսային կողմը, այժմյան Երիշատ
գյուղի տեղում: Ըստ երևույթին, այս տեղում
է գտնվել ուրարտական արձանագրությու-
ններում հիշվող Ալի կրոնական կենտրոնը,
որի անունով էլ ամբողջ երկրամասը հայերի
մոտ կոչվեց Աղիովիտ: Ալի անունը դարձավ
Զարիշատ, հավանաբար, Արտաշես Ա-ի օրոք
(189—161), որը այդպես կոչեց ի պատիվ
իր հոր՝ Զարեհի: Ստանալով «արքունի քա-
ղաքի» իրավունք, Զարիշատը պիտի ստանար,
իբրև քաղաքային տերիտորիա, Աղիովիտ գա-
լառի արևմտյան մասը, որը և «Աշխարհա-
ցոյց»-ում հիշատակվում է իբրև առանձին
գալառ Տավրուբերան «աշխարհի» կազմում:

Զարիշատ Վանանդի աւան—Բ5—այժմ Զարուշադ
գյուղ, վերջերս վերանվանվել է Արփաշալ:

Զաւ[դ]է[ֆ] գաւառ—Բ6—մեզ հասած ցուցակնե-
րում պահպանվել է Զաւէ ձևով, իբրև Արցա-
խի գաղառներից մեկը, տե՛ս Մաղֆ գաւառ:

Զաւլէֆ աւան, տե՛ս Մաղֆ աւան:

Զաւէ տես՝ Զաւլէֆ գաւառ:

Զելա քաղաք—Բ1—այժմյան Զիլէն:

Զելգմա քաղաք—Դ2—Ζελγμα, այժմյան Խալ-
փան գյուղի մոտ, նշանավոր գետանցք Եփ-
րատի վրա: Զելգմայի գետանցքը հայտնի էր
հնագույն ժամանակներից: Այստեղ էր գրա-
նդվում Խալպու քաղաքը, որին տիրելու հա-

մար Ուրարտուի պետությունը կատաղի պայ-
քար էր մղում Ասորեստանի դեմ:

[Զ]իգան[է]ոն քաղաք—Ա5—մեզ հասել է աղ-
ճատված ձևով՝ Իգանի: Այս վայրը եղել է
Եփրաց աշխարհի հայտնի կենտրոններից
մեկը, որի հիշատակությունը պահպանվել է
շատ աղբյուրներում: Σιγάνειον (Ptol. V, 9, 2),
Sicanabis (Tab. Peut.), Siganium (Anon.
Rav.), Ζιγανέιον (Georg. Cyp.) տեղագրվում
է այժմյան Սուչունա գյուղի մոտերքը:

Զիգանա ամրոց—Բ3—այժմ էլ նույն անունով
գյուղ:

Զիգանա լեռնանցք (1960)—Բ3—այժմ էլ նույն ա-
նունով:

Զիգոն Բաւիլիկոն կամ Զիգոն Բաւիլեոն լեռն—
(Ζυγόν Βασιλειον, ὄρος)—Դ2—աղճատված ըն-
թերցումներն են՝ Զիգոն Վասիլեոն, Իգոն Բա-
ւիլեոն, բյուղ. Ζυγός, Անտիտավրոս լեռնա-
շղթայի արևելյան ճյուղավորությունը, որը
Արաբկիրից հարավ հասնում է մինչև Եփրատ
գետը և վերջանում Արածանիի գետաբերանի
դիմաց: Ζυγόν Βασιλειον պիտի նշանակի «առ-
քայական գիծ»: Այսպես պիտի կոչվեր այն
հնագույն գիծը՝ լեռնաշղթան, որը պատնեշ էր
հարավից, և քաղաքական կամ վարչական
սահման էր՝ սկսած Ուրարտուի ժամանակնե-
րից:

Զիմաւա աւան—Դ3—այժմ էլ նույն անունով գյուղ:

Զինքա ամրոց—Դ6—պիտի գտնվեր Շինակ լեռ-
նանցքի (1785) արևելյան մատուցներից,
Փոքր Զար գետի ակունքների շրջանում:
Zintha հայերեն պիտի հնչեր «Շինակ» (հիշա-
րենթերցումը պիտի լինի *Zinaca?). Արշակուն-
յաց Մեծ Հայքի ամենահարավ-արևելյան ծայ-
րամասի սահմանումն էր գտնվում:

Զիքուն—Ա3—Առաջացել է հուն. Ζιχών ձևից
(Ζιχχοι—Ptol. V, 8, 12), ցեղանուն, վրաց.
ჯიჭონ Զիքնի և երկիրը՝ ჯიჭონი Զիքնի, որը
հալ մատենագրության մեջ պահպանել է
Վարդան պատմիչը:

Զոել (Զոսյլ) բերդ—Դ5—այժմ՝ Զոել-կալասի:

Է

Էգեսա ամրոց—Դ1—Egeas, Ἐγέαι—ամրոց և
նավահանգիստ, կոչվել է նաև Ալեքսանդրո-
պոլիս և Մակրինոպոլիս: XI—XIV դդ. Կիլիկ-
յան Հայաստանի գլխավոր նավահանգիստը.
Այս անունով. այժմ Այաս գյուղաքաղաք:

Էլեգիա (Չերմուկ) ավան—Գ4—հուն.-հունմ. Ele-
geia: Բոլոր ժամանակներում հայտնի էր իր
բուժիչ ջերմուկներով. այժմ Իլիջա գյուղ: Ան-
վան Elegeia ձևը առաջացել է հայերեն «ելե-
գրն» բառից և կապվում է Հայկական լեռ-
նաշխարհում հաճախ պատահող եղեգնու-
ների գոյություն հետ:

Էլեգիա ամրոց—Գ3—պիտի գտնվելու այժմյան
Ննիջն (սկզբնական ընթերցումը, ըստ երե-
վույթին, եղել է «Նիիջն») գյուղի մոտ: Ան-
տիկ աղբյուրներում պատահող այս ամրոցը
սովորաբար շփոթում են Կարինի մոտ գրո-
նըվող Չերմուկ-Էլեգիայի հետ:

Էլի վանք—Դ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղ:
Երախանի բերդ—Բ4—Մամիկոնյանների ուստանը
Տալքում, այժմ Իրխան կամ Իրկնիս գյուղ
Ճորտի գետի աջ ափին, Թուխարք բերդից
հարավ:

Ը

Ընծայ գաւառ—Գ6—կոչվում էր նաև Առնա,
Պարսկահայքի Ծ-րդ գավառը՝ շուրջ 250 կմ²
տարածությամբ, գրավում էր Սանասորի
լեռնանցքից հյուսիս ընկած լեռնային շրջանը,
այժմյան Դերիկ վանքի շրջակայքում, Կենտ-
րոնն էր Առնայ վանք, այժմյան Դերիկ գյուղը:

Թ

Թաւասպարան ամրոց—Բ8—այժմ Թաբասարան.
այստեղ էին վերջանում Դարբանդի պա-
րիսպները:

Թաւասպարք ազգագաւառ—Բ7—Եղիշեի մոտ
Թաւասպարան, արաբ. Թաբասարան. այս-
պես էր կոչվում այժմյան Թաբասարանցիների
տեղիտորհան: Թաբասարանցիների լեզուն
պատկանում է կովկասյան լեզվախմբի լեզ-
գիական խմբին:

Թաւր ամրոց—Բ5—վրաց. տორո Թորի, հռչակ-
ված նաև միջին դարերում, իբրև Թորեյի
իշխանական տոհմի կենտրոն:

Թաւլիք գաւառ (Թոր, աղճատված ձևն է
Թուրքաւ. նաև պահպանվել է Թոր Գովա-
թիս ձևով)—Բ5—վրաց. տորո Թորի: Գուջա-
րեթիս-ժղայի հովտում: Այս գավառի տեղի-
տորհան ճշտվել համընկնում է այժմյան Բոր-
շոմի շրջանին. տարածությունն էր՝ 732 կմ²:

Թաւրեզ քաղաք—Գ7—այժմ Թավրիզ: Հայ մա-
տենագրության մեջ առաջին հիշատակու-
թյունը պահպանվել է Փավստոս Բուզանդի
մոտ:

Թեմիսկիրի աւան—Բ2—Θεμισκυρι, այժմ՝ Թեմիս
գյուղաքաղաք:

Թեքմոզոն գետ, տե՛ս Գայլ գետ:

Թեոդուպուլիս (Կարնոյ քաղաք). տե՛ս Կարին
քաղաք:

Թիւմեթ ավան—Ա6—այժմ էլ նույն անունով հա-
մանուն շրջանի կենտրոն:

Թիւմեթ գաւառ—Ա6—վրաց. თიბეთი Թիւմեթի
համանուն ավանով, այժմ էլ նույն անունով
շրջան Իորի գետի սկունքների շրջանում:
Դավառի տարածությունն էր 200 կմ²:

Թման գյուղ—Դ5—Հոիսիսիանց վարքում կոչ-
վում է Թմնիս, հուն. Κώμη Θυμαίων, ասոր.
Θεμανών, արաբ. Ṭamanūn. այժմ՝ Բեքմանի
կամ Հեշտան. գտնվում էր այժմյան Ջուղի-
Դաղ (հին Արարատ, Արարատ, Նիբուր) գա-
ղաթի հարավային փեշերին: Ըստ տեղական
ավանդության, Նոյի տապանը կանգ է առել
այդ գաղաթի վրա և Նոյը իր ազգով բնակու-
թյուն է հաստատել Թմանում: Այս վայրի
անունով ամբողջ Կորդուք գավառը կոչվել է
Թամոնիսիս (Ταμωνίτις—Սարգսոն, XI, 14, 5):

Թմնիս (Տումիսա) բերդ—Գ3—ուրարտական ար-
ձանագրությունների Տումնիշկի, հուն. Τόμιας,
այժմյան Իգուլուն. հին ժամանակները շատ
հայտնի էր իբրև հիմնական գետանցք Մեծ
Հալքից Փոքր Հալք և արևմուտք անցնելու
համար: Այս գետանցքի մոտ հիմնվեց Մելի-
աինե քաղաքը, որը իր կենտրոնական դիրքը
պահպանում էր շնորհիվ հիշյալ գետանցքի:
Թնդրակ լեռան (3548)—Դ5—այժմ Թանդուրեկ,
մինչև այժմ գործող հրաբուխ:

Թոնոգա գյուղ—Գ2—այժմ Թոնուղ գյուղ, Կարա-
Թոնուղ լեռնաշղթայի փեշերին:

Թոռնաւան ավան—Գ6—Թոռնավան գավառի կենտ-
րոն, որը պիտի լինի Տավերնի հանա-
պարհորդի մոտ հիշատակվող Darnavin վայ-
րը. հարկավոր է փնտրել Մարմեա գետի
վերին հոսանքում՝ Տաշ-Ռումի գյուղի
մոտերքը:

Թոռնաւան գաւառ—Դ5—Գ6—Վասպուրականի
19-րդ գավառը՝ 1300 կմ² տարածությամբ:

Թորգան գյուղ—Գ3—այժմ էլ նույն անունով
գյուղ:

Թուխարք կամ Թուխար[ի]ս—Բ4—վրաց. თუხა-
რობი Թուխարիսի, բերդ Կղարջ գավառում,
այժմ՝ Խերես գյուղ Տալքի սահմանին մոտ:
Թուշք ազգագաւառ—Ա6—վրաց. თუშნი Թուշնի
և երկիրը՝ თუშეთი Թուշեթի, շուրջ 730 կմ²
տարածությամբ: Պաղոմեոսի մոտ (V, 8, 13)
հիշվում է Τούσχοι ձևով, որ պիտի առաջա-
ցած լինի հայերեն Թուշք-ից:

Թռեղք գաւառ—**Բ5**—**Բ6**—«Երկիրն Թռեղեաց կամ Ծաղկայ» (*Ջուանչէր, Դ*), վրաց. տօնօւլցոտ Թրիալէթի, Պլինիոսի մոտ կոչվում է Regio Thriare, այժմ՝ Թրիալէթի կամ Ծաղկայի շրջանը՝ 2195 կմ² տարածութեամբ: Թռեղքը Գուգարաց բլեշխութեան 5-րդ գավառն էր և 387 թ. մտնում էր Վրաց աշխարհի կազմում: Ըստ երեւոյթին այժմյան Ծաղկա անունը, որը մատենագիրներին Ծաղկայն է, Թռեղք գավառի հետագա անունն է և իր ծագումով պիտի նուշնը լինի, ինչ որ Ծաղկոտն, Ծաղկունք, Ծաղկի և այլ տեղանունները, որոնք սովորաբար գտնվում են գետերի ակունքների մոտ և կապ պետք է ունենան ջրի պաշտամունքի հետ:

Թրաքի գաւառ—**Դ6**—Պարսկահայքի 3-րդ գավառը՝ 1200 կմ² տարածութեամբ, այժմ Թերգեւիկն՝ Բերդեսուր-չալ գետի հովտում: Այս գավառում հայտնի էին՝ Ուրմի (այժմյան Ուրմիա) և Նախնաւան (այժմ Նախիջեան-Թեփե) քաղաքները:

Թրաքի գետ—**Դ6**—այժմ Բերդեսուր-չալ:

Ի

Իշայր գաւառ—**Գ6**—Մոկաց նահանգի 1-ին գավառն էր 175 կմ² տարածութեամբ, այժմ կոչվում է Շնիձոր՝ Մոկսի և Խիզանի միջև: Այս գավառում միջին դարերում հայտնի էր Սուրբ կանանց վանքը, որը հետագայում կոչվում էր Սուրբ Խաչ վանք՝ Կեցան գետի ձախ ափին:

Իշխանաց գեղ—**Բ4**—Տայքի ձախ գավառում: Հիշատակվում է կաթողիկոսական գավազանագրերից մեկում իբրև Ներսէս Գ. Շինոդ կաթողիկոսի ժննդավայրը (տե՛ս Դ. Ինճի-ճեան, Ստորագր. հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 373). այժմ կոչվում է Իշխան, հայտնի իր ճարտարապետական կոթողով՝ Իշխանի տաճարով, որ կառուցել է Հայոց կաթողիկոս Ներսէս Գ. Շինոդը VII դ.: Այս վայրը Մամիկոնյան տոհմի նստոցն էր, որի պատճառով էլ գյուղը պիտի կոչվեր Իշխանանիստ գեղ, իսկ ամբողջ շրջակայքը՝ Իշխանանիստ ձոր (Յակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, տե՛ս Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հատ. Բ, Երևան, 1956, էջ 553):

Իշխան գետ—**Գ7**—Ներքին հոսանքը այժմ կոչվում է Կուրու-չալ:

Իշխանձոր—**Գ3**—Գյուղ՝ Իշխանձոր գետի ակունքների մոտ:

Իշոց գաւառ—**Դ5**—Մոկաց նահանգի 3-րդ գավառն էր՝ շուրջ 302 կմ² տարածութեամբ, այժմ կոչվում է Սպարկեբա:

Իսիկեան ծոց—**Դ1**—լատ. Sinus Issicus, միջին դարերում կոչվում էր Հայոց ծոց, Աղեքսանդրեկի ծոց. այժմ՝ Ալեքսանդրեկի ծոց:

Իսս քաղաք—տե՛ս Սիսուն:

Իռիս գետ—**Բ5**—այժմյան Էշիլ-ըրմաղ գետը:

Իւրայ (Կամբեն) գետ («Աշխարհացոյց»-ում, էջ 29, հիշվում է աղճատված ձևով՝ Կուրալ)—**Բ6**—կոչվել է նաև Կամբեն, վրաց. ծոցօճոց յամծցօնս Մդինարե Կամբենիս, այժմ Իորա կամ Իորի գետը:

Իփսելի աւան—**Բ2**—բլուղ. Իփղէր, այժմ՝ Իփսիկ գյուղ:

Լ

Լազիլիկ երկիր—**Բ4**—կա նաև Լազիկե ձևը, որ համապատասխանում է հուն. Λαζική-ին: Այս անունով է կոչվում Լազիկա թագավորության հիմնական երկրամասը: Համապատասխանում է հետագա Գուրիային:

Լարիսա քաղաք—**Դ2**—հուն. Λάρισα, Կնթարըր-վում է այժմյան Մանջինրի գյուղի-անդում:

Լեկք աղգագաւառ—**Բ7**—լատ. Leges, լեզգիների բնակության տեղիտորիան:

Լեռնադաշտքն Ջաւախաց—**Բ5**—այսպես էր կոչվում Վերին Ջավախքի Աբուլ լեռան հրաբխային գագաթի շուրջը փռված ալպյան լճերով հարուստ լեռնադաշտը:

Լեխ գետ—**Ա5**—վրաց. ლეხვი Լիախվի, Կուր գետի վտակներից մեկը:

Լերինք Տաւրոսի—**Դ5**—այսպես է կոչվում «Աշխարհացոյց»-ում Հայկական Տավրոսի արեւելյան մասը: Տե՛ս նաև Տաւրոս լեռն:

Լիմ կղզի—**Դ5**—Վանա լճի կղզիներից մեկը, այժմ էլ նույն անունով հայտնի վանքով: Լիմ կղզին համարվում էր Առեքրանի գավառում: **Լուսաթառին քաղաք**—**Դ3**—այժմ Կապան-Մադեն, Եփրատի ափին, Արածանիի ղետաբերանից հարավ: Այժմ պահպանվել է Լուսաթառին կամ Լուսավորիչ գյուղ Ջարսանջակի Փերին գավառակում (տե՛ս Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Բ., Վենետիկ, 1907, էջ 11):

Լուփնաս գետ—**Բ6**—այժմ Աղսաև գետ:

Լիֆնիք աղգագաւառ («Աշխարհացոյց»-ում աղճատված՝ Փւիք ձևով—**Ա6**—այսպես պիտի կոչվեր Այնրկույս Կախեթը (Գաղմա Կախեթ): Հայտնի էր Լիփնաց քաղաքը (Λούβιον

αὐτοῦ, Ptol. V, 10, 2), որը պիտի գտնվեր այժմյան Լափանքի գյուղի տեղը, Լոպոտա վտակի գետաբերանի մոտ:

Հավանաբար, լիճների անունը պահպանվել է Աղուան—Ալազան գետի երրորդ անվան մեջ՝ Лаганы́ Լաբան (տե՛ս Книга Большому Чертежу, М.—Л., 1950, стр. 89):

Խ

Խաբուր գետ (Արևելյան Խաբուր)—75—այժմ՝ Խաբուր—սու, Մեծ Հայքի սահմանն էր Տիգրիսի հովտում:

Խաբուր գետ—74—այժմ էլ նույն անունով Եփրատի ձախ վտակը, Միջագետքի ներսում գտնվող ամենախոշոր ջրային ավազանը:

Խաղիք—ԱՅ—Խոշոր ցեղային միություն՝ «թագաւորութիւն»:

Խայզան ամրոց—ԲՑ—այժմ Խըղի գյուղ—այսպես էր կոչվում Խարուան կամ Խուրսան երկրի կենտրոնը:

Խաղտոյ ձոր—Բ4—ձորոխ գետի միջին հոսանքի հովիտը:

Խանցիխ գաւառ կամ Հունարակերտ (աղճատված ձևերն են՝ Խանցիխ և Խանցիցխ)—Բ6—վրաց. ხეხინი Խունանի, պետք է լիներ նաև ხეხინი Խանցիխ, որ չի վկայված: Խանցիխ կամ Հունարակերտը Դուգարաց բզեշխության 16-րդ գավառն էր, որը 387 թ. հետո ամբողջ Դուգարաց բզեշխության տերիտորիայի հետ անջատվել է Մեծ Հայքից և միացվել Վրաց աշխարհին: Այս գավառը զբաղվում էր Կուր և Քցիա գետերի միջև գոյություն ունեցող եռանկյունին, ունենալով 275 կմ² տարածություն: Դավառի կենտրոնն էր Հունարակերտը կամ Խանցիխ սահմանամերձ ամրոցը, որը համարվում էր քաղաք: Խանցիխ վրացերեն բառացի նշանակում է Խան-բերդ, ուստի այս անվան հնագույն հիշատակությունը պիտի լինի Ստրաբոնի Χανός-ը, որը այժմյան Խրամի գետի անունը պիտի լինի:

Խանցիխ, տե՛ս Հունարակերտ ամրոց:

Խառան քաղաք—73—այժմ էլ նույն անունով, աշխարհիս ամենահին քաղաքներից մեկն է: Խարսիանա (Օրսա) աւան—72—այժմյան Խորսանա գյուղը:

Խարսիանոն բերդ—71—բյուզ. Χαρσιανόν κάστρον այժմյան Մուշալը գյուղը:

Խերուրք ազգագաւառ—Ա7—ըստ երևույթին Ավարական-Կոյսու (Аварское—Койсу) ակունքների Ջուրմուխ վտակի ձորում:

Խեմաւք ազգագաւառ—Բ7—այսպես պիտի կոչվեին այժմյան Ախալ-չալ վտակի Խնով առուում:

ապրող բնակիչները, որոնք կազմում էին առանձին ցեղ:

Խենի գաւառ, տե՛ս Եղնի (Խենի) գաւառ:

Խերկ գաւառ—Բ6—վրաց. ხერკი Խերկի, գտնվում էր Արագվի ձախափնյա վտակ Թեձամի գետակի ձորում 175 կմ² տարածություն ուներ: Թեձամի գետաբերանի մոտ էր գտնվում Ջանաւի գյուղը:

Խերպա գյուղ—72—գտնվում էր Արաբխոսի (Եփեսոսի) մոտ:

Խիսաք, տե՛ս Քուսաք:

Խիրս ամրոց—Բ8—պիտի գտնվեր Գելգել-չալի գետաբերանի մոտ: Սրա անունով ամբողջ գավառը կոչվում էր Խարուան, Խարվան կամ Խուրսան:

Խնունիս գետ—74—այժմյան Խնուս-չալը:

Խոզան բերդ—Ե4—այժմ էլ նույն անունով, բյուզ. Χόζανος՝ Պաղնատուն գավառում, ուրարտացիների ժամանակ կոչվում էր Խուզանա: Խոզմաւք, տե՛ս Ասպահեն գետ:

Խոլմադարա ամրոց—73—Χολμαδάρα, Cholmadara (Ptol. V, 14, 8) կոչվել է նաև Սեբաստիա, գտնվում էր այժմ Կյախտա-չալ կոչվող վտակի գետաբերանի մոտ:

Խոլմազ գաւառ—Բ7—այժմ՝ Խալմազ, Վարդաշենի շրջանում: Ընդհանուր տարածությունն էր մոտավորապես 1330 կմ²:

Խոյք գաւառ—26 Տավրուբերան նահանգի 1-ին գավառը՝ շուրջ 1190 կմ² տարածությամբ: Այժմ հայտնի է Խուր անունով: Այստեղ էին ապրում քաջ լեռնցի խութեցիները՝ բյուզ. Χοδαίται:

Խոռխորունք գաւառ—75—Տավրուբերան նահանգի 16-րդ գավառը: Հայ մատենագիրների մոտ հիշվում է միայն Խոռխորունյաց նախարարական տոհմը, իսկ իբրև գավառ չի հիշվում: Թվում է, թե «Աշխարհացոյց»-ի հետագա խմբագիրներն են ավելացրել, իմանալով, որ Խոռխորունիների տոհմական գավառն է եղել նույն Բզնունիքը, համենայն դեպս Խոռխորունյաց գավառը պիտի զբաղեցրեր Բզնունյաց գավառից հյուսիս, Արծկեից արևելք ընկնող շրջանում, որը մոտավորապես 1000 կմ² տարածություն ուներ:

Խորձեան գաւառ—74—բյուզ. Χορζιανή—Չորրորդ Հայքի 1-ին գավառը, այժմյան Բըղի՝ Մե.ս Գալլ գետի վերին ու միջին հոսանքի ձորահովիտը շուրջ 3450 կմ² տարածությամբ: Կենտրոնն էր Կողոբերդ կամ Կեղի (այժմ Քըղի) ավանը: Այս գավառում էր նաև Արատախոն ամրոցը (Հանդսաուն գյուղի մոտ):

Խորձեան լեան—Բ5—Կուր գետի ակունքներում, այժմ՝ Խորձիան:

Խորսվեմ պարիսպ—Բ8—արար. Խուրսանի պատվար—այսպես էր կոչվում այն պարիսպը, որը կառուցվել էր Գիլգիլ-չալի ձախ ափին և բաժանում էր Շարուան ազգագաւառը Խարուանից:

Խոււնձր ազգագաւառ—Ա7—«Աշխարհացոյց»-ում այս անվան աղճատված ձեր պիտի լինի Խոււք ցեղանունը: Խոււնձերը (վրաց. ხუნძენი Խոււնձնի) բնակվում են մինչև այժմ Խոււն-ձախ անունով հայտնի շրջանում, Ավարական-Կոյսու գետի կիրճում: Նրանց այլ անունն է ավար, որը և ընդհանրացած է այժմ:

Խարուան ազգագաւառ—Բ8—արար. Խուրսան կամ Խալգան. այսպես էր կոչվում Գիլգիլ-չալի և Սումգալիթ գետերի միջև գտնվող երկրամասը, որի տարածութունն էր մոտավորապես 1750 կմ²: VI դ. հայտնի էր իբրև առանձին ֆեոդալական իշխանություն, որի կառավարիչը կրում էր «Խուրսան-շան» տիտղոսը: Այս իշխանությունը պիտի առաջ դարձա Սաղքթաց թագավորության վերացումից հետո, մոտավորապես 510 թ.: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Խալգան ամրոցում:

Ծ

Պաղկաւեա լեան—Բ4—այժմ Դումլու-գաղ լեռներ, որտեղ գտնվում են Եփրատ (Արևմտյան Եփրատ կամ Կարսու) գետի ակունքները (տե՛ս Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ. հատ. Բ, Երևան, 1956, էջ 577):

Մաղկուան գաւառ—Գ5—Այրարատ նահանգի 7-րդ գավառը 675 կմ² տարածությամբ: Ուրարտական ժամանակաշրջանում կոչվել է Lušā, որից մնացել է Մաղկուտ գավառի ուշ շրջանի իշխանական տան ներկայացուցիչների «Ալուզ» անունը (թե՛ տիտղոսը):

Մաղկուտ գավառը Արշակունիների ամառանոցն էր (սնովոց տեղիքը), այստեղ էին գումարվում (Նախապիվան աւանում), աշխարհածողությունը և կատարվում նավասարդյան առնը: Մամանդոս (Մամնդաւ) ամրոց—Գ2—Մեկիք-դագի գյուղի գլխին գտնվող Ջամանաի-կալեսի ամրոցը (ըստ Մ. Ճեփահիրճյանի):

Մամանդաւ գետ—Գ2—այժմ Ջամանաի-սու:

Մանախոյ ձոր գետ—Բ3—այժմյան Խարշիտ գետի վերին հոսանքը (տե՛ս Վ. Ա. Հակոբյան, նույն աշխատությունը, էջ 552):

Մանարք ազգագաւառ—Ա6—վրաց. მანარხი Մանարնի, Σαναρτοι, Σάναροι (Ptol. V, 8, 13) Թերեք գետի ակունքների շրջանում, որը վրացիները կոչում էին Եջո-Մանարցոսե, Եջո, Խեվի Մանարքիսա, Խեվի, այժմյան Հաղբեզի շրջանը, մոտավորապես 945 կմ² տարածությամբ:

Մելքան գուռն—Ա6—այսպես էր կոչվում, ըստ երևութի, այն անցքը, որը դնում էր այժմյան ռազմավիրական ճանապարհի վրա, Փասանաուրի գյուղից վերև, որտեղ միախառնվում են Սպիտակ Արագվին և Սև (կամ Գուղամակար) Արագվին, կազմելով Արագւի գետը:

Մելքանք ազգագաւառ—Ա6—վրաց. მელქანე მთა Մալկանեյնի, բնակվում էին Արագվի գետի վերին հոսանքում, որը կոչվում էր Սպիտակ Արագվի: Սրանց տեղիտորիան ընդգրկում էր շուրջ 525 կմ²:

Միպան կղզի—Գ5—այս կղզին պիտի գտնվեր այժմյան Աղարաղ հրվանդանի մոտ: Միջին դարերում այստեղ հայտնի էր «Միպնայ Թնապատը»: Միպան կղզին գտնվում էր Բզնունիք գավառում:

Միրանեաց լեռ (3133)—Բ4—այժմ Կանդիլ, Բասեն և Կարին գավառների սահմանում:

Միուկ գաւառ—Գ6—Սիւնիքի 7-րդ գավառը՝ 1950 կմ² տարածությամբ, համապատասխանում է այժմյան Սիսիանի շրջանին: Միուկ գավառը կոչվել է նաև Սիւնիք կամ Սիսական՝ նեղ իմաստով:

Մոք կամ Մոփ ամրոց—Բ6—վրաց. მოქო Մոփա, որի ավերակները գտնվում են նույնանուն Մոփա գյուղի մոտ, Սաղախլու երկաթուղային կայարանից ոչ հեռու:

Մոքեն գյուղ—Բ6—այժմ էլ նույն անունով:

Մոքենոք գաւառ (աղճատված ձևն է Մափան)—Բ6—վրաց. მოქენოქო Մոքենոքի, համանուն Մոքեն. գյուղով Արագվի գետի ձախ ափին, ընդհանուր տարածութունն էր շուրջ 400 կմ²:

Մորոփք կամ Մոփոփոք գաւառ—Բ6—Գուգարաց բղեշխության 2-րդ գավառը՝ 450 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր Նուլավեր գետի հովիտը մինչև Ջորագետը (այժմ՝ Դերեղ): Կենտրոնն էր Մոք ամրոցը, Մոփա վտակի վրա: 387 թ. մասնում էր Վրաց աշխարհի կազմում:

Մովակ Հիւսիսոյ, տե՛ս Ցեկի լիճ:

Մովք բերդ և կղզի—Գ3—այժմ Դուլուկ կղզի համանուն երկաթուղային կայարանի մոտ: Այս Մովք ամրոցը չպիտք է շփոթել միջին դարերում հայտնի կաթողիկոսանիստ Մովք գյուղի:

հետ, որը գտնվում էր Կիլիկիան Հայաստանի և Ասորիքի սահմանում, Այնթապից հյուսիս-արևմուտք, այժմյան Սոֆ-Քեոյ բնակավայրի տեղում (ըստ ձեռագրերի)։

Մովք լին—Գ3—այժմ Դյուլջուկ Այստեղից էր սկսվում Արևմտյան Տիգրիսի արևմտյան բազուկը։ Այս լիճը ուրարտական արձանագրություններում հիշվում է Մուա անունով։

Մովք կղզի, տե՛ս Մովք բերդ։

Մոփա գետ—Բ6—փոքրիկ վտակ, որի ափին զբոսնվում էր Մոփա կամ Մոբ ամրոցը, այժմյան նույնանուն գյուղի մոտ։

Մոփաց կողմն (Չորրորդ Հայք)—Գ3—Գ4—Մեծ Հայքի 2-րդ նահանգը, որը բաժանված էր 8 գավառների և ուներ 15890 կմ² տարածություն։ Այս նահանգը ընդգրկում էր հելլենիստական ժամանակաշրջանի Մոփաց քաղաքապետության տերիտորիան, ուստի կոչվում էր Մոփաց կողմն։ 387 թ. հետո հիշյալ նահանգի տերիտորիան բաղկացած էր հինգ նախարարական տերություններից—սատրապիաներից, որոնք բյուզանդական օրենսդրական աղբյուրներում անվանվում են gens, այսինքն՝ «ազգեր»։ Հուստինիանոս Ա-ի 536 թ. նովելայով Մոփաց կողմը գտնվում է առանձին պրովինցիա՝ Չորրորդ Հայք (Armenia Quarta) անունով։

Մովք Շահունեաց գաւառ—Գ3—կոչվել է նաև Մովք Շահնի, Մովք Շահունի, հուն. Σοφηνή, լատ. Sophenae, ուրարտական արձանագրություններում՝ Մուպանի, Չորրորդ Հայքի 5-րդ գավառն է՝ 2460 կմ² տարածությամբ։ Այս գավառը Մովքի թագավորության կենտրոնական երկրամասն էր, որտեղ գտնվում էր Մովքի կենտրոնական սրբավայրը՝ Հեռապալիսը (այժմ Չմշկածագ)։ Այս գավառը կոչվում էր Շահունի՝ տիրող թագավորական հարստության անունով։

Մուսինա (Չրմես, ձիմին) քաղաք, —Գ3—այժմ Ջիմին գյուղ։

Մունգա քաղաք, տե՛ս Քաջատուն։

Մուքեք գաւառ («Աշխարհացույց»-ում հասել է արձատված Քեք ձևով, ճիշտ ընթերցումը պահպանվել է Ղանդղի մոտ) —Բ6—վրաց. მუქეთი Մուքեթի, Իորի գետի հովտում, Երծուի և Կոխեթի մեջտեղում։ Այս գավառում էր Կածարեթի վայրը, որը «Գիրք թղթոց»-ը պահպանել է այս անվան մի այլ՝ Կասր ձևով։ Այստեղ էր նստում գավառի եպիսկոպոսը, այժմ այս գյուղը կոչվում է Սամբրա։ Մուքեթ գավառի տարածությունն է շուրջ 250 կմ²։

Կաբիրա քաղաք, տե՛ս Նեոկեսարիա։

Կազբբ ազգագաւառ—Բ8—այսպես պիտի կոչվեր Սումգայթ գետի օժանդակ Կոզլու-չալ ձորահովիտը, որը Բաղլան երկրի մասն էր կազմում։ Կազբ կամ Կասպ ցեղը վաղուց գոյություն չուներ, Կասպերի Kaspianae երկիրը վաղուց այլ անուն էր կրում՝ Բադասկան կամ Փայտակարան, և միայն այս մոտացված կիսաանապատ լերկ ժայռերի շրջանն էր, որ շարունակում էր կոչվել «Կազբբ»։

Կակամար, տե՛ս Պոնաուս ծով։

Կանկաքար լեռ—Դ6—այժմ Կաչքար գագաթ (3937) Պարխարյան լեռներում։

Կաղզուան աւան—Բ5—այժմ էլ նույն անունով գյուղ, վրաց. კაღვჯუანის საფლავი, ռուս. Кагвцман.

Կամախ աւան—Դ3—այժմ էլ նույն անունով Քեմախ, տե՛ս Անի։

Կամբեմ գետ, տե՛ս Իւրայ գետ։

Կամբեման գաւառ—Բ6—Բ7—այժմյան Շիրակի կիսաանապատային անջրդի դաշտավայրը, որի միջով հոսում էր միայն ամառվա ջրերն հաղիվ գոյությունը պահպանող Կամբեմ կամ Իւրայ (այժմ՝ Իորա կամ Իորի) գետը։ Կամբեման գավառի ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 7510 կմ²։

Կամբիւսեւ գետ—ըստ երևույթին, այսպես էր կոչվում այժմյան Ղարա-սու գետը։ Արարական աղբյուրներից կարելի է հետևել, որ Ղարա-սու գետը կոչվել է՝ Ջառան, որ պարթևական Գառան ձևից պիտի առաջացած լինի։ Քարտեզի վրա նշված է Գառ-ռան ձևով—Դ7—։

Կամուլիանա գիւղ—Դ1—այժմյան Կեմեր գյուղը։ Կամիսա աւան—Դ2—այժմյան Կեմիս գյուղը։

Կանգարք գաւառ—Բ6—վրաց. კანგარო, ქვეყანა კანგაროსა Կանգարի, Քուեդանայ Կանգարի-սայ։ Գուգարաց բղիշխության 6-րդ գավառը, ենթադրաբար տեղադրում ենք Ոսկեպար գետի ձորահովտում։ Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է, այս գավառի մակերեսի տարածությունը մոտավորապես 305 կմ² էր։ Կանգարք գավառը 387 թ. մտնում էր Վրաց աշխարհի կազմում մինչև IX դ.։ Գագայ Սուր Սարգիսը (այժմյան Կոթի գյուղի մոտ) համարվում էր Կանգարք գավառում¹։ Կան-

¹ Տե՛ս Л. М. Меликсет-бесков, Грузинский извод сказания о поете „араджавор“, Христ. Восток, т. V, вып. 2, Петроград, 1917, стр. 73—111.

գարաց կամ Մթին լեռների անունը պահպանվել է այժմյան Սթեանոփ կամ Խավարաձոր անվան մեջ:

Կանգուար կամ Կանգուար, ամրոց—Գ5—Ան-ձեվացիք գավառի կենտրոնը, այժմ Կենգե-վեր գյուղ:

Կապադակ քաղաք—Բ7—այժմ Կաբալա գյուղը, Նիժ գյուղի մոտերքը: Առաջին անգամ հիշվում է Պլինիոսի մոտ Cabalaca ձևով, ապա Պապոմոսի մոտ (V, 11, 5) երկու ընթերցմամբ՝ Καβαλάα (մեկ հասել է աղճատված՝ Θαβαλάα ձևով) և Χαβαλά:

Կապ-կոն լեռան—Ա6—Բ8—այսպես էր կոչվում Գլխավոր Կովկասյան լեռնաշղթան:

Կապուտան ծով—Դ6—այժմ Ուրմիա կամ Ռեզա-լե՝ Հարկական լեռնաշխարհի ամենամեծ լիճը, 5775 կմ² մակերեսով. երկայնությունը՝ 135 կմ, լայնությունը՝ 45 կմ, խորությունը՝ 15 մ, աղիությունը հասնում է 150—230‰: Կապուտան ծովը բարձր է ծովի մակերեսից՝ 1330 մ: Այս լճի ալլ անունն է Գաբիթեան, որ Կապուտան անվան տեղական ձևը պիտի լինի: Ստրաբոնը (XI, 13, 2) այս լիճը հիշում է երկու անունով՝ Μαντιανή և Καπδοτα (աղճատված ձևն է՝ Σπαντα) և նկատի ունենալով այս վերջին անունը՝ տալիս է նրա ստուգաբանությունը՝ Κουανή ἐρημησθεῖσα—«հուշ՝ կապուտա», այսինքն՝ Կապուտան, որ լճի հայ-պարսկական անունն է:

Կառամինոն գետ—Գ3—Փոքր Հայքում, Եփրատի աջ օժանդակը, որը թափվում էր Եփրատում Համարա ամրոցի (այժմ՝ Ամբարշիկ գյուղ) մոտ:

Կառոմոսոս գետ—Գ1—Caromosos, Սարոս գետի աջ վտակը, որի վրա գտնվում էին Կոռոմո-զոլ (այժմ Կյուրումզե) և Վահկա (այժմ՝ Փե-կե) ամրոցները:

Կասե գիւղ—Գ1—բլուզ. Κατή. Ենթադրաբար տեղադրվում է այժմյան Գեսի գյուղի տեղը:

Կասպի (Ուփլիս-ցիխե) բերդ—Բ6—վրաց. უც-ლეს ციხე კახისის Ուփլիս-ցիխե Կասպի-սա, այժմ Ուփլիս-ցիխե գյուղը, հռչակված իր վիճափոր հուշարձանով:

Կասպիական դրունք—Գ7—այժմ Սալավաթի լեռնանցք: Կեղծ Կալիսթենեսի «Վարք Աղեք-սանդրի» երկում կարդում ենք. «Ի Կասպիա-կան դրունս մերձ յաշխարհն Թալիշ ի գա-լառն Գիլանայ»: Կասպիական դրունքի մասին հաղորդում են նաև Ամմիանոս Մարկելլինոսը (XXIII, 6, 13) և Նիսեբիոս Կեսարացին (p. 190):

Կասպից ծով, որ է Վրկանաց ծով—Ա8—Գ8:

Կատարա գիւղ—Դ2—Մարաշից դեպի արեւմուտք:

Կատարոյ լեռան—Դ4—այժմ Կատարին-թափա լեռ (2950):

Կատիշք աղդադաւառ—Գ7—հուն. Καδοισιός ցեղը բնակվում էր Արդաբիլից Ահաբ ձգվող Դա-րասու գետի հովտի վերին մասում:

Կարթունիք գաւառ—Դ6—Կորճեից նահանգի 9-րդ գավառը՝ շուրջ 550 կմ² տարածությամբ: Այ-ժմ այս գավառի տեղում հիշեցնում է Շեմ-գինանի Կատունի գյուղը:

Կարին գաւառ—Դ4—Բարձր Հայքի 9-րդ գավառը՝ այժմյան Էրզերումի սանջակը, Ստրաբոնի մոտ (XI, 14, 5) կոչվում է Καργιντις: Այսպես էր կոչվում Կարին ավանի, ապա քաղաքի անունով:

Կարին գավառը զբաղվում էր Կարնոյ դաշար և մակերեսը հավասար էր 2275 կմ²: Այս գավառումն էին գտնվում Եփրատ գետի ակունքները:

Կարին քաղաք կամ Կարնոյ քաղաք—Դ4—այժմյան Էրզրումը: Թեոդոս Բ Փոքրը (408—450) կա-ռուցեց մեծ ամրություններ, դարձնելով քա-ղաքը Բյուզանդական Հայաստանի ռազ-մական ու վարչական կենտրոն և կոչեց այն Թեոդոսուպոլիս, կոչվում էր նաև Թեոդու-պոլիս (տես):

Միջին դարերում կոչվում էր Կարնոյ քաղաք, վրաց. კარნუ ქალაქი Կարնու քա-լաքի, իսկ արաբները՝ Kali-Kala: XI դ. վերջից, Արծն քաղաքի՝ սելջուկների կողմից կործանումից հետո, Կարինը կոչվում էր նաև Arzan-ar-Rum, որից՝ Արզրում և այժմյան Էրզրում:

Կարմիր գետ—Դ6—այժմ՝ Ղըզըլ-չայ. վերին հո-սանքը կոչվում է Կոտորոց գետ, այժմ՝ Կոտոր-չայ:

Կարմիր փորակ լեռան—Բ5—այժմ Ղըզըլ-գյա-գուկ (3022):

Կարնոյ քաղաք, տե՛ս Կարին քաղաք:

Կարուց բերդ—Բ5—Կարս քաղաքի հնագույն ամրությունը, որը թերևս կառուցվել է ու-րարտական ժամանակաշրջանում:

Կարքեմիշ քաղաք, տե՛ս Եւրոպոս:

Կեդի, տե՛ս Կոդոբերդ:

Կեսիոս գետ—Բ7—պետք է լինի այժմյան Գեոք-չայ (Գըրդըման-չայ—Գարդման) գետը:

Կեսարիա Կապադոկիոյ (Մաժակ) քաղաք—21—Կապադոկիայի հռչակավոր մայրաքաղաքը, որն այժմ կոչվում է Ղալսեբի:

Կեբասունա, տե՛ս Փառնակիա:

Կեքնանիա (Դարսանիա) աւան—Գ3—Gersagis (Itin. Ant.) (հիշտ ընթերցումը պիտի լինի Garsanis), այժմ՝ Գերջանիս գյուղ, վերջերս վերանվանվել է Ռեֆանիե:

Կեցան գետ—Գ5—այժմ Բեսան գետ:

Կեթիկ գաւառ—Գ5—Աղձնյաց բզեշխութեան 4-րդ գավառը տեղադրւում է այժմյան Շիրվանի շրջանում, Մաղեն-սու գետակի ձորում, 352 կմ² տարածութեամբ:

Կիակկա գետակ—Գ3—Փոքր Հայքում՝ Եփրատի աջ օժանդակը, համանուն վայրի մոտ:

Կիակկա կայան—Գ3—«Աշխարհացոյց»-ում աղ-ճատված Կալկաս, Փոքր Հայքում, Եփրատի աջ ափին, հայտնի իր ջերմուկներով և այժմ էլ կոչւում է Ջերմուկ (տաճկերեն Չերմիկ): Հռոմեական մղոնաչափերում կոչւում է Ciac-cas, ասորա-բարելական արձանագրութիւն-ներում՝ Kia[kka]:

Կիթ-շուր գետ—Գ4—ըստ երևույթին այսպէս է կոչվել ուսներեն լեզվով հրատարակված 200000-անոց քարտեզի վրա Гид-су վտակը, որ թափւում է Գինեկ (այժմյան Գինեկ-սու) գետում: Այս գետի ափին պիտի գտնվեր Կիթառին ամրոցը:

Կիթառին ամրոց—Գ4—բյուզ. Κιθαράων, ըստ երևույթին, հետագայում կոչվել է Ճապաղշուր:

Կիլիգա աւան—Դ2—արաբ. Killiz, այժմ՝ Քիլիս քաղաք:

Կիւռեստիկե «իւրքը աշխարհ» Ասորիքի—Դ2—Κυρροιστική (Ptol. V, 14, 10). մի ժամանակ եղել է Կիւռոս քաղաքի քաղաքային տերի-տորիան, ապա վերջինս ընդարձակվել է և նրա մեջ մտել են Հերապոլիս (Մամբուկ Մաբուկ), Բեռիա (Խալիւբոն) և Ագազ (Խազազ) քաղաքները:

Կիւռոս աւան—Դ2—Κύρρος, Κύρρος (Ptol. V, 14, 10), այժմ՝ Գուրուս գյուղ:

Կիսոք գաւառ (մեզ հասել է Խեք, Կոուեք ըն-թերցումներով—Բ6—վրաց. კხოვეთი Կիսոքի (որից՝ კხოვეთი Կիսոքի ցեղանուն), კუ-ხვეთი Կուխքի համապատասխանում է աշ-ժըմյան Սագարեջուի շրջանին: Կիսոքը կամ Կուխեթը Վրաց աշխարհի գավառներից մեկն է: Կուխեթում էր Բոդիսի (այժմ՝ Նի-նո Ծմինդա գյուղ) ավանը և Ուժարմա (այժմ՝ Ուշարմո գյուղ) բերդաքաղաքը: Կու-խեթի գավառի տարածութիւնն էր 550 կմ²:

Կլաւդիա ամրոց—Գ3—հուն. Κλαυδιάς, Claudias, (Ptol. V, 6, 24), բյուզ. Καλοδία, արաբ. Hisn Qalaudia, այժմյան Կեֆերդիա գյուղից հյուսիս, Եփրատի ափին:

Կլարջք—Բ4—վրաց. კლარჯეთი Կլարջեթի, հուն. Καταρζηνή, Calarzene (Ptol. V, 12, 4): Գու-գարաց բզեշխութեան 9-րդ գավառը: 387 թվականից ամբողջ Գուգարքի հետ մտավ Վրաց աշխարհի կազմում: Այնուհետև այս գավառը

ժառանգական իշխանութիւն էր տեղական ֆեոդալական տոհմի, որի ավագը ժառան-գաբար կրում էր «Ճանուտեր Կլարջքի» տիտղոսը և Կլարջք գավառն ըստ այդմ կոչ-վում էր «Ճանուտիրութիւն Կլարջքի» Թանջ-Թրոծա յլոնջցոთն—«Ճանուտրորա Կլարջե-թիսայ»: Գրավում էր Շավշուրի (այժմ՝ Իմեր-խեփի) գետի ներքին հոսանքը: Միջին դարե-րում այստեղ հայտնի էր Արտանուշ քաղաքը (այժմ՝ Աղա-կալե): Կլարջք գավառի տարա-ծութիւնն էր 1280 կմ²: Կլարջքը Շաւշէթի, Ներքին Ջաւախքի և Արտահան գավառ-ների հետ միասին կազմում էր Ստրաբոնի (XI, 1, 18) Μοσχική երկրի հայկական մասը, որը մի այլ տեղ Ստրաբոնը (XI, 14, 4) անվանում է Χορζηνή:

Կղեսուրք լեռնանցք—Դ4—Κλεισοῦρα. Տիգրիս (Ջերենե-սու) գետի ակունքների դեպի Արա-ծանի գետի հովիտը տանող լեռնանցքը, որտեղ գտնվում էր համանուն Կղեսուրք ամրոցը:

Կղեսուրք ամրոց, տե՛ս Կղեսուրք լեռնանցք:

Կղեսուր ամրոց—Դ4—բյուզ. Κλεισοῦρα ամրոց և լեռնանցք Քեսուրից հյուսիս:

Կոգովիտ գաւառ—Գ5—Ալլարատ նահանգի 13-րդ գավառը՝ 2460 կմ² տարածութեամբ, ու-րարտական ժամանակաշրջանի Katarzae եր-կրին է համապատասխանում: Կենտրոնն էր Դարոյնք ամրոցը (այժմ՝ Հին Բայազեթ կամ Դոդու-Բայազիդ):

Կոկիսոն (Կուկուսա) քաղաք—Դ2—բյուզ. Κοκκισ-σός, այժմյան Գյուքսուն:

Կոն ի Շնգար լեռինք—Դ4—այժմ՝ Ջեքիլ Սինջար:

Կոն ի Նիհորական լեռինք—Դ6—Ջադրոս լեռ-նաշղթան՝ Կորդվաց լեռներից մինչև Ջարասպ լեռը: Այս լեռնաշղթան հանդիսանում էր Պարսկահայք կամ Նոր-Շիրական աշխարհի արևմտյան սահմանը:

Կոլ—Բ5—վրաց. კოლა Կոլա, Տալքի տառչին գա-վառը, այժմ Դյուլե, Կուր գետի ակունքների շրջանում: Կոլ գավառի տարածութիւնն էր 1175 կմ²: Ուրարտական արձանագրութիւն-ներում հայտնի էր Kulha կամ Kolha ձևով:

Կոլ լեռան—Բ5—այժմ՝ Գյուլե լեռ:

Կոլբաքար բերդ կամ Կոլբ բերդավան—Բ6—աշ-ժըմյան Կոլբ գյուղը Նոյեմբերյանի շրջանում: IX դ. վրացերեն «Սուրբ Դորրոնի վարքում» Կոլբը հիշատակվում է յոլթաթառ Կոլփաքարի ձևով, որ առաջ է եկել հայերեն Կոլբաքար ձևից:

Կոլբ աւան—Բ5—այժմ էլ նույն անունով հնուց հայտնի իր աղահանքերով, այժմ վերանվա-նվել է Տուզլուչա:

Կողբայ գետ—Բ6—այժմ Ինջա-սու:

Կողբոփոր գաւառ—Բ6—Գուգարաց բզեշխու-
թյան 3-րդ գավառը՝ 250 կմ² տարածութեամբ,
ընդգրկում էր Կողբայ գետի ձորանովիտը և
համապատասխանում էր այժմյան Նոյեմբեր-
յանի շրջանին: Կենտրոնն էր Կողբ կամ Կող-
բաքար բերդավանը: 387 թ. մտավ Վրաց
աշխարհի կազմում մինչև IX դ.:

Կողբ գաւառ—Բ7—Արցախ նահանգի 14-րդ գա-
վառը: Այս գավառումն էին մշակվում «քա-
րախուռնի» ալյուրն շերտի հանքերը, որ
այժմ էլ հայտնի են Զաղիկ կամ Փիփ գյու-
ղի մոտ: Այս գավառի տեղը որոշվում է այ-
ժմյան Խասապուրի շրջանում և ընդգրկում
է շուրջ 1100 կմ² տարածություն: Մեր տե-
ղագրությունը ճշտվում է Մխիթար Գոշի
ժամանակագրության վկայությամբ. «Ստե-
փանոս եպիսկոպոս Կողթ գաւառին և քա-
ղաքին Շամքորոյ» (Ղ. Ալիշան, Հայա-
պատում, Վենետիկ, 1901, էջ 385): Կողբ
գավառի և Շամքոր քաղաքի եպիսկոպոսի
նստոցը պիտի գտնվեր այժմյան Խաչակապ
գյուղում գտնվող Թարգմանչաց վանքում:

Կողմն Կարնոյ — ահա Բարձր Հայք:

Կողորբոյ (Կեղի) ամրոց—Գ4—այժմ Բըղի գյուղ:

Կողոնիա քաղաք—Բ2—անտիկ Koloneia, այժմ
Կոյի-ճիսար գյուղը:

Կոմագենե—«Փոքր աշխարհ»—Դ2—ասուրա-դա-
բելական և ուրարտական աղբյուրների Kum-
maha, հուն. Κομμαγενη, լատ. Kommageneae:
Հիլլենիստական ժամանակաշրջանում առանձին
թագավորություն՝ Շամուշատ (Σαμόσατα) մալ-
րաքաղաքով, որտեղ դահակալում էին Երուսա-
ղեմի հարստության շառավիղները:

Կոսյս (Կասպի) գաւառ—Ա6—Վերին աշխարհ Վը-
րաց երկրամասի գավառներից մեկը, վրաց.
კოსსი Կասպի¹, ընդգրկում էր Ռեխուլա գետի
հովիտը Ուփիս ցիլիս Կասպիսա կամ Կասպի
ժալափոր բերդաքաղաք կենտրոնով (այժմ
Ուփիսցիլիս): Ընդհանուր տարածությունն էր
575 կմ²:

Կոռոմոզով բերդ—Դ1—այժմյան Կյուրումզե գյուղը:

Կովկաս կամ Կաւկաս—Ա6—Գլխավոր Կովկասյան
լեռնաշղթան:

Կովկաս լեռինք—Ա6—այսպէս է կոչվում «Աշ-
խարհալոց»-ում Գլխավոր Կովկասյան լեռ-
նաշղթայի այն մասը, որը Թերեք և Արագ-

վի գետերի ջրբաժանն է հանդիսանում. վրա-
ցիներն անվանում էին «Ուադիս մթա»:

Կովսական գաւառ—Գ7—Սյունիքի 12-րդ գավա-
ռը՝ 625 կմ² տարածութեամբ, համապատաս-
խանում է այժմյան Զանգեզուրի շրջանին:

Կոտա քաղաք—Ա5—լազերը անվանում են Քոթա-
յիս, վրաց. ქუთათისი Քութայիսի կամ իշ-
տաոսի Քութայիսի քաղաքը: Միջին դարե-
րում Վիրա-արխագական պետութեան մալ-
րաքաղաք:

Կոտայք գաւառ—Բ6—Այրարատ նահանգի 16-րդ
գաւառը: Կոտայքը միակ գավառն է, որ պահ-
պանել է իր անունը իբրև շրջան: Այժմյան
Կոտայքի շրջանը համարյա նույն տերիտո-
րիան է ընդգրկում, շուրջ 860 կմ²:

Կոտիորա քաղաք—Բ2—այժմյան Օրդու նավա-
հանգիստը:

Կոտոր կամ Կոտորոց ամրոց—այժմ՝ Կոտուր: Կո-
տոր անունը, ինչպես և վերոհիշյալ Kotiora-ն,
առնչություն պիտի ունենան ակկադերեն ku-
durru բառի հետ, որ նշանակում է «սաման»:

Կոտորոյ գետ—Գ6—այժմ՝ Կոտուր-չալ:

Կորդուք գաւառ—Դ5—Կորճայք նահանգի 1-ին
գավառը՝ 5825 կմ² տարածութեամբ, լեռնային
երկիր՝ Ջերմ և Փոքր Սարուր գետերի միջև:
Այս գավառը Քսենոֆոնի մոտ հիշվող կար-
դուսների (Καρδοχον) երկիրն է, հուն. Κορ-
δοχον, Γορδοχον, լատ. Corduene. առանձին
թագավորություն էր՝ Փինգալա մայրաքաղա-
քով (այժմ՝ Փինիկ գյուղ), որը նվաճեց Տիգ-
րան Մեծը և այնուհետև դարձավ Մեծ Հայքի
անբաժանելի մասը: Ասուրա-բաբելական աղբ.
Kurti, որ սովորաբար կարդում են Babbhi
կամ Babbhi: Կորդուք գավառումն էր Արա-
րադ սարը (ասուրա-բաբել. Arartu), որի հա-
րավային ստորոտում գտնվում էր Թման
(Թմնիս) վայրը: Ստրաբոնը վերջինիս անու-
նով Կորդուքը կոչում է նաև Ταρονιτις, որ
ասուրա-բաբելական արձանագրությունների
Tumni երկիրն է: Տե՛ս Թման գիւղ:

Կորնայք նահանգ—Դ5—հնագույն ձևն է՝ *Կորտի-
նայք. Մեծ Հայքի 6-րդ նահանգն էր՝ 14707 կմ²
տարածութեամբ: Այս նահանգը Արշակունիսե-
րի ժամանակ Մեծ Հայքի չորս բզեշխութուն-
ներից մեկն էր և կոչվում էր «Կորդուաց
(կամ Կորնից) բզեշխութիւն»:
Կորդուաց բզեշխը համարվում էր՝ «Երկրորդ սահմանա-
կալն յԱսորեստանեայց կողմանէն»:

Կորդրիք Վերին գաւառ—Դ5—Կորճայք նա-
հանգի 2-րդ գավառը՝ 1075 կմ² տարածու-
թեամբ, Արեւելյան Սարուր գետի վերին հո-
սանքում, որտեղ հայտնի է Ալի ամրոցը:

¹ Տե՛ս՝ Н. М а р р, История передвижения яфетиче-
ских народов с юга на север Кавказа, Изв. Акад. наук,
1916, стр. 1392—93; Л. М е л и к с е т - Б е к, Введение в
историю государственных образований Юго-Кавказа,
Тифлис, 1924, стр. 91.

Կորդրիք Միջին գաւառ—Դ5—Կորճալք նահանգի 3-րդ գավառը՝ 1025 կմ² տարածութեամբ։ Արեւելյան Խաբուրի միջին հոսանքի շրջանում։

Կորդրիք Ներքին գաւառ—Դ5—Կորճալք նահանգի 4-րդ գավառը՝ 625 կմ² տարածութեամբ։ Արեւելյան Խաբուրի ստորին հոսանքի շրջանում։

Կորի գավառ—Դ5—Տուրուբերան նահանգի 15-րդ գաւառը, 548 կմ² տարածութեամբ։ Կոչվել է նաև «Կորոյ ձոր», բյուզ. Κορύ, ընդգրկում էր Կորոյ ձոր գետի (այժմ՝ Քյուս-սու գետի) հովիտը՝ Սաչլու լճի շրջանը ներառելով։

Կորոյ ձոր գետ—Դ5—այժմյան Քյուս-սու-գետի գետակը, որը բխում է Սաչլու լճից։

Կոռնէ ամրոց—Դ3—Κόρνη, Corne (Ptol. V, 6, 24), պիտի գտնվեր Եփրատի աջ ափին, Շիրեմոյ գետի (ռուսական քարտեզներում՝ Ширемой) խառնուրդի մոտ։

Կուառս աւան—Դ4—այժմյան Կիրավի գյուղ՝ Մշո դաշտում։

Կուդրաք գեղաքաղաք—Բ6—այժմյան Կաճրիթի գյուղը Կախիթում։

Կուկուսա, տե՛ս Կուկիսոն քաղաք։

Կուղանովիտ գաւառ—Դ5—պետք է հնթադրել, որ հնագույն ձևն է *Կուղիթանովիտ, որի հետ կապվում է Պաղոմեսոսի մոտ այս տեղերում հիշվող Κολλίς վայրը։ Կուղանովիտը Վասպուրականի 6-րդ գավառն է՝ 370 կմ² տարածութեամբ։ զբաղւում էր Կուղան գետակի (այժմ՝ Կելան-գարասի) ձորը։

Կուղան գետ—Դ5—այժմ Կելան-գարասի։

Կոււմայրի ամրոց—Բ5—հետագայում Կյումրի և Գումբրի, այժմ՝ Լենինական քաղաք։

Կուռաքսի որ է Ագուա գետ—Ա5—առաջացել է հուն. Κόραξ ποταμός (Ptol. V, 8, 14), որ թարգմանաբար նշանակում է Ագուա գետ. պիտի լինի այժմյան Բզիրի գետը։

Կ[ու]ռաքս լեռան—Ա4—Κόραξ ποταμός, Corax mons (Ptol. V, 8, 8), այժմ՝ Բզիրի լեռնաշղթա։

Կուտեմուան, տե՛ս Քլիմար (Կուտեմուան) քաղաք։

Կուր գետ—Բ5—Դ8—վրաց. მტკვრის Մտկուարի, անտիկ հեղինակների Cyrus-ը։

Կունի բերդ—Դ5—Դեգիք գավառում, հնթադրաբար գետեզում հնք այժմյան Քարասարի տեղում։

Կսանի գետ—Ա6—այժմ՝ Քսանի գետ։

Կսնիս-խել—(վկայված է աղճատված ձևերով՝ Խառնիս-խել, Կսնիսիս) —Ա6—վրաց. კსნის եვეი, კსნის եვეი Կսնիս խելի, Քսնիս խելի. զբաղւում էր Քսանի գետի միջին հոսանքի ձորահովիտը։ Այս գավառը մտնում էր Վերին

աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմում՝ ունենալով շուրջ 300 կմ² տարածություն։ Քսանի գետի ստորին հոսանքի շրջանը կազմում էր առանձին գավառ Մուխնարի (მუხნარი, მუხნარი) անունով, այժմ՝ Մուխրանի հովիտ։ Բալագորին այս գավառը կոչում է Քսովրիս, որի անունով այժմ էլ գյուղ գոյութիւն ունի։ Այս գավառը «Աշխարհացոյց»-ը չի հիշում և համարվում է Բազալեք գավառի կազմում (տես)։

Կրիախունք գյուղ—Բ5—Կող գավառում, Կուր գետի ակունքների շրջանում։

Կրեքեաց լեռնանցք—Դ5—Կալումերիկ-դաղ լեռան (2250) արեւմտյան լիեջերին գտնվող լեռնանցքը, որտեղով անցնում է Ջուլամերիկից դեպի Նորդուզ (այժմ՝ Մամուրեթյուրեսաթ) տանող ճանապարհը։ Կրեքեաց լեռնանցքը գտնվել է Թովմա Արծրունու (III, ԻԹ, էջ 260) մոտ հիշվող Կրեքեաց գավառում, որ համապատասխանում է ասուրա-բաբելական արձանագրութունների Kurruri երկրին և համապատասխանում է «Պատմութիւն սրբոց Հոփսիմեանց» վարքի «Քերկրացոց գաւառ»-ին (ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի՝ Քերկըր[երե]ացոց գաւառ)։ Կրեքեաց—Կիրքուրի գավառը տեղադրվում է Լեվին-սու գետի հովտում։

Կրիս-խել (մեղ հասել է Կրիզիս աղճատված ձևով), կարող էր լինել [Մա]կ[ու]րիս խել—Բ6—վրացերեն պիտի լիներ მტკვრის եვეი Մտկուարիս-խելի, որ չի վկայված։ Այս գավառը Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմումն էր մտնում և ընդհանուր տարածութունն էր 550 կմ²։ Այս գավառը պիտի լիներ Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք Մցխեթա-Արմազի քաղաքային տերիտորիան։ Քարտեզի վրա ցույց է տված [Մա]կուրիս խել ձևով։

Կրնունիք գաւառ—Դ6—հնագույն ձևն է՝ *Կորաի-նունիք, Վասպուրականի 21-րդ գավառը՝ շուրջ 800 կմ² տարածութեամբ, գտնվում էր Կոտոր գետի ակունքների շրջանում։ Այս գավառի անունը պահպանվել է նախառեղուցիոն շրջանի ռուսական քարտեզներում հիշատակվող Гюрджевик և Курджан գյուղերի անուններում։

2

Հաբանդ գավառ—Դ7—Սլունիքի 8-րդ գավառը՝ 1325 կմ² տարածութեամբ, համապատասխանում է այժմյան Գորիսի շրջանին։

Հաբանդ գաւառ—Բ8—պիտի տարբերել Սյունիքի Հաբանդ և Արցախի Մեւս Հաբանդ գավառներէրց: Այս գավառը հիշատակում է միայն Վարդան պատմիչը: Պիտի գտնվիր Շամախի քաղաքի շրջանում, որտեղ այժմ գտնվում է Մարագի գյուղը, որ հնագույն Ամարաս անունից պիտի առաջ եկած լինի: Այստեղ էր Սաղքաւ կրօնական կենտրոնը, հետագայում՝ Սաղիանու վանք անունով հայտնի: Ըստ այսմ, Հաբանդ գավառը մտնում էր Բագկան երկրամասում:

Հաբանդ Մեւս, տես Մեւս Հաբանդ:

Հաղամակեքտ աւան—Գ5—այժմ Բաշ-կալէ. Արծրունի նախարարական տոհմի ուսանն էր:

Հալիս գետ—Բ1—Գ2—այժմ Ղըզըլ-Բրմալ գետը, որի վերին հոսանքը գտնվում էր Փոքր Հայքում: Խեթական ժամանակաշրջանում կոչվում էր Մարասանտիա:

Հայոց ձոր գետ—Գ5—այժմ կոչվում է՝ ըստ ուսանքին հրատարակած տաճկական քարտեզի՝ Хавасур-Нахрияси—այսպէս էր կոչվում Սոշաք գետի միջին և ստորին հոսանքը:

Հայք ամրոց—Գ5—այժմ Խէք գյուղ Հայոց ձորում: Ամանդութիւնը այս տեղի հետ է կապում հայ ժողովրդի առասպելական նախահայր Հայկի գործունեութիւնը: Խէք գյուղի մոտ գտնվում է Բել-ապր լեռը, որի վրա իբր թե տեղի է ունեցել մենամարտը Հայկի և Բելի միջև: Տես Հայոց ձոր:

Հայոց ձոր երկրամաս—Գ5—այսպէս էր կոչվում Հայոց ձորի հովիտը, որը ընդգրկում էր Երուանդունիք, Արտաշիսեան (կամ Արտաւանեան) և Գուկանք գավառները: Կենտրոնն էր Հայք ամրոցը, որի անունով, ըստ երեւութին, հայերի կողմից կոչվեց ամրոց Հայաստանը Ուրարտուի պետութեան անկումից հետո:

Համարա ամրոց—Գ3—ասուրա-բաբելական արձանագրութիւնների Anmuru, բլուզ. "Ամառ, այժմյան Ամբարջիկ գյուղը:

Համբասի գաւառ—Բ8—այս գավառը ենթադրաբար տեղադրվում է Գարդման-չալ և Կոկիսոն (Գեոք-չալ) գետերի ակունքների շրջանում: Ընդհանուր տարածութիւնը պիտի լիներ մոտավորապէս 700 կմ²:

Հանի գավառ—Գ8—Փայտակարանի Ծ-րդ գավառը, 1620 կմ² տարածութիւն, այժմյան Թալիշում՝ Աստարա և Աղան-ոտ (այժմ՝ Ալանիա-չալ) գետերի միջև:

Հաշտասար լեռան, տես Յաշտասար:

Հաշտեանք գաւառ—Գ4—հնագույն ձեռ պիտի լինի *Յաշտեանք, հուն. 'Ασθιανην, Զորորդ

Հայքի Զ-րդ գավառն էր՝ 3750 կմ² տարածութիւն: Այս գավառը ընդգրկում էր Արածանիի հովտի ալն մասը, որտեղ թափվում էր Գինեկ գետը (այժմ՝ Գինեկ-սու), ներառյալ Հակական Տափրուսի հարավային փեշերին գտնվող Արեմտյան Տիգրիսի արեւելյան ակունքների շրջանը իր հոսակավոր լեռնանցքով: Այս գավառը ուներ կարեւոր ռազմատարածքական նշանակութիւն և մինչև 387 թ. կազմում էր արքունի տան սեփականութիւնը:

Հարնվանք գաւառ—Գ7—արաբական աղբյուրներում Խերխիլյան. Արցախի Ծ-րդ գավառն էր՝ շուրջ 325 կմ² տարածութիւն, գրավում էր Գյոնդալան-չալ գետի հարավային եզրի տարածութիւնը:

Հարք գաւառ—Գ5—բլուզ. Χαρχά, արաբ. Al-Hark, Տաւրուքերան նահանգի Ծ-րդ գավառը՝ 2245 կմ² տարածութիւն. համապատասխանում է այժմյան Բուլանքի շրջանին:

Հացիւն գյուղ—Գ6—այժմյան Հայսուն գյուղը Արտաշում:

Հաւեանք աւան—Գ4—այժմ Ավրան գյուղ Մշո գաշտում:

Հաւեունիք գաւառ—Գ3—Այրարատ նահանգի 4-րդ գավառը, շուրջ 1400 կմ² տարածութիւն, ուներ համանուն Հաւեիկ (*Յաւեիկ կամ Ավեիկ) ավանը և բերդը: Հաւեունիք անունը պիտի կապ ունենա Դիողորոս Միկիլիացու մոտ հիշվող Χαοί ցեղի անվան հետ, որ պիտի նույն «խայ» կամ «հայ» էթնիկական անունը լինի (հմմտ. հայր—հաւ, իբրեւ «նախնիք» և հայ—հայոց—հաւուց): Հայտնի էր Հաւեունի նախարարական տոհմը:

Հացեկ կամ Հացեկաց գիւղ—Գ4—այժմ Հացիկ, Մեսրոպ Մաշտոցի (361—440) ծննդավայրը:

Հեմմաուակք աղգագաւառ—Ա7—տեղադրում ենք ենթադրաբար Դերենդից հյուսիս:

Հեջերի գաւառ—Բ7—անունը պահպանել է այժմ Ուշարի անունով հայտնի երկաթուղային կայարանը: Այս գավառը գրավում էր Շիրվանի տափարակի հիմնական մասը, 4900 կմ² տարածութիւն: Հավանաբար, այս գավառը կոչվել է նաև Դաշա ի Բագկան (տես):

Հերակլայ հրուանդան, տես Հրուանդան Հերակլայ: Հերակլուպալիս աւան—Բ2—'Ηερακλειούπολις, Πη-δαχδογ, տեղադրվում է այժմյան Բուդուշտուն գյուղի տեղը:

Հերապալիս աւան—Գ5—Ծոփք Շահունի գավառում. Ծոփաց աշխարհի հնագույն կենտրոնն է, թերեւս ուրարտական արձանագրու-

թյուններում իբրև բնակավայր հիշվող «Մու-
պանի» վայրն է:

Հերապալիս քաղաք (Մամբուկ, Մաբուկ)—72—
Ասորիքի խոշորագույն կենտրոններից մեկը,
հայտնի իր մեհյանով: Այժմ Մեմբիմ:

Հեր գաւառ—Գ6—Պարսկահայքի 9-րդ գավառը՝
1125 կմ² տարածությամբ, Հէր քաղաքի
(այժմ Խոյ) քաղաքային տերիտորիան պիտի
լիներ: Միջին դարերում Հեր և Զարաւանդ
գավառները կազմում էին մեկ գաւառ՝ Ռոտ-
կաց գաւառ անունով:

Հեր քաղաք—Գ6—այժմ՝ Խոյ. ուրարտական ժա-
մանակաշրջանում այս քաղաքի տեղում պի-
տի գտնվեր Սարգոն Բ-ի արձանագրություն-
ներում հիշված Սիս քաղաքը (հայերեն՝
Սուլիս): Դարեհ Ա-ի Բիսիթունի արձանա-
գրության մեջ հիշվում է էլամական վերսիա-
յում՝ Hujawa, որ Խոյ քաղաքի արարական
անվան՝ Huweja ձևին է մոտենում: Հստ
Մարկիարտի՝ հայերեն «Հեր» և «Խեր» ձևերը
առաջացել են մեզական Hêd կամ Xed ձև-
վից: Հէր քաղաքի դաշտավայրը կոչվում էր
«Խերական դաշտ»:

Հերան կամ Իրան—Բ8—արար. էլ-Իրան և աղճատ-
ված Լիրան: Տե՛ս Բագկան:

Հիսպա աւան—Գ3—Hispa (Tab. Peut.) կայսրանը
Zimara-Melenten (Melitene) ճանապարհի
վրա, այժմյան Սարաջիկ գյուղի տեղում (H.
Адон, Армения в эпоху Юстиниана,
СПб., 1908, стр. 80).

Հոռեբերդ—Գ3—այժմ Խարբերդ, Խարբուլթ քաղաք,
անտիկ Ziata, արար. Hisn Ziad:

Հունարակերտ ամրոց և քաղաք—Բ6—Խունան
կամ Քունանակերտ, վրաց. ხუნანო Խունանի
և მცხეთა-მცხეთე Մակուրիս-ցիլիս. կոչվել է
նաև Եմեցոն Խանցիլիս, որ չի ավանդված:
Խանցիլիս առաջացել է Խան գետի անունից,
որ պահպանել է Սարաբոնը՝ Xávoγ, հավա-
նարար հետագա Քցիա (Խրում), որի գետա-
բերանի մոտ, այժմյան Դզդալայի և «Վոա-
րած կամուրջի» մոտ՝ գտնվում էր հիշյալ ամ-
րոցը: Հունարակերտը գտնվում էր Մեծ Հայ-
քի, Վիրքի և Աղվանքի սահմանների հատ-
ման կետում:

Հունարակերտը եպիսկոպոսանիստ էր,
որի հոգևոր պետը մասնակցել է Դվինի
502 թ. հակաքաղկեդոնական ժողովին:

Հուր, տե՛ս Քաջաց-քաղաք:

Հրազդան գետ—Բ6—այժմ էլ նույն անունով:
ուրարտական արձանագրություններում հի-
շատակվում է Ildaruni ձևով:

Հրաքոտ-Պերոժ գաւառ—Բ7—Փայտակարան նա-
հանգի 1-ին գավառը՝ 3650 կմ² տարածու-
թյամբ գրավում էր այժմյան Միլի գաշտը,
և Փայտակարան քաղաքի քաղաքային տերի-
տորիան պիտի լիներ: Այս գավառը կոչվել է
նաև Ռոաքստակ:

Հրուանդան Հերակլայ—Բ4—այժմ Երեզլի-Բու-
րուն:

Հրուանդան Յասովնի—Բ2—այժմ Յասուն-Բու-
րուն:

2

Ձել[ե]ք գաւառ—Բ6—վրաց. ძელეთი Ձելեթի, կոչ-
վել է նաև Եյշոնոցո Սկուիրեթի (հայերեն
Սակուրեթ, տե՛ս Ասողիկ, III, ԻԸ, այստեղ
գտնվող Սակուրեթ բերդը 986 թ. Սմբատ Բ
Տիեզերակալի ավատն էր): Այս գավառը ընդ-
գրվում էր Սկվիրեթիս-Վերե (այժմ՝ Վերա)
գետի հովիտը, որի գետաբերանում, Թրիլի-
սիի այժմյան տերիտորիայի վրա, Լուրջ մո-
նաստերի տեղում գտնվում էր Ձելեթի ամ-
րոցը, որը Պաղոմեսոսի մոտ (V, 10, 2) հիշ-
վող Ζάλεισσα-ն պիտի լինի: Այս գավառի տե-
րիտորիան 250 կմ² էր:

Ձիքաճանից սար լեռ—Բ6—ըստ երևույթին, այս-
պես էր կոչվում ձիթահանքի համար լավա-
գույն քար արտադրելու պատճառով: Պիտի
լինի Մեծ Մայմեխը (3082):

Ձիւնկերա քաղաք—Գ4—կոչվում էր նաև Պորպես,
այժմ՝ Խարաբա-Բարբաս, Բողլան գետակի
հովտում:

Ձորագետ—Բ6—այժմյան Դերեղը: Այժմ սխալմամբ
Ձորագետ են կոչում Տաշրայ ջուր գետը:

Ձորապահակ (Տաւրոյ բերան) լեռնանցք—Գ4—
բլուզ. Κλεισοδρα Βαλακλειστον, այժմ Բիթլիսի
կամ Ռանվա լեռնանցք, Բաղեշից հյուսիս:
Հայկական Տավրոսի գլխավոր անցքերից մե-
կը, որի անունով, ըստ երևույթին, կոչվել է
մի ամբողջ նահանգ՝ Տաւրուքերան:

Ձոր քնծայից, տե՛ս Անճալի ձոր գաւառ:

Ձորոփոր գաւառ—Բ6—Ձորագետի (այժմ Դերեղ)
խորածորի հովիտը 475 կմ² տարածությամբ,
ընդգրկում էր այժմյան Ալավերդու շրջանի
մեծ մասը: 387 թ. մտնում էր Վրաց աշ-
խարհի կազմում մինչև IX դ.: Ձորափոր գա-
վառը Գուգարաց բեկեղտության 1-ին գավառն

¹ Տե՛ս С. Н. Какабадзе, К истории названия
города Тифлиса, «Исторический сборник», изд. Центрат-
рива Грузии, кн. 2, Тифлис. 1928, стр. 60—67.

էր: Այս գավառը միջին դարերում կոչվում էր Զորագետ, վրաց. ძორაგეთი Զորուկերաի: Զորք գաւառ—Գ7—Սյունիքի 10-րդ գավառը՝ 525 կմ² տարածութեամբ, գրավում էր Ողջի գետի ակունքների շրջանը:

Ղ

Ղազիւ, տե՛ս Ղազիւիկէ:
Ղազիւիկէ, տե՛ս Լազիւիկէ:
Ղեկք ազգագաւառ—Բ7, այժմյան լեզգիների բնակության հիմնական տերիտորիան:

Ճ

Ճակատք գաւառ—Գ5—Ալյուրատ նահանգի 11-րդ գավառն էր՝ շուրջ 825 կմ² տարածութեամբ: Գտնվում էր Վարդամարգ և Ագարակ վտակների հովտում: Կենտրոնն էր Կողք աւանը, հայտնի իր աղահանքերով:
Ճակք—Բ5—Տալքի 4-րդ գավառը, վրաց. ჯაყეთი, չչոցბո Ճակիքի, Ջաղնի, գտնվում էր Բոխս գետի (այժմ՝ Օլթի-չայ) և Ճորոխ գետի եռանկյունում: Այս գավառումն էին գտնվում Մամիկոնյան նախարարական տան կենտրոնները Էրախանի, Տայոց-քար ամրոցները և Իշխանաց գյուղը: Ճակք գավառի տարածութունն էր 1172 կմ²: Հետագայում այս գավառը կոչվում էր Իշխանանիստ ձոր:
Ճահուկ ամրոց—Գ6—այժմ Ջահրի գյուղ:
Ճահուկ ամրոց, տե՛ս Ագարակ (Ճահուկ) ամրոցը:
Ճահուկ գաւառ—Դ5—Կորճեից նահանգի 10-րդ գավառը՝ 2450 կմ² տարածութեամբ, գտնվում էր Ջավ գետի վերին հոսանքում, այժմյան Ջուլամերիի շրջանում: Այստեղ հայտնի էր Ջլմար ամրոցը (այժմ Ջուլամերի):
Ճահուկ գաւառ—Գ6—Ճահուկ (այժմ՝ Ջահրի) և Շահապոն (այժմ՝ Շահրուզ) գետերի հովիտների շրջանը: Սյունիքի 2-րդ գավառը՝ 1130 կմ² տարածութեամբ:
Ճահուկ գետ—Գ6—այժմ՝ Ջահրի-չայ:
Ճանիւ (Խաղտիք)—Բ4—կա և Ճանիկ ձևը, Ճանիւկ (*Ճանիւիկէ), որ գալիս է հուն. Σανυχί-ից, վրաց. ჯანხეთი Ճանքի, այժմ Լազիստան:
Ճիղրք ազգագաւառ—Ա6—հուն. Σελβείοι, լատ. Silvii: Այս ցիղի տերիտորիան գտնվում էր Պիրիթիթիլի-Ալազանի խորածորում (տե՛ս Записки Ин-та востоковед. АН СССР, вып. VII, М.—Л., 1939, стр. 148—149).
Ճորայ պահակ, տե՛ս Զորայ քաղաք:
Ճորոխ գետ, տե՛ս Ակամսիս:
Ճուարշ-ռոտ (Ճուաշ-ռոտ) գաւառ—Գ6—Վասպու-

րականի 20-րդ գավառը՝ 3650 կմ², գրավում էր Ճուարշ-ռոտ (այժմ՝ Աղ-չայ) գետի ընդարձակ հովիտը:
Ճուարշ-ռոտ գետ—Գ6—այժմ՝ Աղ-չայ գետ:

Մ

Մաբուկ կամ Մամբուկ, տե՛ս Հերապալիս քաղաք:
Մազնուպալիս, տե՛ս Եւպատորիա քաղաք:
Մազազ գաւառ—Բ6—Ալյուրատ նահանգի 17-րդ գավառն էր, այժմյան Հրազդանի և Սեանի շրջանների այն մասը, որը պարփակված էր Հրազդան գետի և Գեղամաղան (այժմ՝ Աղմաղան) հրաբխային զանգվածի միջև: Ընդհանուր տարածութունն էր 680 կմ²:
Մազքուքք ազգագաւառ—Բ8—արար. Մասքաթ, հետագայում՝ Մուսկուր, Մուշկուր. այսպես էր կոչվում Չոյա երկրի ծովեզրյա մասը, որ Մազքաթ Արշակունիների թագավորության կենտրոնական երկրամասն էր: Մազքուքքները պատկանում էին սկյութա-սարմատական-իրանական ցեղերի խմբին:
Մազքուքք բնակավայր—Բ8—արար. Մասքաթ, այժմ Մախսուդ-քենդ գյուղը՝ Ազրբեջանական ՍՍՌ Խուզաթի շրջանում:
Մածակ, տե՛ս Կեսարիա Կապադովկիոյ:
Մածակներտ բերդ—Բ5—այժմ Մծեկերտ գյուղ:
Մակու բերդ—Գ6—այժմ էլ նույն անունով՝ Արտազ գավառի կենտրոնն էր:
Մահարձ—գետ—Դ6—այժմ՝ Մարջան-սու:
Մահկերտ-աուն (Մարձին) գաւառ—Դ6—այժմ Ռեվանդուզ, Մեծ Հայքի ամենահարավային ծայրամասը, որի արևելյան սահմանին զրոնդում էր Zintha սահմանամերձ պարսկական ամրոցը: Մահկերտ-աունը կոչվում էր նաև Մարձին և գտնվում էր այժմյան Ռեվանդուզից հյուսիս, ունենալով 2002 կմ² տարածութուն: Մինչև 363 թ. մտնում էր Նոր-Շիրականի բյուզնդյան կազմում:
Մաղխազան աւան—Գ6—այժմ Մահլա գյուղ Հեր (Պոյ) քաղաքի մոտ: Հեր քաղաքի վերակացու—Շահապիս. մաղխազի իրավասության ներքո գտնվող վայր էր, ուստի կոչվում էր Մաղխազան:
Մանազկերտ, տե՛ս Մանաւազկերտ քաղաք:
Մանակերտ ցամաքակղզի, քարտեզի վրա չի նշված, տե՛ս Փառն Մանակերտի:
Մանանդի գաւառ—Դ4—Բարձր Հայքի 5-րդ գավառը: Ուշ շրջանում կոչվել է Լակոյ ձոր ապա Վերին Դեքան, այժմ Տուզլու: Գավառի ընդհանուր տարածութունն է՝ 2775 կմ²: Այս

գավառում հայտնի էր Վժան քաղաքը: Միշին դարերում այս գավառը հայտնի էր իբրև պաղիկյանների կենտրոն:

Մանանադի գետ—Գ4—այժմ Թուզլու-չայ:

Մանաւազակերտ քաղաք—Գ5—հետագայում կոչվում էր Մանազկերտ: Ուրարտական արձանագրություններում հիշվում է Menizaiani ձևով: Բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է՝ Μαντζαίεργς, այժմ՝ Մելագգերդ:

Մանգլեաց Սուրբ Խաչ—Բ6—այսպես էր հայտնի Հայաստանում Մանգլիս ավանը իր հուշակվոր Սուրբ Խաչ տաճարի պատճառով: Այստեղ էր նստում «Մանգլի» տիտղոսը կրող եպիսկոպոսը («Գիրք Թղթոցը» կոչում է «Մանգլեաց»), որը մասնակցել է 506 թ. Վաղարշապատի հակաքաղկեդոնական ժողովին: Մանգլիսը հայերեն Անգլ—Անգղ անվան վրացական ձևն է:

Մանգլեաց փոքր գաւառ—Բ6—վրաց. მანგლისი եვջո Մանգլիսիս-լեվի, Գուգարաց բղձխության 14-րդ գավառը Ալ գետի (Ալգեթի) ձորահովտում, 925 կմ² տարածությամբ: Հավանաբար, 363 թ. հետո, անջատվելով Գուգարքից միացվել է Վրաց աշխարհին:

Մանդա գիւղ—Գ1—բյուզ. Μάνδα կամ Ἀραγῆνα, այժմ՝ Ագրեսոս գյուղը:

Մանդիլ—Ա5—հրկրանուն՝ Μάνραλοι, Manrali (Ptol. V, 9, 4): Թերևս այս անունը պահպանվել է Մարեխիսի գյուղի անվան մեջ: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը այս անունը վերցրել է Պտղոմեոսից, սակայն իրեն համար պարզ չէ, թե իր ժամանակվա որ հրկրամասին է համապատասխանում: Մենք քարտեզի վրա նշում ենք ենթադրաբար:

Մանեաց ուռն գաւառ—Գ6—Այրարատ նահանգի 12-րդ գավառը, գրավում էր Մեծ և Փոքր Մասիս գագաթների հյուսիսային ու արևելյան փեշերը՝ Սուրմալուի դաշտը՝ 2800 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում էր Ուրարտական ժամանակաշրջանի Երիկուաթի կամ Իրկուա երկրին:

Մասիս լեռն, տե՛ս Փոքր Մասիս լեռն:

Մասիոն լեռն—Գ4—հուն. Μάσιος, կամ Ἰζαλα ὄρος=Μάσιον ὄρος, Masius mons (Ptol. V, 17, 2), ասորա-բաբելական աղբյուրների Kaššia-ri լեռները: Ասորիները կոչում էին tūrā de Sala.

Մարակերտ աւան—Գ6—այժմյան Մարաքենդ գյուղը:

Մարիկապաւիս (Շիրակաշատ) աւան—Բ5—այժմ Մավրակ գյուղ: Այսպես է կոչվել Շիրակաշատ ավանն ի պատիվ Մավրիկիոս կալ-

սեր (578—602): Հավանաբար, 591 թվականից հետո Թեոդոսուպոլիս-Կարինից փոխադրվեց այստեղ բյուզանդական ռազմական կենտրոնը, որը հսկում էր Հայաստանին ու Վրաց աշխարհին:

Մարանդ գաւառ—տե՛ս Բաքրան (Մարանդ) գաւառ:

Մարանդ գետ—Գ6—այժմ Զիրիր-չայ:

Մարանդ քաղաք—Գ6—այժմ էլ նույն անունով:

Մարաշ քաղաք, տե՛ս Գերմանիկե (Մարաշ):

Մարաւան աւան—Գ6—ըստ երեւելթին, պիտի փնտրել այժմյան Նորաշենի տեղում:

Մարաց ամուր աշխարհ—այսպես պիտի կոչվեր Նիխրական, Մանկերտ-աուն և Դանն գավառների տերիտորիան 7327 կմ² ընդհանուր տարածությամբ: Քարտեզի վրա չի նշված:

Մարդաստան գաւառ—Գ6—Սերեսոսի մոտ կոչվում է Մարդուցայք, Վասպուրականի 14-րդ գավառն է՝ 1265 կմ² տարածությամբ: Գտնվում էր Մակու քաղաքից դեպի արևմուտք, Վասպուրականի (Կոտուրի) լեռների արևելյան փեշերին:

Մարդաղի գաւառ—Գ4—Տուրուբերան նահանգի 5-րդ գավառը, այժմ՝ Թեքման, շուրջ 2900 կմ² տարածությամբ: Այստեղից՝ Սերմանց (Բյուրակն) լեռան հյուսիս-արևմտյան փեշերից, սկիզբ էր առնում Եգր (այժմ՝ Եգրի-չայ) գետը, որ Երասխ գետի սկիզբն էր: Ըստ երեւելթին՝ Մարդաղի անունը առաջացել է «Մարդ» ցեղի անունից, իսկ «աղի» վերջավորությունը պիտի ծագած լինի ուրարտական alhi «աղի» բառից:

Մարդե բերդ—Գ4—այժմ Մարդին քաղաք:

Մարդուցայք, տե՛ս Մարդաստան գաւառ:

Մարի գաւառ—Գ6—Պարսկահայքի 2-րդ գավառը՝ 1855 կմ² տարածությամբ, այժմ Մերգվիկն՝ Բարանդուզ-չայ հովտում: Այս գավառում էր Շիրական գյուղը (տե՛ս):

Մարի գետ—Գ6—այժմ՝ Բարանդուզ-չայ:

Մարմետ գետ—Գ5—այժմ՝ Կարա-ուռ:

Մարաիրուպաւիս քաղաք, տե՛ս Նփոնետ կամ Նփրկերտ քաղաք:

Մեգալասոս աւան—Բ2—Megalasso(s) (Tab. Peut.)—տեղադրվում է Իսիս գետի ակունքների մոտ:

Մեգաղոս պոտամոս գետ—Բ4—հուն. Μεγάλος ποταμός, այժմ՝ Բյույուք-գերե:

Մեղաց աշխարհ (Մարք)—Դ6—Դ8—ընդարձակ առումով կոչվում էր ամբողջ Ասորպատականը և հին Մարաստանի (Մեդիայի) տերիտորիան:

Մելա գետ—Գ2—Գ3—Ուրարտական արձանագրությունների Melia գետը, անտիկ շրջանի Melas, այժմ Թոխմա-սու:

Մելիտինե քաղաք—Գ3—ասուրա-բաբելական և ուրարտական աղբյուրների Melidu, Melita քաղաքը, հուն. Μελιτηνή, Melitēnae, այժմ էսքի-Մալաթիա: Այս քաղաքը միշտ էլ եղել է խոշոր կենտրոն և այդ նշանակությունը շարունակում էր պահպանել նրանից ոչ հեռու միջին դարերում հիմնված Մալաթիա քաղաքը:

Մեծամար գետ—Բ6—այժմ Սև ջուր, հնում Մեծամոր գետը հոսում էր երկար տեղ Արաքսին զուգընթաց և նրա մեջն էին թափվում Արարատյան դաշտը ուղղող հիմնական գետերը՝ Բասաղը, Հրազդանը, Ագաղը և թերևս նաև Վեդին:

Մեծ Առանք, կամ Մեծ Իրանք գաւառ—Բ7—Արցախ նահանգի 5-րդ գավառը, արարական աղբյուրներում՝ «Մեսրան», միջին դարերում կոչվում էր Խաչեն՝ համանուն ամրոցով: Տեղադրվում է Խաչենագետի վերին հոսանքում և ընդհանուր տարածությունն է շուրջ 550 կմ²:

Մեծ Զաւ (Մեծ Զար) գետ—Դ5—այժմ էլ նույն անունով:

Մեծ Կուենք (Մեծ Կուանք) գաւառ—Բ7—Արցախ նահանգի 4-րդ գավառը, արաբ. «Մեսկվան», վրաց. მეშვესეფლნი Մեծեկեվանի. տեղադրվում է այժմյան Իջևանի շրջանում՝ շուրջ 975 կմ² տարածությամբ: Այս գավառում հայտնի էր Լալ ավանը, որը հիշատակվում է Պողոսեոսը (V, 12, 5) Առև և վրացական աղբյուրները՝ Լալո (այժմ՝ Լալի գյուղ), և Տաղձանք վանքը (այժմ՝ Դեղձնուտ վանքի ավերակներ):

Մեծ Հայք երկիր—սկզբում, ի տարբերություն եփրատից այն կողմը գտնվող Փոքր Հայքի թագավորության, Մեծ Հայք էր կոչվում բուն Հայաստանում առաջացած Հայկական թագավորությունը: Հետագայում, երբ մ. թ. ա. 112 թ. Փոքր Հայքի թագավորությունը վերացվեց, իսկ նրա տերիտորիան միացվեց Պոնտոսի թագավորությանը, Մեծ Հայք անունը մնաց իբրև Արտաշեսյանների (189—1 մ. թ. ա. և խառնակ շրջան 37—62 թթ.) և Արշակունիների (62—387) ժամանակաշրջանների Հայկական կենտրոնացված ստրկատիրական միապետական թագավորության պաշտոնական անունը: Այս ժամանակաշրջանի հունական և հռոմեական աղբյուրներում Մեծ Հայքի թագավորությունը անվանվում է՝ Μεγαλή 'Αρμενία և Armenia Maior, իսկ V—VII

դդ. հայկական աղբյուրներում, որոնք խոսում են Հայոց թագավորության մասին մինչև նրա բաժանումը, միշտ գործ են ածում Մեծ Հայք անունը: Սրանց հետ նույնանիշ է մ. թ. առաջին դարերի պարթևական արձանագրություններում պատահող Vazurg Armenān հորջորջումը¹: 387 թ. հետո, երբ Հայկական թագավորությունը բաժանվեց և Մեծ Հայքը դադարեց գոյություն ունենալ՝ իբրև միաձուլյալ պետություն, այս անվան փոխարեն գործ են ածվում Հայք, Armenia տեղմինները, իսկ եփրատից այն կողմը գտնվող հայկական երկիրը շարունակում էր կոչվել Փոքր Հայք 'Αρμενία Μικρά, Armenia Minor: Սակայն հետագայում ևս տրագիցիայի ուժով երբեմն գործ էր ածվում նաև Մեծ Հայք տեղմինը բուն Հայաստանի իմաստով: Հայկական աղբյուրների այդ հորջորջումը պահպանել են միջնադարյան պատմաբանները արաբերեն և պարսկերեն աղբյուրները՝ Buzurg Armenia ձևով, վրացական ღოღო სომხეთი² Դիդի Սոմխեթի և նույնիսկ ռուսերեն՝ Арменья Великая³:

Մեծ Հայքի տերիտորիան 66 թ. մ. թ. ա. 37 թ. մ. թ. սահմաններում պարունակում է 311206 կմ²: Մ. թ. ա. 37 թ. Հռոմեական կայսրության և Պարթևական թագավորության միջև կապացած դաշնագրի համաձայն, Մեծ Հայքի տերիտորիայից անջատվեց և կցվեց Պարթևական թագավորության տերիտորիային «Միջագետք Հայոց»-ը՝ Տուռ-Արգին (Մալգեք) և Արուստամնի գավառների հետ միասին 27600 կմ² տարածությամբ, որից հետո Մեծ Հայքի տերիտորիան ընդգրկվում էր 283606 կմ²: Այդ սահմաններում Մեծ Հայքի տերիտորիան գոյություն ուներ մինչև 387 թ.: Քարտեզի վրա Մեծ Հայքը ցույց է տրված 37—387 թթ. սահմաններում:

¹ Այսպես՝ Շապուհ Ա-ի որդի Ներսէսը, որը ավագ եղբոր՝ Որմիզդ-Արտաշիի Սասանյան Իրանի դահլիճ բարձրանալուց հետո համարվում էր Հայաստանի թագավոր, Պայկուլիի արձանագրության մեջ կրում է Vazurg Armenān säh, այսինքն՝ «Թագաւոր Հայոց Մեծաց» տիպոսը: Տե՛ս՝ W. B. Henning, A. Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān, Bull. of the Brit. School of Oriental and African Studies, vol. XIV, p. 3, 1952, էջ 517, ծան. 4: Այս տեղեկության համար պարտական եմ Անահիտ Փերի-Խանյանին:

² Քարթլիս Ծխովերա (ქართველთა ცხოვრება), հրատ. ձեռագրերի համեմատությամբ Միմոն Լաուշեշվիլին, հատ. I, Թբիլիսի, 1935, էջ 337:

³ Повесть временных лет, под ред. Б. П. Адріановой-Перетц, М.—Л., 1950, стр. 9.

Մեծ Հայքի տերիտորիալ ճափաղի մասին մանրամասն տեղեկություններ են պահպանվել սկսած մ. թ. ա. 66 թ. դաշնագրից, երբ պաշտոնապես ճանաչվեցին Մեծ Հայքի քաղաքական սահմանները, մինչև մ. թ. 387 թ., երբ այս պետությունն տերիտորիան բաժանվեց Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության (395 թ. Արևելյան Հռոմեական կամ Բյուզանդական կայսրության) միջև Ստրաբոնը (63 թ. մ. թ. ա.—21 թ. մ. թ.), որ համարյա ժամանակակից է մ. թ. ա. 66 թվականի դաշնագրին, ունի այնպիսի ստույգ աղբյուր, ինչպիսին է՝ Պոմպոնի մ. թ. ա. 66—65 թթ. Հայաստանում և Անդրկովկասում կատարված արշավանքի մասնակից Թեոփոնես Միտրիենացու տեղեկությունները։ Ստրաբոնը լավ պատկերացում ունի մ. թ. ա. 66 թ. դաշնագրով վավերացված Մեծ Հայքի պետության սահմանների մասին։ Մեծ Հայքի սահմանները, ըստ Ստրաբոնի, հյուսիսում սկսվում էին արևմտյան ծալրամասում գտնվող Դաստեյրա (Δάστερα) ամրոցից (XII, 3, 38) (տե՛ս Դաստեյրա, Դաստարակ) դեպի արևելք Սկյուդիսես (Σκυδισης) լեռներով (այժմ Սուրբ Գրիգոր կամ Սիպկորդաղ), որոնք Ակիլիսեն (տե՛ս Եկեղեցի գավառ) երկիրը բաժանում էին Փոքր Հայքից (XI, 14, 1)։ Սահմանը այնուհետև շարունակվում էր Պարիադրես (Պոնտական) լեռներով և նրա շարունակությունը կազմող՝ Մոսխիկայի լեռներով (վրաց. Մեսխեթի լեռներ, այժմ՝ Կարչխալի և Անարայի լեռները, XI, 14, 1)։ Այնուհետև Մեծ Հայքը սահմանակից է Իբերիային (Վիրք)՝ Խորանեն (Մոսխիկալի այն մասը, որը մտնում էր Մեծ Հայքի սահմաններում, XI, 11, 18) և Գոգարեն (տե՛ս Գուգարք) երկրամասերով (XI, 14, 5), ներառյալ Կամբիսենի այն մասը, որը մտնում էր Մեծ Հայքի կազմում (XI, 4, 1) և պիտի կոչվեր Կոմիսեն (XI, 14, 4) (նկատի ունի «Վրաց դաշտի» կամ Քվեմո-Քարթլիի գաղտավայրը)։ Կամբիսենի հայկական մասը — Կոմիսենեն, Կուր գետով բաժանվում էր Իբերիայի (Վիրքի) և Ալբանիայի (Աղվանքի) կազմում մտնող այս երկրի մասերից։ Այս սահմանագիծը անցնում էր Կուր գետով, մինչև նրա Կասպից ծովը թափվելը (XI, 3, 2), թողնելով Մեծ Հայքի կազմում Կուր գետի ամբողջ աջափնյա տարածությունը Սակասեն (Տακασηνή, II, 11, 14; XI, 8, 4; XI, 14, 4) (տե՛ս Շակաշեն) և Ուխտիա (Οὐχτια, XI,

14, 14) (տե՛ս Ուտիք Առանձնակ) երկրամասերով։ Կուրի գետաբերանից հարավ ձգվող Կասպից ծովի ափերը, մինչև այն մասը, որտեղ Պարսիստաքսը (այժմ Թալիշի և Գիլանի լեռնաշղթան) մոտենում է ծովափին (մոտավորապես՝ այժմյան Աստարայի մոտ), Կասպիան երկրի (Κασπιανή—Կազբբ, տե՛ս Փայտակարան նահանգ) արևելյան սահմանն էր, իսկ Կասպիան Մեծ Հայքի սահմաններումն էր։ Մի այլ տեղ (XI, 7, 1) Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Կասպից ծովի ափերին ալբաններից (աղվաններից) հետո ապրում են արմենները (հայերը), որ ասել է թե ծովափի այդ մասը մտնում է (գոնե քաղաքականապես) Մեծ Հայքի սահմաններում։ Այժմյան Աստարայի մոտեքից սկսվում էին Մեծ Հայքի հարավային սահմանները։ Լինելով միևնույն ժամանակ Կասպիան երկրի սահմանը, Պարսիստաքս լեռները այս մասում կոչվում էին Կասպից լեռներ (Κασπιων ὄρη), իսկ նրա միջով անցնող լեռնանցքը՝ Կասպից դռներ (Κάσπιαι πύλαι, տե՛ս Կասպիական դռներ)¹, սրանցից հարավ ապրում էին կատիշները (Καδοῦστοι, XI, 7, 1; XI, 13, 3—4)։ Այնուհետև սահմանագիծը անցնում էր Հայկական լեռներով (Ἀρμενίων ὄρη, այժմ Ղարա-դաղ)², որից հարավ գտնվում էր Ատրոպատյան Մարաստանը (Ἀτροπατίαν Μηδίαν, XI, 5, 6) կամ Ատրոպատենեն (Ἀτροπατηνή, XI, 13, 1—3, տե՛ս՝ Ատրպատական)։ Մեծ Հայքին հարավ-արևելքից սահմանակից էր Կապուտան լիճը (Κ[α]παδοτειαν կամ Μακτιανή, XI, 13, 2) և նրա մոտ գտնվող Սիգրիակե (Συγριακή մեզ հասել է Συμβάκη, աղճատված ձևով, XI, 13, 3), հայ. Նոր-Շի[գ]ր սկան, Նոր-Շիրական, (տե՛ս Պարսկահայք նահանգ), սահմանակից լինելով Մատիեն (Ματιηνή, Ματιανή) երկրին (XI, 13, 7; XI, 14, 13)։ Այնուհետև սահմանագիծը անցնում էր դեպի արևմուտք, թողնելով հարավում Ադիարեն (Ἀδιαρηνή, XI, 14—12; XVI, 1, 8; XVI, 1, 19), իսկ հյուսիսում՝ Մեծ

¹ Կային մի քանի «Կասպից դռներ», ուստի այս «Կասպից դռները» հույն և հռոմեական հեղինակները սովորաբար շփոթում են, հատկապես Ռազայի (միջնադարյան Հոռ, Ռեյ քաղաքը) մոտ գտնվող «Կասպից դռների» հետ։
² Ἀρμενίων καὶ Μηδίων ὄρων (II, 1, 17); Ἀρμενίων ὄρεσι (XI, 2, 15).

³ Մարկվարտի ուղղումը Ἀλβανή սխալ է։ Տե՛ս J. Marquart, Eranšahr, S. 109. Συμβάκη-ի ճիշտ ընթերցումը պետք է լինի՝ *Συγριακή.

Հալքի կազմում մանող Կորդվաց երկիրը (Κορδογῆ, XVI, 1, 24—25, տես Կորդուք) և նրա երկրամասերը՝ Տափոնիտիս (Ταβωνίτις, XI, 14, 5, տես Թփան) և «Երեստրիացուց» (Ἐρεστρίαις, XVI, 1, 25, տես Այրարուանք) երկրները: Սահմանագիծը Միջագետքում անցնում էր Միզդոնիայի (Μυζδονία, XI, 142; XVI, 1, 23, տես Արուասաան) և «Միջագետք Հայոց»-ի սահմաններով մինչև Եփրատ, որը Մեծ Հայքը բաժանում էր արևմուտքի կողմից Փոքր Հայքից, Կապադոկիայից և Կոմմագեններից:

Ստրաբոնը տալիս է նաև նշված սահմաններում Մեծ Հայքի տերիտորիայի մակերեսի տարածությունը: «Երկրի մեծությունը, —ասում է նա,— Թեոփանես [Միտրիենացին] դնում է լայնքը՝ հարյուր սքոլոսս, իսկ երկարությունը կրկնակի, դնելով մեկ սքոլոսսը 40 ստադիոնս: Ստրաբոնը այս հաշվմաներին թերահավատություն արել է վերաբերվում. նրա կարծիքով «Սա չափազանցություն արել է ասված: Ավելի մոտ է ճշմարտության երկարությունը դնել ինչ որ ասել է լայնության համար, իսկ լայնությունը նրա կեսը կամ մի քիչ ավելի»: Ստրաբոնը հունական երկարության չափ է և հավասար է 185 մ (ավելի ճիշտ՝ 184, 97 մ), ըստ այսմ մեկ սքոլոսսը տվյալ դեպքում՝ $185 \times 40 = 7400$ մ կամ 74 կմ: Ուրեմն Մեծ Հայքի լայնությունը, այսինքն՝ նրա երկարությունը հյուսիսից հարավ, հավասար է 740,000 մ կամ 740 կմ, իսկ երկարությունը արևմուտքից դեպի արևելք, կրկնակի, այսինքն՝ 1480000 մ կամ 1480 կմ:

Եթե հետևենք Ստրաբոնին, այդ դեպքում երկրի լայնքը պիտի հավասար լինի 50 սքոլոսսին կամ 370 կմ, իսկ երկարությունը 100 սքոլոսս, այսինքն՝ 740 կմ: Երբ մենք չափում ենք քարտեզի վրա, տեսնում ենք, որ Թեոփանես Միտրիենացին ավելի ճիշտ է:

Մեր թվարկության 7 թվականի մոտերքը գրած Պոմպեոս Տրոգոսի «Historiae Philippicae» պատմական երկում (XLII, 2, 8) կարդում ենք, որ «Զի կարելի լուծվածք անցնել այնպիսի մեծ թաղամասերում մասին (ինչպիսին է Հայաստանը), քանի որ նրա սահմանները, Պարթևաստանից հետո, իր մեծությամբ գերազանցում են բոլոր մյուս թաղամասերին սահմաններին, ընդ որում, Հայաստանը Կապադոկիայից մինչև Կասպից ծովը տասնևմեկ հարյուր հազար քալ տարածություն ունի, իսկ լայնքով, նրա երկա-

րությունն է՝ յոթ հարյուր հազար քալ» (XLII, 2, 7—9)¹:

Մեկ քալը համապատասխանում է հունական ծրսւն-ին և հռոմեական passus-ին և հավասար է 1,85 մ: Տվյալ դեպքում գործ է ածվում հռոմեական կայսրության մեջ ընդունված հազար քալը—mille passus, այն է՝ հռոմեական մղոնը, որը հավասար է 1,5 կմ: Ուրեմն՝ Մեծ Հայքի երկարությունը արևմուտքից դեպի արևելք՝ Եփրատ գետից, որ սահմանագիծ էր Կապադոկիայի կողմից, մինչև Կասպից ծովը հավասար էր 1100000 քալի կամ 1100 հռոմեական մղոնի, այսինքն՝ 1650 կմ: Լայնությունը, այսինքն՝ հարավից դեպի հյուսիս ձգվող տարածությունը, հավասար էր 700000 քալի կամ 700 հռոմեական մղոնի, այսինքն՝ 1050 կմ:

Մեր թվարկության I դ. ապրող Պլինիոսը (23—79), անդրադառնալով Մեծ Հայքի սահմաններին, հաղորդում է՝ «Ավփիդիոսի (Aufidius) կարծիքով ամբողջ Հայաստանի տարածությունը 5000000 քալ է, Կլավդիոս կայսրը նրա երկարությունը Դասկուսից մինչև Կասպից ծովի ափը հաշվում է 1300000 քալ, իսկ լայնությունը՝ (այդ թվի) կեսը, Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա»²: Ինչպես տեսնում ենք, Պլինիոսը ավելի կոնկրետ տեղեկություններ է հաղորդում Մեծ Հայքի սահմանների մասին: Այդ սահմանագիծը արևմուտքում անցնում էր Եփրատ գետով, որից դեպի արևմուտք գտնվում էր Դասկուսա վայրը (տես), իսկ արևելքում սահման էր Կասպից ծովը: Հարավից հյուսիս Մեծ Հայքի տերիտորիան տարածվում էր սկսած Տիգրանակերտից (նկատի ունի Տիգրանակերտի քաղաքային տերիտորիան) մինչև Իբերիա (Վիրք): Պլինիոսի այս տեղեկությունը նկատի ունի Մեծ Հայքի նոր սահմանագիծը հարավում մ. թ. 37 թ. հետո, երբ իբրև սահման որոշվեց Տիգրիս գետը, որից հյուսիս սկսվում

¹ Sed quoniam in Armeniam transitum facimus, origo eius paulo altius repetenda est. Neque enim silentio regnum tantum praeteriti fas est, cum fines post Parthiam omnium regnorum magnitudinem seperent, siquidem Armenia a Cappadocia usque mare Caspium undecies centum milia patet, sed in latitudinem milia pasuum septingenta porrigitur. Justin. Epitoma Pomp. Trogi, XLII, 2.

² Universae magnitudinem Aufidius quinquagies centena mill. prodidit. Claudius Caesar longitudinem a Dascusa ad confinium Caspi maris, XIII mill. passuum: Latitudinem dimidium ejus, a Tigranocerta ad Iberiam, Plinius, Nat. hi², VI, 10.

էր Տիգրանակերտ գավառը (ավելի ուշ՝ Նըփ-
ռետ կամ Նփրկերա, տես): Պլինիոսի մոտ
ցույց տված սահմանները ճշտիվ համապա-
տասխանում են Մեծ Հայքի սահմաններին
ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: Եթե Պլինիոսի մոտ
բերված թվականն տվյալները Մեծ Հայքի
տարածություն մասին վերածենք այժմյան
չափերի՝ ստացվում է հետևյալը:

Երկարությունը արևմուտքից դեպի արե-
վելք, այսինքն՝ Դասկուսայից մինչև Կաս-
պից ծով, հավասար էր 1300000 քալը՝ այ-
սինքն 1300 հոռմեական մղոն, որը համա-
պատասխանում է 1950 կիլոմետրին: Լայնու-
թյունը՝ հարավից հյուսիս, այսինքն Տիգրա-
նակերտից մինչև Իբերիա (Վիրք)՝ 650000
քալ կամ 650 հոռմեական մղոն, որ հավա-
սար է 975 կիլոմետրի: Բերված թվերի իս-
կությունը ստուգվում է քարտեզով: Մեծ
Հայքի լայնությունը Դասկուսայից մինչև
Կասպից ծով հավասար է 870 կիլոմետրի,
իսկ Տիգրանակերտ գավառից մինչև Իբերիա
(Վիրք)՝ 550 կիլոմետր:

Ավելի կոնկրետ տվյալներ է տալիս Մեծ
Հայքի սահմանների մասին Պլինիոսից հետո
հանդես եկող հռչակավոր Կղավդիոս Պտղո-
մեոսը: Վերջինս իր «Աշխարհագրական ձեռ-
նորկում», որը հրապարակվել է մ. թ. 150-ա-
կան թթ. (V, 12, 1—9), Ասիայի III քար-
տեզում ցույց է տալիս Մեծ Հայքը 37—
387 թթ. սահմաններում:

Ըստ Պտղոմեոսի (Գիրք 5, գլուխ 12,
§ 1), Մեծ Հայքի սահմանը հյուսիսից կաղ-
մում է Կողքիսի մի մասը (նկատի ունի Ճո-
րոխի ներքին հոսանքին գտնվող Եգր «փոքր
աշխարհը»), ապա Վիրքը և Աղվանքը՝ Կուր
գետով: Արևմուտքից սահմանագիծը անցնում
էր Եփրատ գետով, որը բաժանում էր Մեծ
Հայքը Կապադովկիայից (այսինքն՝ վերջինիս
կազմում մտնող Փոքր Հայքից), ապա Եփ-
րատից հյուսիս-արևելք ձգվող Մոսխական
լեռներով, մինչև Կողքիս: Արևելքից Մեծ
Հայքի սահմանն էր Վրկանից (Կասպից) ծո-
վի մասը՝ Կուր գետի գետաբերանից մինչև
79°45'—43°20' վրա գտնվող կետը (մոտավո-
րապես պիտի համապատասխան լինի այժմյա-
ն Աստարայի վայրին): Այնուհետև սահմա-
նը անցնում էր հիշյալ կետից դեպի արե-
մուտք Կասպիական լեռներով, որոնք բա-
ժանում էին Մեծ Հայքը Մեղիայից: Հարա-
վից Մեծ Հայքը սահմանակից էր Միջագետ-
քին, սկսած Եփրատ գետից, Տավրոս լեռ-
ներով և Տիգրիս գետով: Ապա սահմանա-

գիծը անցնում էր Նիփատես (Նպատ) լեռնե-
րով, բաժանելով Մեծ Հայքը հարավում
գտնվող Ասորեստանից, մինչև Կասպիական
լեռները:

Ինչպես տեսնում ենք, Պտղոմեոսի տե-
ղեկությունները ավելի ևս համընկնում են
«Աշխարհացոյց»-ի տվյալներին: Պտղոմեոսից
հետո Մեծ Հայքի տերիտորիայի մասին նույն
տվյալներն են տալիս V դարում ապրող հայ
պատմիչներ՝ Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բու-
զանդը և Մովսես Խորենացին, որոնք խոսում
են IV դարի Հայաստանի մասին:

Մեծ Հայքը նշված սահմաններում առա-
ջին անգամ պաշտոնապես վավերացվել է մ.
թ. ա. 66 թվականին, Տիգրան Բ-ի և հռոմեա-
կան զորավար Պոմպեոսի միջև կնքված դաշ-
նագրով: Ըստ այդ դաշնագրի, Մեծ Հայքի
պետության տերիտորիան ընդգրկում էր
312.795 կմ² տարածություն: Հետագայում
Մեծ Հայքի տերիտորիան ենթարկվեց մաս-
նակի փոփոխման: Հռոմեական կայսրության
և Պարթևական թագավորության միջև մ. թ.
37 թ. կայացած համաձայնագրի համա-
ձայն Մեծ Հայքից անջատվեց և կցվեց Պար-
թևների պետության «Միջագետք Հայոց»
տերիտորիան (ներառյալ՝ Տուր-Արդին (Մաւ-
դեք) և Արուստան գավառները) 27.600 կմ²
տարածությամբ Մծբին քաղաքով: Այնուհե-
տև Մեծ Հայքի պետության տերիտորիան
ընդգրկում էր 285.195 կմ² տարածություն:
Հետագայում ամեն անգամ, երբ հարց էր
բարձրանում Մեծ Հայքի թագավորության
տերիտորիայի մասին, իբրև պաշտոնական
հիմք հանդիսանում էր 37 թ. համաձայնա-
գիրը: Վերջին անգամ այն պաշտոնապես ըն-
դունվեց 298 թվականի Մծբինի 40-ամյա
դաշնագիրը կնքելու ժամանակ:

III դարի երկրորդ կեսին, Սասանյան Իրանի
հզորության ժամանակաշրջանում, խախտվել
էր 37 թվականի համաձայնագիրը, սակայն,
երբ Սասանյանները պարտվեցին Միջագետ-
քում հռոմեա-հայկական միացյալ ուժերից,
298 թ. Մծբինում կնքված 40-ամյա դաշ-
նագրի համաձայն, նորից ճանաչվեցին պաշ-
տոնապես Մեծ Հայքի թագավորության տե-
րիտորիայի սահմանները ըստ 37 թվականի
համաձայնագրի: Այնուհետև այդ սահմանները
գոյություն ունեին պաշտոնապես մինչև Մեծ
Հայքի տերիտորիայի բաժանումը հռոմեա-
կան կայսրության և Սասանյան Իրանի թա-
գավորության միջև 387 թվականին: Արդեն
Մծբինի 40-ամյա դաշնագրի պաշտոնական

ավարտից հետո 338 թվականին, Մեծ Հայքից անջատվեցին ծալրամասերը՝ Մարաց ամուր աշխարհը (Նիսորական, Մահկերտ-աուն և Դասն գավառներով)՝ 7.327 կմ² տարածությամբ։ Մեծ Հայքի տերիտորիան ավելի փոքրացավ 363 թ. Հովհաննոսի «ամոթալի» դաշնագրից հետո, երբ անջատվեցին Արցախը և Ուտիքը (տե՛ս Աղուանք) և Գուգարքի հյուսիսային գավառները (տե՛ս Վիրք)։ Այդ փոփոխությունները պաշտոնապես ճանաչվեցին 387 թվականի համաձայնագրով։ Մեծ Հայքից այդ ժամանակ արդեն անջատվել էին ծալրամաս նահանգները 103.857 կմ² տարածությամբ, մնացել էր Միջնաշխարհը 174.011 կմ² տարածությամբ։ Նշված տերիտորիան իր ներքին բաժանվեց երկու մասի։ Արևմտյան մասը՝ 39.650 կմ² տարածությամբ հնթարկվեց Հոռմեական (395 թ.՝ Բյուզանդական) կայսրության, հյուսիսային մասը՝ Բարսր Հայքը մինչև 391 թվականը կառավարվում էր հայ Արշակունիների ձեռքով։ Երբ խառնության ներքո, ապա՝ բյուզանդական պաշտոնյաների՝ «կոմես»-ների կողմից։ Հարավային մասը՝ Ծոփաց աշխարհը՝ մնում էր իբրև հինգ նախարարությունների — սատրապությունների միջև բաժանված երկրամաս, մինչև Հուստինիանոս Ա-ի սեփորմները VI դարում։ Արևելյան մասը 134.361 կմ² տարածությամբ, որ Հայաստանի հիմնական մասն էր կազմում, մինչև 428 թվականը կառավարվում էր հայ Արշակունիների կողմից, իսկ այս հարստության վերացումից հետո, կառավարվում էր մարզպանների միջոցով։

Այսպիսով դադարեց գոյություն ունենալ Մեծ Հայքը, նրա հետ նաև այդ տերմինի գործածությունը։ Հետագայում «Մեծ Հայք» անունը գործ էր ածվում հազվագյուտ դեպքում բուն Հայաստանի իմաստով։ Չնայած նրան, որ դադարեց Մեծ Հայքը իբրև քաղաքական հասկացություն, շարունակում էր գոյություն ունենալ Մեծ Հայքը իբրև եթնիկական հասկացություն։ Մինչև առաջին իմպերիալիստական պատերազմի տարիները, Մեծ Հայքի տերիտորիայի վրա շարունակում էր իր գոյությունը հայ ժողովուրդը, որը չընայած սիստեմատիկորեն տարվող հալածանքներին ու կոտորածներին, այնուամենայնիվ գերիշխող ազդություն էր։

Մեծնունիք գավառ—Գ5—Վասպուրականի 22-րդ գավառը՝ 475 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Մարմեա գետի միջին հոսանքի ձորահովիտը։

Մեծրաց լեռն—Բ5—այժմ՝ Մազրա-դաղ (2517)։ Մեծագետ—Բ5—այժմ՝ Չըլդըր գետ։

Մեղգետ—Գ4—հետագայում իմաստավորվել է իբրև Մեղրագետ, այժմ՝ Կարա-սու, Քսենոֆոնի մոտ հիշվում է Τηλεβόας անունով։

Մեղրի աւան—Գ4—հիշվում է դեռևս ասուրա-բաբելական արձանագրություններում Melidu, Melidia (?) անվամբ և շատ անգամ շփոթվում նույնանուն այլ վայրի՝ խոշոր կենտրոն Մելիտինե-Մալաթիայի հետ։ Այժմ Մելիդի գյուղ։ Այս վայրի անունով ամբողջ Տարաւնը—Մշոյ դաշտը կոչվել է Melidu։

Մեղեղուղիս լեռնք—Գ4—Փալանթոքյան-դաղից հարավ գտնվող ջրբաժան լեռնաշղթան։

Մերեքի լեռն—Բ5—այժմ էլ նույն անունով (2372)։

Մեսորոմե աւան—Բ2—Mesoromae (Tab. Peut.). գտնվում էր Իոնի գետի ակունքների շրջանում։

Մեախաւ ամրոց—Գ3—Μέταια, Melita (Ptol. V, 6, 24), Եփրատի աջ ափին, այժմյան Միդիե գյուղը։

Մեւ Գայլ գետ—Գ4—կոչվում էր նաև Կեղի, այժմ՝ Քըղի-սու։

Մեւ Իշայր գաւառ—Գ5—Մոկաց նահանգի 2-րդ գավառը՝ 250 կմ² տարածությամբ, այժմ կոչվում է Խիզան և ընդգրկում է Կեցան գավառի մեծ մասը։

Մեւ Հաբանգ (Սիսական-ի-Ոստան, Սիսական-ի-Կոտակ) գաւառ—Գ7—Արցախի կենտրոնական գավառը, շուրջ 2550 կմ² տարածությամբ, գրավում էր հետագա Դիզակի և Վարանգայի շրջանների տերիտորիան։

571 թ., երբ ամբողջ Արցախը միացվեց Սյունիքին և Մեւ Հաբանգը դարձավ Սյունիաց նախարարության կենտրոն, այս գավառը կոչվում էր նաև Սիսական-ի-Ոստան կամ Սիսական-ի-Կոտակ։ Վերջինս հոմանիշ է Փոքր Սիւնիք անվան։ Ավելի ուշ Մեւ Հաբանգ գավառը կոչվում էր Ամարաս։ Մեւ Հաբանգ գավառի կենտրոնն էր Քթիշ ամրոցը, որը հետագայում հայտնի Տող ավանն էր՝ Դիզակի մելիքների կենտրոնը։ Քթիշի մոտ հիմնվեց Գաիլ վանքը։ Քթիշ ամրոցից դեպի արևմուտք գտնվում էր Գոռոզու բերդը, այժմյան Տուփի գյուղը։ Այս գավառում էր նաև հռչակավոր Ամարասի վանքը։

Միզդոն գետ—Գ4—այժմ՝ Նահր-Չաղ-Չաղ։

Միջա գաւառ—Գ5—Մոկաց նահանգի 5-րդ գավառը՝ շուրջ 250 կմ² տարածությամբ, այժմ՝ Մամուտանք շրջանը, որտեղ այժմ էլ գտնվում է Միջա անունով գյուղը։

Միջա գյուղ—Դ5—այժմ էլ նույն անունով գյուղ՝
Մամառանք շրջանում:

Միջագետք—Դ3—Դ4—Եփրատի և Տիգրիսի միջև
պարտիական երկիրը, հուն. Μεσοποταμία, որը
և ընդունված է բոլոր եվրոպական լեզուներում՝ Mesopotamia:

Միջագետք Ասորեոց—Դ3—Դ4—Միջին Միջագետ-
քի տերիտորիան:

Միջագետք Հայոց—Դ3—Դ4—Վերին Միջագետ-
քի տերիտորիան, մինչև մ. թ. 37 թ. կազ-
մում էր Մեծ Հայքի մասը, ունենալով՝
17.775 կմ² տարածություն: Այս երկրի խո-
շոր քաղաքն էր Ամիդը (այժմ՝ Դիարբեքիր):
Հայտնի էին Բնաբեղ (այժմ Բենաբիլ) և Մար-
դե բերդ (այժմ Մարդին) ամրոցները: Միջա-
գետք Հայոց ընդարձակ իմաստով պիտի ընդ-
գրվեր նաև Տուր-Արգին (Մադգեք) և Արուսա-
տան գավառները Մծբին կենտրոնով և ուներ
27.600 կմ² ընդհանուր տարածություն: Հիշ-
յալ տերիտորիան մ. թ. 37 թ. ընդմիջող
անջատվեց Մեծ Հայքից և հետագայում կրո-
վախնձոր դարձավ Հռոմի և Իրանի միջև:

Միջնաշխարհ—այսպես էր կոչվում Մեծ Հայքի
տերիտորիայի հիմնական մասը, որ ընդգր-
կում էր՝ Այրարատ, Տաք, Սիւնիք, Վասպու-
րական, Մոկք, Տաւրուբերան, Մոփաց կողմն
և Բարձր Հայք նահանգները, 174.011 կմ²
տարածությամբ: 377 թվին, երբ Մեծ Հայքի
ծալրամաս նահանգները՝ Աղձնիքը, Կորնայ-
քը, Պարսկահայքը, Արցախը, Փայտակարա-
նը, Ուտիքը, Գուգարքը անջատվեցին, մնաց
միայն Միջնաշխարհը, որը իր հերթին բաժան-
վեց երկու մասի՝ Հռոմեական կայսրությանն
անցան Բարձր Հայքը և Մոփաց կողմը՝
39.650 կմ² տարածությամբ, մնացյալ մասը
կազմեց Մարգարտական Հայաստանը 134.361
կմ² տարածությամբ:

Մուգուր (Մընճուր) գաւառ—Գ3—բյուզ. Μουσούρον,
այժմ էլ նույն անունով՝ Մընճուր, Բարձր
Հայքի 3-րդ գավառը 2775 կմ² տարածու-
թյամբ:

Մուգուր (Մընճուր) գետ—Գ3—այժմ՝ Մոնղուր-
ուռ:

Մուգուր (Մընճուր) լեռան (3188)—Գ3—այժմ՝
Մոնղուր-դաղ:

Միջերկրական ծով—Դ1—այժմ էլ նույն անունով:
Մծբին քաղաք—Դ4—հուն. Μεδίον, այժմ՝ Նու-
սայրին. Մծբինի քաղաքային տերիտորիան
էր Արուստան երկիրը:

Մոքողանք գաւառ—Դ6—Կորճեից նահանգի 7-րդ
գավառը՝ 875 կմ² տարածությամբ, այժմյան
Սրամաքի շրջակայքում:

Մոկս աւան—Գ5—այժմ՝ Մոկուս գյուղ:

Մոկք առանձնակ, որ է Արքայից գաւառ—Գ5—
Մոկաց նահանգի 6-րդ գավառը Որբ (այժմ՝
Մոկս-սու) գետի հովտում: Մոկաց նախա-
քարական տան կենտրոնական գավառն էր,
ուստի կոչվում էր Արքայից գաւառ և հետա-
գայում հայտնի էր Արքունական երկիր ան-
վանումով: Կենտրոնը պիտի գտնվեր համա-
նուն Մոկս ավանում: Պիտի ենթադրել, որ
այս գավառը «արքունական» է եղել դեռևս
IX—VIII դդ. մ. թ. ա., երբ այն Խուրեշկիա
փոքրիկ թագավորության կենտրոնն էր:

Մոկք նահանգ—Գ5—Դ5—Մեծ Հայքի 5-րդ նա-
հանգը, իր տարածությամբ շուրջ 2962 կմ²,
բոլոր նահանգների փոքրագույնն էր և Մո-
կաց նախարարական տոհմի ժառանգական
սեփականությունն էր: Կոչվում էր Մոկաց
աշխարհ: Լատ. Moxoene, բյուզ. Μώξ, ասոր.
Bēt Moksaijē:

Մովկան դաշտ—Գ8—այժմ՝ Մուղան դաշտ:

Մուխանք գաւառ—Գ7—Գարգար գետից հարավ,
որոշվում է Մուխուր-ովսի վայրով: Մու-
խանք գավառը Արցախի 7-րդ գավառն էր՝
շուրջ 1250 կմ² տարածությամբ:

Մո՛ծլ քաղաք—Դ5—արաբ. Մոսուլ, այժմ՝ Էսկի-
Մոսուլ:

Մուշ քաղաք—Գ4—այժմ էլ նույն անունով քա-
ղաք Մշո դաշտում: Միջին դարերում Մուշը
Տարան (Տարոն) գավառի կենտրոնն էր:

Մուրցումար կամ Մուրց գետ—Գ4—այժմ՝ Հա-
սան-Ղալա-սու:

Մրեմ աւան—Բ5—Տեկորի գետաբերանի մոտ, իր
IV դ. հռչակվոր տաճարով:

Մրիա—Բ4—վրաց. მეგრეთა Մերեթի, Եգր աշխար-
հի երեք գավառներից մեկը Մաճախելիս-
ծղալի գետակի ձորում, որը հոսում է Մերե-
թի սարից: Մրիա գավառի տարածությունն
էր 476 կմ²: Ըստ երևույթին՝ Պլինիոսի մոտ
հիշվող Ampreutae-ն է:

Մրուղ—Բ4—բյուզ. Μουρούλη, վրաց. მურღული
Մուրղուլի, Մուրղուլ-սու գետակի ձորում: Եգր
աշխարհի երեք գավառներից մեկը: Մրուղ գա-
վառի տարածությունն էր 550 կմ²:

Մրուղ գետ—Բ4—այժմ Մուրղուլ-սու գետ:

[Մա]Կ[ու]րիս-խել գաւառ—տե՛ս Կրիս-խել:

Մցխիթայ քաղաք—Գ9—վրաց. მცხეთა Մցխե-
թայ, Վրաց աշխարհի հնագույն մայրաքա-
ղաքը, որ հիշատակում է դեռևս Պաղո-
մեսը՝ Μητσέτης, Mescheta (Ptol. V, 10, 2),
այժմ փոքրիկ քաղաք, հռչակված իր հնու-
թյուններով: Վերջին 25 տարվա ընթացքում
տեղի ունեցած Մցխեթա-Արմազիի պեղում-

ները հնարավորություն տվեցին պարզելու վրաց աշխարհի վաղեմի մայրաքաղաքի ներքին կյանքը և ստրկատիրական ժամանակաշրջանի վրացական քաղաքի կառուցվածքը ու քաղաքի դերը երկրի տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական կյանքում: Տե՛ս Мцхета. Итоги археологических исследований. I, Тбилиси, 1958.

Յ

*Յաշաաաք լեռն (2939)—Գ7—այժմ՝ Հաշաաաք:

*Յաշաեանք գաւառ, տե՛ս Հաշաեանք գաւառ:

Յաշաիշաա աւան, տե՛ս Աշաիշաա աւան:

Յասովնի հրուանդան, տե՛ս Հրուանդան Յասովնի:

Յոն գետ, տե՛ս Վոն գետ:

Յուլիոպոլիս ամրոց—Գ3—Ἰουλιόπολις, Iulio polis (Ptol., V, 6, 25), գտնվում էր Եփրատի աջ ափին, Բարսալայից հյուսիս, այժմյան Տաբատ գյուղի մոտ:

Ն

Նախնաւան գաւառ—Գ8—Նախնաւան քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, Վասպուրականի 34-րդ գավառը՝ 1220 կմ² տարածութեամբ, այժմյան Նախիջևանի շրջանը:

Նախնաւան քաղաք—Գ6—Ναξουάνα, Naxuana (Ptol., V, 12, 5), արաբ. Našava, այժմյան Նախիջևան քաղաքը:

Նախնաւան քաղաք—Դ6—այժմ՝ Նախիջևան-թեփե, Ուրմիա քաղաքից դեպի հյուսիս-արևելք՝ Կապուտան լճի ափին: Հիշատակում է Սեբեոսը:

Նախնամաաեանք ազգագաւառ—Ա6—այսպէս պիտի կոչվեն այժմյան չեչենների նախորդները, որոնց ինքնանունն է Նախնուո, Պողոմեոսի մոտ (V, 8, 12) հիշվում են Նախնաաեո (պիտի ուղղել՝ Նախնաաեո): Պիտի տեղադրել Աստա և Արզուն գետերի միջև:

Նախորդան քաղաք—Գ7—պիտի գտնվեր Երասխ գետի ձախ ափին Խուզափեոնի կամուրջի մոտ: Այս կամուրջի վրայով ճանապարհը տանում էր լեռնային դժվարին տեղանքով (Համադալան Ղազվինին կոչում է Arminijan), իջնում՝ դեպի Ահար քաղաք, այնտեղից դեպի Թավրիզ և Արդաբիլ:

Նեխ-Մասիք լեռն—Գ5—այժմ՝ Սիփան կամ Սուփան (4434), Մասիսից հետո Հայկական լեռնաշխարհի բարձրագույն գագաթը, որի հրաբխային զանգվածը փոխած է Վանա լճի հյուսիսային ափին:

Նեոկեսարիա (Կարենյա) քաղաք—Բ2—այժմ՝ Նիկաար քաղաք:

Նիգ գաւառ կամ Նիգատուն գաւառ—Բ6—Այրարատ նահանգի 15-րդ գավառը, համապատասխանում է այժմյան Ապարանի շրջանի տերիտորիային շուրջ 1000 կմ²: Նիգ գավառը Գեքունի նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր. կենտրոնն էր Գաւաղ ավանը (այժմ Ապարան գյուղ):

Նիգատուն գիւղ—Բ6—այժմ Ղալաշուխ կամ Ղալաշա գյուղ, որ նորից վերանվանվել է Նիգատուն Մատենադարանի գրչադրի հիման վրա. տե՛ս Մատենադարան, ժողովածու, № 2180, ԹՂ—1641 թ., գրիչ Սահակ. կարդում ենք՝ «Նիգատունն Ղալաշուղ ասի»:

Նիգալ—Բ4—վրաց. ნიგალი, ხევია ნიგალისა Նիգալի, სხელი ნიგალია, հետագայում՝ Լոջանո կիգանի, այժմ՝ Արզվին քաղաքի շրջանը: Նիգալը Նգր աշխարհի երեք գավառներից մեկն էր: Նիգալ գավառի տարածությունն էր 950 կմ²:

Նիխորական գաւառ—Դ5—Դ6—պիտի գտնվեր Կոն-ի-Նիհորական լեռների արևմտյան փեշերին, Կորճալքի սահմաններից հարավ և Մանկիրտ-տունից հյուսիս. տեղադրվում է Շեմզինան-սու գետի հովտում և ընդգրկում էր 4250 կմ² տարածություն: Նիխորականը մտնում էր Նոր-Շիրական բոլշխության կադմում, սակայն 363 թ. հետո անջատվեց Մեծ Հայքից և միացվեց պարսկական Հեղայար (Աղիարեն) նահանգին:

Նիկոպոլիս աւան—Դ2—այժմ՝ Իսլահիե ավան: Նիկոպոլիս քաղաք—Բ3—այժմ Բուրգ (Պյուրկ): Նիկորիա քաղաք, տե՛ս Քալկիս:

Նինուէ ավերակ քաղաք—Դ5—այժմ՝ Նինվա-խարաբե: Ասորեստանի հռչակավոր մայրաքաղաքը, որի ավերակները հայտնի էին բոլոր ժամանակները, այդ քաղաքի ավերումից հետո 612 թ. մ. թ. ա.:

Նոստե գետ—Բ5—այժմ՝ Անարիս-ծղալի գետ:

Նոսախ-քալի լեռն (2506)—Բ5—այժմ՝ Չանչախի գագաթ, որտեղից հոսում է Նոստե կամ Անարիս-ծղալի գետը:

Նուարակ գյուղ—Գ6—այժմ՝ Նիսսակ գյուղ, Մարգարանական Հայաստանի սահմանամերձ գյուղը:

Նպատական կամ Նպատ լեռն (2832)—Գ5—հուն. Νιφάτης, լատ. Niphates, այժմ՝ Թափա-Շեյդ: Նպատ լեռան հյուսիս-արևելյան ստորոտին, Արածանի գետի ձախ ափին գտնվում էր Բագաւան ավանը իր հռչակավոր Սուրբ Հովհաննեսի գմբեթավոր բազիլիկով:

լիկ տաճարով: Անտիկ հեղինակների Νεφάτης
ῥπος (Ptol. V, 12, 1) լեռնապարը պիտի
լինի այժմյան Զելու լեռները Զուլամերկի
շրջանում:

Նփոնտ կամ Նփրկերա (Տիգրանակերա) գաւառ—
Գ4—համանուն քաղաքի (հնում Տիգրա-
նակերա) քաղաքային տերիտորիան, Աղձ-
նյաց բդեշխության 2-րդ գավառը՝ 5395 կմ²
տարածությամբ: Տե՛ս Տիգրանակերա գա-
ւառ:

Նփոնտ քաղաք, տե՛ս Նփրկերա (Տիգրանակերա)
քաղաք:

Նփրկերա (Տիգրանակերա կամ Մարտիրոսավիս)
քաղաք—Գ4—Միշին դարերում կոչվում էր
Մարտիրոսավիս, Մարտիրոսաց քաղաք,
Նփոնտ, Մայփերկատ, Մայափարիկին, Մու-
ֆարդին և այժմ Փարկին կամ Սիլվան:
Շուրջ 77 թ. մ. թ. ա.: Տիգրան Մեծի կող-
մից հիմնված քաղաք, որը տարբեր անուն-
ներով գոյություն ունի մինչև հիմա: Տե՛ս
Տիգրանակերա:

Շ

Շակաշեն գաւառ—Բ6—Բ7—հուն. Σακασηνή,
լատ. Sacasene, Ուտիք նահանգի 7-րդ գա-
վառը, որն ընդգրկում էր 2900 կմ² Զակամ
(Զեգամ) գետից մինչև Կուրակ (Քյուրակ-
չայ) գետը, փակած Կուր գետի հովտի աշա-
կողմյան մասում:

Շահապաւնք կամ Շահապաւնս ամրոց—Գ6—այժմ
Շահբուզ շրջանային կենտրոն: Այժմ շրջանը,
հավանաբար 387 թ. հետո, մինչև վերջերս,
կոչվում էր Շահապաւնիք:

Շաղագոմք—Բ4—Բարձր Հայքի 8-րդ գավառը,
գտնվում էր Սարգամս գետի վերին հոսան-
քում—այժմյան Օվաճըխ վիճակը: Ըստ հրե-
վույթին, հնագույն անունն է եղել *Շ ա ա ա-
լ ա գ ո մ-ը, որից առաջացել են Շաղագոմք և
Շաղագոմք ձևերը: Շաղագոմք գավառի տա-
րածությունն էր 500 կմ²:

Շամախի քաղաք—Բ8—հայտնի է VI դ. և գրա-
նվում էր Հին Շամախիի տեղում:

Շամբ Կոզովաի—Գ6—այժմ՝ Շեխուլի-գյուլ՝ Հին-
Բայազետից հյուսիս:

Շամբ Կարմոյ—Գ4—Կարին քաղաքից հյուսիս՝
Նփրատ գետի ակունքներից հարավ գտնվող
շամբուտները:

Շամուշատ (Սամոսատ) քաղաք—Դ3—Σαμόσατα,
Samosata (Ptol. V, 14, 8)—Կոմադենե թա-
գավորության կենտրոնը, այժմ Սուլեյաատ,
ասուրա-բարեկական արձանագրություննե-

րում կոչվում է Kummaha և անտիկ շրջա-
նում պիտի կոչվեր Commagene, որի անու-
նով կոչվել է ամբողջ երկիրը: Շամուշատ
անունն այս քաղաքը ստացել է ի պատիվ
Շամես Ա. Թագավորի (Σάμος I 240 թ. մո-
տերքը), Երուանդունի դինաստիայից:

Շանթային լեռներ—բառացի թարգմանություն է
Պողոմեսոսի մոտ (V, 8, 9) հիշվող Κεραυνίων
ὄρος անվան, որ տրվում էր Դյխավոր Կով-
կասյան լեռնաշղթայի այն մասին, որը հյու-
սիսից եղերում էր Աղվանքը և «Աշխարհա-
ցոյց»-ը կոչում է «Կապ-կոն լեռներ»։ Շան-
թային լեռինք քարտեզի վրա չի նշված,
տե՛ս Կապ-կոն լեռներ:

Շանճան երկիր—Դ8—տեղադրվում է այժմյան,
Զենջանի շրջակայքում:

Շանճան քաղաք—Դ8—այժմ՝ Զենջան քաղաք:

Շապորան գետ—Բ8—այժմ՝ Շաբրան-չայ:

Շապորան քաղաք—Բ8—այժմ՝ Շաբրան գյուղ՝
Շաբրան-չայ գետի աջ ափին:

Շատալագոմ գաւառ, տե՛ս Շաղագոմ գաւառ:

Շառերիզ ամրոց—Բ5—հիշվում է միայն վրաց
աղբյուրներում Ձაბჯვრდო Շառերիզի, այժմ՝
Փոթթա գյուղ: Տե՛ս Н. Марр, Георгий
Мерчул, житие св. Григория Хандзтий-
ского, грузинский текст и перевод, СПб.,
1911:

Շարուր դաշտ—Դ6—Այրարատ նահանգի 20-րդ
գավառը՝ շուրջ 450 կմ² տարածությամբ,
համապատասխանում էր նախկին Երևանի
խանության Շարուր մահալին, իսկ այժմ՝
Նորաշենի շրջանին, Արփանեալ (այժմ Ար-
փա) գետի ստորին հոսանքում:

Շաւշեք—Բ5—վրաց. შავშეთი Շաւշեքի գավառը և
բնակիչները՝ შავშენი Շաւշնի—Շաւշք. Գուգա-
րաց բդեշխության 10-րդ գավառը. 338 թ. հետո
անջատվելով Գուգարքից մտավ Վրաց աշ-
խարհի կազմում: Գրավում էր Շավշուրի (ալ-
ժամ՝ Իմերեթի) գետի վերին հոսանքը: Շաւ-
շեթ գավառի տարածությունն էր՝ 1045 կմ²:

Շաւշուրի գետ—Բ5—այժմ՝ Իմերեթի գետ:

Շաքե գավառ—Բ7—այժմյան Նուխիի շրջան՝
870 կմ² ընդհանուր տարածությամբ:

Շաքե քաղաք—Բ7—վրաց մատենագրության մեջ
հայտնի է Եղեծոցո Նուխպատո անունով,
այժմ Նուխի քաղաք:

Շիթիթմա, տե՛ս Քաղիթթ որ է Շիթիթմա գետ:
Շիղաք ազգագրական—Բ6—այժմյան Շիղա
գյուղի շրջակայքը Հախնուլս Կախեթում
(Գաղմա Կախեթի):

Շիրակ գաւառ—Բ5—Այրարատ նահանգի 8-րդ
գավառն էր, հուն. Σιρακηνή, գրավում էր

Ախուրյան գետի միջին և ստորին հոսանքի հովիտը: Տարածությունն էր 3730 կմ²: Երբեք անունը առաջացել է Հյուսիսային Կովկասից այստեղ բնակություն հաստատած Երբեք կամ Սիրակ (Σιρακοί) ցեղից: Նրանցից առաջ, ըստ ուրարտական արձանագրությունների վկայության, այս տեղիտորիան կոչվել է Eriahi. այսպես էր կոչվում ինչ որ սկյութական ծագում ունեցող ցեղից: Երբեքի ցեղի անունից է առաջացել Արաքս, Արախս կամ Էրախս, Երախս (վրաց. ორხსი, ორხსი) գետի անունը: Երբեքը Կամարական նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր:

Երբեքի գյուղ—Դ6—հիշում է Թեոփիլակտոս Սիմոկատտան (5, 8, 9)՝ Σιραχωνών χωρίον հավանաբար, այժմյան Երեքքենգի գյուղն է: Երբեքաշատ անուն, տե՛ս Մավրիկապոլիս:

Երբեքաշատ (Երեքաշատ) անուն—Բ5—այժմ Բաշ-Շորադյալ գյուղ: Երեքաշատ անունը պիտի առաջ եկած լինի Երեքաշատ անունից, որ Երեքաշատի լեռների տոհմական անունն է և ինչպես ենթադրում են (Գ. Ա. Ղափանցյան), կապ ունի ուրարտական Rusa անվան հետ:

Շնառն քաղաք—Դ6—այժմ՝ մուշուկ քաղաք:

Շնգար (Սենգարոս) լեռան—Դ4—այժմ՝ Սինգար կամ Շելմիրա (1457) գագաթը:

Շնգար (Սինգարա) քաղաք—Դ4—հուն. Σίγγαρα այժմ՝ Բելեդ-Սինգար քաղաքը:

Շուկառաք (Արգան) քաղաք—Դ4—Արգան քաղաքի ստորերին անունն է, որ նշանակում է «մեծ շուկա», «գլխավոր շուկա». այժմ՝ Խարդան կամ Զոխ ավան:

Շուք գավառ—Բ6—«Աշխարհացույց»-ում մեզ հասել է աղճատված ձևով՝ Շալք, Ղևոնդի մոտ հիշվում է Շուք ձևով, վրաց. სუჯეთი Սուլեթի, որից՝ სუჯეთი, სოჯეთი Սուլեթի, Սոջ-նի ցեղանունը: Այս գավառը տեղադրվում է Իորի գետի հովտում՝ Նինո-Մսինդա գյուղից դեպի արևելք, ընդգրկելով շուրջ 425 կմ² տարածություն:

Շրուան ազգագրաբան—Բ8—այսպես էր կոչվում Շաբրան-չալ և Գիլգիլ-չալի միջև գտնվող երկրամասը (մոտավորապես 1550 կմ² տարածություն): VI դ. հայանի էր իբրև առանձին ֆեոդալական իշխանություն, որի կառավարիչը կրում էր «Շարվանշան» տիտղոսը: Այս իշխանությունը պիտի առաջ գար Մազք-թաց քաղաքի տարածության վերացումից հետո մոտավորապես 510 թ.: Հետագայում՝ XI դ. Երբեքը լայնանում է ի հաշիվ Աղվանքի արևելյան մասերի և մայրաքաղաքը դառ-

նում է Շամախին, որից հետո Երբեքը հասկացողությունը ընդգրկում է Երբեք-չանքի պետության ամբողջ տեղիտորիան: Շրուան քաղաք—Բ8—այժմ՝ Շարվան գյուղ, Շաբրանի մոտերքը: Այս քաղաքը Շարվանի ֆեոդալական իշխանության կենտրոնն էր:

Ո

Ողական ամրոց—Դ4—Ստրաբոնի (XI, 14, 6) մոտ Օլաոն, որ աղավաղումն է ուղիղ՝ Օլա-լալոն ձևի: Մամիկոնյան տան կենտրոնն էր Տարան գավառում, այժմ Ախկան գյուղ: Ոսկեանց լեռ—Բ4—այս լեռան հարավ-արևմտյան փեշերին էին գտնվում Երբեք գետի ակունքները՝ Մաղկի գյուղի մոտ, որը գտնվում էր Մաղկալեռ լեռների ստորոտում: Հստ երեվելում, Երբեք գետի ակունքների շրջանը ևս կոչվել է Ոսկիք: «Ոսկեանց» ձևը կարող է առաջացած լինի ուրարտերեն uskiani տեղանունից, որ սովորաբար տեղադրվում է գետերի ակունքների շրջանում:

Ոսկարա գիւղ—Դ2—Osdara, այժմյան Արսլան-գաշ գյուղը:

Ոսկիոդայ անուն—Դ6—հիշատակվում է Մովսես Խորենացու կողմից (I, 4) իբրև Գողթան գավառի դաստակերտներից մեկը: Ոսկիոդայ-ն տեղադրելու համար հարկավոր է հիշել, որ հայերենի ղոկերեն բարբառում Ագուլիսի ձորը կոչվում է «Ասկաղուր», որ նշանակում է «Ոսկե ձոր». մենք կարծում ենք, որ այժմյան «Ագուլիս» անունը պիտի առաջացած լինի Oskiola-ից, ուստի այս վայրը տեղադրվում ենք այժմյան Ագուլիսի տեղում:

Ոսկիք տեղ—Դ5—Մաղկանց լեռների հյուսիսային փեշերին, որտեղից բխում է Արածանի գետակը, որը կոչվել է «Ոսկեանց» գետ. (նախառնությունը շրջանի ուսանական քարտեղների վրա Усканы):

Ոստան Հայոց գավառ—Բ6—Դ6—Այրարատ նահանգի 19-րդ գավառն էր՝ 750 կմ² տարածություն: Այս գավառը այսպես էր կոչվում իբրև Մեծ Հայքի մայրաքաղաք Արաշատի քաղաքային տեղիտորիա. հետագայում, երբ Մեծ Հայքը այլևս չկար և մարզպանական Հայաստանի մայրաքաղաքն էր Դվինը, այս գավառը սկսեց կոչվել Ոստան Դվինոյ: Այս գավառն Արտաշիսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքի քաղաքական տնտեսական ու մշակութային կենտրոնն էր:

Ուտան [Վրաց] գաւառ—Բ6—վրացերեն, հաժա-
նաբար, պիտի կոչվեր *საბოსტანო *Սաբոս-
տանո: Պիտի ենթադրել, որ 363 թ. հետո,
երբ պարսիկներն ամրացրին իրենց քաղա-
քական դիրքերը Վրաստանի այս մասում,
և երբ դեռ Տփղիսը աննշան վայր էր, Ռուս-
թավի բնակավայրը իր ձմեռային արոտա-
վայրերով դառնում է Սասանյան բանակի
կենտրոն, որտեղից նրանք հսկում էին ուղ-
մավերական ճանապարհին և Ալանաց գոտնը
(Դարիալի կիրճը): Այս գավառը Ռուսթաւի
քաղաքային տերիտորիան էր: Տե՛ս Ուտան
քաղաք (Ռուսթաւ):

Ուտան ի մարզպան գաւառ—Բ7—այսպես էր
կոչվում Աղվանքի մայրաքաղաք Կապադակի
քաղաքային տերիտորիան 387 թ. հետո,
երբ այս վայրը դարձավ Սասանյան փոխ-
արքայի նստոցը, իսկ Փայտակարան քաղա-
քում շարունակում էին թագավորել Աղ-
վանքի Արշակունի թագավորները: Ուտան ի
մարզպան գավառի ընդհանուր տարածու-
թյունն էր մոտավորապես 1550 կմ²:

Ուտան քաղաք (Ռուսթաւ)—Բ6—վրաց. ბოსტან
ქალაქი Բոստան-քալաքի, կոչվել է նաև
Ռուսթաւի («Գիրք թղթոց»-ում և Ուխ-
տանեսի մոտ՝ Ուսթաւի, Ռուզթաւի), որի
հոգևոր պետը կրում էր Ռուսթաւելի տիտ-
ղոսը: Ռուսթավի եպիսկոպոսը մասնակցել է
Վաղարշապատի 506 թ. հակաքաղկեդոնա-
կան ժողովին: Հիշյալ վայրը այժմ խոշոր
արդյունաբերական կենտրոն Ռուսթավի քա-
ղաքն է:

Որբ գետ—Դ5—այժմ Մոկս-սու:

Որդոք գյուղ—Դ5—Հայոց ձորի կամ Երուանդու-
նիք գավառի և Բուն Մարգաստան գավառի
սահմանում գտնվող գյուղը, այժմ՝ Օրաուք:

Որկովի գիւղ—Դ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղ
Հայկական Պարի հյուսիսային փեշերին:
Չպետք է շփոթել Արագածոտն գավառի
Օրկովի գյուղի հետ:

Որմի քաղաք—Դ6—այժմ՝ Ուրմիա (վերանվան-
ված է՝ Ռեզայէ), Կապուտան (Ուրմիա) լճից
ոչ հեռու:

Որմիգդ-Պերոթ գաւառ—Դ7—Փայտակարանի 8-րդ
գավառը՝ շուրջ 1100 կմ² տարածությամբ:
Արարական աղբյուրներում պահպանվել է
Սրմ ձևով, այժմյան Յաֆթ մահալն է:

Որոմանգոն գետ—Դ2—այժմ՝ Հուրման-գեղեսի
վտակը:

Որոմանգոն լեռն—Դ2—Անտիտավրոսի կենտրո-
նական մասը, որտեղից բխում է Որոման-
դոն գետը:

Որոմաեւ գետ—Ե2—այժմ էլ նույն անունով:

Որոտան գետ—Դ7—այժմ էլ նույն անունով:

Որսիրանք գաւառ—Դ6—Կորճեից Նահանգի 8-րդ
գավառը՝ 1250 կմ² տարածությամբ, գրա-
վում էր այժմյան Գավառ նահիեն՝ Գավառ-
սու կամ Նեհիլ-չայ հովիտը:

Ուարդանեւ գետ—Ա5—«Աշխարհացոյց»-ում սխալ
ընթերցմամբ՝ Վալդանիս, վերցրած է Պողո-
սեպոսից (V, 8, 2)—Օսարձանչ, Vardanae,
որ այժմյան Կուբան գետի անունն է:

Ուղեոյ բերդ (Օլեոբերդ) ամրոց—Բ2—Oleober-
da (Tab. Peut.), Գալլ գետի աջ ափին,
Շարին-Կարա-հիսարից հարավ:

Ուղեոյ գեւղ—Դ6—պիտի փնտրել այժմ Իլան-
դարասի կոչվող վտակի հովտում գտնվող
Իլան-գարա գյուղի տեղում: Այս փոքրիկ հո-
վիտը պիտի կոչվեր Ուղեոյ գաւառ: Ղեռնդ
պատմիչը, խոսելով 703 թ. Վարդանակերտի
ճակատամարտի մասին, ասում է, որ հայ-
կական զորքը շարժվելով դեպի Այրարատ,
«ընդ եզր գետոյն Երասխալ՝ անցանէին ընդ
սահմանս Ուղայոյ և հասանէին ի մեծ աւանն
Ակոռի»:

Ուշարմա քաղաք—Բ6—այժմ էլ նույն անունով
գյուղ:

Ուռնա (եղեսիա) քաղաք—Է3—Ասորիքի՝ Օսրոյե-
նե թագավորության մայրաքաղաքը՝ հուն.
Ἐδεσσα, արաբ. ar-Ruhai. Մինչև 1141 թ.
այս քաղաքումն էր գտնվում քրիստոնեա-
կան աշխարհի մեծագույն սրբությունը՝ «ան-
ձեռագործ գաստարակը»:

Ուտի Առանձնակ (Ուա-ռուսակ) գաւառ—Բ7—
Ուտիք նահանգի 8-րդ գավառը՝ 2800 կմ²
տարածությամբ: Այստեղ էր ապրում սկզբնա-
կան շրջանում ուտիացի ցեղը, որի կենտրոնը
Պարտաւ քաղաքն էր (այժմ Բարդա), և որը
ուտիերեն լեզվով էր խոսում (արաբա-
կան աղբյուրները կոչում են «առանքերեն»):
Այս գավառը հիշվում է անտիկ հեղի-
նակների մոտ՝ Ջոդոն, Otenae: Այս գավառի
անունով էլ կոչվեց ամբողջ նահանգը Ուտիք:
Ուտի Առանձնակ գավառում, բացի Պարտա-
վից, միջին դարերում հայտնի էին Կա-
ղանկատոյք, Բերդակուր և այլ վայրերը:

Ուտիք—Բ6—Բ7—Մեծ Հայքի 12-րդ նահանգն է
և ընդգրկում էր 8 գավառ՝ շուրջ 11315 կմ²
տարածությամբ: Կենտրոնն էր Պարտաւ քա-
ղաքը: «Աշխարհացոյցի» Ուտիք նահանգը
համապատասխանում է Գարդմանաց նախա-
րարական տոհմի՝ «Միհրական»-ների ժա-
ռանգական կալվածների տերիտորիային 591
թ. հետո, երբ Աղվանքի առաջին իշխան

ճանաչվեց սասանյան արքունիքի կողմից
Վարազ Գրիգոր Միհրականը (591—636),
Չուանշերի (636—685) հայրը:

Ուառոստակ, տե՛ս Ուաի Առանձնակ գաւառ:
Ուրիմա աւան—Դ2—Օթրիք, արաբ. Rüm-Qale,
հայ. Հոռմկլայ, այժմ՝ Ուրում-կալէ գյուղ:

Ուրծանոր գետ—Դ6—այժմ՝ Վեդի գետ:
Ուրծանոր գյուղ—Դ6—այժմ՝ Հարաքաղլար գյուղ
Վեդիի շրջանում:

Ուրծ գաւառ—Դ6—Ալլարատ նահանգի 21-րդ
գավառը, համանուն Ուրծանոր գետի (այժմ՝
Վեդի) հովտում՝ 1175 կմ² տարածութեամբ:

Ոքաղէ բերդ—Բ4—այսպէս պիտի կոչվին Ոքա-
ղէ գավառի Ազորդ (այժմ Թորթում) գետի
վտակի Կաղարենս գետակի ակունքնե-
րում և այժմյան Նիխախ գյուղի մոտ գըտ-
նելով ամրոցի ավերակները:

Ոքաղէ գաւառ—Բ4—Տալքի 6-րդ գավառը, ուրար-
տական արձանագրութիւնների Kali երկիրն
է, ընդգրկում էր Ազորդ (այժմ Թորթում)
գետի վերին և միջին հոսանքը. Ոքաղէ գա-
վառի տարածութիւնն էր 1450 կմ²:

Չ

Չոդա երկիր—Բ8—այսպէս էր կոչվում Մագքթաց
թագավորության ճիւղնակն տերիտորիան,
որ համապատասխանում է այժմյան Աղըր-
բեջանական ՍՍՌ Կուսարի, Խուղթի, Խաչ-
մազի, Հուրայի և Հոնաղ-քենդի շրջաններին:
Չոդա երկրի տարածութիւնն էր 4578 կմ²:

Չոդա (Չոլայ, Չորայ, Չորայ) քաղաք—Բ8—
Մագքթաց Արշակունիների թագավորության
մայրաքաղաքը. գտնվում էր Սամուր գետի
գելտայի շրջանում, այժմյան Բիլիշի երկա-
թուղային կայարանից ոչ հեռու Թոփրաղ-կա-
լէի ավերակների տեղում: Այս քաղաքի
անունով Մագքթաց թագավորության հիմ-
նական տերիտորիան կոչվում էր Չոդա: Ըստ
երևութիւն, Չոդա քաղաքը համապատասխա-
նում է արաբական հեղինակների «Չաւար
Սամուր»-ին:

Չորայ, տե՛ս Չոդա քաղաք:

Չորմայրի գետ—Բ4—ձորոխ գետի վերին հոսան-
քի՝ Մաստարա գետի (այժմ Մասատ-գարա)
շարունակութիւնը կազմող Չարմալի-սու գե-
տակը, 1911—1912 թթ. 200000-անոց (տաճ-
կական քարտեզի ուսական հրատարակութեան
մէջ կոչվում է Чармак-дарасы), որը թափ-
վում է Մաստարա գետում՝ Чармаду Юнус
գյուղի մոտ: Չարմալի-սու գետակի ակունք-

ները նույն ձորոխ գետի ակունքներն են,
որոնց մոտ գտնվում է Խորաիկ-գաղ գաղա-
թը (3183): Վերջինս պիտի լինի Չորմայրի
լեռը: Չորմայրի գետի ձորը միջին դարերում
կազմում էր առանձին գավառ Չորմայրի
անունով (բյուղ. Tzōrmayr):

Չորմայրի լեռն—Բ4—այժմ՝ Խորաիկ-գաղ (3183):
Չորրորդ Հայք, տե՛ս Ծոփաց կողմն:

Չունդառ—Ա7—Սավիրների քաղաքներից մեկը,
հետագայում կոչվում էր Էնդերի, այժմ՝ Անդ-
րեյ առվ գյուղը:

Չքատան կղզի—Դ5—այժմ կոչվում է Կտուց.
Վանա լճի կղզիներից մեկը, հայտնի իր սըր-
բավայրով՝ Կտուց անապատով: Չքատան
կղզին համարվում էր Առբերանի գավառում:

Պ

Պալունիք գաւառ—Դ5—Վասպուրականի 23-րդ
գավառը՝ շուրջ 200 կմ² տարածութեամբ՝
Մարմատ գետի միջին հոսանքի ձորահովտում,
ալյուտեղ, որտեղ գտնվում է Պոլուանք ավանը
(այժմ Պոդանց գյուղ):

Պալունիք գաւառ Տաւրուբերանի—Դ4—այս գա-
վառը Տառան գավառի մասն էր կազմում՝
475 կմ² տարածութեամբ և ընդգրկում էր
Բողլան գետակի հովիտը, որտեղ այժմյան
Խարաբա-Բարբաս վայրի տեղում գտնվում էր
Ձիւնկերտ կամ Պորպէս քաղաքը: Այս գավա-
ռը «Աշխարհացոյց»-ում չի հիշվում, բայց
այլ մատենագիրների մոտ հիշատակվում է
իբրեւ Պալունի նախարարական տոհմի գա-
վառը:

Պախր (Գայլախագուտ) լեռն (3238)—Դ4—այժմ
Բաղըր-փաշա-գաղ:

Պահակն ձորայ—Բ8—այսպէս են կոչվում հայ
մատենագիրների մոտ Դեբրենդի արհեստա-
կան ամրությունները: Սակայն սկզբում Պա-
հակն ձորայ պիտի կոչվեր Մագքթաց Արշա-
կունիների թագավորության կենտրոնը հան-
դիսացող Չոդա կամ Չորայ մայրաքաղաքը
պաշտպանող պարիսպը: Տե՛ս Չոդա:

Պաղին բերդ—Դ3—այժմ Բաղին գյուղ, Չորրորդ
Հայքի Պաղնատուն գավառում:

Պաղին գետ—Դ3—այժմ Փեռի-սու, այս գետի վե-
րին հոսանքը կոչվում էր Մեւ-Գայլ, այժմ
Քըղի-սու:

Պաղնատուն գաւառ—Դ3—բյուղ. Παλιν—Չոր-
րորդ Հայքի 3-րդ գավառն է՝ 1740 կմ² տա-
րածութեամբ. ուներ համանուն Պաղին բեր-
դը, այժմ Բաղին գյուղ: Ուներ նաև Խոզան

բերդ, որի անունով ամբողջ գավառը կոչվել է նաև «խոզան» — ուրարտական արձանագրություններում՝ Xuzana:

Պաշատ լեռն (3250) — Գ5 — հիշվում է ասուրաբարեկական աղբյուրներում Պաժատու ձևով, այժմ Բաշեք-դաղ: Մովսես Խորենացուն վերագրվող Հոփիսիմեանց վարքի Պաղատ ձևը, հետևանք է սխալ գրություն: Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 76, ծան. 2:

Պառատիս գետ — Դ2 — բյուզ. Παράδεισος ποταμός: Անունը առաջ է եկել հուն. Παράδεισος բառից, որ նույն իմաստն ունի ինչ գրաբար «սիւս» բառը, որ, ըստ Հ. Աճառյանի («Արմատական բառարան», հատ. VI, էջ 259), նշանակում է՝ «չորս կողմը պատ քաշած արհեստական մեծ որսատեղ»: Վերոհիշյալ հունարեն բառը համանիշ է հայերեն «պարտեզ» բառին և երկուսն էլ փոխառություն են իրանական (մարտիան? պարսկական?) լեզուներից: Հայերենում Պարատիսը պիտի լիներ «Պարտեզ», սակայն միջին դարերում Կիլիկիայում ապրող հայերը այն ըմբռնել են «բերդ» իմաստով, ուստի այս գետախառնուրդի դիմաց գոյություն ունեւ Բերդուս ամբողջը, որի անունով գետը այժմ կոչվում է Բերդիկ-չայ: Տե՛ս Սմբատայ սպարապետի Պատմութիւն, Մոսկուա, 1856, էջ 77:

Պարխար լեռինք — Բ4 — վրաց. პარხადლო Պարխալի, այժմ Բարխալ-դաղ:

Պարխայն Դարբանդայ — Ա7 — Ա8 — Դերբենդի հնդ-չակավոր պարիսպը՝ հիմնված Խոսրով Ա Անուշիրվանի ժամանակ: Այս պարիսպները մեծ մասամբ այժմ էլ կանգուն են:

Պարուար գաւառ — Բ6 — վրացական աղբյուրներում այս գավառը կոչվում է «Տփիլիսի» (և թերեւս՝ თეზდავრო Փանաւարի) — Դուգարաց բզեշխութեան 15-րդ գավառը՝ Կուր և Ալ-գետ գետերի միջև ընկնող տափարակ տարածությունը Կումիսի լճով, մինչև Յաղլուջալի բարձունքները, 375 կմ² մակերեսով: Հավանաբար 363 թ. հետո, այս գավառը, անջատվելով Դուգարքից, միացվել է Վրաց աշխարհին: Միայն սրանից հետո Պարուարի սահմանամերձ ամբողջ Տփիլիսը կարող էր նախադրյալների ստեղծել աճելու մեծ կենտրոնի և V դ. վերջին դառնալու քաղաք, որի պատճառով Յուրտալը հեազհետե կորցնում է իր նախկին նշանակությունը:

Պարսկանք գաւառ — Դ7 — աղավաղված ընթերցումն է «Պաժկանք». Արցախի նահանգի 9-րդ գավառը՝ 650 կմ² տարածությամբ. հա-

մապատասխանում է հետագա Վարանդայի շրջանին:

Պարսկանք նահանգ — Դ6 — Դ6 — Մեծ Հայքի 7-րդ նահանգը՝ 11301 կմ² տարածությամբ: Սույն նահանգը տվյալ տերիտորիալ առումով տալիս է միայն «Աշխարհացոյց»-ը, հասկանալով Պարսկանք անվան տակ Նոր-Շիրական բզեշխութեան տերիտորիան և նրան միացնում Հէր և Ջարաւանդ գավառները: Պարսկանք անվան առաջին մասը «Պարսկա» (իմաստավորված՝ պարսիկ բառով), անշուշտ կապ ունի ուրարտական ժամանակաշրջանի Parsua, Barsua երկրի անվան հետ, որը այն ժամանակ գտնվում էր Կապուտան (Ուրմիա) լճից հարավ: Նոր-Շիրական կամ Նոշիրական բզեշխությունը համարվում է «առաջին սահմանակալն ի Նոշիրական կողմանէն» (Ագաթանգեղոս, 873, ՃԻ2, էջ 459) և պիտի հսկեր Մեծ Հայքի սահմաններին Ատրպատականի կողմից:

Պարսպատունիք գաւառ — Գ7 — Վասպուրականի 26-րդ գավառը՝ 5550 կմ² տարածությամբ, ընդգրկում էր այժմյան Ղարադաղը:

Պարսք գեւդ — Դ7 — ըստ Հ. Մանանդյանի Tab. Peut.-ի: Paresaca կայանն է, որը պիտի գտնվեր Մեծ Հայքի սահմանում, Թավրիզի մոտ:

Պարտաւ քաղաք — Բ7 — վրաց. ბარდავი Բարդավի, արաբ. Բարդաա, այժմ Բարդա: Ուտիք նահանգի և ամբողջ Աղվանքի մայրաքաղաքն էր 462 թվից: Սկզբում կոչվում էր Պերոգապատ կամ Պերոգ-Կաւառ:

Պարտեզ գետ — Բ5 — այժմ՝ Բարդիկ-չայ:

Պարտեզ աւան — Բ5 — այժմ՝ Բարդիկ, Տալքի Պարտիզաց փոքր գավառի կենտրոնն էր:

Պարտիզաց փոքր — Բ5 — Տալքի 3-րդ գավառի Պարտեզ (այժմ Բարդիկ) գետի հովտում: Կենտրոնն էր Պարտեզ գյուղը (այժմ Բարդիկ): Պարտիզաց փոքր գավառի տարածությունն էր 662 կմ²:

Պեմոլիսէ աւան — Բ1 — այժմ Օսմանջիկ գյուղ:

Պերոգ-Շապուհ քաղաք — Դ8 — պարթևական Pē-rōz-Šāpūr, այժմ՝ Փելշ-Պարուր գյուղ:

Պիանք գաւառ — Բ7 — Արցախի նահանգի 8-րդ գավառն է Սաչենագետի և Գարգար գետերի միջև, Բայան գյուղի շրջակայքում, ըուրջ 148 կմ² տարածությամբ:

Պիախունա (աղճատված ձևով՝ Պիսինուն) — Ա4 — հուն. Πισινός. այսպես էին կոչում հունները վրաց. աղբյուրների ծոցցոծո Բինվինթա, այժմ՝ Պիցունդա վայրը Ախխաղիայում:

Պիւռոս աւան — Դ2 — այժմ՝ Բիրեջիկ գյուղ:

Պլաւսթա քաղաք—2—այժմ՝ Ալբիստան քաղաք:
Պոլեմոնիոն քաղաք—Բ2—Polemonion, այժմ՝
Բուլաման:

Պոնտոս ծով (Ակամախ, Կակամար)—Բ2—Բ4—
«Պոնտոս ծով, զոր եգեբրացիք կոչեն Ակամ-
ախ և խաղտիք՝ Կակամար»։ այսպես է կոչ-
վում «Աշխարհացոյց»-ում Սև ծովը:

Պոնտոս Կապադովկիոյ—Բ3—Pontus Cappado-
cus, հռոմեական պրովինցիա, որը հետագա-
յում Պոնտոս Պոլեմոնիակոս (Pontus Pole-
moniachus) պրովինցիայի մասն էր կազմում,
իսկ 536 թ. մարտի 18-ի Հուստինիանոս Ա-ի
նովելլայի համաձայն կազմեց Առաջին Հայք
(Armenia Prima) պրովինցիայի մասը:

Պոնտոս Պոլեմոնիակոս—Բ2—Pontus Pole-
moniachus, հռոմեական պրովինցիա, 536 թ.
հետո միացվեց Առաջին Հայքին:

Պտանդարիս գլուղ—Գ2—Pandararis կայան, Պտոլ-
մեոսը պահպանել է Tanadaris ձևով, այժմ
Տանիր գլուղը:

Պրեստրիում բերդ—Դ2—կոչվել է նաև Cabassos
(Cabissos), այժմյան Թափան գլուղը:

2

Ջաւախք Ներքին—Բ5—6-րդ դարում Գուգարաց
բղեշխության: 338 թ. հետո անշատվելով
Գուգարքից՝ մտավ Վրաց աշխարհի կազմում
և այնուհետև կոչվում էր ցրոյթնցո, ցրոյթ-
նցո էրուշնէթի կամ էրուշնէթի: Գրավում
էր այժմյան Արդահան գավառի հյուսիսային
մասը: Ջաւախք Ներքին գավառի տարածու-
թյունն էր 1400 կմ²: Ջաւախք Ներքին գավառը
աղբյուրներում չի հիշատակվում, սակայն
պահպանվել է անուղղակի ցուցմունք Մ. Խո-
րենացու մոտ (II, Է): Նրա ասելով, Շարայի
որդի Գուշարը «ժառանգեաց զլեռն Մթին,
որ է Կանգարք, և զկես մասինն Ջաւախաց»:
Ջաւախքի այս «կես մասն» համապատասխա-
նում է «Աշխարհացոյց»-ի Ջաւախք Վերին
գավառը (տես): Բնականաբար, երկրորդ Ջա-
ւախքը պիտի կոչվեր «Ներքին» իր դիրքի
համաձայն և ակադ. Իվ. Ջավախիշվիլին իր
Վրաստանի պատմական քարտեզի վրա նշում
«Քվեմո Ջաւախէթի», այսինքն՝ «Ջաւախք
Ներքին», և հոմանիշ է համարում «էրուշնէ-
թի» գավառին:

Ջաւախք Վերին(ն) գաւառ—Բ5—վրաց. Ջոջոնցո
Ջաւախէթի՝ 2675 կմ² տարածութեամբ, այժմ-
յան Ախալքալաքի շրջանը: 387 թ. գտնվում

էր Վրաց աշխարհի կազմում: Ջաւախք Վերինը
Գուգարաց բղեշխության 8-րդ դարումն էր:

Ջաւախքի հնագույն կենտրոնն էր Քաջա-
տուն քաղաքը, որը կոչվում էր նաև Մունդա:
Միջին դարերում հայտնի էր Թմոզվի բեր-
դաքաղաքը, որ հայերը կոչում էին Թմկա-
բերդ: Այս վայրի մոտ Կումուրդոյի վան-
քից դեպի արևելք նախառեկոյցիոն շրջանի
ռուսական քարտեզի վրա նշված է Բ. Դ.
3րեց և Զրես լիճը: Այստեղ պիտի տեղա-
դրել Ստեփ. Օրբելյանի (ԼԳ) մոտ հիշվող
IX դ. կառուցված «Սուրբ ուխտն Զրեսկ»:
Ջաւախքի ազգաբնաչութունը կոչվում էր
Ջոջոնցոն և Ջաւախուրնի, Ջաւախուրք
(Ստեփ. Օրբ. 42).

Ջերմ (Արևել. Տիգրիս) գետ—Է7—այսպես էր
կոչվում հայերի մոտ Արևելյան Տիգրիս
(այժմ Բոհտան-սու) գետը, Քսենոֆոնի մոտ
կոչվում է՝ Κεντρίτης, Պլինիոսի մոտ՝ Zer-
bis, բլուզ. Zirmaç, արաբ. Wadi az-Zarm:

Ջերմաձոր գաւառ—Դ5—Մուկաց նահանգի 8-րդ
դարումը՝ 835 կմ² տարածութեամբ և այժմ
կոչվում է Բարվարի: Այս գավառը գտնվում էր
Ջերմ (Արևելյան Տիգրիս, այժմ Բոհտան-սու)
գետի հովտում Ջոնլ, բերդից սկսած մինչև
Կեծան գետի թափվելը այդ գետում: Այս գա-
վառի դիրքը ավելի պարզ է դարձնում
Մեսրոպ երեցի մոտ պահպանված հատվածը,
որտեղ պատմվում է, որ Մուշեղ Մամիկոն-
յանը, հետապնդելով թշնամուն, «ճնայով ըն-
թացեալ ընդ գաւառն Ջերմաձորոյ, առ ոտս
ամրոցացն Տմորից և բերդին Ալկոյ» (տե՛ս
Դ. Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901,
էջ 136):

Ջերմուկ, տե՛ս Էլեգիա (Ջերմուկ):

Ջլմար ամրոց—Դ5—այժմյան Զուլամբերկ ավանը:

Ռ

Ռան գետ—Բ5—Արփա լճից հոսող, նախկինում
Արփա-չալ կոչվող գետը մինչև Կարս-չալի
գետաբերանը: Այժմ գետի այս մասը սխալ-
մամբ կոչվում է Ախուրյան, այնինչ Ախուր-
յան է կոչվել Կարս-չալը և նրա շարունա-
կութունը կազմող՝ նախկինում Արփա-չալ
կոչվող և այժմ Կարս-չալի գետախառնուրդից
սկսած Ախուրյան կոչվող գետը: Ռան գետի
անունը առնչվում է հին, հուն. Ρᾱ անվան,
որը տրվում էր Վուլգա գետին և ցույց է տա-
լիս այդ անվան սկյութական ծագումը:

Ռաֆանք (քնագրում աղճատված Դաֆանք) — ԱՅ — վրաց. რაფა, რაფანბი Ռաֆա, Ռաֆաննի՝ Ռիոն գետի վերին հոսանքում:

Ռաշ-Այն քաղաք — Դ4 — ասոր. Rēsainā, բյուզ. Θεοδοσιούπολις, այժմ Ռաս-իլ-Այն քաղաք Խաբուր գետի ձախ ափին:

Ռեխա աւան — Ա6 — այժմ էլ նույն անունով գյուղ: Տե՛ս Ռեխա կամ Ռեխիս-խեւ գաւառ:

Ռեխա կամ Ռեխիս-խեւ գաւառ — Ա6 — «Աշխարհացոյց»-ում տրված է Երիւսլք, Էտիմիս աղճատված ձևերով, Այժմ էլ հայտնի է Ռեխա անունով գյուղ, Դորի քաղաքից դեպի հյուսիս-արևելք: Ռեխան հիշվում է «Արեւո Նեկրեսելու» վարքում իբրեւ Վրաց աշխարհի մարզպանի ու սպասպետի (սպարապետի) բանակատեղի: Ռեխա կամ Ռեխիս-խեւի գավառը գտնվում էր Մեջլուգա գետի ստորին հոսանքում և մտնում էր Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմում, ընդգրկելով 250 կմ² տարածություն:

Ռիզոն էմպորիոն — Բ4 — այժմ Ռիզե նավահանգիստ:

Ռշտունեաց ծով, տ. Բզնունեաց ծով:

Ռշտունիք գաւառ — Գ5 — Վասպուրական նահանգի 1-ին գավառը՝ 875 կմ² տարածությամբ: Գրքվում է նաև Ընըշտունիք, որ ենթադրել է տալիս, թե այս անունը կապ ունի Ուրարտուի անվան բարեկական ձևի՝ Uraštu-ի հետ: Վաղ միջնադարում Ռշտունիքի հետ միասին Ռըշտունյաց նախարարակառն տոհմին էր պատկանում նաև Տոսպ (ուրարտական Tušpa) գավառը իր Վան քաղաքով, ուստի երկուսը միասին կոչվում էին Տոսպ-Ռշտունիք: Վերջինս պիտի լիներ Ուրարտուի կենտրոնական գավառ Բիաինա երկրը նեղ առումով, որը բարեկացիները կարող էին կոչել Ուրաշտու:

Ռուսքաւի, տե՛ս Ոստան քաղաք:

Ռոտ-ի-Բաղա, տե՛ս Բաղան-Ոոտ:

Ռոտ-Պարսեան գաւառ — Բ6 — Ուտիք նահանգի 3-րդ գավառը, որի անունը վկայված է աղճատված «Ռոտպացեան» ձևով և ենթադրաբար տեղադրում ենք Խաչեն և Թարթար գետերի միջև 770 կմ² տարածությամբ:

Ռոտ-Պարսեան գետ — Բ7 — այսպես պիտի կոչվեր հնագույն շրջանում Խաչենագետի միջին և ստորին հոսանքը:

Ռոդիպաւիս քաղաք — ԱՅ — հուն. Ῥοδόπολις (բառացի Վարդաքաղաք, Վարդաշեն), Թարգմ. վրաց. ვარდოპოლი, ვარდოპოლი Վարդգիսե, Վարգիսե (բառացի՝ Վարդաբերդ):

Ս

Սաբալան լեռն (4821) — Գ7 — Ատրպատականի բարձրագույն գագաթը:

Սաբուս աւան — Գ3 — Sabus (Itin. Ant.), — տեղադրվում է այժմյան Շեփիկ գյուղի տեղը, Արաբկիրից հյուսիս:

Սալայ լեռինք — Գ4 — Սալնոյ ձոր գավառը Սանատուն գավառից բաժանող Հայկական Տավրոսի լեռնաբազուկը:

Սալայ ջուր գետ — Գ4 — այժմ Ռո-սու, Բաղիրթ (Բաթման-սու) գետի վտակներից մեկը:

Սալնոյ ձոր գաւառ — Գ4 — Աղձնյաց բլրաշխության 9-րդ գավառը՝ շուրջ 930 կմ² տարածությամբ:

Սալքորա գետ — Բ5 — Բառեն գաւառի արևելյան սահմանում գտնվող այն բնակավայրը, որից հետո սկսվում էին Հալնունիք և Արեղեանք գավառները: Պիտի գտնվեր այնտեղ, որտեղ Զիվին-չալ վտակը թափվում է Երասխ գետը:

Սախուրակ վայր — Բ6 — այժմ Աժգահա-յուրտ, այստեղ են գտնվում Ազաա գետի ակունքների շրջանում, ջրի պաշտամունքի կոթողներ՝ Վիշապները: Ըստ Երևույթին, այս նույն տեղըն է, որ Մովսես Խորենացու մոտ կոչվում է Աժգահակառն:

Սամուր գետ — Բ8 — այժմ էլ նույն անունով:

Սամցխե գավառ — Բ5 — վրաց. სამცხე Սամցխե, այժմ Ախալցխեի շրջանը: Սամցխե գավառի տարածությունն էր 2650 կմ²: Սամցխեն մեսխեթի հիմնական երկիրն էր: Ատոդիկը (III, ԽԱ, էջ 273) պահպանել է Մեսխեթի վրացական ազգաբնակչության անունը՝ Մեսխունիք, որ առաջ է եկել վրաց. მესხეთი Մեսխուրնի ձևից: Սամցխե, Թաւր և Աճաւա գավառները միասին կազմում էին Ստրաբոնի (XI, 1, 18) Μοσχική երկրի իբրական (վրացական) մասը, որը ճաննրը կոչում էին՝ «Մոցխիւ» (այստեղից՝ Փոցխով, որ այժմ գետի անուն է), իսկ եգերացիք (մեզրեղները)՝ «Օձրխէ»:

Սանատուն բերդ — Գ4 — այժմ՝ Սատուն գյուղ կամ Բյաղքիկ գյուղ:

Սանատունք գաւառ — Գ4 — բյուզ. Σανασουνταί Աղձնեաց բլրաշխության 10-րդ գավառը՝ շուրջ 2400 կմ² տարածությամբ. հետագայում և այժմ կոչվում է Սատուն:

Սանանոյ լեռինք — Գ4 — այժմյան Սատունի փեղները:

Սանանոյ-ջուր գետ — Գ4 — այժմ Սատուն-գետի՝ Բաղիրթ (Բաթման-սու) գետի վտակներից մեկը:

Սանի գետ—Բ7—այժմ՝ Ալշիդան-չայ:

Սաաաղ քաղաքիկն—Բ3—հուն. Σάταλα, լատ. Satala, ուրարտական արձանագրություններում՝ Šadaali, այժմ՝ Սաղաղ գյուղ Գալլ-գետի ակունքների շրջանում. գտնվում էր Փոքր Հայքում, Մեծ Հայքի սահմանի մոտ:

Սարակն լեռն (2910)—Գ5—այսպես պիտի կոչվեր Նեմրուզ հրաբխային զանգվածի վիթ-խարի կլոր սկավառակը իր լուսնաձև լճակով: Իբրև «սար» և «ակն» (վերջինս ակն, ակունք, աչք իմաստով):

Սարապանա աւան—Ա5—հուն. Σαραπανά, վրաց. შარაპანა Շորապանի, այժմ էլ նույն անունով քաղաք:

Սարոս գետ—Դ1—այժմ Սելխան գետը:

Սացխումեք—Ա6—Փոքր Լիխովի վտակի վերին հոսանքում, այժմ այնտեղ է Սացխենեքի գյուղը, որը Սացխումեք անվան իմաստավորված ձևն է: Ընդհանուր տարածությունն էր՝ 445 կմ²: Այս գավառը մտնում էր Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմում: Սացխումեք անվան արմատն է «ցխում»-ը, որից Ցխոյմք (տես), որ վրացական ձևն է մեգրելա-գանական «չխումի»-ի, Լե-չխում-ի, որի այլ ձևն է «Սկիւմիք» (տես):

Սաւղք (Ջաւղեք) աւան—Բ6—կոչվել է նաև Սոդք, Սոքք, և Ջաւղեք կամ Ծաւղեք, այժմյան Ջոդ գյուղը: Հնում հայտնի է եղել իր ոսկու հանքերով:

Սաւղք կամ Սոդք գաւառ—Բ6—կոչվել է նաև Ջաւղ[ե]ք, Ծաւղեք, հուն. Σοδουχγῆ (Ptol. V, 12, 4) համապատասխանում է այժմյան Բասարգեչարի շրջանին, ընդգրկում էր 2045 կմ²: Արշակունիների ժամանակ այս գավառը կազմում էր առանձին վարչական միավորի՝ «Ծաւղեացոց իշխանութեան» կենտրոնը՝ համանուն Սաւղք աւանով (այժմ Ջոդ գյուղ): «Ծաւղեացոց իշխանութեան» մեջ էր մտնում ամբողջ Արցախը:

Սաւղից գետ—Բ6—այժմ՝ Մազրա գետ:

Սաւղք լեռնանցք—Բ6—այժմ՝ Ջոդի լեռնանցք:

Սաւիրք (Թագաւորութիւն Հոնաց)—Ա7—խոշոր ցեղային միություն, որը ենթարկվում էր խազիրներին: Հայ մատենագիրները հաճախ նախկինի պես կոչում էին «Հոնք», ուստի «Աշխարհացոյց»-ում գոյություն ունի նաև նրանց հոմանիշ «Թագաւորութիւն Հոնաց» անունը:

Սեբաստիա քաղաք—Գ2—այժմ՝ Սըվազ քաղաք:

Սեբաստուպոլիս քաղաք—Ա4—հնում կոչվել է Դիոսկուրիա, իսկ I դարից, երբ հռոմեացիները կառուցեցին նոր ամրություններ, այժմ-

յան Իսկուրիա վայրում, այն կոչվեց Սեբաստուպոլիս, վրաց. Շեշթո Ցխումի, որի տաճկերեն ձևն է այժմ քաղաքացիական իրավունք ստացած Սուխումի անունը: Ափսոսանքը կոչում են Աղվա:

Սեբաստուպոլիս քաղաք—Գ2—Σεβαστόπολις այժմյան Սուխումի գյուղը:

Սեբոշ (Քալաձոր)—Բ7—այժմ Դուրիան-չայ: Տե՛ս Քաղաղաշտ գաւառ:

Սելեկիա «Փոքր աշխարհ»—Դ2—Աւագն Անտիոք քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, կամ, ինչպես ասում է «Աշխարհացոյց»-ը, «Աւագն Անտիոք իւր զատուցեալ աշխարհան, որ կոչի Սելեկիա» («Աշխարհացոյց», էջ 35): Այս տերիտորիան Սելեկյան Ասորիքի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնն էր և այդ նշանակությունը պահպանեց նաև հետագայում:

Սելեկիա Պիերեան քաղաք—Դ1—այժմ Սուե-դիա քաղաք:

Սեպուհ լեռն (3030)—Դ3—Դարանաղի և Եկեղեց գավառների սահմանի վրա գտնվող գագաթ, որը կոչվել է նաև Գոհանաւ. այժմ՝ Դարադաղ:

Սեւան կղզի—Բ6—այժմ էլ նույն անունով:

Սերմեց (Վատար երկրի) լեռն (3189)—Դ4—բլուզ. Σερματζε, այժմ՝ Բիւրակն կամ Բինգյոլ գագաթ իր հսկայական հրաբխային զանգվածով:

Սիահ-կուն լեռներ—այժմ Դարա-դաղ լեռներ: Ըստ Ստրաբոնի (XI, 7, 1) այս լեռները կոչվել են Հալկական լեռներ—'Αρμενίων ὄρη, որ ապացուցվում է նրանով, որ հետագայում Համդալլան Դավիթին Ահարից դեպի Արաքսի հովիտը տանող լեռնանցքը կոչում է Arminian. տես Դրունք Հայոց:

Սիւսաք լեռն (2689)—Դ4—այժմ Կուրտիկ-դաղ:

Սինգարա քաղաք, տե՛ս Շնգար քաղաք:

Սիւնո գետ—Բ3—Գալլ գետի (Լիկոսի) ակունքների մոտ՝ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանագծի վրա:

Սիսական գաւառ, տե՛ս Ծղուկ գաւառ:

Սիսոն (Իսոս) քաղաք—Դ2—'Ισός, Issus (Ptol. V, 7, 4). ավերակները գտնվում են Դերթիոյ ավանից հյուսիս-արևմուտք: Այստեղ 334 թ. մ. թ. ա. ճակատամարտում Ալեքսանդր Մակեդոնացին հաղթեց Աքեմենյան Դարեհ Գ-ին:

Սիւնիք աւան—Գ7—այժմ Սիսիան շրջանային կենտրոն: Ըստ երեւութի, այս վայրի անունով ամբողջ գավառը և նահանգը կոչվել է Սիւնիք:

Սիրնիք *հաւան, տե՛ս*: Ծղուկ գաւառ:

Սիւնիք նահանգ—Բ6—Գ7—կոչվում էր նաև Սիւական. Մեծ Հայքի 11-րդ նահանգը՝ 15237 կմ² տարածութեամբ. Սյունյաց նախարարական տան Ժառանգական հայրենիքն էր:

Սիրիխա գիւղ—Գ2—Σιριχά, այժմ՝ Գոմեր (Մարզկ) գյուղ:

Սկիւաքս գետ—Բ2—Σκιάξ, այժմ՝ Չեքերեք գետ:

Սկիւմիք, Սկիւմ[ն]իք (Թակոյր) ազգագրաւոր—Ա5—Σκουμπί (Ptol. V; 8, 13) ցեղը և Σκουρία (Procop. B. G. 4, 2) ազգագրականոր, որ համապատասխանում է վրաց: Թաքթոն Թակուերի գավառին, որը հայտնի էր նաև Լեօն-Եղծո Լեյխումի անվամբ: Վերջինս («Լե-Չխումի» սկաներին ձևավորմամբ նույն Սկիւմիք (=Չխումի)-ն է հունական տառադարձութեամբ: Տե՛ս նաև Սացխումեք և Յխոյմք: «Աշխարհացոյց»-ը Սկիւմիք և Թակիւյր անունները միմյանցից առանձին է հիշատակում: ռակաւն, լինելով միևնույն ցեղի և գավառի տարբեր անունները, մենք երկրորդը դնում ենք փակագծում:

Սմրաւաւան, տե՛ս Բայտերեք:

Սըւընգո քաղաք—Ա7—աղավաղված ընթերցումն է՝ Մըսընգըր—Սալերներին նավահանգիստը՝ Կոսպից ծովի ափին: Ըստ երևույթին Ղևոնդի կողմից հիշվող Թարգու վայրը նույն Սմընգըրն է, ուստի այն պիտի գտնվեր հետագայում Թարքի կոչվող վայրի տեղում, այժմ էլ նույն անունով գյուղ Մախաչ-կալայի մոտ:

Սոգքի լեռնանցք: տե՛ս Սաւրքի լ-ա:

Սոդից գետ, տե՛ս Սաւրից գետ:

Սոգոպետրա (Ջապետրա) ամրոց—Գ2—Σωρόπετρα, Zubatrā, այժմ՝ Վիրանշէիր գյուղը:

Սոկ բերդ —Գ3—Դեգիք գավառում, այժմյան Սովուկ գյուղի տեղում:

Սոնուկ լեռան (3722)—Դ7—այժմ էլ նույն անունով կոչվում է նաև Հարամ-գաղ:

Սոնգա գետ—Ա7—Պողոմեոսի մոտ (V, 8, 13) հիշվող *Τσόνδα (մեկ հասկ է աղճատված ձևով Τσόνδα) գետի անունն է, որ առաջ եկած պիտի լինի Ծունտա ցեղանունից, որ դիզոյցիների անունն է նրանց հարեան ժողովուրդ անդիացիների մոտ (տե՛ս Н. Март, Кавказские племенные названия и их местные параллели, Петроград, 1922, стр. 33), ուստի Սոնդա (ափելի ճիշտ՝ Ծունտա) պիտի կոչվեր այժմյան Ավարական-Կոյսու գետը:

Սուանք ցեղ և ազգագրաւոր—Ա5—հուն. Σουανες, վրաց. სუანები, სვანები Սուանի, Սվաննի

երկիրը՝ Նյոնցո, Նյոնցո, այժմ էլ Սվաննի անունով երկրամաս Վրաստանում:

Սուկաւեա լեռան (3424)—Գ5—այժմ Բլոսի-գաղ: Սուրբ Խաչ լեռան—(2904)—Բ5—այժմ Սուփխան: Սուրբ Խաչ վանք, կոչվում է նաև Բարդուղիմեոսի վանք, տե՛ս Արեբանոս:

Սուրբ Խաչ (Ջուարի) վանք—Բ6—վրաց. ჯუარის ღვთისმშობლის საფლავი, Մցխեթայի դիմաց՝ Արագվիի գետախառնուրդի ձախ ափին բարձրացող բլուրի վրա: Այժմ կանգուն VI դ. վերջին, կամ VII դ. սկզբին կառուցված հռչակավոր Ջվարի կենտրոնագմբեթ տաճարը: Ջուարին եպիսկոպոսանիստ աթոռ էր:

Սպանգարան աւան—Գ8—կնթաղարար գետի վանք ենք Բալհ-աբ գետի ձախ ափին: Տե՛ս Սպանգարան Պերոմ գաւառ:

Սպանգարան Պերոմ գաւառ—Գ7—Գ8—Ղևոնդի մոտ՝ Սպատար Փերոզ, Փայտակարանի 7-րդ գավառը՝ 1275 կմ² տարածութեամբ: Արարական աղբ. Sadaras և Satrudan: Միջին դարերում այս գավառում հայտնի էր Բարզանգ քաղաքը, որի անունով էլ ախուհեռե կոչվեց գավառը: Բարզանգից ճանապարհը Սալավաթի լեռնանցքով Մեծ Հայքից տանում էր զեպի Կատիշների երկիրը, ուստի այս լեռնանցքը կոչվում էր «Կապիական գրունք»: Այս մասով անցնող Ղարա-դաղի լեռնաշղթան ձուլվում է Թալիշի—Գիլանի լեռնաշղթայի հետ և Ստրաբոնի (XI, 7, 1) մոտ կոչվում է Ἀρμενίων ὄρη: Տե՛ս Կապիական գրունք և Դրունք Հայոց:

Սպեր աւան—Բ4—այժմ՝ Իսպիր ավան, Ճորոխ գետի հովտում. Սպեր գավառի կենտրոնն էր:

Սպեր—Բ4—Բարձր Հայքի 7-րդ գավառը, այժմ կոչվում է Իսպիր. գրավում էր Ճորոխ գետի վերին հոսանքը: Սպեր գավառի տարածութեան էր 6360 կմ²:

Սպունիոն գիւղ, տե՛ս Նապոյենե:

Ս[ա]ւառոյր գետ—Գ7—ստորա-բարելական արձանագրութունների Ištaraura գետ, այժմ Ջաղաթու կամ Ջուրինք:

Ստրոբիլուս լեռան—Ա5—Strobilus, այժմ Էլբրուս (5633): Հայ մատենագիրներն այս լեռան անունը չեն պահպանել:

Վ

Վաղարշակերտ քաղաք—Գ5—Ուրարտական ժամանակաշրջանի Anaše քաղաքը, վրաց. ჯაღერდუბი Վալաշկերտի, այժմ Ալաշկերտ:

Վաղարշապատ քաղաք—**Բ6**—**այժմ** էջմիածին քաղաք: Հիմնվել է Վաղարշ Ա-ի (114—146) կողմից հին Վարդգեսաւանի տեղում, ապա դարձել է հռոմեական կայսրերի կենտրոն և կոչվել է *Καϊνήπολις*—Նոր քաղաք, կոչվում էր նաև Արտիմեդ: Վաղարշապատը հայ Արշակունիների մայրաքաղաքն էր Տրդատ Գ Մեծի (287—332) ժամանակ, նրա քաղաքային տերիտորիան կոչվում էր Քաղաքուղաշա: Վաղարշապատի հետ է կապվում քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում: «Աշխարհացոյց»-ը նշում է, որ Վաղարշապատումն էր՝ «Մայր՝ եկեղեցեացն Կաթողիկէ, և մարտիրոսեացն մատրոնքն», սրանց տակ հասկանում է Հովսեփի մ. Գայանեի հիշատակին կառուցված մատուռները: Այս տեղեկությունը ևս գալիս է ասելու, որ «Աշխարհացոյց»-ը կազմվել է այն ժամանակ, երբ դեռ չէին կառուցվել Հովսեփի մ. (կառուցվել է 618 թ.) և Գայանեի (կառուցվել է 630 թ.) կենտրոնացման տաճարները:

Վաղարշաւան աւան, տե՛ս Բասեան (Վաղարշաւան) աւան:

Վայկունիք գաւառ—**Բ7**—**Արցախ նահանգի** 2-րդ գավառը, այնտեղ հայտնի էին «Բաղանիք արքունականք», այժմյան Իստի-սուի ջերմուկները Ծար ավանի մոտ՝ Թարթար գետի ակունքներում: Միջին դարերում այս գավառը կոչվում էր «Ծար» կամ «Ծարայ երկիր»: Ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 1070 կմ²:

Վայկունիք ջերմուկք (Բաղանիք արքունականք)—**Գ6**—**այժմյան** Իստի-սուն Բելքաջարի շրջանում:

Վայոց ձոր գաւառ—**Գ6**—**Սիւնիք նահանգի** 3-րդ գավառը՝ 2350 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում է այժմյան Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններին:

Վանանդ գաւառ—**Բ5**—**Այրարատ նահանգի** 9-րդ գավառն էր, Ախուրյան գետի հովտում: Միջին դարերում այստեղ էր գտնվում հռչակավոր Կարս քաղաքը իր անառիկ միջնաբերդով: Վանանդ գավառի տարածությունն էր 4725 կմ²: Կարս քաղաքը գտնւալով խոշոր կենտրոն, մոտացնել տվեց Վանանդ անունը, և այնուհետև (XI դ.) գավառը կոչվում էր Կարս: Վան քաղաք—**Գ5**—Հայաստանի հնագույն քաղաքը, հիմնված մ. թ. ա. XI դ. Tušpa անունով, իրեն Ուրարտու պետության մայրաքաղաք: Իրենք ուրարտացիներն իրենց պետությունը անվանում էին Biaina կամ Blainili, որը մնաց Տուշպա քաղաքի հայկա-

կան անվան մեջ «Վան» (առաջին անգամ վկայված է Պտղոմեոսի կողմից Βουάνα, Buana (Ptol. V, 12, 10), իսկ Տուշպա անունը Տոսպ ձևով հայերը պահպանեցին իրեն Վանի քաղաքային տերիտորիայի՝ գաւառի անուն: Սակայն Պտղոմեոսի մոտ նույն Վանը մի այլ տեղ (V, 12, 8) կոչվում է Θωσπία, Thospia, իսկ Վանա լիճը Thospitis («Տոսպայ ծով»): Այնուհետև Վանը դառնում է Վասպուրական նահանգի կենտրոն:

Վառաշան—**Ա7**—**Խազիներին ենթակա սավերներ** թագավորության մայրաքաղաքը, ըստ երկվայթին այժմյան Կաֆիր-Կումուխ վայրը՝ Բուխակսկ քաղաքի մոտ:

Վասպուրական նահանգ—**Գ5**—**Գ6**—**Մեծ Հայքի** 8-րդ նահանգը, շուրջ 40870 կմ² տարածությամբ: Վասպուրականը, «Աշխարհացոյց»-ի տերիտորիալ ըմբռնմամբ, առաջ է եկել Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո 591 թ.: Վասպուրականը Մեծ Հայքի ամենաընդարձակ նահանգն էր:

Վառնեան գաշտ, տե՛ս Վարդանեան գաշտ:

Վարազ լեւոն (3194)—**Գ5**—**այժմ** էլ նույն անունով (վերջերս թուրքերը անվանում են Իրք), որի արևելյան ստորոտին գտնվում է հռչակավոր Վարազայ վանքը, այժմ ավերակ:

Վարազմանաւառ բերդ—**Բ6**—**այժմ** Մանաւի գլուղը:

Վարաժնունիք գաւառ (Այրարատի)—**Բ6**—**Այրարատ նահանգի** 18-րդ գավառը, շուրջ 1900 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր այժմյան Հրազդանի, Սեանի, Դիլիջանի և Կարմիրի շրջանների մեծ մասը: Արշակունիների ժամանակ այս գավառը եղել է արքունի որսատեղի. ժամանակի ընթացքում դարձել է Վարաժնունի նախարարական տան ժառանգական սեփականություն:

Վարաժնունիք գաւառ (Վասպուրականի)—**Գ5**—**Վասպուրականի** 32-րդ գավառն էր՝ 130 կմ² տարածությամբ. ենթադրաբար տեղադրում ենք Սարխալան գետակի (Զոլա-չալի վտակը) ձորում, որտեղից ճանապարհը տանում է դեպի Խանասորի լեռնանցքը և Վասպուրականի ներքին գավառները:

Վարաժնունիք գաւառ (Տաւրուբերանի)—**Գ4**—**Տավրուբերան նահանգի** 10-րդ գավառը՝ շուրջ 2000 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր Խնուսիս (այժմ Խնուս) գետի հովիտը:

Վարառառ գետ—**Գ7**—**այժմ** Հաջի-չալ գետ:

Վարդամարգ գետ—**Գ5**—**այժմ**՝ նույն անունով, կոչվում է նաև Ղըրխ-բուլաղ-չալ, Ճակատք գավառի գլխավոր գետակն էր, որ Կողբի

մոտից անցնելով թափում է Երասխա։
Վարդանակերտ գաւառ—Գ7—Փայտակարան նահանգի 2-րդ գավառը՝ շուրջ 8900 կմ² տարածութեամբ։ Ընդգրկում էր այժմյան Մուղանի դաշտի մեծ մասը։ Այս գավառը Վարդանակերտ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան էր։

Վարդանակերտ քաղաք—Գ7—ալաբ։ Vardan, Varsan, այժմ Ալտան բերդի ավերակների տեղը։

Վարդանեան դաշտ—Գ7—Վարդանակերտ քաղաքի շրջակա դաշտավայրը։ Կոչվում էր նաև Վատնեան դաշտ։

Վելիս-ցիլիսե ամրոց—Բ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղ։

Վելիսցիլիսե գաւառ (այժմ ավերակ Վելիցիսե, Ղեվոնդի մոտ Վելիսցիսե)—Գ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղի շրջանի տերիտորիան՝ շուրջ 725 կմ²—Վելիսցիլիսե գյուղից մինչև Թուրքուս-խեվի գետակը։ Այս գավառում էր ձերեմի քաղաքը և ամրոցը։

Վերին աշխարհ Վրաց—Բ5—Ա6—վրաց. ზენა სოფელი ქართლისა მდნა սოფელის ჭარბის-აუ, որի բառացի թարգմանությունն է «Վերին աշխարհ Վրաց»։ Կոչվում է նաև Յոժա խարտու Նիդա խարբի (Ներքին խարբի), բլուզ. ზედა ქალაქი, որ ստացացել է հայերեն «Վերին աշխարհ Վրաց»-ից²։ Վրաց աշխարհի կենտրոնական մասը, Վրաց պետականության օրորանը, Վիրքի, այժմ Արևելյան Վրաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնը։ Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի ընդհանուր տարածությունն էր՝ 6485 կմ²։ Մայրաքաղաքն էր Մցխեթա-ն։

«Ձենա սոփելի խարբիսա»—«Վերին աշխարհ Վրաց» երկրանունը վրացագետների կողմից հասկացվել է իբրև հակադրություն «Սաորին խարբի»։ Սակայն հնում այդպիսի հասկացություն չի եղել։ Եվ այդ հասկանալի է, չէ որ աշխարհագրական տեսակետից իր դիրքով «Վերին աշխարհ» էր Մեսխեթը։ Տաշխա-կարից մինչև ձորոխ գետի գետաբերանը ձգվող երկրամասը։ Մեսխեթից ներքև՝ Քարթլիի հովտը, բնականաբար կոչվում է «Նիդա խարբի», այսինքն՝ «Ներքին խարբի»,

«Կենտրոնական խարբի»։ Վերջինս ճշտվում էր համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ի «Վերին աշխարհ Վրաց» երկրամասին և ձգվում էր Տաշխա-կարից մինչև Թբիլիսի։ Քարթլիի երրորդ մասը՝ Ալգետ և Խրամ գետերի դաշտավայրը, որը տարածվում էր Թբիլիսից հարավ՝ վերջին դարերում կոչվում էր «Քվեմո խարբի», այսինքն, «Սաորին խարբի»։ Անա խարբիլի—Վիրքի այս բաժանման սիստեմին է հետևում ակադ. Ի. Ա. Ջավախիշվիլին իր հրատարակած Վրաստանի պատմական Քարտեզում։ Քվեմո քարթլին սոսկալն, վրաց տարեգրություններում հիշատակվում է միայն մեկ անգամ, այն էլ XV դարի սկզբի համար (խոթոլիս ցեղացի, Թոմ II; տծո-լոն, 1959, թ. 469) և միայն Վախուշտին է, որ XVIII դարում, հաճախ է հիշատակում «Քվեմո խարբին», իբրև Թբիլիսից հարավ գտնվող Վրաստանի տերիտորիայի անուն։

Ինչպես տեսնում ենք, Վրաց աշխարհի այս բաժանումը վերին, միջին և սաորին մասերի հնում գոյություն չի ունեցել և այս երկրի կենտրոնական մասն է միայն կոչվել «Վերին աշխարհ Վրաց»։ Եթե այդպես է, ապա այս անունը պիտի նշանակեր Վրաց աշխարհի կենտրոնական մասը ինչպես և անվանվում էր միջին դարերում՝ «Նիդա խարբի», բոլորից բարձր գտնվող «Վերին» երկրամաս։ Միայն այդպես կարելի է բացատրել մեզ հետաքրքիր անունը։

Վերիսա քաղաք—Բ2—հուն. Βηρυσσα, այժմյան Արտուվա գյուղի մոտ։

Վերջնակ լեռն—Բ4—այժմ Վերջնաբեկ կամ Վերջնիկ գագաթ (3711) Պարխարյան լեռներում։

Վեմ (Բիզանա) քաղաք—Գ4—բլուզ. Βιζαννα, այժմ՝ Միդան գյուղ։

Վիրք երկիր—Բ5—Բ6—կոչվել է նաև Վրկան, պարսկ. Gurgan, ասոր. Gurzan, արաբ. Զուրգան, հուն. Ἰβηρία, լատ. Hiberia, վրաց. ქართლი խարբի։ Վրացական պետության վաղ շրջանի տերիտորիան՝ 17913 կմ² տարածությունամբ։ Մայրաքաղաքն էր Մցխեթան։ 363 թվից հետո Վրաց աշխարհին անցան Գուգարաց բռնակալության կենտրոնական գավառները՝ Պարուար, Մանգլիս-փոր, Խանցիլիսե, Քուիշափոր, Բոլնոփոր, Ծորոփոր և Շաշեթու Զաւաթը Ներքին գավառները՝ 5070 կմ² տարածությամբ։ Այս միացումից հետո Վրաց աշխարհի տարածությունը դարձավ 22987 կմ²։ 387 թ. միացվեցին Գուգարաց բռնակալության մնացյալ մասերը, որից հետո Վրաց

¹ Konst. Porph. De adm. imp., P. 197, ed. Bonn. Էն'ս. E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, Bruxelles, 1935, էջ 148, 2-րդ.

² Markwart, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien, 1928; E. Honigmann, նույն տեղ։

աշխարհի տերիտորիան ընդարձակվեց, պա-
րունակելով 34682 կմ² տարածություն: Մինչև V դարի վերջերը մայրաքաղաքը
մնում էր Մցխեթայում, սակայն Սասանյան
Պարսկաստանը իր ռազմական ուժերի կենտ-
րոն էր դարձրել այժմյան Ռուսթավի քա-
ղաքի վայրում, որը մեր կարծիքով պիտի
կոչվեր «Ոստան քաղաք», ինչպես վկայում
է այդ վայրի վրացական պատմագրության
մեջ պահպանված «Բոստան - քաղաքի»
անունը (համապատասխան դրան, նրան
չրջապատող տերիտորիան պիտի կոչվեր
«Ոստան»): Միայն V դարի վերջերից է,
որ Թբիլիսին — Տփղիսը դառնում է Վրաց
աշխարհի մայրաքաղաք: Տե՛ս Ոստան
(Վրաց) գաւառ, Ոստան քաղաք և Ռուսթա-
վա քաղաք: 527 թ. վերացվեց թագավորա-
կան իշխանությունը և Վերքը նշված տերի-
տորիայի սահմաններում դարձավ առանձին
մարզպանություն: Այս փոփոխությունները
վավերացվեցին 532 թ. «հավերժական» դաշ-
նագրով: Սասանյանները հատուկ ուշադրու-
թյուն դարձրին Ալանաց գոյների անցքին, որ-
տեղ հիմնվեց ռազմական կայանների մի ամ-
բողջ սիստեմ: Այդ տերիտորիան ընդգրկում էր՝
Մանաքք, Յիսաւաթք, Դուղա-մակարք, Մել-
քանք և Փոխք (Փուխք) ազգագավառները՝
2325 կմ² տարածությամբ: Այս տերիտորիայի
հետ միասին Վրաց աշխարհի մարզպանու-
թյունը ընդգրկում էր 37007 կմ² տարածու-
թյուն: Վերքը ավելի ընդարձակվեց, VII դա-
րի վերջին, երբ նրան միացավ եզրը իր
երեք գավառներով՝ 1976 կմ² տարածությամբ
և Վրաց աշխարհը այս ժամանակ արդեն ընդ-
գրկում էր 38.981 կմ²: Վերքի գավառների
լրիվ ցուցակը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, պահ-
պանվել է Սեն-Մարտենի հրատարակած
օրինակում¹: Վերքի գավառների տեղագրու-
թյան համար տե՛ս Ս. Կակաբաձի ուսում-
նասիրությունը «Վրացական պետականու-
թյան առաջացման հարցի շուրջը» (ս. յօթածոց,
յօթօրրոց սեպեմբրօգոսթօբօոթօն ճընթօնօն
սօյօթեցօն. Bulletin historique, livre I, Թբի-
լիսի, 1924, էջ 1—120):

Վոն գետ—Բ4—Ճորոխ գետի անուններից մեկը:
Տե՛ս Ակամսիս գետ:

Վրկանից ծով, տե՛ս Կասպից ծով:

¹ Տե՛ս՝ Saint-Martin, Mémoires historiques et géo-
graphiques sur l'Arménie, t. II, Paris, 1819.

Տ

Տամբառ գյուղ—Դ6—Փոքր Մասիս գագաթի հա-
րավ-արևմտյան լեռների շարունակությունը
հանդիսացող Ալիբեկ-Դոմբառ լեռնաճյուղից
սկսվող անանուն գետակի վրա պիտի փնտրել
Տամբառ գյուղը, որի անունով այս գետակի
հովիտը պիտի կոչվեր Տամբառ, իբրև առանձին
գավառակ:

Տամբեր գաւառ—Դ6—Պարսկահայքի 6-րդ գավառը՝
1870 կմ² տարածությամբ, ընդգրկում էր
Սոմալի և Ազիզբեկի մահալները: Վերջինիս
մեջ այժմ էլ կա Տեմբր, կամ Տամբր գյուղը,
որ պիտի «Տամբեր» անվան այլ ձևը լինի:

Տամբեր գյուղ—Դ6—տե՛ս Տամբեր գաւառ:

Տայգրեան գաւառ—Դ6—գոյություն ունի նաև
Տանկրիայն ընթերցումը: Վասպուրականի
31-րդ գավառն էր՝ շուրջ 375 կմ² տարածու-
թյամբ: Խանասորի լեռնանցքի և Աղբակ
գետի միջև, որտեղ այս գավառի անունը հի-
շեցնում է Դեկր վայրը, թվում է, թե Դա-
րեհ Ա-ի Բիսթունի արձանագրության Tig-
re վայրը պիտի գետեղել այժմյան Խանասո-
րի լեռնանցքի մոտերքում և վերջինս պիտի
պարունակի իր մեջ Տայգրեան անունը:

Տայոց քար—Բ4—ամբողջ, այժմ՝ Տավուքյար
գյուղ, վրաց. ტაოჯარი Տաու-կարի: Տալք
նահանգի հնագույն կենտրոնը պիտի լինի:

Տայք—Բ4—Բ5—Մեծ Հայքի 14-րդ նահանգը,
վրաց. ტაო Տաո: Տալքը կոչվել է նաև «Խո-
րագոյն Հայք» (Armenia Profunda) և մինչև
VIII դ. Մամիկոնյանների կալվածքն էր:
IX դ. Բագրատունիների Տայքի ճյուղին էր
պատկանում, իսկ 1001 թվականից քաղաքա-
կանապես Վրաց Բագրատունիների պետու-
թյան կազմումն էր մտնում, սակայն ազգա-
բնակչությունը միշտ էլ եղել է հայկական՝
ամբողջ միջնադարում, չնայած նրան, որ
Տայքի հյուսիսային գավառները XII դ. վրա-
ցադավան էին: XV—XVI դդ. Տայքի վրացա-
դավան ազգաբնակչությունը ընդունեց մահ-
մեդականություն և թուրքացավ: Մնաց հա-
յադավան ազգաբնակչությունը, որը իրեն հա-
մարում էր հայ և գոյություն ուներ մինչև
վերջին 1921 թ. գաղթը:

Տանա գետ—Բ5—այժմ էլ նույն անունով, որի
աջ ափին գտնվում է մինչև այժմ կանգուն
VII դ. կենտրոնադրեթ վրացական Ատեճի
տաճարի հույկապ շենքը:

Տանիս-խե գաւառ—Բ5—Մեծ հասել է՝
Տունիս-խե, Տոունիս-խի, Տաունիս աղ-
ճառված ձևերով: Տանիս-խեը Վերին աշ-

խարհ Վրաց երկրամասի գավառներից մեկն էր և գրավում էր Կուր գետի աջափնյա՝ Տանա, Թեձամի և Ձամա վտակների ձորահովիտները: Թեձամի գետի ակունքների շրջանումն էր գտնվում Դեկիցիխե ամրոցը: Տանիս-խեի գավառի տարածությունն էր 1420 կմ²: Այս գավառի կենտրոնը պիտի զբաղեցներ Ատեմի ավանում, որտեղ VII դ. կառուցվեց հռչակավոր տաճարը:

Տաշիր գաւառ — Բ6 — ընդգրկում էր Տաշրատափ լեռնադաշտը, որի միջով հոսում է Տաշրայ ջուր գետակը (նախկին Կամենկա, այժմ սխալմամբ կոչվում է Ձորագետ, որ Դեբեդ գետի հին անունն է): Տաշիր գավառը ընդգրկում էր 2050 կմ² և համապատասխանում էր այժմյան Ստեփանավանի, Կալինինոյի շրջաններին և Ալավերդու շրջանի հարավային մասին: Տաշիրը Գուգարաց բզեշխության 4-րդ գավառն էր և 387 թ. հետո մտավ Վրաց աշխարհի կազմում մինչև IX դ. Հավանաբար, այս գավառի մասն էր կազմում Բամբակաձորը՝ Փամբակ գետի հովիտը, որը կոչվում էր Վերին Տաշիր և մնաց մարզպանական Հայաստանի կազմում:

Տաշիր գավառը Գուգարաց բզեշխների տոհմի կրտսեր ճյուղի՝ սեպունների ժառանգությունն էր, ուստի կոչվում էր «Սեպակաևուրիւն Տաշրայ» — Սեփնյուր Օսթուրիս: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Սանն գյուղում, որտեղ մինչև այժմ էլ կանգուն է VII դ. կենտրոնազմբիթ տաճարը: Հետագայում Տաշիրի կենտրոնն էր Լառեհ կամ Լոսի քաղաքը (այժմյան Ստեփանավանի մոտ), որի անունով էլ ամբողջ գավառը այնուհետև կոչվեց Լոսի:

Տաշիր վերին գաւառ — Բ6 — ընդգրկում էր այժմյան Փամբակ գետի հովիտը՝ Բամբակաձորը, 1075 կմ² տարածություն: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Տանձուա վայրում, այժմյան Կիրովականի մոտ: 387 թ., երբ Գուգարաց բզեշխությունը միացվեց Վրաց աշխարհին, Տաշիր գավառի այս մասը, որը միջնադարյան մատենագիրների մոտ կոչվում է «Տաշիր վերին», մնաց մարզպանական Հայաստանի կազմում և Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը պիտի համարել:

Տաշրատափ գաւառ — Բ6 — այժմ Լոռվա դաշտավայրը Ստեփանավանի շրջանում:

Տաշրաջուր գետ — Բ6 — նախկին Կամենկա, այժմ սխալմամբ անվանվում է Ձորագետ:

Տառեռն աւառ — Գ5 — այժմ՝ Դիագիւն, սրա արվարձաններումն էին գտնվում Վարշակի

քերականները: Սրանց մոտ է գտնվել Շահապիվանը Եմրտեցիների անտառը, որի մասին վկայում է Փավստոս Բուզանդը (IV, ԺԵ), «Իսկ զպատանեակն Գնէլ առնուին զնալին մօտ ի Սիւսն արքունի, և ծնդէն կառափէին ի սարակ լերինն. որում տեղուն լսին անուանեալ է, մօտ յորմածս արգելոցացն որսոյն էրիոցն, ընդդէմ մուրաւստանի՜ն աղբերացն բազմոցացն արքունի, յանգիման բանակեալ բնին»:

Տառիկ գաւառ — Գ5 — Աղծնյաց բզեշխության 7-րդ գավառն էր՝ 350 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Տառիկ գետի վերին հոսանքի անտառապատ ձորահովիտը և այժմ էլ կոչվում է Տառիկ: Ուրարտական արձանագրություններում կոչվում է Dadi երկիր:

Տառիկ գետ — Դ4 — այժմ Տառիկ-առ:

Տարանոէ աւան — Գ2 — այժմ՝ Դարեմգե ավան:

Տարաւն գաւառ — Դ4 — Տավրուբրան նահանգի 3-րդ գավառը, 3195 կմ² տարածությամբ, հուն. Ταραών, Ταραωνών κ.λπ., գրավում էր Մեղ գետի (Մեղրագետի) բարեբեր հովիտը: Մինչև IX դարը Մամիկոնյան նախարարական տան հայրենիքն էր, որից հետո գտնում է Բագրատունիների Տարոնի ճյուղի ժառանգական կալվածքը:

Տարաւնոյ գետ — Դ6 — այժմ՝ Ձուր-չալ Ջարէհաւ վան գավառում: Այստեղ պիտի գտնվեր ուրարտական արձանագրությունների Tarsuna երկիրը:

Տարւոյ-բերան լեռնանցք, տե՛ս Ձորայ պահակ:

Տարոս լեռան — Դ3 — այսպես է կոչվում «Աշխարհացոյց»-ում Հայկական Տավրոսի արևմտյան բազուկը:

Տարոս լեռան — Դ1 — Դ3 — այսպես է կոչում «Աշխարհացոյց»-ը Տավրոս լեռնաշղթան՝ Փոքր Հայքի և Կիլիկիայի միջև: Տե՛ս նաև՝ Լերինք Տաւրոսի:

Տարուբերան (Կողմն Տարաւնոյ) — Դ4 — Դ5 — Մեծ Հայքի 4-րդ նահանգն էր, ուներ շուրջ՝ 25000 կմ² տարածություն: Այս նահանգի տերիտորիան առաջացել է 591 թ. բաժանման հետևանքով, սակայն գոյություն է ունեցել շատ կարճ ժամանակվա ընթացքում և այլ աղբյուրներում Տարուբերան, կամ ինչպես ընդունված է՝ Տուրուբերան, անունը հայտնի չէ: Այս անունը, ըստ երևույթին, առաջացել է Տարւոյ բերան լեռնանցքի անունից, որը մեծ կարևորություն ուներ Միջնաշխարհի համար:

Տերիկէ (Տապուրա) աւան—Գ3—Τάπουρα, Tapura (Ptol. V, 6, 20), հետագայում Tephrike, այժմ՝ Դիվրիզի քաղաք:

Տիգրանակերտ գաւառ—Գ4—այսպէս պիտի կոչվեր Տիգրանակերտ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան: Շապուհ Բ-ի ավերիչ արշավանքներից հետո 356 թ., երբ Տիգրանակերտը ավերվեց, քաղաքը վերականգնվեց իբրև սահմանամերձ բերդաքաղաք Մարտիրոսյուլիս կամ Նփրկերտ անունով՝ միայն Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանումից հետո: Պլինիոսը (Nat. hist., VI, 25), խոսելով Մեծ Հայքի լայնության մասին հարավից հյուսիս, նշում է, որ այն ձգվում էր Տիգրանակերտից մինչև Իրեբիա: Տվյալ դեպքում նա նկատի ունի ոչ թե Տիգրանակերտ քաղաքը, այլ մեր կողմից նշված Տիգրանակերտ քաղաքային տերիտորիան՝ Տիգրանակերտ գավառը, որը «Աշխարհացոյց»-ում հայտնի է Նփռես կամ Նփրկերտ անունով:

Տիգրանակերտ, տե՛ս Նփրկերտ (Տիգրանակերտ կամ Մարտիրոսյուլիս) քաղաք:

Տիգրիս գետ—Գ4—այսպէս է կոչում «Աշխարհացոյց»-ը Տիգրիս գետի արևելյան (այժմ՝ Զերեհնե-սու) և արևմտյան (այժմ՝ Արդանասու) վտակները: Քարտեզի վրա վերջինս նշված է այժմյան անունով՝ «Արևմտ. Տիգրիս» (Գ3):

Տիգրիս (Դիլաք) գետ—Դ5—Տիգրիս գետը Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիս (Զերմ) գետերի միացումից հետո:

Տիմուտ գետ—Դ6—այժմ՝ Զանգիմար-չայ:

Տմորիք երկիր—Դ5—ընդգրկում էր Արևելյան Խաբուրի ամրոցը ավազանը իր երեք գավառներով՝ Կորդրիք Վերին, Կորդրիք Միջին և Կորդրիք Ներքին: Ասուրա-բաբելական աղբյուրներում Tumurru: Տմորիք երկրի ընդհանուր տարածությունն էր՝ 2725 կմ²: Ասուրական աղբյուրներն այստեղ հիշում են Tumurray ցեղը:

Տոսպ գաւառ—Դ5—Վասպուրական նահանգի 2-րդ գավառը՝ 475 կմ² տարածությամբ: «Տոսպ» էին անվանում հայերը Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպա (Վան) քաղաքային տերիտորիան: Այս անունն էր կրում հին հայերի մոտ նաև Վանա լիճը՝ «Տոսպայ ծով»։ անտիկ հեղինակների՝ Θωσπίτης, Thospitis (Ptol. V, 12, 3):

Տուարածատափ գաւառ—Դ4--Դ5—Տավրոսերան նահանգի 7-րդ գավառը 760 կմ² տարածությամբ. այժմ Ղարալազի գաշտ՝ Դյուք-սու գետակով: Ուրարտական արձանագրություն-

ներում այս գավառը կոչվում է՝ Տուարածինի-խուրի:

Տուռ-Արդին (Մաղեք) գաւառ—Դ4—Միջագետքի երկրներից, 3975 կմ² տարածությամբ. մինչև մ. թ. 37 թ. մանում էր Մեծ Հայքի կազմում: Այս նահանգը հայերի մոտ կոչվում էր Մաղեք, հռոմեացիների մոտ Zabdicenae, ասուրա-բաբելական աղբյուրներում՝ Կաւմուխի կամ Կադմուխի, Մովսես Խորենացու մոտ ավանդական ձևով՝ Տուռ Կադմուխ:

Տուռ-Արդին լերիք—Դ4—այժմ՝ Միդիադ-դադ:

Տուս գետ—Բ6—այսպէս պիտի կոչվեր այժմյան Տավուշ—Թովուզ-չայ գետի ստորին հոսանքը, որտեղ պիտի գտնվեր Տուս-Քուստակ գավառը:

Տուս-Քուստակ գաւառ—Բ6—մեկ հասել է «Տուշքատակ» աղճատված ընթերցանությամբ: Ենթադրաբար տեղադրում ենք Տաւուշ կամ Տուս (Թովուզ) գետի ստորին հոսանքում: Ուտիք նահանգի 5-րդ գավառն էր, և մոտավորապես 700 կմ² տարածություն ուներ:

Տոքեան կղզի—Դ5—տեղը որոշելը դժվար է, հավանաբար գտնվում էր Միսյան կղզուց հարավ, Դատվանից ոչ հեռու: Տոքեան կղզին գտնվում էր Բզնունիք գավառում:

Տոի գաւառ—Բ7—Ուտիք նահանգի 2-րդ գավառը, շուրջ 530 կմ² տարածությամբ: Գտնվում էր Տրաու (այժմ Թարթար) գետի միջին հոսանքում, հետագա Զրաբերդ գավառի տեղում: Միջին դարերում այստեղ հայտնի էին Հաթիք և Զարաբերդ կամ Զրաբերդ ամրոցները: Տրապիզոն էմպուրիոն (ἐμπόριον)—Բ7—այժմ էլ նույն անունով համանուն վիլայեթի կենտրոն և Հայկական լեռնաշխարհի նավահանգիստ:

Տրապառունիք—Դ5—Վասպուրականի 12-րդ գավառը, ընդհանուր տարածությամբ 450 կմ², Դրավում էր Զերմ (Արեւել. Տիգրիս) գետի վտակ Շահբուր-սուի հովիտը:

Տրաու գետ—Բ7—կոչվում էր նաև Տրաուական, այժմ՝ Թարթար:

Տիդիս քաղաք—Բ6—վրաց. ტფილისი, თბილისი Տփլիսի, Թբիլիսի, բյուզ. Τραπεζος, սկզբում Գուգարաց բղեշխության սահմանամերձ ամրություն պիտի լիներ, միայն 363 թ. հետո, երբ իր Պարուար գավառը և բղեշխի ամբողջ ուտանը (վրաց. საპიტაშხო Սապիտիաշխո) միացվում է Վրաց աշխարհին, այնուհետև Տիդիսը սահմանամերձ վայրից դառնում է Վրաց դաշտի կենտրոն: Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք Մցխեթան և Գուգարքի վաղեմի կենտրոն Յուրտավը կորցնում են իրենց նախկին նշանակությունը, զիջելով այն Տփլիսին, որը

V. դ. վերջից դարձավ Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք: Տփղիսը այնուհետև եպիսկոպոսանիստ էր, որի հոգևոր պետը կրում էր ժողովրդի «Տփլիկի» ատրոպը («Գիրք թղթոցը» կոչում է «Տփլիսաց»): Վերջինս մասնակցել է Վաղարշապատի 506 թ. հակաքաղկեդոնական ժողովին:

8

Յելի լիճ—Բ5—Մովսես Խորենացու մոտ (II, 2) կոչվում է՝ Մովսե Նիսիսոյ, իսկ Վրաց աղբյուրներում հայտնի է Շվեթ Յելի անունով, այժմ Զրլզեր լիճ (ծովի մակերևույթից 1959 մետր բարձր): Միջին դարերում այս լիճը կոչվում էր Պաղակացիս, թաթարերեն Պալակացի անունով: Կարելի է ենթադրել, որ այս անունը առաջացել է «Պալակացիք» ձևից, որով հայտնի էին պալիկյան ուսմունքի հետևորդները: Հայաստանում հալածվող պալիկյանները կարող էին ապաստան գտնել նաև Զրլզեր լճի ափերին:

Յխաւաթ աղբաղաւ — Ա6 — վրաց. Շնաթեթի Յխավաթի ցեղը, որը ապրում էր Արագվի գետի վտակ՝ Սպիտակ Արագվի ակունքների շրջանում:

Յիւյմք աղբաղաւ (աղճատված Ծըխոյք), պիտի նույն Սացխումք գաւառը լինի (տես): Յիւյմքը քարտեզի վրա չի նշված:

Յիւրազմայ գաւառ (աղճատված ձևերն են՝ Յիւրաւմայա, Յիւնաւմայա) — Ա6 — վրաց. Շնաթեթի Յիւրազմա. ընդգրկում էր Բանի գետի վերին հոսանքը և նրա օժանդակ՝ Յիւրազմուլա վտակի խորածորը: Այս գավառը մտնում էր Վերին աշխարհ Վրաց կրկնամասի կազմում և ընդհանուր տարածությունն էր՝ 550 կմ²:

Յուրաւ քաղաք — Բ6 — կոչվում էր նաև Գաջենք, վրաց. Շնաթեթի, Գործեթի, Գաջենի Յուրաւի, Մուրաւի, Գաջիանի: Գտնվում էր Յուրաւ գետի (այժմ Նրամի) և Մաշակերա գետերի միախառնման կետում: Յուրաւը Գուգարաց բլուրների կենտրոնն էր և 363 թ. հետո իր բլրաշրջանն ուսումնով (վրաց. Սապիտաշիւ) «Սապիտաշիւ»), որը ընդգրկում էր Բոլնոփոր, Քուլափոր, Մանգլիս փոր, Պարուար և Լանցիխե գավառները, անջատվում է Գուգարքի մնացյալ մասից

և միանում Վրաց աշխարհին: VI—VII դդ. հայտնի էր Յուրաւում գտնվող սուրբ Շուշանիկի մատուռը, որտեղ ժամասացութունը կատարվում էր հայերեն և վրացերեն լեզուներով: Շուշանիկի մատուռը դարձավ եպիսկոպոսանիստ աթոռ, որի հոգևոր պետը վրացերեն կոչվում էր «Յուրաւեկի» («Գիրք թղթոցը» և Ուխտանեսը, պահպանել են՝ «Ուրաւի» և «Սրգաւի» ձևերը, որ «Յուրաւ»-ի աղճատված ձևերն են) և պետք է տիրապետեր վրացերեն և հայերեն լեզուներին¹: Վերջինս մասնակցել է Վաղարշապատի 506 թ. հակաքաղկեդոնական ժողովին: Հետագայում, երբ Տփղիսը դարձավ Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք և Յուրաւը դադարեց Վրաց դաշտի կենտրոն լինելուց, Շուշանիկի տապանը, իբրև սրբություն, փոխադրվում է Տփղիս, որտեղ և գոյություն ունի մինչև վերջերս Մետեխի եկեղեցում: Յուրաւ քաղաքի փոխարեն հետագայում բարձրանում է նրանից ոչ հեռու գտնվող Սամշվիլի քաղաքի, իբրև Վրաց դաշտի կենտրոն:

Յուրաւգետ — Բ6 — Վախուշտու մոտ կոչվում է Շուրթաթեթի Յուրաւետի, որ հայկական անվան թուրքական արտասանությունից է առաջ եկել: Այժմ այս գետը կոչվում է Ղարաբուլախ-չալ և թափվում է Նրամ գետում, որը հանդիսանում է Յուրաւգետի շարունակությունը և պետք է կրեր այդ անունը: Հետագայում նրա մեջ թափվող Քցիա գետը, որը այս տեղերում հոսում է խորը ձորում, կոչվեց Քցիա խրամի, որ բառացի նշանակում է «Քցիայի խորածոր», այժմ կոչվում է խրամի: Քարտեզի վրա Յուրաւգետ անվան փոխարեն նշված է Քցիա, իսկ Գաջենաւգետը, ըստ երևույթին, Մաշակերա գետի ալլ անունն է:

Յուի քաղաք — Գ7 — այժմ Յուր գյուղ:

Յրուի լեռն (3616) — Ա6 — վրաց. Մոս Երուլիս. Գլխավոր կովկասյան լեռնաշղթայի գագաթներից մեկը, որը ըստ «Միջինայի Քարթլիայի», Քարթլի-Վրաց աշխարհի, հյուսիսային ծալրագույն սահմանն էր հանդիսանում, իսկ հարավ-արևմուտքում այդպիսի պիսի սահման էր Էգրիս-ձղալի գետը (այսպես էին կոչում վրացիները ձորիսի ստորին հոսանքը): Այս գետի անունը՝ Էգրիս-ձղալի, չպետք է շփոթել Էգրիսիս-ձղալի հետ, որ այժմյան Ինգուրի գետն է:

¹ Տես մեղիկսե-ձեցի, տրիալետ-Ֆալցի մաթուրալտուրի լեռնաշղթայի և Կոմանիայի շրջանում (Երևանի միջնաբերդի շրջանում) մարտիկական զորամասերի կազմակերպությունը, 1934, թ. 41—43:

¹ Ուխտանես, Պատմութիւն բաժանման Վրացի Հայկ, Վաղարշապատ, ԵԸ, 1871, էջ 34:

Փ

Փազեմոն աւան—Բ1—այժմ՝ Մերզիֆոն աւան:

Փալաիրու Կասարոն ամրոց—Գ1—Փαλαίρου κάστρον. Ենթադրվում է, որ գտնվել է Fraktin (այժմ Ֆրակտին գյուղ) ավանից դեպի հյուսիս-արևմուտք:

Փայտակարան նահանգ—Դ7—Գ8—Մեծ Հայքի 11-րդ նահանգը՝ շուրջ 21000 կմ² տարածությունում: Այս նահանգը հույն-հռոմեական աղբյուրներում հայտնի է՝ Κασπiana, Kaspianae, Patria Caspia անվան տակ: Հայկական աղբյուրներում միայն «Աշխարհացոյց»-ն է ու նրան հետևող Ղևոնդը, որ գործ են ածում «Փայտակարան» անունը: Այլ աղբյուրներում այս երկիրը կոչվում է՝ Կասպք, Կազքք, Աշխարհն Կասպից, Աշխարհն Պարսից, Պարսք, ապա՝ Բաղասական: Վերջինս՝ Balasakan, Balasadan ձևերով պահպանվել է արաբական աղբյուրներում:

Մեծ Հայքի այս ծայրամասին երկիրը, որ նվաճվել է Արտաշես Ա-ի (189—161) ժամանակ, համարվում էր Փայտակարան քաղաքի քաղաքային տերիտորիան: Այս դրությունը փոխվում է 338 թ. հետո, երբ պարսիկների սադրանքով մասքթներն իրենց թագավոր Սանատրուկ Արշակունու գլխավորությամբ ներխուժեցին Մեծ Հայք, տիրեցին Փայտակարան նահանգին և սկիզբ դրին Աղվանից երկրի Արշակունյաց հարևանությունը:

Փայտակարան քաղաք—Գ7—համանուն նահանգի կենտրոնը, այժմյան Օրեն-Կալայի մոտ, Միլի դաշտում: Փայտակարան քաղաքը 338 թ. դառնում է Աղվանից թագավորության ժամանակավոր կենտրոնը: 338 թ. սկսած այս քաղաքումն էին նստում մասքթաց Արշակունի թագավորները:

Փանակեբա ամրոց—Բ5—վրաց. ფანაკებო Փանակեբա, բյուզ. Πανάκειον, այժմ Փանասկերա գյուղ: Ենթադրվում է, որ այս անունը առաջացել է *Փառնուազկեբա ձևից:

Փառանգիոն ամրոց—Բ4—ըստ երևույթին այժմյան Բարվանքի տեղում, կամ մոտերքում: Փառանգիոնը հայտնի էր իր ոսկե հանքերով:

Փառխոս ամրոց—Բ6—այժմ՝ Կալաքենդ գյուղը. միջին դարերում Փառխոսի թագավորություն մայրաքաղաքն էր:

Փառնակիա (Կերասունտ) քաղաք—Բ3—այժմ Գիրեսուն նավահանգիստ:

Փառնես գավառ—Բ6—Շամքոր գետի ակունքների շրջանում, որտեղ միջին դարերում գտնվում էր Փառխոս քաղաքը (այժմ Կալաքենդ): Արցախի նահանգի 12-րդ գավառն էր՝ շուրջ 775 կմ² տարածությամբ:

Փասիս գետ—Ա4—այժմ Ռիոն գետ: Հնում Փասիս էր կոչվում Ղվիրիլա գետը և նրա շառունակությունը կազմող Ռիոն գետի ներքին հոսանքը, սկսած Ղվիրիլայի գետաբերանից:

Փասիս քաղաք—Ա4—այժմ՝ Փոքի (Ղևոնդի մոտ՝ Փոյք). սակայն Փասիսը գտնվում էր Փոթիից արևելք, Ռիոն գետի և Պալեոստոմի լճի միջև:

Փասիս ազգագաւառ—Ա6—այսպես էր կոչվում, ըստ երևույթին, Բացք կամ Մովս-Ռուշ ցեղը: Փեռնատակ գյուղ—Ա6—այժմ՝ Փեռե գյուղ. Խոյ քաղաքից հյուսիս-արևմուտք:

Փիլադելփիա աւան, տե՛ս Բաքրան աւան:

Փոխք (Փուխք) ազգագաւառ—Ա6—վրաց. ფხოვეცი, ფხოვენი Փխովելի, Փխովնի: «Աշխարհացոյց»-ում կա նաև այս անվան երկրորդ ձևը՝ Փուխք, որ մենք գնում ենք փակագծում:

Փոսագլուն լեռնանցք—Բ3—ըստ VII դ. «Մղոնաչափ»-ի վկայությամբ, այս վայրը գտնվում է Կարինից դեպի Կողոնիա տանող ճանապարհի վրա, Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանագծի վրա: Գայլ գետի (Լյուկոս) ակունքների մոտ: Փոսագլուն պիտի լինի Պրոկոպիոս Կեսարացու մոտ հիշվող Γερμανός ποσάτον ամրությունը, որ հայերը իմաստավորել են, կապելով «փոս-խրամատ» բառի հետ: Փոսագլուն լեռնանցքը համապատասխանում է այժմյան Վավուկի լեռնանցքին (1660):

Փուխք—տե՛ս Փոխք:

Փոքր Զաւ գետ—Դ6—այժմ էլ նույն անունով՝ Փոքր Զաւ:

Փոքր Հայք երկիր—Դ2—Բ3—հուն. Μικρά Ἀρμενία, լատ. Armenia Minor, Եփրատի և Անտիտավրոսի միջև ընկած երկրամասը, որը հանդիսանում էր առանձին թագավորություն (321—112 թ.թ. մ. թ. ա.), ապա միացվեց Պոնտոսին, իսկ 65 թ. մ. թ. ա. Փոքր Հայքի արևմտյան մասը դարձավ հռոմեական պրովինցիա, իսկ արևելյան մասը, որը «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է Բարձր Հայք, ընդմիջում միացվեց Մեծ Հայքին: Թեոդոս Ա. Մեծի ժամանակ 378—386 թ.թ. միջև Փոքր Հայքը բաժանվել է երկու պրովինցիաների՝ Առաջին Հայք և Ներքորդ Հայք: Այս ժամանակաշրջանի Փոքր Հայքի տերիտորիան ընդգրկում էր 68700 կմ²: «Աշխարհացոյց»-ը տվյալ դեպքում նկատի

ունի Փոքր Հալքի վարչական բաժանումը մինչև Հուստինիանոս Ա-ի 536 թ. նովելլան: Փոքր Մասիս լեռն (3925)—Գ6—ի տարբերություն Մեծ Մասիսի, որը կոչվում էր Ագաա-Մասիս, Փոքր Մասիսը պիտի կոչվեր սոսկ Մասիս անունով, կամ ավելի ճիշտ՝ Սիս:

Ք

Քալկիս (Նիկոբիա) քաղաք—Դ2—Χαλκίς, Kinnas-rin. Հալկից հարավ, նշանավոր քաղաք: Քաղ (Քեղ) գաւառ—Դ4—Աղձնայ քեշխության 3-րդ գավառը՝ 350 կմ² տարածութեամբ: Ասուրա-բաբելական արձանագրություններում կոչվում է Gal: Քաղ կամ Քեղ անունը, ըստ երևույթին, կապ ունի Քղիմար անվան հետ: Քաղաքերը ամրոց—Բ7—տե՛ս Քաղաղաշտ (Քալա-ձոր) գաւառ: Քաղաքերը գավառ—Բ7—տե՛ս Քաղաղաշտ (Քալա-ձոր) գաւառ: Քաղաղաշտ (Քալաձոր) գաւառ—Բ7—այսպէս է կոչվել Դուրիան-չայ և Ալշիգան-չայ գետերի ստորին հոսանքների տափարակային տերիտորիան, մոտավորապէս 1270 կմ² տարածութեամբ, այժմյան Աղդաշի և Մինգեչաուրի շրջանները: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Քաղ-բերդ ամրոցում, որը հետագայում հայտնի էր Աղբերդ անունով, ապա դարձել է Աղդաշ, որ այժմյան անունն է:

Քաղաքերը վրացական տարեգրություններում կոչվում է յալաժորի Քալաձորի, (յալաժորի յալաժորի, Եմի 1, տծոլոսի, 1955, թթ. 334, 366): Քալաձորը միևնույն ժամանակ Դուրիանչայ գետի անունը պիտի լիներ:

Քաղաձոր գաւառ, տե՛ս Քաղաղաշտ գաւառ:

Քաղաձոր գետ. կոչվել է նաև Սեբոշ—Բ7—այժմ Դուրիան-չայ:

Քաղիթթ (Շիթիթմա) գետ—Դ4—Դ4—այժմ Բաթման-սու, ըստ երևույթին, այս գետը ուրարտական արձանագրությունների Kallama-ն է:

Քաղկիդիկե «Փոքր աշխարհ» Ասորիքի—Դ2—Χαλκιδεύς, Chalcidices (Ptol. V, 14, 14), Քալկիս (Նիկոբիա) քաղաքի քաղաքային տերիտորիան պիտի լիներ:

Քաջատուն (Մունգա)—Բ2—վրաց. յաջատուն, յալաժորի Քաջատունի, Քալաքի Մունգա, այժմ էլ Մունգա անունով գյուղ, բայց քաղաքացիներն գտնվում է նրանից ոչ հեռու գտնվող Նաքալաքեվի գյուղի տեղում: Այս քաղաքը հիշվում է միայն վրացական տարե-

գրություններում և նրանց հայկական համառոտ թարգմանության մեջ:

Քաջաց-Քաղաք (Հուր)—Բ5—վրաց. յաջաց յալաժորի, Յուրի Քաջաց-Քալաքի, Հուրի, այժմյան Ուրի գյուղը: Հիշվում է միայն վրաց տարեգրություններում, և նրանց հայկական վերսիարում: Ըստ երևույթին, այստեղ է գտնվել Արտահան գավառի հնագույն կենտրոնը և նրա անունով էլ կոչվել է նաև Արտահան:

Քաջքերունիք գաւառ, տե՛ս Գառնի գաւառ:

Քառն Մանակերտ ամրոց և ցամաքակղզին Մանակերտ—Դ5—այսպէս էր կոչվում այժմյան Քարա-դաշ հրվանդանը Վանա լճի հարավային ափին՝ Աղթամար կղզու դիմաց: Քառն Մանակերտ ամրոցը կառուցվել է դեռևս Մենուաի (810—786) ժամանակ և կոչվել է Menuahinili, որին հոմանիշ է Մանակերտ անունը: Քառն Մանակերտը գտնվում էր Ռշտունիք գավառում:

Քասաղ աւան—Բ6—այժմ Ապարանի շրջանային կենտրոն: Քասաղը Գնթունի նախարարական տոհմի կենտրոնն էր. այստեղ հայտնի էր V դ. կառուցված բազիլիկ տաճարի շէնքը:

Քաւաղիք ազգագաւառ—տե՛ս Գաւաղք ազգագավառ:

Քթիշ ամրոց—Դ7—Մեւս Հաբանդի կամ Սիսական Ոստանի կենտրոնը իշխանի ձորում, հետագայում կոչվում էր Տող, որն այժմ էլ հայտնի գյուղ է: Վերջինիս մոտ է գտնվում Գաիլ վանքը:

Քիշ քաղաք—Դ4—Ենթադրաբար տեղադրում ենք այժմյան Բամաու-Կուշ գյուղի տեղում: Ըստ երևույթին, Քիշը ասուրա-բաբելական արձանագրությունների Աշշուրիկիշա-ն է:

Քղիմար (Կուտեմուան) քաղաք—Դ4—այժմյան Մալիգիր գյուղի մոտ: Քղիմարը հիշվում է ասուրա-բաբելական և ուրարտական արձանագրություններում՝ Kullimeri, Kalmer, Kutta ձևերով:

Քուղեք—Ա5—ազգագաւառ, վրաց. յալաժորի Կուղար, Ռիոն գետի սկունքների շրջանում: Աւան-օվս ժողովուրդը կազմող ցեղերից մեկը:

Քուել-դարա աւան—Ա6—վրաց. յալաժորի Քուել-դարա, այժմ Զվել-դարա գյուղը Թիանէթ ավանից դեպի արևելք. հանդիսացել է Մեծ Կալիքի (ձուլո յալաժոր) կենտրոնը և իր անունով է կոչվել ամբողջ գավառը:

Քուել-դարա գաւառ—Ա6—Բ6—«Աշխարհացոյց»-ում պահպանվել է Քուլեքա, Քուելգա աղճատված ձևերով, վրաց. յալաժորի Քուել-դարա ավան, որի անունով էլ կոչվել է գավառը: Այս գավառը համապատասխանում է

Յախէթին նեղ իմաստով, ուստի վրաց աղբուրներում կոչվում է ճոճո յաճոճ Ռիդի Կախէթի (Մեծ Կախէթ): Հիշյալ գավառը ըսկըսվում էր Տղեաբա կամ Դուլգուլա գյուղից և Թուրքոս-խէի վտակից մինչև Ալագան գետի ակունքների շրջանը, ընդգրկելով 522 կմ² տարածութիւն:

Քուէշի ամրոց—Բ6—վրաց. խէջի Քուէշի, այժմ Զվնի-Քվէշի առունով համանուն վտակի վրա:

Քուիշա գետ—Բ6—վրաց. խէջի Քուէշի Վալի, Մաշապերա գետի ձախ վտակը:

Քուիշափոր գաւառ—Բ6—վրաց. խէջի Քուէշի Վալի—Քուիշափոր գետի շրջանում, համանուն Քուէշի ամրոցով: Քուիշափոր գավառը ընդգրկում էր 495 կմ² տարածութիւն: Այս գավառը, հաճանաբար 363 թ. հետո, ան-

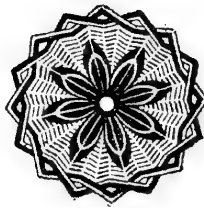
շատվելով Դուգարքից՝ միացվել է Վրաց աշխարհին:

Քուստի գաւառ—Բ6—Արցախ նահանգի 11-րդ գավառը, արար. Քուստանի, մոտավորապես այժմյան Շամշադինի շրջանը՝ 1505 կմ² տարածութեամբ:

Քուսաք (Խիսաք) աղգագաւառ—Ա6—այսպէս են կոչվում «Աշխարհացոյց»-ում այժմյան Քիւտաքը, որոնք ապրում են Արդուն գետի ակունքների շրջանում: Նույն «Աշխարհացոյց»-ում մի այլ տեղ կոչվում են «Խիսաք», որը բերում ենք փակագծում:

Քրովիկ բերդ—Դ3—Դեգիք գավառում, ենթադրաբար տեղադրում ենք այժմյան Ռաբաթ գյուղի տեղում:

Քցիա գետ—Բ6—վրաց. խէջի Քցի, Քցիա-Խրամի, այժմյան Խրամ գետը:

ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՅՈՍՏԱՆԻ ՕԳՏԱԿԱՐ ՀԱՆԱԾՈՆԵՐԸ, ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ
ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի

Այն բիւրեղ—Գ3—Βήρυλλος, βήρυλλιον, Beryllus, горный хрусталь, горный кристалл. «Այն ինչ պատուական, որոյ լաւն առ հնդիկս՝ է կապուտակ ծովագոյն կամ երկնագոյն, և լիտ նորա դեղնագոյն՝ խաւն ընդ երակս ոսկւոյ, և ալլն. վարի և ի պէտս դեղոց» (ՆՀԲ, I, 491): Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի ցուցման Եփրատ գետը, Արածանի գետի հետ միախառնվելուց հետո, «դնայ ընդ հարաւ, հատանէ զլեռսն Տաւրոս. լորում տեղւոջ գտանի ակն Բիւրեղ» (Soukry, էջ 30): Այս վկայութեան հիման վրա բյուրեղի հանքերը տեղագրում ենք Եփրատի, որտեղ Հայկական Տափրոսը ձգվում է դեպի հարավ-արեւմուտք և հատվում է Եփրատ գետով: Այդ է պայացուցում նաև ուշ շրջանի (XIII դ.) վկայութիւնը. «Բիւրեղն՝ խաժագոյն է (կամ ծովագոյն) օղանման, և լինի սա ի սպառուած լերին՝ որ կոչի Տաւրոս, և ի յանցս Եփրատ գետոյ», Ոսկեփոր, և Վարդան. Եւ. (ՆՀԲ, I, 491): Բյուրեղի հանքերը նշված տեղում հայտնի էին հնագույն ժամանակներից:

Աղառք—Բ4—Կոծոխուր, սմաղ, кожанное дерево, кожевник, сумах—куст или деревцо Rhus cotinus, желтник, желтинник, рай-дерево, шевское дерево, кожанное дерево—Rhus coriaria (Даль¹, IV, 360).

¹ Այստեղ և ստորև՝ Даль—Владимир Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, тт. I, II, III, IV, М., 1956:

«Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Տալքում, որտեղ և տեղագրում ենք: Ըստ Մխիթար արքայի՝ «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» (Վենետիկ, 1749, հատ. Ա, էջ 19) «Աղառք... է պտուղ ինչ կարմիր և մանր, ոսպնածե, և համով թթուաշ՝ և զովացուցիչ սրտի, ունի ի մէջ իւր զկորիզ փոքրիկ, որով և կերեալ լինի. զսա յաճախ ի կիր արկանեն ի հանդերձանս կերակրոց. մանաւանդ արկանեն ի վերայ դամասկեան պաղակուտրի... լինի սա յաճախ ի Հայաստան ի յաշխարհն Տալոց, զոր պարսիկք կոչեն քաառի. և արաբացիք և տաճիկք սումախ, կամ սոմախ (ԲՀԼ, I, 19):

Աղառք—Գ4—Αλάς, Salsus, հանք աղի (ՆՀԲ, I, 44), соляные копи. Հիշվում է Բարձր Հայքում: Մենք տեղագրում ենք Մանանաղի գավառում, Մանանաղի (այժմ Թուզլու-չալ) գետի ձախ ափին, վերին հոսանքում, որտեղ նախառեռլուցիոն շրջանի ուսումական 10-վերստանոց քարտեղի վրա նշված է «сол. зав.», այսինքն՝ «соляной завод»:

Այծեամն—Բ4 և Դ6—Δόρχας, δόρχων, Caprea, dorcas և Capreolis parva capra, серна—род горной антилопы, дикая коза; серна—антилопа, сугак (от сайга, сайгак), родовое название животного между козы и оленя (более 50-ти видов), с неветвистыми рогами, Antilopa turicarpa на Кавказе, джейран—Antilopa subgutturosa. за Кавказом (Даль, I, 178). «Այծ վարի՝ արագուտըն և սրառեա, բազմաճղի և տկար եղջիւն»

րօք» (ՆՀԲ, I, 90): «Աշխարհացոյց»-ում հիշվում է Բարձր Հայքում և Պարսկահայքում:

Անալուք—Բ5—Հնում այս բառը հասկացել են իբրև Καρυδοπαρθαλγος, жираф: Այսպես է հասկացել նաև ՆՀԲ (I, 102), որը «Աշխարհացոյց»-ի ցուցմունքը այն մասին, թե անալուքը գտնվում է Գուգարքում, ավելացնում է՝ «որպէս և յԵթէովպիա և ի Հնդկիս»: Առաջին անգամ այս բառը հիշատակնաբանեց մեծանուն ուսուցիչ Հ. Աճառյանը. «...անալուք նշանակում է ոչ թէ «ընձուղտ», այլ, ինչպես ցույց է տալիս Համշէնի բարբառը, «եղնիկ» (Արմատական բառարան, I, 281): Անալուք—եղն, եղնիկ, Έλαφος, Cervus elaphus, олень благородный: «Աշխարհացոյց»-ում «անալուք»—հիշատակվում է Գուգարքում, սակայն այս բառով եղջերու պիտի նշանակել այժմյան Համշէնի բարբառի ոլորտում ընկնող տերիտորիայում, որ Գուգարքի համար կարող էր լինել Ճորոխ գետի ավազանը, մոտավորապես Կղարքը (վրաց. Կլարշէթ) գավառում:

Անիդ—Բ4—տե՛ս Հաւք ճարակաւորք:

Առեւծ, առիւծ—Գ3—Λέων, Felis, Leo, лев, «Աշխարհացոյց»-ը առյուծը հիշում է Չորրորդ Հայքում, որ տարակուսելի է, սակայն չի բացառված, որ գեոս VI—VII դդ. Հյուսիսային Միջագետքում կամ Հայոց Միջագետքում առյուծը պահպանվել էր: Ասորեա-բաբելական աղբյուրներից և ասորեստանյան բարձրաքանդակներից երևում է, որ առյուծը շատ տարածված է եղել Տիգրիս և Եփրատ գետերի միջև ընկած անապատային վայրերում: Մենք առյուծը տեղադրում ենք Հայկական Միջագետքում, որ հավանական է այդ ժամանակաշրջանի համար:

Առն և արտիկ—Բ3—Առն, Άρνους, Άρος, άρνος—«ազգ արու ոչխարի. թերևս ոչխար կամ գառն վայրի» (ՆՀԲ, I, 307): Առն—շիկերէ, վայրենի արու ոչխար—дикий баран, каменный баран—самец этого животного, Ovis argali:

Արտիկ, արտի—վայրի ոչխարի էգը, дикая овца, «Ոչխար արտի, այսինքն վայրի» (ՆՀԲ, I, 382), «Արտիկք բազում անգամ երկաւորեալս ծնանին»։ Վեցօրեայ, Թ: «Աշխարհացոյց»-ը նշում է Բարձր Հայքում, մենք տեղադրում ենք մոտավորապես:

Արու—Բ4—տե՛ս Հաւք ճարակաւորք:

Արտիկ, տե՛ս Առն և արտիկ:

Բամբակ—Գ7—Ξόλον, παμπάξ, Gossypium L.—«Բերք բուսող ի գողակէ ելեալ՝ սպիտակ փափուկ, նիւթ հանդերձի ի ջերմ պահել զմար-

մինս» (ՆՀԲ, I, 430): Բամբակի սերմից լուղ են հանում, մնացած քուսպը անասունների ընտիր կեր է: Eriophorum (Ստ. Մալխ.,¹ I, 321—2): Մեզ մոտ աճող բամբակը Վրկանի կամ Կովկասյան բամբակն է: «Աշխարհացոյց»-ը բամբակը հիշում է Փայտակարան նահանգում. «Փայտակարան, լինի ի նմա բամբակ անրաւ» (Սатканов, էջ 19): Մենք տեղադրում ենք Գարգարացոց (այժմ Միլի) դաշտում, որտեղ բամբակը կարող էր բուսնել վայրի վիճակում, այսինքն՝ լինել «ինքնաբոյս»: «Բամբակ անրաւ» Աղվանքում հիշատակում է նաև Մովսէս Կաղանկատվացին (I, Ե) և, անշուշտ, նկատի ունի նույն Գարգարացոց դաշտը:

Գազպե—Գ4—Գազպէն, գազապէն, Բητίνη, Resina. Μάνα, Άριμελη, Манна, Манна—сахаристый, сгущенный сок ясени итальянской (круглолистной)—Fraxinus roi undifolia: Գազպեն արտադրում են ծառերի հացիի տեսակները և կաղնիների շատ տեսակներ: Փավստոս Բուզանդը (III, ԺԴ) Տարօնում, Հացեկաց գյուղի մոտ հիշատակում է «Հացեկաց դրախտ» անտառը, որտեղ և տեղադրում ենք «Աշխարհացոյց»-ում Տավրուբրան նահանգում հիշատակվող գազպեն: Ըստ ՆՀԲ (I, 522) գազպէն է՝ «Թեախն քաղցր որպէս զմանանալ թանձրացեալ ի ցողոլ երկնից ի վերայ տերեւոց տնկոց և բուսոց»: Ավելի պարզ է վկայում Զենոբ Գլակը. «Որպէս մանանայն աստ իջանէ ի վերայ անտառացն, զոր գազապէն կոչեմք»:

Գարի—Գ7—Κριθή, Hordeum vulgare, ячмень—«Ազգ արմտեաց ցորենանման, կուր երիվաբաց, և հաց նորա կերակուր աղքատաց» (ՆՀԲ, I, 531): «Աշխարհացոյց»-ը նշում է «գարի ինքնաբոյս» Փայտակարան նահանգում, որտեղ և տեղադրում ենք մոտավորապես:

Գերբի—Գ7—Գեանասունկ, դոմբալա, Tuber melanosporum, «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Սյունիքում, որտեղ և տեղադրում ենք, նրա հարավային, բուսականությամբ հարուստ տեղում:

Գինի—Գ6—Οἶνος, Vinum, ღვინო, вино—«Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է «Գողթն գինեւետ»-ը, որտեղ և տեղադրում ենք:

¹ Այստեղ և ստորև՝ Ստ. Մալխ.—Ստեփաննոս Մալխասեանց. Հայերէն բացատրական բառարան:

Գրքոր — Գ4 — Κηρίς, Galla; чернильный, дубовый орешек — «Բերք վալրի կաղնեաց, զոր վարեն խաղախորդք, ներկարարք, և դեղավաճառք» (ՆՀԲ, I, 563), «Գղթորից ստացվում է ընտիր և սե ներկ, որը գործ է անվում թանաք շինելու համար» (Մալխ. I, 451): «Աշխարհացոյց»-ում գղթորը հիշատակվում է Աղծնիքում, ուստի մենք տեղադրում ենք վալրի կաղնիների (дуб чернильноорешниковый, Quercus infectoria) անասաներով հարուստ Սանասունք գավառում:

Դեղնուկ — Գ4 — «Հաւ դեղնուկ» — անհայտ թռչուն, որ հիշվում է միայն «Աշխարհացոյց»-ում մեկ անգամ Աղծնիք նահանգում: Այլ տեղեկություն չունենալով, մենք հնարավորություն չունենք որոշելու, թե թռչունների որ տեսակին էր պատկանում և քարտեզի վրա նշված է հարցական նշանով:

Եղջերու — Բ4 — Έλαφος, Cervus, cervus elaphus — ագնիվ եղջերու: Եղջերու էր կոչվում արուն, որ գլխի վրա կրում էր եղջյուրներ: Եղջերուի էգը կոչվում էր եղնիկ — лань: Եղն կամ եղնիկ նշանակում է նաև եղջերու ընդհանրապես:

Եղն — «էրէ գեղեցիկ՝ թաթահերձ, երազոտն, սատակիչ օձից, բազմաճղի եղջերօք. յորմէ կոչի և եղջերու» (ՆՀԲ, I, 656): Պատմական Հայաստանում եղջերուն գոյություն ունեւ բոլոր բարձր լեռնային գոտիներում, որտեղ անտառ կար: Այժմ այս կենդանին Հայաստանում համարյա վերացել է:

«Աշխարհացոյց»-ը եղնիկը հիշատակում է Բարձր Հայքում. մենք զետեղում ենք անտառներով հարուստ Ճորոխ գետի վերին հոսանքի՝ Չորմալրի շրջանում:

Եղեգունք — Բ7 — Եղէգն, Κάλαμος, Arundo, calamus, камыш. Այս բույսը պատահում է ճահճուտ տեղերում և պատահական չէ, որ «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Փայտակարանի նահանգում: Մենք զետեղում ենք Բաղասական (այժմ Միլի) գաղտում՝ Կուր գետի եզրերին:

Երկաթ — Գ3 և Գ5 Σιδηρος, Ferrum, Էջօծ, желе-30 — Հայաստանում երկաթահանքերը հայտնի էին շատ տեղերում, հատկապես Հայկական Տավրոս լեռներում. «Աշխարհացոյց»-ը տեղեկություն է պահպանել միայն երկու տեղ՝ ա) Աղծնիքում՝ «ուռնի երկաթ քաջ» կամ «ուռնի նաւթ և երկաթ առավել», որը մենք զետեղում ենք Անգեղ-տուն գավառում, որտեղ շահագործում էին երկաթահանքերը՝ այժմյան Արդանա-Մադենի հանքերում. բ) Տավրուրե-

թանում: մենք պետեղում ենք Երևարք գավառում, որին հարավից եզերող Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի այս մասը հին հայերը կոչում էին «Լեռան երկաթահատացն և կապարահատացն» (Փաւստոս, III, Ժ):

Երկ — Բ4, Գ3 — Θηριον, δήρα, Ferus, fera, бѣдоу, дичь — «Վալրի կենդանի չորքոտանի՝ որսալի և ուտելի» (ՆՀԲ, I, 682): «Աշխարհացոյց»-ը այս հավաքական բառով է նշում որսի կենդանիները Բարձր Հայքում և Ծովագ Կողմում, որ և ցույց ենք տալիս համապատասխան տեղերում:

Զառիկ — Դ5 — ինչպես մեկնաբանում է Հ. Աճառյանը (Արմ. բառ., II, 900—901), «զառիկ» նշանակում է «մկնդեղ, arsenicum»: լինելով իրանյան փոխառություն, նշանակում է «ոսկեղուցն դեղին»: Նույն իմաստով է բերված նաև Ստ. Մալխասյանի «Հայերէն բացատրական բառարանում» (II, 9): Սակայն ուշադրություն չի դարձված, որ սույն բառի այս բացատրության կողքին գոյություն ունի ավելի բազմիմաստ մեկնություն, որը տալիս է Ա. Խոջաբաշյանը. «Զառիկ... Опермент, самородный желтый арсеник, мышьяк, сандарак, можжевеловая смола» (Александр Худобашев, Армяно-русский словарь, Москва, 1838, ч. I, стр. 381): Վերջինիս իմաստը ավելի մանրամասն տալիս է Վ. Դալը. «Сандаракъ смола, сандарак, добывается из вида можжевела; писцы противят ея скобляшки, чтобы письмо не растекалось. Сандарак, реальгар или красный мышьяк» (Даль, IV, 137). Այս բացատրությունից պարզվում է, որ «զառիկ» բառն ունեցել է նաև այլ իմաստ, այն է «ջնարակ», Σανδαράκη,¹ Sandaracha, qummi. «Բոյս ինչ և հիւթ նորա՝ ախորժեկի մեղուաց, ուստի լինի ներկ կարմիր փայլուն որպես վերնիջ՝ ըստ իտալ. սեմաեբուս, սեմաելուս» (ՆՀԲ, II, 674): Ջնարակ 1) Մի քանի կոնաբեր ծառերից ծորող սետինային խեժ, սպիտակ գեղնորակ, անհոտ և անհամ, արտասուքի կաթիլների նման, որ վառում է, պալծառ բոցով և ախորժեկի հոտով:

2) Ջնարակից պատրաստված ջրդեղ, վերնիճ, որով ծեփում են կալե ամանները ներսի կողմից, փայլունություն տալու և ծակոտիները խցելու համար:

¹ Սանդարակը հիշատակում է Վիտրուվիոսը Պոնտոսում:

3) Քիմիական նյութ, կարմիր ծծմբուկ
գառիկի (AsS), բյուրեղային, ապակեման,
կշռահալ, ցնդական, անհոտ, անհամ և սաս-
տիկ թունավոր, որ գործ էածվում նկարչու-
թյան մեջ, նաև հրախաղության մեջ՝ սպի-
տակ բոց ստանալու համար, ջնարեկ» (Ստ.
Մալխ., IV, 141):

«Զառիկ» բառի իմաստը տվյալ կոնտեքս-
տում դեռևս կարիք ունի լուսաբանման նոր
տվյալների հիման վրա: «Աշխարհացոյց»-ը
հիշատակում է Կորճալք նահանգում, որտեղ
և դրեկ ենք ենթադրաբար:

Թուզ—Բ4—Թզենի ծառի պտուղը, Հայաստանում
աճում էր հատկապես անտառապատ տեղե-
րում, բարեխառն կլիմա ունեցող հովիտնե-
րում: «Աշխարհացոյց»-ում վկայված է Տալ-
քում: Պայմանականորեն ցույց ենք տալիս
Ազոբդ (այժմ Թորթում) գետի ձորում:

Իճձ—Դ5—Leopardus, барс, пантера, леопард.
«Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է «Ինձ
գեղեցիկախոյտ» Մոկք նահանգում, որտեղ և
ցույց ենք տալիս:

Խոզ—Բ4—Sus, Porcus, վարազ, կինձ, свинья,
боров, кабан—свиной самец; вепрь—ди-
кий кабан, дикий свиной самец; вепри-
ца—дикая свиная самка. «Աշխարհա-
ցոյց»-ում հիշվում է Բարձր Հայքում. մենք
տեղադրում ենք «Շամբ Կարնոյ» կոչված ճահ-
ճուտներում:

Կաստանոն (մաշկամիրգ).—Դ4—Fagus castanea,
Կաստանայ—«Պտուղ յարոնի. և ծառ նորա,
որ և շագանակ... և Շահպալուտ (իբր արքա-
յական կաղին)» (ՆՆԲ, I, 1060): Կաստանայի
(շագանակի) ծառը կոչվել է «կասկենի» (տե՛ս
անդ, էջ 1059): Կաստանայ—շագանակը մաշ-
կով պատած լինելու պատճառով կոչվել է
նաև «մաշկամիրգ» (Ստ. Մալխ., III, 259):
«Մաշմիրգի է կոչվել Շագանակի ծառը և նրա
փայտը» (անդ): Մաշկամիրգ էր կոչվում
հատկապես վայրի շագանակենին—Aesculus
hippocastanum, каштан дикий, որ և տար-
բերվում է ընտանի շագանակենից—Castanea
sativa կամ vesca: «Աշխարհացոյց»-ը Տավրու-
րերան նահանգում հիշատակում է «կաստան-
նոն որ է մաշկամիրգ». ղևտեղում ենք Արա-
ծանիի հովտում:

Կատակ—Բ7—այս բառի իսկական իմաստը մնում
է անորոշ: ՆՆԲ (I, 1060) բացատրում է իր-
րև՝ «Ազգ թռչնոյ, թերևս նոյն ընդ Կատար

(պարսկ. Գեսեք, որ է անձեղ, արաբ. ազադ,
թուրք. սաղսըղան)»: Կատարը նույնացվում
է արաբ. gudaḥ կամ gadaḥ, իբրև «մի տեսակ
ազոտվ կամ մի ուրիշ թռչուն: Անորոշ տե-
սակի խոտածորակ թռչուն: Ըստ Քաջ[բերու-
նու] լորամարգի նման թռչուն, բաժրասրունք,
երկալն կոռուցով, երկալն մատներով ու կարճ
պոչով, որ բնակվում է մացառներում» (Ral-
lus)» (Ստ. Մալխ., II, 396—397): Լորամարգին
հայտնի է իբրև «հատկապես մարգերի մեջ
վազվզող լորի պարարտ ձագ» (անդ, II, 209),
իսկ լորը՝ «կաքավների ընտանիքին պատկա-
նող փոքրիկ չվող թռչուն» է (անդ):

Այս ցուցմունքներից հատկապես հետա-
քըրքիր է այն փաստը, որ կատակը նույնաց-
վում է անձեղին: Ըստ ՆՆԲ (I, 166), անձեղ
կամ անձեղը է «Թռչուն նման կիռի, կամ
կաշաղակի, ի չափ աղաւնոյ, սպիտակափե-
տուր սևախառն, երկալն տտամբ»: Նույն կար-
գին է պատկանում նաև կասկամ թռչունը:
Ըստ ՆՆԲ (I, 1059), կասկամ է «Ազգ բուռն,
բուխճակ, պալղուշ, յոր հալի ասեղն Մխ.
առակ. «Բուխճակ աղաղակէ կաս, և միւսն
ասէ կամ. սակայն ոչ կալ, ալլ թրուցեալ ալ-
լուր երթայ»: Նշանակալից է, որ այս անձեղ,
կասկամ և կատակ թռչունները նույնացվում
են կաշաղակին: Ըստ ՆՆԲ (I, 1053) «կաշա-
ղակ—Kitta, Pica, տես և ԱՆԾԵՂ, ԿԱՍԿԱՄ,
ԿԱՏԱԿ: Անուն թռչնոյ, որ ի բժշկարանին
գրի «կեչեղակ, սաղսըղան, յաղաղ»:

Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ կա-
տակ է կոչվել կաշաղակի խմբին պատկանող
թռչունը: Կարելի է ենթադրել, որ կատակը
հեթանոսական Հայաստանում սրբազան
թռչուն էր, նվիրված Միհր աստ-
ծուն և ընդհանրապես կոչվել է ազաւ:
Օրինակ Միհրի պաշտամունքի գլխավոր կենտ-
րոնները, հռչակված իրենց սրբազան քա-
րալըներով, որտեղ կատարվում էին միհրա-
կան ծիսակատարությունները, կոչվում էին
Ազաւաքար: Մեկը սրանցից գտնվում էր
Ղան քաղաքի արվարձաններում և ժողովուրդը
կոչում էր «Ակրփու քար», մյուսը՝ Անձևաց-
յաց գավառում, որտեղ հետազայում հայտնի
էր Հոգվոց վանքը: Անանիա Շիրակացին բե-
րում է հունական մի ավանդություն, որ որոշ
լույս է սփռում մեզ հետաքրքրող հարցին:
Նա ասում է՝ «Յառասպելս հեթանոսաց՝ եր-
բմն սիրելի Ապոլոնի վասն սպիտակն գո-
լոյ, ալլ յետոյ փոխեալ ի սևութիւն. և վա-
սըն յամեկոյն ի բերել ջուր՝ փոխադրեալ յաս-
տեղս ի ներքոյ աստեղաստան Աուլժուն և Կու-

սին՝ դէպ յԸմարանակն, առ տոտամբ Վիշապին» (ՆՀԲ, I, էջ 3, «Ագռաւ» բառի տակ):

Մեր խնդիրը պարզաբանելու համար կարելի է հիշել, որ կատակ բառից են առաջացել կատակ, կատակերգութիւն, կատակերգակ, կատակագուսան, կատակութիւն բառերը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս մի այլ թուղեւից՝ կաքաւից առաջացել են՝ կաքաւ, կաքաւանք, կաքաւերգութիւն, կաքաւիչ և այլն: Ըստ Փաւստոսի (Գ, 19) «ըմպէին անդ զինի բողոք և վարձակօք և գուսանօք և կատակօք»: Մի այլ տեղ՝ «ի կատակացն, ի գուսանացն ձայնս: Կատակաց և կաքաւչաց սնուցիչք» (Ն. Լամբրոնացի, Ժող. և իմ.): Ըստ ՆՀԲ (I, 1060) կատակերգակ նշանակել է՝ Κομοιδός, Comoedus. «Երգով կատակօղ ի թատրոնի, քերթող քատակացոյց և ծաղրածու, միմոս, որ և լուսն. ձայնին կոմիկեան», ապա բերում է վերին աստիճանի հետաքրքիր և կարևոր մատենագրական վկայութիւններ. «Եւրիպիդէս ողբերգակ... Արիստոփանէս կատակերգակ երևէին», Շիր. Քրոն... «ՁՄենանդրոս ասեմ զգլուխ կատակերգակացն: Ըզոյց՝ հրուշակելոյ կատակերգակիս Մենանդրի», Գիրք Պրոտից: Ինչպէս գոյութիւն ուներ նոյսագերգութիւն, ողբերգութեան՝ տրագիկայի իմաստով, այնպէս էլ գոյութիւն ուներ կատակերգութիւն՝ կոմիկիայի իմաստով: Ըստ ՆՀԲ (I, 1060), կատակերգութիւն է՝ «Κομοedia, Comoedia, fabula, satira. նուազ և խաղ ծաղրաշարժ կամ միմոսական. գործ կոմիկեանց ի թատրոնի, ծաղրածութիւն». .: «Ողբերգութեան արտօսը հետևի, իսկ կատակերգութեան ծաղր», Նոննոս: Մի այլ տեղ՝ «Հագներգութիւն, փանդեռներգութիւն և կատակերգութիւն: Կատակերգութեանցն գեղեցկագոյնք առանց ծիծաղանաց են», Պղատ. օրին. Բ, է, Ժա, կամ՝ «Երգս կատակերգութեան շնարահար պոռնիկ», Նար. Լթ.:

Վերև բերված վկայութիւններից կարելի է կոանել, որ կատակ թուղեւը կաշաղակի կամ ազոավի տեսակին պատկանող թուղեւ է եղել և համարվել է սրբազան: Կատակագոռուը կապվում է Միհրի պաշտամունքի արարողութիւնների հետ, որոնք կատարվում էին այդ աստծուն նվիրված քարանձաւներում: Միհրական միստերիաները ունեին օրգիստիկ բնույթ և «կատակ» կամ (քատակ), «կատականք» նշանակել են Միհրին նվիրված սրբազան պարերը: Այս կապակցութեամբ հետաքրքիր է բերել Յակոբ Մծբնացուն վերադրվող կոնտեքստը. «Ապականեցին բա-

զինք կատակութեամբ» (ՆՀԲ, I, 1060): Ըստ երևույթին, այս սրբազան պարերը կատարվում էին հատուկ զգեստներով և կատակ թուղեւի գիմակով: Կատակ կամ քատակ բառի հետ պիտի կապել վրացերեն ჯადოგო, քագագի¹, որ նշանակել է նաև ուխտագնաց, ընկնավոր, որը էքստազի մեջ գուշակութիւններ էր անում: Պիտի ենթադրել, որ Ստրաբոնը (XI, 4, 7) այս «կատակները» նկատի ունի, երբ խոսում է Աղվանից երկրում ընդունված մարդկային զոհերի մասին, ուստի պատահական չպետք է համարել, որ «Աշխարհացոյց»-ում կատակ թուղեւը նշվում է Ուտիք աշխարհում: Մենք կատակ թուղեւը տեղադրում ենք Ուտիք Առանձնակ գավառում:

Կաքաւ—Բ4—75—ասոր. qaqqawa, Πέρδιξ, Perdix, վրաց. ჯაჯადო կակաքի՝ рябчик, Tetrao bonasia. Ըստ ՆՀԲ (I, 1080) «թուղեւ ոստոստող՝ մոխրագուշն ճանձկէն՝ կարմրակտուց, և կարմիր ոտիւք, փափկամիս, ի չափ պարարտ աղաւնոյ, և նման լորամարգի»²: «Աշխարհացոյց»-ում կաքաւ թուղեւը հիշվում է Բարձր Հայքում, որտեղ և նշել ենք:

Կըկիք, տե՛ս Վիք:

Համառածառ—Բ6—Հաճարի, հաճարկի, հաճարուկ, աճարի, հաճարենի, աճարենի, бук, Fagus sylvatica կամ Fagus orientalis, «բաժակաբերների կարգին պատկանող մեծ գեղեցիկ ծառ, ողորկ մաքրագուշն կեղևով, հազկըթածև կաշկերպ լերկ տերևներով, կակղափուշ չորեքանկունի փոճկի մեջ գորշ լուղալի եռանկյունի կաղիներով, կարծր կարմիր փալտով, որ ընտիր վառելիք է, փեկոն: ...Հաճառի պտուղներից ստացվում է համեղ ձեթ, նման նշի ձեթին»: Հաճարի պտուղը կոչվում է նաև Աճառի, Պիստակ աճառի (Ստ. Մալխ., III, 19): Бук белый—Carpinus betulus, граб, грабина, бук черный в южной Европе. У Кавказских арб буковые оси (Даль, I, 139): Ըստ ՆՀԲ (II, 10), «հաճարի, հաճարուկ, անուն ծառոյ. «Ձհաճարի և զփիճի, զի ոչ են բաղմոսաք, և ոչ ընդգիմանալ հողմոց կարեն՝ ի խոր արմատս ոչ ունելով»: Մխ. առակ. ԻԲ: «Մուրտն և ընկոյզն և նուշն,

¹ Նշանակում է քարոզող, ուսուցիչ, վարդապետ:

² Այս բառից են առաջացել ա) «կաքաւք կամ կաքաւ», 'Ορχήσις, χορός, saltatio, chorea, tripudium, խաղ ոստոստելոյ, կայթ, պար, որ է կաքաւանք, կաքաւումն»: բ) «կաքաւարան», 'Ορχήστρα, ὀρχήστριον, Orchestra; pars theatri, in qua chorus saltabat: Տեղի կաքաւելոյ և պարուց և թատրոնի»: գ) «կաքաւիչ», 'Ορχούμενος, ὀρχήστρη, Saltater. Այս կամ կին՝ որ կաքաւէ» (ՆՀԲ, I, 1080) և:

և քնարուկն; և հաճարուկն» Աղաթ.: «Աշխարհացոյց»-ը ցույց է տալիս Գուգարքում, որ հատկապես հարուստ էր աճարկուտներով հատկապես այժմյան էոսիում: «Քեթուկ Սահանի» (Մատենադարանի ձեռ. № 3031, էջ 70թ—77թ) մատչանում, իրրե Սահանի թեմի սահման, հիշատակվում են «Ջանդարածոր» և «Աճարածոր»: Առաջինը կապվում է «Ճանդար» բառի հետ, որ նշանակում է բարտի ծառ և տեղագրվում է Ալգեստ գետի ներքին հոսանքում, որտեղ այժմ էլ գոյություն ունի Ջանդար գյուղը, Մառնեուլի շրջանային կենտրոնի մոտ: Ջանդարածորից ոչ հեռու պետք է գտնվեր Աճարածորը: Այս վերջին տեղում ենք գետեղում «Աշխարհացոյց»-ի «հաճառածառ»-ը:

Հաւք—Գ3—'Ορνισον, ὀρνιθιον, Avis, avicula; птица; ընդհանրապես թռչուն և մասնավորապես հավազդիների պատկանող թռչուն: Բաւ նեղ իմաստով նշանակում է որձ հաւ՝ աքաղաղ, աքլոր, իսկ հաւի էգը կոչվում էր մարի («էգ հավ կամ թռչուն, մայր ձագուց»): «Յողթամարմինք հաւքն՝ փորն և թանձրն և սագն, Դ, Փարպ: Այսպիսի «հաւք» անորոշ ձևով «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Ծոփաց կողմը, որտեղ և գետեղում ենք:

Հաւք ցարակաւորք—Բ4—Ճարակող՝ արածող, արոտական թռչուն, «հաւ, որ ճարակին ի դաշտս», «Անբաւութիւն ձկանց, և զանազան հաւուց ճարակաւորաց» Ոսկ. (տես ՆՀԲ, II, 174)): «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Բարձր Հայքում՝ «և ի հաւուց ճարակաւորս, զորս կաքաւ, զարաւշ, զանիդ և զայլըս»: Քարտեղի վրա ցույց է տրված Կարին գավառում:

Զիթենի—Բ7—'Ελαια, ἑλαιών, Olea, oliva, olivum, olivetum, олива. Զիթաբերների կարգին պատկանող ծառ, որի պտուղից՝ ձիթապտուղից լավագույն ձեթն է ստացվում: «Աշխարհացոյց»-ում ձիթենին հիշատակվում է Ուտիք նահանգում, մենք ցույց ենք տալիս Ուտիք Առանձնակ գավառում:

Զիդկ—Գ4—անորոշ տեսակի հանքալին նյութ, որ հիշատակվում է միայն «Աշխարհացոյց»-ում և, այլ տվյալներ չունենալով, դժվար է որոշել: Հիշատակվում է Տավրուբերան նահանգում Մեղեղուղի և Այծպտկունք լեռներում՝ «գտանի սալակ և ձիդկ և նաթ սև և սպիտակ»: մենք գետեղում ենք Մեղեղուղի լեռներում հարցական նշանով:

Չուկն—Ա6, Բ5, Բ3—«Աշխարհացոյց»-ում հիշված տակվում է չորս տեղ:

Ա6—Վրաց աշխարհում, որի մասին ասված է՝ «ունի դեռս լի ձկամբք». մենք ցույց ենք տալիս Արագ զետի մոտ, որտեղ մինչև հիմա էլ որսում են «որագուղի» կոչված ձուկը:

Բ5—Ջաւախք Վերին գաւառում, որի համար ասված է՝ «լեռանադաշտքն Ջաւախաց բազում լճօք լի զանազան ձկամբք»: Մենք նշել ենք Փարպանա լճում, որը հայտնի է իր կարմրախայտների ցեղին պատկանող ձրկներով:

Գ8—Ծոփաց աշխարհում. մենք ցույց ենք տալիս Արածանի գետում:

Գ5—ձուկն [տառեխ], տե՛ս [տառեխ] ձուկն:

Մանրագոր — Գ5 — Μανδραγόρας, Mandragoras Mandragora officinarum, мандрагора: Ըստ ՆՀԲ (II, 207). «Քոյս կամ թուփ, որ բերէ պտուղ իբր մանր լանձոր ի չափ սիստան կամ ողկուզակս. որոց հատքն են իրրե արքակաղնոյ, և ծաղիկն անուշահոտ. զորմէ բազում են կարծիք առ զանազանս. այլ առավել կարծի բանջար ինչ, որոյ արմատն իցէ որպէս բողկ՝ ուրուական նմանութեամբ մարմնոյ մարդոյ, և լինիցի դեղ թմրեցուցիչ և քնաբեր, վասն որոյ ասացեալ ի լատ. նաև Circaeum, իբր զործի Կիրկեսալ դեղատու վնկի, և Semihomo, կիսամարդ, և Vesanum gramen, բոլս՝ որ լալոյ խելս առնէ՝ զմարդ ի սիրոյ... «Երբին երբին ծաղկանցն, որպէս մանրագորն, և վարդն, և շուշանն», Աղաթ.: Այս բոլոր այժմ էլ ժողովուրդը գիտե և կոչում է լոշտակ կամ մարդ-արմատ: «Աշխարհացոյց»-ում մանրագորը հիշատակվում է Մոկաց աշխարհում, որտեղ և նշում ենք:

Մաշ կորմիր և սպիտակ—Գ4—Մաշ, սանս. maša—լորի, քրդ. maš—ոսպ, բակլա, Pisum sativum: Ըստ ՆՀԲ (II, 208): «Ուրտն մանր, կամ ուրտնաձև ընդեղէն», «կազմեալ կալր մաշ ի դարմանն հիւանդաց, և սնափառէր, և այլոց սերմանեաց և հընդոց ոչ տարեալ՝ ալպանեն գնովաւ, և դու (տսեն) ծանծաղամիտ գոլով, ըստ որում մաշ կոչիս, փքաս»: Միս. առակ. ԽԶ: «Մաշ կարմիր և սպիտակ» «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Տավրուբերան նահանգում, որտեղ և նշում ենք:

Մուրա — Գ7 — Μύρτος, Myrtus communis; мирт, мирсина—растение, кустик, похожий на вереск и на букс или самшит. Ըստ ՆՀԲ (II, 301), «Ծառ, որ կոչի նաև մրաբենի, մրտի.

և պտուղ նորա. μύρτον, bacca, sive fructus myrti. Տունի կամ թուփ մանրատերև մըշտականաչ անուշահոտ, որոյ պտուղն է իբրև համեմ կծու՝ արորժեղի ստեպ ճաշակողացն, այլ անարժուք անսովորից: «Տերևս մտոց խնկենեաց: Զտօսախն, զմուրտն, և զնոճն», Նեհմ. Ը, 15: Ես, խա, 19, Ծէ, 13: «Մուրտ և տօսախ, գիք և դարնիք»: Վեցօր. Ե.ձ: «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Սյունիքում. մենք նշում ենք Երասխի հովտում, որտեղ (այս մասում) աճում են մերձարևադարձային բույսեր:

Նաւթ—Դ4—Νάφθη, Naphtha, ըստ ՆՀԲ (II, 409), «Ազգ կպրոյ՝ լոյծ և դիւրաւառ և դժուարաշէշ, որ և անշէշ ասի առ յոյնս. „Ασφαλτος, Bitumen“. «Աշխարհացոյց»-ը նալթը հիշատակում է Աղձնիքում. քարտեղի վրա նշում ենք մոտավորապէս:

Նաւթ սև և սպիտակ—Գ4—հիշատակվում է Տալբուրբերան նահանգում՝ Մեղեղուզի և Այծպըտկունք լեռներում, որտեղ և գետեղում ենք:

Նաւթ սպիտակ—Գ4—հիշատակվում է Տալբուրբերան նահանգում. մենք նշում ենք Տարոն գավառում, այժմյան Նորշեն գլուղի շրջակայքում, որտեղ այժմ էլ հայտնի են նալթի աղբյուրներ:

Նհանգ—Դ3—Ἱπποπόταμος, Hippopotamus, equus fluvialis, crocodilus, draco acuatilis: Ըստ ՆՀԲ (II, 430), «Զիագետի, գազան ջրային, որպէս կոկորդիլոս, վիշապ ձուկն, փոկ, և այլն»: «Աշխարհացոյց»-ը բերում է ավանդութիւն, «Առեն թէ նհանգ կալ յԱրածանի, որպէս յնփրատ», որ, անշուշտ, սխալ է: Արածանի գետում կոկորդիլոս չէր կարող ապրել, այն կարող էր բարձրանալ մինչև Եփրատ գետի միջին հոսանքը, որտեղ և նշում ենք:

Նուշ—Բ4—Ἀμύγδαλον, Amygdalum: Ըստ ՆՀԲ (II, 452), «Ագնիւ և իւղային պտուղ անուշ՝ մատնաձև կամ կաղնաձև տափարակ երկայն, ընտիր քան զամենայն չոր միւրգս փեճեկաւորս: Ծառն ևս կոչի Նշեհի կամ Նշի, ևս և Նուշ»: «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Տալբուրբերան, որտեղ և գետեղում ենք:

Նուռն ագնիւ—Գ7—ըստ ՆՀԲ (II, 452), «Նուռն, նռան, նուռնք, կամ նրոնուռնք, նռանց: Ροδά, Malum punicum. malagranatum... Պտուղ գնդաձև՝ թագ ի գլուխ, կարմրակեղև և կարմրահատ՝ կուռն մարգարտաշար հատիւք, անուշ, կամ թթուաշ, օգտակար որպէս ըզգեղ զովարար»: «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Սյունիքում. մենք նշում ենք Արեւիք գավա-

ռում, որը այժմ էլ հայտնի է իր ընտիր նուռով:

Նուռն քթու—Բ4—«Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Տալբուրբերան, որտեղ և նշում ենք:

Նահդանակ—Դ5—կամ շահնդակ, կանեփի սերմ, կանեփի հատիկ (Մալխ., III, 494): «Աշխարհացոյց»-ը նշում է, որ Կորճալք նահանգում աճում են «ի պտղոց շահնդանակ, այսինքն դանգար փշոլ սերմն»: Զեռեղում ենք Մեծ Զար գետի հովտում:

Որդան կարմիր—Բ6—Coccus cacti, κόσμενιλε (Որդան կարմիր խոտ—Aeluropus villosus) (Սա. Մալխ., III, 581): Ըստ ՆՀԲ (II, 528) «... (առեալ ի սեռականէ բառիս Որդն) Κόκκινον, Coccinum. Ընտիրն ի մէջ կարմիր ներկոց, այն է փոքրիկ և կարմրիկ որդն գտեալ ի տերևս վայրի կաղնոյ, այսինքն բալամուտի, որպէս և նիւթն ներկեալ նովին, որ պարզապէս կարմիր կոչի յուղակի. զըրմըզ: Հաստատանի որդան կարմիրը մեծ համբաւ ունեն ամբողջ Հին Աշխարհում: «Աշխարհացոյց»-ում որդան կարմիրը հիշատակվում է Այրարատում. «որդն յարմատոյ սիդոյ առ ի զարդ կարմրութեան գունոց»: Որդան կարմիրը մինչև վերջերս հայտնի էր Արարատյան դաշտում Վաղարշապատի և Արտաշատի միջև ընկած դաշտավայրում, որտեղ և նշում ենք: Որդան կարմիր ներկով զրազող ներկարարները հատկապէս կենտրոնացած էին Արտաշատում: Միջին դարերում Արտաշատը կորցրել էր իր նախկին փառք և համարվում էր Դվին մայրաքաղաքի արվարձաններից մէկը: Արաքսիան հեղինակները այս ժամանակվա Արտաշատը կոչում են «Ալկըրմըզ» — «ներկարարների քաղաք»:

Պիստակ—Գ4—Πιστάκιον, Pistacium. Ըստ ՆՀԲ (II, 649) «Կրկին ազգ պտղոյ, մին կոնոնաձև բերք ծառոյ, որ նման է մալբեաց, և միւսն ողկուղաձև, բերք այլոյ տնկոյ»: «Աշխարհացոյց»-ում պիստակը հիշատակվում է Տալբուրբերան նահանգում. մենք գետեղում ենք Հայկական Տալբուրբերան հարավային—արեւելյան փեշերին:

Պաղախուրեկ—Բ5—Древесный ладан. Ըստ ՆՀԲ (II, 654) «Անուռն անուշահոտ պտղոյ և ծառոյ նորա» ըստ Սա. Մալխ. (IV, 124) «Անորոշ տեսակի ծառ, որ տալիս է խնկի նման անուշահոտ պտուղներ(?)»: Այլ վկայութիւններ չունենալով, բառիս իմաստը տակաւին մնում է մութ: «Աշխարհացոյց»-ում

հիշատակվում է Տալքում, որտեղ և նշում ենք քարտեզի վրա:

Ջերմուկ—Գ4—Θερμαί. Thermae, теплые воды: Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է իր ջերմուկներով, որոնցից մի քանիսը հայտնի էին իրենց բուժիչ հատկություններով: Հին Հայաստանում առանձնապես մեծ հռչակ էր վայելում Կարնոյ զավառի ջերմուկը, անտիկ հեղինակների Elegeia վայրում (այժմ Իլիջա), որը և աչքի առաջ ունի «Աշխարհացոյց»-ը, երբ հիշատակում է ջերմուկներ Բարձր Հայքում, որ և ցույց ենք տալիս քարտեզի վրա:

Սալակ—Գ4—միակ վկայությունը գտնվում է «Աշխարհացոյց»-ում, ուստի մնում է անբացատրելի. անհայտ տեսակի հանքային նյութ: Վերջերս պարզվեց, որ պաշտպաններն դատաստանագրքում «Մատիկան հազարի Դատաստան»-ում «սալակ» նշանակում է ձուլլ արծաթ: «Աշխարհացոյց»-ում սալակը հիշատակվում է Տավրուսերան նահանգում Մեղեղուղի և Այծպըտիկոնք լեռներում՝ «...Մարդաղի (գաւառ)՝ առ Մեղեղուղի լի խրամբ, մինչև ցնոյն Այծպըտիկոնս որ բաժանէ ընդ Կարին և նա (այսինքն՝ Մարդաղի գավառը—Ս. Ե), յորում գտանի սալակ եւ ձիղկ և նաւթ սեւ և սպիտակ» (Soukry, էջ 31): Քարտեզի վրա Մեղեղուղի լեռներում նշված է՝ «Սալակ [արծաթ]»:

Սերկեւիլ—Բ5, Բ6—Սերկեւիլի, Κιδώνιον ρήζον, Cydonium malum, cotoneum, malum sydonia, cotoneus, Cydonia vulgaris, айва. Ըստ ՆՀԲ (II, 708) «Պտուղ դեղին՝ մեծ քան զինձոր, ախորժ թթուախառն, և ծառ աչնր պըտղոյ... յուն. գիտօնիօն, որպէս բերք Կիտոն քաղաքին Կրեստայ»: «Աշխարհացոյց»-ում սերկեւիլին հիշատակվում է Տալքում (Բ5) և Գուգարքում (Բ6), որ տեղերում և նշված են քարտեզի վրա:

Վարրեկենի—Բ7—померанцевое дерево. Ըստ Ստ. Մալխ. (IV, 314) «Վարրեկենի»—«Խիար», բառը գործ է ածվում նաև ալլ պըտուղների համար, ինչպես կիտրոն, խնձոր են: Ըստ ՆՀԲ (II, 797) «Վարրուկ. ըստ նմանութեան՝ ձևովն՝ նոյն է ընդ և կիտրոն, հուն. χιτρίον, malum citrinum, և ընդ ալլ նմանաձև պտուղս»: Ուրեմն «վարրեկենի» բառը պիտի նշանակե citrus vulgaris, цитрус, և հետաքրքիր է, որ «Աշխարհացոյց»-ը նշում է

Ուտիք նահանգում: Քարտեզի վրա «Վարրեկենի (կիտրոն)» նշված է Ղարաբաղի դաշտավայրի Կուր գետի ափերի մոտ, որտեղ կարող են աճել մերձարեադարձային կուլտուրաներ:

Վիթ և կըկիթ—Գ3—Δόρκα, Caprea, Antilope dorcas, газель, сайга. Газель—название родовое: африканское животное из рода саег или серн; рога козы, стан олений (Даль). «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է բարձր Հայքում «վիթ և կըկիթ»: Վիթը բացատրվում է, իբրև «այծեամն, յամոյր, և որթ նոցա» (ՆՀԲ, II, 820), իսկ «կըկիթ»-ը բառարաններում բացատրվում է իբրև «Անտրոշ ցեղի կենդանի» (Ստ. Մալխ., II, 446): Բանասերները ուշադրություն չեն դարձրել, որ «Աշխարհացոյց»-ում որսի կենդանիները հիշատակվում են զույգ-զույգ արու և էգ—«այծ և քաղ», «առն և արտի», «վիթ և կըկիթ»: Այս օրինակները մեզ իրավունք են տալիս ենթադրելու, որ սովյալ դեպքում, եթե վիթը արուն է, ապա վիթի էգը պիտի նշվի մեզ հետաքրքրող «կըկիթ» բառով: Վիթ և կըկիթը հիշատակվում են Բարձր Հայքում, որտեղ և զետեղել ենք:

[Տառնիս] ձուկն—Գ5—Ταριχος—աղած ձուկ: Տառնիս է, ըստ ՆՀԲ (II, 848), «Ազգ ձկան՝ առաւել ի ծովն Վանայ, թրդաչափ, սպիտակագոյն, և ձևով նման Բէֆայի, որ և ապխտեալ վաճառի»: «Յաւուրս բարեկենդանին եկեալ կարաւան ի լարեկելից ի քաղաքն Անտիոքայ՝ բարձեալ բերէին տառնիս ձուկն», Մ. Ուռն.: Ըստ Ստ. Մալխ. (IV, 377), «1) կակղաթև ձկների մի առանձին ցեղ, մի հատ կոնակի լողարանով, մեծ և դլուրաթափ թևերով, որոնց թվին պատկանում են ծովային տառնիլը կամ հարինգը (Clupea Harengus), անձրուկը (Engraulis encrasicolus), աղկերը (сардин): 2) Մասնավորապես Վանա լճում մեծ քանակութեամբ բուսվող մանր հարինգը, որ թե թարմ են ուտում և թե աղում են ու չորացնում՝ իբրև ձմեռվան պաշար և առևտրի առարկա: Տառնիսը որսում են զարնան վերջերին, զլխավորապես Բենդիմահի (= ձկնակալանք) գետի բերանում, ուր գիմում են ձկները ձկնկիթ թափելու: Բենդիմահի գետը հնում կոչվում էր Առեստ գետ, որի գետաբերանի մոտ էր գտնվում Առեստավանը: Վերջինումն էր ըստ Փափատոս Բուզանդի (III, Ը), արքունի ձկնորսարանը՝ «ձկնատեանք արքունի»: «Աշխարհացոյց»-ում տառնիս ձուկն

կը չի հիշատակվում, այլ ասված է «Առնա-տաւան, ոստի ելանէ ձուկն», որ մեզ իրա-վունք է տալիս հիշարկեմի մոտ նշելու փա-կազներում «[Տառեխ] ձուկն»:

Տաւալիս կամ Տօւալիս—Բ5—Πύξος, Buxus, Buxus sempervirens, ծառ Բդա, Taxus baccata, Тис, красное дерево. «Տունի մշտադալար մանրա-տերև ծանրահոտ. և փայտ նորա խիտ և ծանր, մինչև ընկղմիլ ի ջուր» (ՆՀԲ, II, 902): Ըստ Ստ. Մալխ. (IV, 452), «կաղանջանագգինների կարգին պատկանող թուփ՝ մշտադալար համ-կըթածն՝ պիրի ու փայլուն տերևներով, մանր՝ դեղնագույն—ձերմակ ծաղիկներով, սաստիկ կարծր՝ դեղին փայտով, որ շատ հարգի է ճախարակագործության, քանդակների և երա-ժրշտության սրինգներ շինելու համար, շիմ-շիր»։ Այս ծառի անտառները՝ «տօսախուտ»-ները այժմ սաստիկ նոսրացել են։ «Աշխարհացոյց»-ում տոսախը հիշատակվում է Գուգարքում, որ պետք է ենթադրել վերջինիս արևմտյան ծալրամասում, հատկապես բուսա-կանությամբ հարուստ ձորոխ գետի ավազա-նում, որտեղ և նշված է քարտեզի վրա:

Յիռ—Դ6—"Οναγρος, Onager, Equus Asinus fe-
rus, онагр, дикий осел. Ըստ ՆՀԲ (II, 913), «Իշավարի, էշ վայրենի ի ձե ջորուղ, գորշա-խայտ բազմագունի մանուածով. շրջի յահա-պաաս և ի բարձր լեռինս և ի քարածալոս. և նեղի լոյծ ի ծարաւոյ, խանչէ լորոշեալ պահու»։ «Աշխարհացոյց»-ում ցիւր հիշա-տակվում է Պարսկահայքում, որտեղ և ցույց ենք տալիս՝ Կոհ-ի-Նիհորական լեռների արևմտյան փեշերի լերկ ապառաժների վրա:

Քաղ և այծ—Դ4—Քաղ, Τραχον, Hircus, որձ այծ, քօշ, նոխաղ։ Այծ, 'Αἶξ, Capra, «Ազգ խաշին՝ նման ոչխարի, այլ անհանգարտ, յանդուգն, և ճարտար, մօրուանի, և երկայն գիսովք

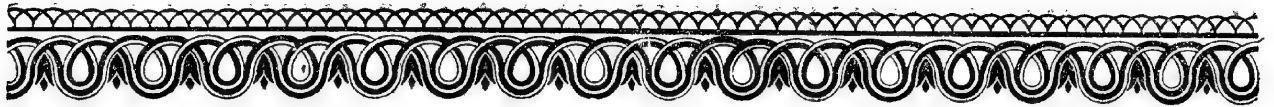
կամ մագոժք մարմնոյ ողջոյն, արականն կո-չի Քաղ, իսկ Այծ՝ է առաւել էգն քան արուն» (ՆՀԲ, I, 90): «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակ-վում են՝ «այծ և քաղս», որը և ցույց ենք տալիս՝ «Քաղ, այծ» Պախր կամ Դալլախա-զուտ լեռների հյուսիսային փեշերին:

Քարախունկ—Բ7—այս բառը բացատրվում է իր-րև՝ Βδέλλιον, Bdelium, «Սունկ պնդացեալ իրրև քար»... «Քարախունկ, Թեղծ ծառոյն խիժ պատուական» (ՆՀԲ, II, 995), «Քարի նման կարծր ուտին, ծառի խիժ, անթափանց, փայլուն, մթնագույն կարմիր, որ այլվելիս անուշ հոտ է արձակում և գործ էր ածվում երբեմն իրրև բժշկական միջոց (Bdelium), (Ստ. Մալխ., IV, 559):

Այս բոլորը, անշուշտ, ճիշտ է, սակայն, ինչպես երևում է. «Աշխարհացոյց»-ը Քարա-խունկ բառի տակ հասկանում է շիրը—պաղ-լեղը (κβασцы, Alumen), պաղլեղաքարը—«բյուրեղային քարեղեն նյութ սպիտակ կամ գորշ գույնով, որից ստանում են պաղլեղ» (Ստ. Մալխ., IV, 42): Բնորոշ է, որ «Աշխարհացոյց»-ը «Քարախունկը» հիշատակում է Արցախ նահանգի Կողթ գավառում՝ «Գկողթ, լորում լինի քարախունկ»։ Բուստի և Փառնես գավառներից հետո հիշվող Կողթ գավառը կարող է տեղագրվել միայն այժմյան Դաշ-քեսանի հանքերով հարուստ շրջանում, որ-տեղ հիրավի գտնվում են պաղլեղի հանքերը, այժմյան Զազլիկ (Փիփ) գյուղի մոտ, որտեղ և ցույց է տրված քարտեզի վրա:

Քուռամղիլ—Դ6—այս բառը հալ մատենագրու-թյան մեջ հիշատակվում է մեկ անգամ միայն «Աշխարհացոյց»-ում. այլ վկայություններ չունենալով՝ հնարավոր չէ պարզել բառի իմաստը։ Բառս հիշվում է Պարսկահայքում, որտեղ և տեղագրում ենք հարցականով, Կա-պուտան լճի հարավ-արևմտյան մասում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ա.

«ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-ի ՄԵԾ ՀԱՅԳԻ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԳԱՐՏԵԶԸ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ
ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԲՆԱԳՐԻ ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ (ՓՈՐՁ ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ):
ԲՆԱԿԻՐԸ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Յաղագս Երկրորդ Հայոց

Աշխարհ Երկրորդ Հայք, որ արդ կոչին Երկրորդ Հայք, լիկից կալով Կիլիկիոյ առ Տաւրոս լեռամբ լերի Ամանոս լերին, որ բաժանէ ընդ նա եւ ընդ Կոմագենի Ասորւոց մինչև ցեփրատ:

Ունի եւ այլ լերինս. Զիգոն-Բասիլիկոն եւ զՈրոմանդոն. եւ գետ զնոյն [անուն Որոմանդոն եւ] զՊիլ[ա]ռաիս եւ զՊառատիս եւ [զՄելաս], զԿիակկաս եւ զԿառոմոսոս, եւ գրունս երկու ելանելոյ լսասորւոց:

Յաղագս Առաջին Հայոց¹

[Աշխարհ Առաջին Հայք՝ որ արդ կոչին] Երկրորդ Հայք, որ կալ լիկից Կապադովկիոյ եւ երկալն տարածի մինչև ցեփրատ: Եւ ունի [Ալիս գետ եւ] այլ գետս երկուս՝ [Իոիս եւ Գալլ-գետ], եւ լերինս բազումս եւ մեծամեծս:

Յաղագս Պոնտոս Կապադովկիոյ

Աշխարհ Պոնտոս Կապադովկիոյ՝ լիկից կալով Պողեմոնական Պոնտոսի, առ ի ծովուն ցՄոսքովան լերունս, որ բաժանեն ընդ նա եւ ընդ Մեծ Հայս: Ունի լերինս երեք եւ գետս չորս:

Ահա կատարեցան Միջերկրեայք կոչեցեալք:

Երկրորդ Հայքի մասին

Երկրորդ Հայք աշխարհը, որն այժմ կոչվում է Երրորդ Հայք, սկսվում է Կիլիկիայից արևելք Տավրոս լեռներով, մինչև Ամանոս լեռները, որոնք այս աշխարհը բաժանում են Ասորիքի Կոմագենից, եւ [տարածվում է] մինչև Եփրատ գետը:

[Երկրորդ Հայքը] ունի եւ այլ լեռներ. Զիգոն-Բասիլիկոն եւ Որոմանդոն եւ գետեր՝ նույն [անուն Որոմանդոնը եւ] Պյուռաիսը, Պառատիսը, [Մելասը], Կիակկասը եւ Կառոմոսոսը, եւ երկու գետեր, որոնք պահպանում են հաղորդակցութիւնը Ասորիքի հետ:

Առաջին Հայքի մասին

[Առաջին Հայք աշխարհը, որն այժմ կոչվում է] Երկրորդ Հայք, որը գտնվում է Կապադովկիայից արևելք եւ երկալնութեամբ տարածվում է մինչև Եփրատ գետը:

Ունի [Ալիս գետ եւ] այլ երկու գետ՝ [Իոիս եւ Գալլ-գետ], եւ բազմաթիվ բարձրաբերձ լեռներ:

Կապադովկյան Պոնտոսի մասին

Պոնտոս Կապադովկիո աշխարհը սկսվում է Պողեմոնական Պոնտոսի արևելյան սահմաններից, ծովեզերքի մոտ, մինչև Մոսիական լեռները, որոնք բաժանում են այս աշխարհը Մեծ Հայքից: Ունի երեք լեռնագագաթ եւ չորս գետ:

Վերջացավ Միջերկրեայք կոչված երկրների նկարագրութիւնը:

¹ Առաջին Հայքին եւ Կապադովկիայի Պոնտոսին վերաբերվող գլուխները բացակայում են «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ բնագրում, եւ ըբերել ենք համառոտ խմբագրութիւններից: Տես՝ Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը: Երևան, 1944, էջ 347:

Աշխարհ Ասիոյ Սարմատացւոց հասարակն է. որ բաժանի արեւելեան ծալքիւ Ռիպիան լերամբ եւ Տանայիս գետով եւ Մեոտիս ծովակաւ՝ մտիւքն լեւքիսինոս Պոնտոս ծով. եւ անտի նոյն ծովեզերքն լեւ կոյս, մինչեւ ցմուտ Կուռքսի լի գետով որ կոչի Ագուաւ, եւ անտի առ Կաւկասին լերինսն՝ առ Վրոք եւ Ագուանիւք, մինչեւ ցԿասքից ծովն, ի մուտս Սուանաս գետով (Սրւանաս գետ չլի ուրեք):

Եւ ունի Սարմատիա լերինս գնանթալինն եւ զՋիականն, որ արձակէ գետս հինգ ի Միովիտ ծով. եւ Կաւկաս լեռնն ձգի մինչեւ ցԿասքս լեռնն: [Եւ Կաւկաս] արձակէ գետս երկու՝ զՎարդանէս, որ սկսանի հանդէպ Կաւկասայ, եւ ձգէ զերկայնութիւն իւր ի մուտս կոյս զհիւսիսեալ, մինչեւ ի մէջ մտանէ ընդ Մեոպիտիս [եւ] ընդ Պոնտոս ծով. եւ արձակէ գետ մի Փսեւքոս անուն, որ մեկնէ ընդ Փոսիփորոնն եւ Զիքուն սահմանն, յորում քաղաքին Նիկոիս:

Որոց ըստ հիւսիսով եւ ազգ թուրքաց եւ Բուլղարաց, ըստ անուանց գետոցն կոչեցեալ. Կուփի Բուլղար, Բուչի Բուլկար, Ունոյդիստոր Բ[ու]կար եկն, Զգար Բուլկար. օտար այժմ ի Պողոմէականէն եւ այս անուանք: Եւ ի Ջիական լեռնէն փախեալ որդին Սուրբադալ:

Եւ ընդ մէջ Բուլղարաց եւ ծովուն Պոնտոսի բնակին ազգք Դաշք եւ Բուլք եւ Ս[ո]ւանք մինչեւ ցՊիտիւնտ [քաղաք] ծովեզերային Աւազով աշխարհի, որ եւ Ափշիւք եւ Ափսազք, մինչեւ ցքաղաքն իւրեանց ծովեզերային Սեւաստուպալիւք, եւ անդր եւս մինչեւ ցգետն, որ կոչի Դոակոն՝ որ է Վիշապ, որ հոսի Ալանաց, եւ բաժանի ընդ Ափսազս եւ ընդ Եգեր աշխարհ:

Եւ ունի Սարմատացւոց ազգագաւառս քառասուն եւ վեց: Եւ ի հիւսիսով առ Անծանթ երկրաւ, բնակին Թագավորական Սարմատք եւ Սարմատք Ջիակերք: Իսկ առ մտիւքն Տանայիս գետով՝ բնակին Նախճամատեանք, եւ ազգ մի այլ, որ եւ Կղարջք. եւ ապա Սիււակացիք, ապա Միթոիդատենէ գաւառ², եւ ապա լարեւելից կուէ Շանթալին լերանցն բնակեալ են Ամազոնք, որք են կանայք պատերազմողք, մինչեւ ցգետն որ կոչի Ռա, որ երկակի բղխէ ի հիւսիսով Անծանթ երկրի, եւ միանան, եւ հասեալ մերձ Ջիական լերանցն, արձակէ վտակ մի ի Տանայիս գետով որ ի Միովիտ ծովակ իջանէ. եւ այլն դառնալ արեւելս կոյս մինչեւ հանդէպ Շանթալին լերանցն. եւ ապա գան

Ասիական Սարմատիան բաժանուիւմ է Ռիպիա լեռնիւ արեւելյան ծալքով եւ Տանայիս գետով, եւ արեւմուտքում տարածուիւմ է մինչեւ Մեոպիտիս ծովակը եւ Եվքսինոս Պոնտոս ծովը: Այնտեղից (Սարմատիան տարածուիւմ է) նույն ծովեզերքի արեւելյան կողմից, մինչեւ Կուռքսի, որ նշանակուիւմ է Ագուալ, գետաբերանը, եւ այնտեղից Կովկասյան լեռներով՝ Վրաց եւ Աղվանից երկրների սահմանագծով, մինչեւ Կասպից ծովը եւ Սուանասի գետաբերանը (այժմ Սուանաս գետը հայտնի չի):

Սարմատիա աշխարհը ունի Շանթալին եւ Ջիական կոչվող լեռները, որոնք Մեոպիտիս ծովն են արձակում հինգ գետ, եւ Կովկասյան լեռները, որոնք ձգվում են մինչեւ Կուռքսի լեռները: Իսկ Կովկաս (լեռնաշղթան) արձակում է երկու գետ՝ Վարդանես՝ որը սկսվում է Կովկասի դիմաց եւ իր երկարությամբ ձգվում է դեպի արեւմուտք եւ հյուսիս մինչեւ թափվում է Մեոպիտիս (ծովակը) եւ Պոնտոսի ծովը, ապա արձակում է Փսեւքոս անունով գետը, որը հոսում է դեպի Փոսիփորոն եւ Զիքուն (երկրի) սահմանը, որտեղ գտնվում է Նիկոիս քաղաքիկը:

Սրանցից հյուսիս են բնակվում թուրքերի եւ բուլղարների ցեղերը, որոնք ըստ գետերի անունների կոչվում են՝ Կուփի բուլղար, Բուչի բուլղար, Ունոյդիստոր բուլղար, Զգար բուլղար, սրանք այժմեական անուններ են եւ օտար են Պողոմեոսին: Ջիական լեռներից փախալ Սուրբադի որդին:

Բուլղարների եւ Պոնտոսի ծովի միջեւ բնակվում են Դաշք եւ Բուլք ցեղերը, ապա Սուանք, մինչեւ Ավազով աշխարհի ծովեզրյա Պիտիւնտ քաղաքը: Այնտեղ ապրում են Ափշիւք եւ Ափսազք, մինչեւ իրենց ծովեզրյա Սեւաստուպոլիս քաղաքը եւ այնտեղից մինչեւ Դոակոն կոչվող գետը, որ նշանակում է Վիշապ, եւ, որը հոսում է Ալանաց աշխարհից, եւ բաժանում է Ափսազների եւ Եգերաց աշխարհից:

Ասիական Սարմատիան ունի քառասունվեց ազգագաւառ: Հյուսիսում, Անծանթ երկրին հարեւան, բնակվում են Թագավորական Սարմատք եւ Ջիակեր Սարմատները: Իսկ Տանայիս գետի գետաբերանի մոտ բնակվում են Նախճամատեանք, ապա Կղարջք ցեղը, ապա Սիււակացիք, ապա Միթոիդատենս գաւառը (կամ՝ Միթոիկացիք):

Շանթալին լեռներից դեպի արեւելք ապրում

¹ Նկատի ունի ունոյդիստոր բուլղարական ցեղի ցեղագետներից մեկի՝ *Սուրբադալ=Կուռքսի որդի Ասպալ-բուլին, որը մինչեւ 660 թ. չղիմանալով խազարների հարձակումներին, իր ցեղի հետ միասին փոխադրվեցին եւ բնակութուն հաստատեցին Դանուբի ափերին: Այս մասը պիտի լինի VII դարի վերջին կատարված ընդմիջարկում:

² «Աշխարհացոյց»-ի համապատասխան ընդգրկում է «Միթոիկացիք»:

ալլ երկու գետը յարեւելից կուսէ ի հիւսիսոյ, [ի] լեռնէն որ կոչի Ռիմիկա, եւ ասին զնա Եօթանասնայալտակեան, զոր կոչեն թուրքք Աթլ գետ. որոյ մէջն է կղզի, յոր մտեալ ամրանալ, Բասլաց ազգն ի հզօր ազգէն Սազրաց եւ Բ[ռ]ւշխաց, ճարակելոց լեւից եւ ի մօից, եկելոց անդ ի ձմերոց, եւ կոչեն Սեւ կղզի. զի յաղագս բազմութեանն ազգին Բասլաց՝ մարդոյ եւ անասնոյ անդ մտելոցն՝ սեւ երեւի, զոր Պտղոմէոս Գուա կղզի կոչէ:

Եւ վտակքն Աթլ գետոյ անցեալ [ընդ] կղզին դարձեալ միանան եւ մտանեն ի Կասբից ծովն, բաժանելով ընդ Սարմատիա եւ ընդ Սկիւթիոյ աշխարհն:

Որոյ (Կասպից ծովի) ըստ մօից, ասէ Պտղոմէոս, զԱ[ր]դոն եւ զԱղանդոն եւ զՍոնդաս եւ Գեռուա ազգ[ա] հոմանուն գետօք որ ի Կաւկասայ հոսի ի ծով, մինչեւ ցԱղուանից սահմանն:

Եւ են ի Սարմատիոյ համարեալ, ալսպէս, սկսեալ ի մօից լեւս կոյս, նախ ազգ Ալանաց Աշ-Դիգոր եւ ըստ հարաւոյ՝ համարեալ նոցա իւրերք եւ Քուգէտք, եւ Արգուէլ, որ է Մարգուէլ, եւ Սկիւմիք [որ են] Թակոյր: Եւ Ալանք են լեւս Դիգորին, յԱրդոզ աշխարհին Կաւկասին լերանցն. ուստի հոսի գետն Արմնայ, եւ գնալով ընդ հիւսիսի՝ ընդ դաշտս անբաւս, խառնի լԱթլ:

Եւ ի նոյն լերինն՝ լեւս Արդուգեան ազգին բնակեն՝ Ռաճանք, [Փինճք], Դուալք, [Հոնք], Յիտլմք, Ալսուրք, Ծանարք, յորում Ալանաց դուռն. եւ միւս դուռն որ ասի Ծելքան, հոմանուն ազգի, եւ ապա Թուշք եւ Սունճք, եւ Քուստք մարդակերք. ապա Յիւաւատք, ապա Գուդամակարք, ապա Դուրծ[ու]կք, ապա Դիդոյք, ապա Լեկք, ապա Տապասարանք¹, ապա Աղուտականք, ապա իւննաք, ապա Շիդպք, ապա Ճիդք, ապա [Լ]փնիք, [Սեղալք, Կազք, Փուխք]:

Եւ ապա Կաւկաս բաժանի լերկուս բազուկս, մինն գնալ ղէպ ուղիղ կոյս, յորում Շրուան եւ Սարուան ազգ՝ մինչեւ ցՍոնդասէմ: Եւ միւս բազուկն արձակէ նախ վտակ մի զԱրմ գետ, որ [գնալ] ղէպ ուղիղ ի հիւսիսի՝ լԱթլ գետ: Եւ ապա նոյն բազուկն գնալ զելիւք հիւսիսոյ, յորում բնակեալ են Թաւասպարք, Հեճմատակք, Իժմակք, Փասխք, Փուսխք, Փիւքանակք, Բազկան, ուստի առնու պարիսպն երկայն՝ որ կոչի Ապդուտ-Կաւաւ, [եւ ձգի] մինչեւ ցԱլլմիւսն մաւրս եւ ցծով: Որոյ ըստ հիւսիսոյ՝ Մասքութան ազգն բնակեալ են, ի Վարդանեան դաշտին, մինչեւ ցԿասպից ծովն, յոր բազուկն Կաւկասայ հպի, յորմէ ածեալ է պարիսպն Դարբանդայ, ալսինքն Կապ եւ դուռն՝

են Ամազոնք, որոնք պատերազմող կանայք են: [Սրանք բնակվում են] մինչև Ռա կոչվող գետը, որը զուգորդված հոսում է Անծանոթ երկրի հյուսիսից, եւ ապա միանում են իրար: Որից հետո հասնելով Ջիական լեռներին, (այս գետը) արձակում է Տանալիս գետի վտակներից մեկը, որը հոսում է դեպի Միովիտ ծովակը:

Եվ մյուս գետը հոսում է դեպի արեւելք, մինչև Շանթալին լեռների դիմաց: Ապա մի ալլ երկու գետ արեւելյան կողմից հոսում է դեպի հյուսիս, Ռիմիկա կոչվող լեռներից, եւ անվանում են վերջինիս Յոթանասնայալտակյան. այս գետը թուրքերը կոչում են Աթլ: (Այս գետումն) է գտնվում մի կղզի, որտեղ, մտնելով, ամրացել է Բասլաց ազգը, (պաշտպանվելով) այնտեղ Սաղիրների հզոր ժողովրդից եւ Բուշխներից արեւելքից եւ արեւմուտքից այնտեղ ձմեռելու եկող վաչկատուն [բասիլներից ցեղից]: Եվ կղզին կոչում են Սեւ կղզի, որովհետեւ սեւ է երեւում կղզին այնտեղ մտնող Բասիլների բազմամարդկության եւ նրանց անասունների բազմաքանակության պատճառով: Այս կղզին Պտղոմէոսը կոչում է Գուա կղզի:

Աթլ գետի վտակները շրջանցելով (հիշյալ) կղզին, դարձյալ միանում են եւ թափվում են Կասպից ծովը, բաժանելով միմյանցից Սարմատիան եւ Սկիւթիո աշխարհը:

[Կասպից ծովից] արեւմուտք, ըստ Պտղոմէոսի, բնակվում են՝ Ա[ր]դոն, Ալան-դոն, Սոնդաս (Տոնդաս) եւ Գեռուա ցեղերը հոմանուն գետերով, որոնք Կովկասից հոսում են ծով, մինչև Աղվանքի սահմանը:

Սարմատիայում բնակվող ցեղերից են համարվում, սկսած արեւմուտքից, մինչև արեւելք, նախ Աշ-Դիգոր Ալանաց ցեղը, որոնցից հարավ են նրանց հետ բնակվող իւրերք, Քուլթեք, Արգուէլք կամ Մարգուէլք, Սկիւմիք կամ Թակոյրք ցեղերը: Իսկ Ալանք ապրում են Դիգորից հետո, Կովկասյան լեռների Արդոզ աշխարհում, որտեղից հոսում է Արմն գետը, որը, գնալով դեպի հյուսիս, լայնատարած դաշտերով, թափվում է Աթլ գետը:

Նույն լեռներում Արդուգյան ցեղից հետո բնակվում են՝ Ռաճանք, [Փինճք], Դուալք, [Հոնք], Յիտլմք, Ալսուրք, Ծանարք, որտեղ գտնվում է Ալանաց դուռն եւ մյուս դուռը, որը կոչվում է Ծելքան դուռն հոմանուն [Ծելքանք] ցեղի: Ապա՝ Թուշք, Սունճք եւ Քուստք մարդակերք: Ապա՝ Յիւալատք, Գուդամակարք, Դուրծուք, Դիդոյք, Լեկք, Տապասարանք (կամ՝ Կատապատիանք), Աղուտականք, իւննալք, Շիդք, Ճիդք, [Լ]փնիք, [Սեղալք, Կազք, Փուխք] ցեղերը:

¹ «Աշխարհագրոյց»-ի համառոտ բնագրում հիշվում է «Կատապատիանք» ձևով:

քաղաք պահակին ձորայ, աշտարակ ահագին ի ներքս ի ծովուն կառուցեալ:

Իսկ ի հիւսիսոյ նորա Թագաւորութիւն Հոնաց հուպ ի ծով. եւ ի մտից նորա առ Կաւկասով Վառաչան քաղաք նոցին Հոնաց եւ Չունդարս եւ Սմընդը:

Եւ յարեւելից բնակեն Սաւիրք ցԱթլ գետ, որ մեկնէ ընդ Ասիական Սարմատք եւ ընդ Սկիւթիա աշխարհ, որ եւն Ապարթարք, այսինքն Թուրքաստանք: Եւ իւրեան թագաւոր նոցա [որ է տէր Սագրաց], եւ իւրեան Դշխոյ՝ նոցա [Թագուհի], կին Սաքանայ [ի Բասլաց ազգէն]:

Ապա Կովկաս (լեռնադանդաժը) բաժանվում է երկու բազուկների, մեկը գնում է այն ուղղութեամբ, որտեղ գտնվում են Շրուան և Սարուան (ազգագրականները) մինչև Խորավիմ: Իսկ մյուս բազուկը նախ արձակում է մի վտակ Արմ անունով, որը հոսում է ուղիղ դեպի հյուսիս (և թափվում) Աթլ գետի մեջ: Իսկ վերոհիշյալ (երկրորդ) բազուկը ձգվում է դեպի հյուսիս-արեւելք, որտեղ բնակվում են Թավաս-պարք, Հեճմատակք, Իժմախք, Փասխք, Փոսխք, Փյուքոնակք, Բազկանք, որտեղից սկիզբ է առնում երկար պարիսպը, որը կոչվում է Ապդուտ-Կալուտ, (և ձգվում է) մինչև Ալդմինոն մոլոր և ծովը: Այս պարսպից հյուսիս, Վարդանյան դաշտում, բնակվում է Մասքութան ազգը, մինչև Կասպից ծովը, որտեղ վերջանում է Կովկասից եկող լեռնարագուկը և որտեղ կառուցված է Պարիսպն Դարբանդայ, այսինքն Կապ և դուռն քաղաք Պահակին ձորայ, որ (իրենից ներկայացնում) է ծովի մեջ կառուցված հսկայական աշտարակ:

Նրանից (Դարբանդի պարիսպներից) հյուսիս ծովափին գտնվում է Հոների թագավորութիւնը, իսկ նրանից արեւմուտք, Կովկասյան լեռներում, գտնվում է հոների Վառաչան քաղաքը, և Չունդար ու Սմընդը քաղաքները:

(Այս քաղաքներից) արեւելք մինչև Աթլ գետը բնակվում են Սալիրները: (Աթլ գետը) հոսում է Ասիական Սարմատք (երկրով) և Սկյութիա աշխարհով, որը Ապարթարք է կամ Թուրքաստանք: Եւ հյուսիսի թագավորն է Սաքանը, որը Սագիր-ների ինքնակալն է, և իսթուներ՝ նրանց թագուհին, բասիլների ցեղից, Սաքանի կինն է:

Յաղագս Կողքիսոյ

Աշխարհ Ասիոյ Կողքիս է, որ է Եգ[ի]ւ. լեւից կալով Պոնտոս ծովուն առ երի Սարմատիոյ, ի մտիցն Դուակոն գետոյ մինչև ցԿաւկաս լեռոն եւ ցնորին բաղուկ, որ բաժանէ ընդ նա եւ ընդ Վիրս: Եւ անտի սահմանի մասամբ ինչ Մեծ Հայոց մինչև ցԿապպադ[ովկի]ական Պոնտոս: Եւ բաժանեալ է լինքեան չորս աշխարհս փոքունս. ի Մանուի, ի Նգրեւիկէ, որ է Առանձնակ Եգերայ, [եւ] ի խաղ իւրում Փասիս գետ, առ հոմանուն քաղաքու, [եւ Ղազիւիկէ] եւ ձանիւս որ եւն Սաղտիք, յորում գետ Մեզադու-պոտամոս: Ունի եւ այլ գետս՝ զԱկամսիս որ է Յոն, որ գալ ի Մեծ Հայոց:

Ունի հինգ քաղաքս, [Ձի[գ]ան[էոն]], Կոտա, Ռոզիւպուլիս, Աթինա, Ռիզոն. եւ այլ բազում եմպոռոնոս այսինքն գեղաքաղաքս՝ ծովեզերեալս, յորոց է Տրապիզոն:

Կողքիսի մասին

Ասիայի աշխարհ Կողքիսը, այսինքն՝ Եգերը, տարածվում է Պոնտոս ծովից արեւելք մինչև Սարմատիա, և արեւմուտքից՝ Դուակոն գետից, մինչև Կովկաս լեռը և նրա լեռնարագուկը, որը բաժանում է Կողքիսը Վիրքից: Այնտեղից Կողքիսը մասամբ սահմանակից է Մեծ Հայքին մինչև Կապպադովկիական Պոնտոսը:

(Կողքիսը) բաժանվում է չորս փոքր աշխարհների. Մանուի, Եգրեվիկի, որ Առանձնակ Եգերն է, որով ոլորվում է Փասիս գետը համանուն քաղաքի մոտ, (այս) Ղազիվիկի և ձանիվի, որ Սաղտիքն է, որտեղ Մեզադու-պոտամոս գետն է: Կողքիսը ունի նաև այլ գետ՝ Ակամսիսը կամ Հոնը, որը հոսում է Մեծ Հայքից:

(Կողքիսը) ունի հինգ քաղաք՝ Ձիզանոն, Կոտա, Ռոզիւպուլիս, Աթինա և Ռիզոն և այլ բազում եմպոռոնոսներ, այսինքն՝ ծովեզրյա գլուխ քաղաքներ. Ղոնդիգ է Տրապիզոնը:

Աշխարհ Վերք, լեկից կալով Եգերայ, լիրի Սարմատիոյ առ Կաւկասով, մինչեւ ցԱղուանից սահման, եւ մինչեւ ցՀայոց սահմանն՝ առ Կուր գետովն:

Եւ գաւառք են այս, սկսեալ ի Վոհ գետոյ եւ ի հիւսիսոյ Տալոց, Կղարջք, զոր ի Հայոց հանեալ է, եւ Շաւշէթ, Արտահան գաւառ, զոր առեալ է ի Հայոց. ընդ որ անցանէ գետն հզօր Կուր, որ ի Տալոց գալով, ի Կող գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւախաց, իջանէ ի Սամցխէ [յորմէ մտից կուէ՝ Աճարա]: Եւ դառնալ [Կուր] յարեւելս՝ անցանելով ընդ Վերին աշխարհ Վրաց, բաժանելով զգաւառսն, զԹոր, զԳոռաթիսիսեւ, զՏանիսիսեւ, որոյ ի զլուխն Դեկից[ի]խէ բերդ, եւ զՄանգլեացիոր, եւ զՔուիշափոր եւ զԲոդնոփոր՝ մինչեւ ցՊարուար գաւառ, որ պատէ զՏփղիս քաղաքաւ, բայց երեք փորակք ի Հայոց հանեալ է:

Իսկ ըստ հիւսիսոյ գետոյն մեծին Կուրայ, հանդէպ Թա[ւ]ր գաւառի՝ Արգուէթու լեռինք [հոմանուն գաւառաւ], եւ ի նոյն կողմանէ Դաշտն Դուան, եւ Աշարէթիս-իսեւ եւ [Ռեխա], Գուերդիս-ձիրի, Կոսիս, եւ մինչեւ ցՍացխումէթ, որ ի ստորոտս Կովկասու. յորմէ հոսի Լէխ գետ, եւ անցեալ ի հարաւ կոյս իջանէ ի Կուր, եւ առ նոփաւ՝ Կանիս-իսեւ, եւ Յիւրազմայ, [եւ Բազալէթ], [եւ [Մա]կուրիս-իսեւ], մինչեւ լԱրագս գետ, որ հոսի ի Կաւկասայ, եւ գնալով ընդ հարաւ, ընդ Ախալցիխէ բերդ, եւ անցանէ ընդ մէջ Մցխիթայ քաղաքի եւ բլրոյ Սուրբ Ուաչին, իջանէ ի Կուր, եւ բովանդակի Վերին աշխարհ Վրաց, յորմէ յառաջ խաղացեալ Կուր՝ գալ ի Տփղիս մայրաքաղաք Վրաց, զնա թողլով Պարուարաւ, եւ զԾորոփոր եւ զԿոդբոփոր եւ զՁորոփոր հոմանուն գետօք¹, մինչեւ ցՀունարակերտ քաղաք² զորս ի Հայոց հանեալ է. որոց ըստ հարաւոյ լեռնադաշտքն Զաւախաց բազում լճօք, լի զանազան ձկամքք, եւ Թոեղք եւ Տաշիր. որոց ի հարաւ՝ Կանգարք, գամէնդ ի Հայոց հանեալ է:

Իսկ հանդէպ դոցա ըստ հիւսիսոյ կողմանէ Կուրայ՝ գաւառք՝ Կիսուէթ, Սերկ, Էրծոյ, Թիանէթ, Ծորէնոր, Ծուքէթ, Ձել[է]թ, Վելիսց[ի]խէ, Քուել-դա[բա], Շուշք:

Վրաց աշխարհը սկսվում է Եգերից արեւելք մինչև Սարմատիան՝ Կովկասյան լեռներում, մինչև Աղվանքի սահմանը եւ մինչև Հայաստանի սահմանը Կուր գետով:

Եվ այս են (Վիրքի) գավառները. սկսած Վոհ գետից եւ Տալքի հյուսիսային սահմաններից՝ Կղարջք, որը վերցված է Հայաստանից, Շավշէթ, Արտահան գավառ, որը վերցված է Հայաստանից: (Արտահանի) միջով անցնում է հզոր Կուր գետը, որը, հոսելով Տալքի Կող գավառից, Զավախքի ստորոտով իջնում է Սամցխե, [որից արեւմուտք. Աճարա]: Ապա [Կուր գետը] գտնում է արեւելք, անցնելով Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասով, բաժանելով (միմյանցից) ներքոհիշյալ (գավառները)՝ Թոր, Գոռաթիս-իսեւ, Տանիս-իսեւ, որի զլուխն է գտնվում Դեկիցիխե բերդը, (ապա) Մանգլեացիոր, [Քուիշափոր] եւ Բոդնոփոր մինչև Պարուար գավառը, որը պատում է Տփղիս քաղաքը, իսկ (վերջին) երեք փորակը հանվել է Հայաստանից:

Իսկ մեծ գետ Կուրի հյուսիսում, Թավր գավառի հանդեպ, (գտնվում են) Արգուէթի լեռները [հոմանուն գավառով]: Նույն կողմերն են գտնվում՝ Դաշտն Դուան, Աշարէթիս-իսեւ, [Ռեխա], Գուերդիս-ձիրի եւ Կոսիս (գավառները), մինչև Սացխումէթ գավառը, որ գտնվում է Կովկասի ստորոտում: Այստեղից է հոսում Լեխ գետը, որը, անցնելով հարավ, իջնում է Կուր գետը: Նրա մոտ են գտնվում Կանիսիսեւ, Յիւրազմա, Բազալիթ եւ [Մա]կուրիսիսեւ գավառները, մինչև Արագվ գետը, որը, հոսելով Կովկասից, եւ գնալով հարավ, Ախալցիխե բերդի մոտով անցնելով, Մցխիթա քաղաքի եւ Սուրբ Ուաչ բլրի միջև թափվում է Կուր գետը, բովանդակելով Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասը:

Այնտեղից Կուրը, շարժվելով առաջ, անցնում է Վրաց աշխարհի Տփղիս մայրաքաղաքով: Թողնելով այն Պարուար գավառով, ապա Ծորոփոր, Կոդբոփոր, Զորոփոր [եւ Ուանցիխե] գավառները հոմանուն գետերով, մինչև Հունարակերտ քաղաքը, որոնք հանված են Հայաստանից:

Սրանցից հարավ են գտնվում Զավախքի լեռնադաշտերը, բազմաթիվ լճերով, որոնք լի են զանազան ձկներով, ապա Թոեղք եւ Տաշիր գավառները, որոնցից հարավ գտնվում է Կանգարք գավառը, բոլորն էլ հանված Հայաստանից: Իսկ այս գավառների հանդեպ Կուր գետի հյուսիսային կողմում, գտնվում են՝ Կիսուէթ, Սերկ, Էրծո, Թիանիթ, Ծորենոր, Ծուքէթ, Ձել[է]թ, Վելիսց[ի]խե, Քուելդա[բա] եւ Շուշք գավառները:

¹ Նկատի ունի՝ Ծովայ գետը, Կողբայ գետը եւ Զորափորը:

² «Աշխարհացոյց»-ի համաոտ խմբագրութեան մեջ Հունարակերտ քաղաքի փոխարեն հիշատակվում է Ուանցիխէ (աղճատված՝ «Ուանցիխ»), որ նույն տեղի վրացական անունն է, հետագայում «Ուուան» եւ «Բունանակերտ» անեքրով հայտնի:

Աշխարհ Աղբանիա, այսինքն՝ Աղուանք, լեւից Վրաց, լերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով, մինչև ի Կասպից ծովն եւ ջհալոց սահմանն, առ Կուր գետով, թէպէտ եւ աստի ցԿուր զամենայն սահմանս հանեալ է ի Հայոց: Բայց մեք ասասցաք զբուն աշխարհն Աղուանից որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ եւ Կովկաս լերինն:

Նախ առ Վրօք՝ Եդնի (Սենի) գավառ առ Աղուան գետովն, եւ Կամբեճան առ Իւրաւ. եւ ըստ հիւսիսոյ նորա բերդն Վարազմանավառ, հանդերձ Կուզրաթ գեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ մինչև ցԿուր գետ. յորոյ լեւից կողմանէ Գըւզաւ քաղաք, առ Աղուան գետով, եւ Բեղ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ լեւից նորա՝ Շաքէ եւ Գետառու գետ. առ որով հոմանուն գաւառ՝ առ Սանի գետով: Այս ամենայն հոսին ի Կովկասաւ, եւ խառնեալ ի լԱղուան գետ՝ անկանին ի Կուր գետ. իսկ ի լեւից կուսէ՝ Հողմազ, Գեղաւու, Համբասի (= Հաբանդ?), [Ոստան-ի-Մարզպան գաւառ] եւ Կապաղակ [մայրա]քաղաք Աղուանից մերձ ի Կաւկաս. ընդ որոյ մէջ գետն Սէբոջ, [եւ] դէպ ի հարաւոյ, [ցԿուր գետ] ըստ [որում]՝ Քաղաղաշտ, Դաշտ ի Բաղկան [որ է Հէջէրի], եւ այլ քսան գաւառս զորս ի Հայոց հանեալ է՝ [Շակաշէն, Դարդման, Քուստի-Փանէս, Կողթ, Աղուէ, Տուս-Քուստակ, Ուտ-Ռոստակ, Ռոտ-Պարսեան, Մեծ-Կուենք, Մեծ-Իրանք, Պիանք, Հարճլանք, Պարսականք, Մուխանք, Վալիունք, Փոքր Հաբանդ, [որ է] Սիսական ի Կոտակ], Գոտըստակ, Բերդաձոր, Տոի, Առան-ոտ, մինչև ի խառնումն Երասխայ ի Կուր գետ]:

Աղբանիան, այսինքն Աղուանից աշխարհը սկսվում է Վրաց աշխարհից արեւելք և Սարմատիային սահմանակից Կովկասյան լեռներով, մինչև Կասպից ծովն ու Հայաստանի սահմանը Կուր գետով: Թեպետ և այստեղից մինչև Կուր գետը ընկած ամբողջ տարածութիւնը Հայաստանից է հանված, բայց մենք խոսելու ենք Աղուանքի բուն աշխարհի մասին, որը գտնվում է մեծ գետ Կուրի և Կովկասյան լեռների միջև:

Նախ (թվենք) Վրաց աշխարհին կից (գավառները)՝ Եդնի (Սենի) գավառ՝ Աղուան գետի վրա, և Կամբեճան (գավառ)՝ Իորա գետի վրա: Իսկ նրանից (Կամբեճանից) հյուսիս (գտնվում է)՝ Վարազմանավառ բերդը Կուզրաթ գեղաքաղաքով և անապատ վայրերը մինչև Կուր գետը, որից դեպի արեւելք գտնվում է Գըւզաւ քաղաքը՝ Աղուան գետի վրա: Ապա Բեղ գավառը Կովկասյան լեռների ստորոտում, և նրանից դեպի արեւելք՝ Շաքե (գավառը) և Գետառու գետը, որի վրա է համանուն գավառը, մինչև Սանի գետը: Այս բոլոր գետերը հոսում են Կովկասից և, խառնվելով Աղուան գետի հետ, թափվում են Կուր գետը:

(Այս գավառներից) դեպի արեւելք գտնվում են՝ Հողմազ, Գեղավու, Համբասի (= Հաբանդ?) (գավառները), ապա Ոստան-ի-Մարզպան գավառը և Կովկասյան լեռների մոտ Աղուանից աշխարհի մայրաքաղաք Կապաղակը, որի միջով հոսում է Սեբոջ գետը դեպի հարավ [մինչև Կուր, որտեղ] (գտնվում է)՝ Քաղաղաշտ (գավառը), մինչև Դաշտ-ի-Բաղկանը (կամ Հէջերի): (Աղուանքի կազմումն են) նաև այլ քսան գավառներ, որոնք հանված են Հայաստանից՝ Շակաշէն, Դարդման, Քուստի-Փանէս, Կողթ, Աղուէ, Տուս-Քուստակ, Ուտ-Ռոստակ, Ռոտ-Պարսյան, Մեծ-Կուենք, Մեծ-Իրանք, Պիանք, Հարճլանք, Պարսականք, Մուխանք, Վալիունք, Փոքր Հաբանդ (կամ) Սիսական-ի-Կոտակ, Ռոտըստակ, Բերդաձոր, Տոի և Առան-ոտ, մինչև Երասխի խառնվելը Կուր գետում:

Յաղագս Մեծիւն Հայոց

Մեծ Հայք են, լեւից կալով [Պոնտոս] Կապաղովիոյ եւ Փոքր Հայոց, առ Եփրատ գետով, մերձ ի Տաւրոս լեռն, որ բաժանէ զնա ի Միջագետաց, և ի հարաւոյ սահմանի Ասորեստանիւ, և դառնայ առ Ասորայատականաւ ընդ Մարս մինչև ի մուտս Երասխայ ի Կասրից ծով. իսկ ըստ հիւսիսոյ առ երի կալով Աղուանից եւ Վրաց եւ Եգերաց, մինչև ցնոյն դարձուածքն Եփրատայ ի հարաւակոյս:

Մեծ Հայքի մասին

Մեծ Հայք երկիրը սկսվում է Կապաղովիական [Պոնտոսից] ու Փոքր Հայքից արեւելք, Եփրատ գետով մինչև Տավրոս լեռները, որ բաժանում է Մեծ Հայքը Միջագետքից: Հարավային կողմից [Մեծ Հայքը] սահմանակից է Ասորեստանին, ապա սահմանը ողողվում է դեպի [արեւելք]՝ Ասորայատական և Մարաց աշխարհը, մինչև Երասխի թափվելը Կասպից ծով: Իսկ հյուսիսային կողմից

Եւ ունի [Մեծ] Հայք լերինս անուանիս, և գետս մեծամեծս և մանուշնս, և ծովակս վեց¹:

Եւ ունի Մեծ Հայք փոքր աշխարհս հնգետասան՝ որք են այսոքիկ:

Առաջին աշխարհ Բարձր Հայք, այսինքն՝ Կարնոյ կողմն, երկրորդ աշխարհ՝ Չորրորդ Հայք, այսինքն [Ծոփաց կողմն], երրորդ՝ Աղձնիք առ Տիգրիս գետով. չորրորդ՝ Տա[ւ]րուբերան որ է Տարաւն. հինգերորդ՝ Մոկք. վեցերորդ աշխարհ՝ Կորճայք, որ առ Ասորեստանեաւ. եաւթներորդ աշխարհ՝ Պարսկահայք, որ առ Ատրպատականիւք. ութներորդ աշխարհ՝ Վասպուրական, որ ըստ մտից հիւսիսոյ նորա է. իններորդ աշխարհ Սիւնիք՝ որ առ Երասխաւ, տասներորդ [աշխարհ]՝ Արցախ, որ լերի նորա կալ. միտասաներորդ աշխարհ՝ Փայտակարան [համանուն] քաղաքով, որ առ եզերքն Կասբից ծովուն, ի մօտս Երասխայ, երկոտասաներորդ աշխարհ՝ Ուտէացւոց, որ առ Աղուանիւք եւ Կուր գետով. երեքտասաներորդ աշխարհ՝ Գուգարք՝ որ առ Վրօք. չորեքտասաներորդ աշխարհ՝ Տայք, որ առ Եգերք². հնգետասաներորդ աշխարհ՝ Այրարատ, ի մէջ նոցա: Արդ կամիմ զդոսս մանրամասնաբար պատմել, թէ և սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի գիր և ի քարտէս:

Արդ ունի առաջին աշխարհ Բարձր Հայք գաւառս ինն. Դարանաղի, Աղիւն, Մըզուր, Եկեղեաց, Մանանաղի, Դերջան, Սպեր, Շաղաղոմ, Կարին: Եւ ըստ անուանդ արդարեւ բարձր է ոչ միայն քսն [զմնացեալ] Հայք, այլ քան զամենայն Երկիր, վասն որոյ Կատար Երկրի կոչեցին զնա, զի ի չորս կողմ աշխարհի ջուր արձակէ՝ զի բղիւ է չորս գետս զօրեղս, զԵփրատ՝ յարեւմուտքս, եւ զԵրասխա՝ յարեւելս, զԳալլ՝ ի հարաւ, զԱկամսիս որ է Վոն՝ ի հիւսիս: Ունի լերինս մեծս երիւ³. ունի երէս, եղջերու, այծ եւ քաղս, առն եւ արտի, վիթ եւ կրկիթ եւ խոզ. եւ ի հաւուց ճարակաւորս. յորս կաքաւ, զարաւշ, զսնիզ և զայլս, ունի եւ ջերմուկս եւ աղտս եւ զամենայն պարարտութիւնս երկրի, եւ քաղաք զԹէոդուպաւլիս:

Երկրորդ աշխարհ [Մեծին] Հայոց. Չորրորդ Հայք, որ է Ծոփաց կողմն, լերի կալ Բարձր Հայոց Մելիտինէ քաղաքաւ սահմանի ըստ մտից, և ըստ հարաւոյ՝ Միջագետովք, եւ ըստ ելից՝ Տարաւնով: Ունի գաւառս ութ. Խոռճեան՝ յելից հիւ-

(Մեծ Հայքը) սահմանակից է Աղվանքին և Վիրքին և Եգեր աշխարհին, Մինչև Եփրատ գետի դառնալը դեպի հարավ:

Մեծ Հայքը ունի հայտնի լեռներ և մեծ ու փոքր գետեր, և վեց ծովակ:

Մեծ Հայքն ունի տասնհինգ փոքր աշխարհներ, որոնք են.

Առաջին աշխարհ՝ Բարձր Հայք. այսինքն Կարնոյ երկիրը, երկրորդ աշխարհ՝ Չորրորդ Հայք, այսինքն Ծոփքի երկիրը, երրորդ աշխարհ՝ Աղձնիք, Տիգրիս գետի վրա, չորրորդ աշխարհ՝ Տավրուբերանը կամ Տարոնո երկիրը, հինգերորդ աշխարհ՝ Մոկք, վեցերորդ աշխարհ՝ Կորճայք, որ սահմանակից է Ասորեստանին, յոթներորդ աշխարհ՝ Պարսկահայք, որ սահմանակից է Ատրպատականին, ութներորդ աշխարհ՝ Վասպուրական, որ նրանից՝ (Պարսկահայքից) հյուսիս-արեւմուտք է (գտնվում), իններորդ անխորճ՝ Սյունիք, որ սահմանակից է Երասխին, տասներորդ աշխարհ՝ Արցախ, որ նրան (Սյունիքի) մօտ է գտնվում, տասնմեկերորդ աշխարհ՝ Փայտակարան (համանուն) քաղաքով, գտնվում է Կասպից ծովի եզերքին, Երասխի գետաբերանին: Տասներկուերորդը Ուտիացւոց աշխարհն է, որ սահմանակից է Աղվանքին Կուր գետով: Տասներեքերորդ աշխարհն է Գուգարքը, որ սահմանակից է Վիրքին: Տասնչորսերորդ աշխարհն է՝ Տայքը, որ սահմանակից է Եգր աշխարհին: Տասնհինգերորդ աշխարհն է Այրարատը, նրանց միջև: Այժմ ուղում եմ այս աշխարհների մասին մանրամասնաբար պատմել, թեև մի քիչ պիտի աշխատեմ գրքերի և քարտեզների վրա:

Առաջին աշխարհ Բարձր Հայքը ունի ինը գավառ. Դարանաղի, Աղիվն, Մըզուր, Եկեղյաց, Մանանաղի, Դերջան, Սպեր, Շաղաղոմ, Կարին: Հիրավի, ինչպես ցույց է տալիս անունը, Բարձր Հայքը արդարեւ բարձր է, ոչ միայն Հայաստանի [մնացյալ] մասերից, այլև ամբողջ Երկրից, որի համար էլ այս աշխարհը կոչեցին Կատար Երկրի: Աշխարհի չորս կողմերը ջուր է արձակում և այնտեղից բխում են չորս հզոր գետեր. Եփրատը՝ դեպի արեւմուտք և Երասխը՝ դեպի արեւելք, Գալլը՝ դեպի հարավ և Ակամսիս կամ Վոն գետը՝ վեպի հյուսիս: Ունի երեք մեծ լեռնազագագ, ունի որսի կենդա-

¹ Բոլոր այս ծովակները—լճերը հիշատակվում են համապատասխան տեղերում՝ Կապուտան ծով, Բզնունեաց ծով, Գեղարունեաց ծով, Ծովք լիճ, Գայլատու լիճ, բացի վեցերորդից, որ պետք է Մովսես Խորենացու «Ծովակ Հիւսիսոյ»-ն լինի և վրաց աղբյուրների «Ցելի լիճ»-ն է, այժմյան Չըլդըր լիճը: «Աշխարհացոյց»-ում այս լճի մասին հիշատակում թյուն պիտի լինեիր Այրարատը նկարագրող հատվածում, սակայն այդ մասը մեզ հասել է ոչ լրիվ ձևով և բացակայում են ամբողջ նախադասութուններ, որոնց վերականգնման փորձը մենք տալիս ենք, որ դեռ հեռու աղբյուրներից լինում պիտի ունենա մեզ չհասած ընդարձակ սկզբնաղբին:

² Նկատի ունի Տայքին հյուսիսից սահմանակից Եգր «փոքր աշխարհ»-ը իր երեք գավառներով՝ Չորրիսի ստորին հոսանքում:

³ Նկատի ունի Վերջնալի, Այծպակուշ և Պախր կամ Գայլախաղուտ լեռնադաշտները:

սխառ, ընդ որ իջանէ Մեւս Գալլ գետ առ Կողոբերդովն, զՆաշտեան, յորմէ բղխեն աղբերք Տիգրիս գետոյ. իսկ ի մտից Խորձէնոյ՝ է Պաղնատուն գաւառ հանդերձ հոմանուն բերդով, էւ հանդէպ նորա ի հարաւ՝ Բալահովիտ գաւառ. եւ ի մտից նոցա Ծոփք, եւ Անձիտ գաւառ՝ ի հարաւ, յորում Ծովք [լիճ] եւ Հոռէ բերդ, եւ ի մտից նոցա Դէգիք գաւառ, յորում բերդք Կոնի եւ Քրիկ եւ Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ է Գաւրէք գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի լեփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիճ, եւ երթալով դմտիւք՝ ելանէ ի սահմանս Փոքր Հայոց, լեւից Մեկիտինէ. եւ ապա խառնի ի նա Կիակկաս [գետ], գալով ի մտից Կուսէ, ի լեռնէն որ կոչի Զիգոն Բասիլիկոն, եւ նախ քան զանգանել նորա լեփրատ՝ խառնի ի նա գետն Կառամիւնոն, որ գալ ի Տաւրոս լեռնէ եւ ընկալեալ լեփրատ գնալ ընդ հարաւ, հատանէ. զլեռն Տաւրոս, յորում տեղուք գտանի ակն բիւրեղ. եւ ունի Չորրորդ Հայք երէս եւ հաւս, եւ ի գագանաց զառեւծ:

Երրորդ աշխարհ Աղձնիք լեւից կալ Միջագետաց, եւ հիւսիսեալ առ Դիզաթով, ունի գաւառս մետասան՝ [Անգեղ-տուն], զնիւեա, զԱղձն, ընդ որոց մէջն իջանէ գետն Քաղիրթ, զոր Շիթիթմա կոչեն Տաճիկք, ալսինքն՝ արիւնարբու, լեւ որոյ Քաղ գաւառ, եւ ի լերինն ունի [գաւառս]՝ զԿէթիկ, զՏառիկ, զԱղնուաձոր, զԵրխեթս, զԳեղիւ, զՍալնաձոր՝ զՍանասուն: Ունի նալթ, եւ երկաթ քաջ, եւ գլթոր եւ ի հաւուց՝ զեզհուկ:

Չորրորդ աշխարհ՝ Տաւրոսերան [որ է կողմն Տարանոյ], լեւից Չորրորդ Հայոց. ունի գաւառս վեշտասան. զԽոյթ, Ասպակունեաց ձոր (կամ Ասպակունեաց ձոր), զՏարուն, յորում գալ գետն Մեղ եւ անկանի լեփրատ, որ ըստ հիւսիսոյ՝ Արշամունիք՝ առ Սրմանց լերամբ, որ կոչի Կատար Երկրի, յորմէ յոյժ բղխեն աղբերք, որոց ըստ հիւսիսի՝ Մարդաղի՝ առ Մեղեգու [ղ]խ լերամբ, մինչեւ ցնոյն Այծպտիկունս որ բաժանէ ընդ Կարին եւ ընդ նա. յորում գտանի սալակ եւ ձիղկ եւ նալթ սեւ եւ սպիտակ. յորոց լեւից բղխէ Մուրց գետ, գնալով ընդ հիւսիսի՝ իջանէ ի Բասեն գաւառ, եւ խառնի լեւրասիս, եւ գետացուցանէ զնա: Յեւից Մարդաղոյ է Դասնաւորք գաւառ. եւ նորա լեւից Տուարածատափ. նորա լեւից Դալառ, եւ ի հարաւոյ նոցա Հարք եւ Վարաժնունիք, մինչեւ ցԱրածանի, որ իջանէ լԱպահունեաց, որոց ի հարաւոյ՝ Բզնունեաց գաւառ, սկըսանելով ի Սարակնէ եւ ի Նեխ Մասեաց՝ պատէ զարեմտեալ եզր հոմանուն ծովուն, մինչեւ ցԵրեղն Բաղ[աղ]էշ, եւ անդր եւս ի հարաւ կոյս ցԵրեկարք գաւառի սահման: Եւ Բրդնունիք ունի լիւր հոմանուն ծովէն կղզիս երեք. զԱրծկէտյն, զԾիպանին եւ զՏոքեանն, որոյ ըստ հարաւոյ ի մէջ լերինն Տաւրոսի եւ ծովու՝ գա-

նիներ՝ եղջերու, ալծ եւ քաղ, առն եւ արտի, վիթ եւ կրկիթ եւ խոզ (վալրի), իսկ թռչուններից՝ ճարակավորներին, որոնցից են՝ կաքավ, արոս, անիդ եւ այլք: (Բարձր Հայքը) ունի ջերմուկներ եւ աղահանքեր եւ երկրի բոլոր բարիքները ու Թեոգուպոլիս քաղաքը:

(Մեծ) Հայքի երկրորդ աշխարհն է Չորրորդ Հայքը, կամ Ծոփաց աշխարհը: Հյուսիսից սահմանակից է Բարձր Հայքին, արեւմուտքից սահմանակից է Մեկիտինե քաղաքին, հարավից՝ Միջագետքին, իսկ արեւելքից՝ Տարոնին: (Չորրորդ Հայքը) ունի ութ գավառ. հյուսիս-արեւելքից՝ Խորձայան, որի միջով, Կողոբերդի մոտով, հոսում է Մլուս Գալլ գետը, Հաշտյանք, որտեղից բխում են Տիգրիս գետի սկունքի աղբյուրները: Խորձայանից դեպի արեւմուտք գտնվում է Պաղնատուն գավառը համանուն բերդով, իսկ նրա դիմաց, դեպի հարավ (գտնվում է)՝ Բալահովիտ գավառը: Նրանցից (ալսինքն՝ Պաղնատուն եւ Բալահովիտ գավառներից) արեւմուտք (գտնվում է)՝ Ծոփք (գավառը) եւ սրանից հարավ՝ Անձիտ գավառը, որտեղ (գտնվում են) Ծովք (լիճը) եւ Հոռե բերդը: Եվ նրանցից (ալսինքն՝ Ծոփք եւ Անձիտ գավառներից) արեւմուտք, (գտնվում է)՝ Դեգիք գավառը՝ Կոնի, Քրիկ եւ Սոկ բերդերով, որոնց դիմաց հարավում (գտնվում է) Գավրէք գավառը, որոնց միջև հոսող Արածանին խառնվում է Եփրատ գետը Լուսաթառիճ քաղաքի մոտ, եւ գնալով դեպի արեւմուտք, անցնում է Մեկիտինեից արեւելք գտնվող Փոքր Հայքի սահմաններով: Ապա Եփրատում է թափվում Կիակկաս գետը, որ հոսում է արեւմուտքից, Զիգոն-Բասիլիկոն կոչվող լեռներից: Եվ նախքան նրա (Կիակկաս գետի) թափվելը Եփրատ գետում, նրա մեջ է խառնվում Կառամիւնոն գետը, որը գալիս է Տավրոս լեռներից, եւ ընդունելով (ալս գետերը), Եփրատը հոսում է դեպի հարավ, ճեղքում է Տավրոսյան լեռները, որտեղ գտնվում են բյուրեղի ակների [հանքերը]: Չորրորդ Հայքը ունի որսի կենդանիներ եւ թռչուններ, իսկ գագաններից՝ առյուծ (sic!):

Երրորդ աշխարհն է Աղձնիքը, Միջագետքից արեւելք եւ Դիզաթ (գետից) հյուսիս, ունի տասնեմեկ գավառ՝ [Անգեղ-տուն], Նիւեա (կամ Նիւրկերտ), Աղձն, որոնց միջև հոսում է Քաղիրթ գետը, որին արաբները կոչում են Շիթիթմա, որ նըշանակում է «արյունարբու», որից հետո՝ Քաղ գավառն է: Իսկ լեռներում (Աղձնիքը) ունի՝ Կեթիկ, Տառիկ, Աղնուաձոր, Երխեթք, Գեղիւ, Սալնաձոր եւ Սանասուն գավառները:

(Աղձնիքը) ունի նալթ եւ երկաթ ընտիր, եւ գլթոր, իսկ թռչուններից՝ զեզհուկ:

Չորրորդ աշխարհն է Տավրոսերանը [կամ

լառ Երևարք, յորում լին ինչ՝ որ կոչի Եղիգի, յուղիսից. զի ի վարեկն յախօն ջուր ըմպէ եղն, եւ սերմանեալն քառասուն տարն հասանէ եւ բերէ ընդ միոյ՝ լիստն: Եւ ծովն Բզնունեաց լերկալնն հարիւր միոն է, եւ լայնն վաթսուն: Որոյ ըստ հիւսիսոյ Աղիսիս գաւառ, եւ զմաիւք նորա Ապահունիք. ընդ որոյ մէջն անցանէ Արածանի [եւ ի հարաւոյ նորա՝ Կորի]: [Եւ] լեզրն [ծովին] Բզնունեաց [է Խոռխորունիք գաւառ]: Գտանի պատակ եւ կաստաննն որ է մաշկամիրգ: Ունի եւ զաղպէն եւ մեղր անոյշ քան զամենայն երկրի եւ ուղիտակ նաւթ, եւ երկաթ: [Ասեն թէ նհանգ կայ լԱրածանի, որպէս լեւորատ, զոր հաւաստի [ոչ] գիտեմք, կենդանի քարքաշամ զուղեալ, զարիւնն ծծեալ եւ թողեալ, զոր ոմանք ասեն թէ գազան է եւ չէ գեւ, ալ գազան զոր Յոհան վասն զստերն Հերոդիադայ ասէ թէ քան զնհանգան ծովայինս արեւնարբու էր]¹:

Հինգերորդ աշխարհ Մոկք, լելից կան Աղծնեաց, ի լերինն Տաւրոս: Ունի գաւառս ութ, զիւշայր, զՄեւս Իշայր, զԻշուց գաւառն, զԱռուենից ձոր, զՄիշա, զԱռանձնական Մոկաց գաւառն, [որ է] Արքայից գաւառ, յորում գետն Որբ, զԱրգաստոյիտ, Ջերմածոր, յորում գետն Ջերմ: Ունի ի մրգաց զհարշակ եւ մանրագոր. եւ ի գազանաց՝ ինձ գեղեցկախալոյ, եւ [ի] հաւուց զկաքաւ: Վեցերորդ [աշխարհ] Կորճայք լելից կայ Մոկաց, առ Ասորեստանիւ: Ունի գաւառս մետասան. զԿորդուս, յորում Թման՝ առ Ասորեստանեալ, զԿորդրիս Վերին, զԿորդրիս Միջին, զԿորդրիս Ներքին, զԱյրարտանա, զԱյգառս, զՄոթողանս, զՈրսիրանս, զԿարթունիս, զՃահուկ, զՓոքր Աղբակ: Ունի գառիկ եւ ի պտղոց շահգանակ, այսինքն գանգար փշոյ սերմն:

Եւթներորդ [աշխարհ] Պարսկահայք լելից Կորճէից, եւ սագիտայաբար² մտանէ ընդ մէջ Ատրպատականի, եւ լերինն Տաւրոսի այն կողման որ կոչի Կոհ-ի-Նիհորական, մինչեւ ցԱրասխ գետ: Ունի գաւառս ինն՝ զԱլլի, որ կոչի Կուրճան, զՄարի գաւառ, զԹրարի գաւառ, զԱրասխ, որ է Ովէա, զԱւնա, Տամբեր, Ջարէհաւան, զՋարաւանդ, զՀէր: Ունի լերէոց զցիւռ եւ զարծեամն:

Ութերորդ [աշխարհ] Վասպուրական ի մոից Պարսկահայոց, եւ առ երի Կորճէից: Ունի գաւառս երեսունհինգ, եւ այսոքիկ են. զՌշտունիս՝ որ է ընդ Մոկաց եւ ծովուն Բզնունեաց, յորում կղզիք երկու, Աղթամար եւ Արտի եւ ցամաքակղզին Մանսկերտ, եւ Տոսպ՝ լելից [ծովուն] Բզնունեաց,

Տարոնոյ աշխարհը], գտնվում է Չորրորդ Հայքից դեպի արեւելք եւ ունի տասնվեց գավառ. Խոյթ, Ասպակունցյաց ձոր, (կամ Ասպականայաց ձոր), Տարոն, որով հասում է Մեղ գետը եւ թափվում է Եփրատ: Սրանից հյուսիս (գտնվում է)՝ Արշամունիք (գավառ) Սրմանց լեռնագագաթով, որը կոչվում է Կատար Երկրի, եւ որից բխում են բաղամթիվ աղբյուրներ: Սրանցից հյուսիս (գտնվում է)՝ Մարդաղի (գավառ) Մեղեղուղի լեռների ուղղությամբ, մինչեւ Այծպակունք լեռնագագաթը, որը բաժանում է Կարին (գավառ) նրանից (Մարդաղի գավառից): (Մեղեղուղի լեռներում) գտնվում են սալակ եւ ձիղկ եւ նավթ սպիտակ ու սև: (Այծպակունք լեռնագագաթից) արեւելք բխում է Մուրց գետը, որը հոսելով դեպի հյուսիս, իջնում է Բասեն գավառը եւ թափվում է Երասխ, գետացնելով վերջինս:

Մարդաղից արեւելք (գտնվում է)՝ Դասնավորք գավառը, նրանից արեւելք՝ Տուրաթատափ (գավառ) եւ նրանից արեւելք՝ Դալառ (գավառ): Իսկ նրանցից (հիշյալ գավառներից) հարավ (գրտնրվում են)՝ Հարք եւ Վարաթունիք գավառները, մինչեւ Արածանի (գետը), որը իջնում է Ապահունիք գավառից: Սրանցից հարավ է Բզնունյաց գավառը, որը սկսվելով Սարակն եւ Նեխ-Մասիք (լեռնագագաթներից), պատում է հոմանուն (Բըզնունյաց) ծովի արեւմտյան եզիրը, եւ տարածվում է մինչեւ Բաղ[աղ]եշ բերդը եւ այնտեղից մինչեւ հարավակողմում գտնվող Երեվարք գավառի սահմանները: Բզնունիք գավառը իր համանուն ծովում ունի երեք կղզի՝ Արծկե, Ծիպան եւ Տոքյան, որից հարավ, Տավրոս լեռների եւ ծովի միջեւ, գտնվում է Երեվարք (գավառ), որտեղ գրտնրվում է մի լիճ, որ կոչվում է Եղեգի, զոյացած ուղիսից, եւ վարելու ժամանակ եզր ջուր է խմում ակոսից, եւ ցանածը հասունանում է քառասուն օրվա ընթացքում եւ տալիս է բերք մեկին հիսուն:

Բզնունեաց ծովի երկայնությունն է հարյուր միոն, իսկ լայնությունը՝ վաթսուն: Բզնունյաց ծովից հյուսիս (գտնվում է) Աղիովիտ գավառը, եւ նրանից արեւմուտք՝ Ապահունիք (գավառ), որի միջով անցնում է Արածանի գետը [եւ նրանից հարավ գտնվում է Կորի գավառ]: Բզնունյաց (ծովի) ափին է (գտնվում) [Խոռխորունիք գավառ]:

(Տավրուրբրանում) գտնվում է՝ պտակ եւ շահգանակ: Ունի եւ գազալե եւ անուշ մեղր, քաղցր քան ամբողջ աշխարհում, նավթ եւ երկաթ...:

¹ Փակագծերում բերված հատվածը հետագա ընդմիջարկում է, որ առաջ է եկել Միջագետքում գոյություն ունեցող համանուն Արածանի գետի անվան շփոթության հետևանքով, ուստի չենք տալիս աշխարհաբար թարգմանություն:

² Բնագրում աղհատված «ցագիտատարար» ձևով, մենք ուղղում ենք համաձայն Գ. Վ. Արդարյանի: Նրա կարծիքով, պիտի նշանակեր՝ աղեղնաձև, աղեղնակերպ, սեպաձև (լատ. sagitta-- լողեղձ րսոից): Տե՛ս Հ. Մարկիվարտ, Պարսկահայք նահանգ, Վապուր-բանասիրական հանդես, Երևան, 1961, № 1, էջ, 183, ծանոթ.***:

դիտողներն, զԱրճիշակովիս, զԿուղանովիտ, [եւ ի հիւսիսոյ ծովին Բզնունեաց են՝ Աղիովիտ եւ] զԳառնի մինչեւ ցգաւառն Կոզովիտ, որ չտինն Ազատ Մասեաց. զԱռքերանի՝ լիւից ծովուն Բզնունեաց, յորում կղզիք Զքատան եւ Լիմն, ցամաքակղզին Ամիւկ, եւ Առեստաւան, ուստի ելանէ [տառեխ] ձուկն: Եւ լիւից դոցա Բուժունիք, զԱռնոյ-ոտն, զԱնձեւացիս, զՏրպատունիս, զԵրուանդունիս, [զԲուն-Մարդաստան], զՄարդաստան, զԱրտազ մինչ ի Կոզովիտ: Եւ լիւից դոցա զԱկէ, զԱղբակ Մեծ, զԱնձախիձոր, զԹոռնաւան, զՃուաշ-ոտ մինչեւ ցերասխ, զԿըրճունիս, զՄեծ-նունիս, զՊալունիս, զԳուկան, զԱղանդ-ոտ, զՊարսպատունիս, զԱրտաշիսեան, [որ է] Արտաւան-եան, զԲաք[ր]ան, [որ է] Մարանդ, զԳաբիթ-եան, զԳաղրիկեանս, զՏալգրեանս, զՎարաժնու-նիս, զԳողթն գինեկոտ, զՆախճաւան, յորում հոմանուն քաղաք:

Իններորդ աշխարհ Սիւնիք, ընդ մէջ կալով Երասխայ, եւ Արձախայ, լիւից Ալլարատոյ, ունի գաւառս երկուտասան. զԵրնջակ, զՃահուկ, զՎալոց ձոր, զԳեղաքունի՝ հոմանուն ծովովն, զՍոթս, զԱղահէճ, զՄոզուկն, զՀաբանդ, զԲաղս, զԶորս, զԱրեւիս, զԿովսական, հոմանուն գետովք մինչեւ ցնակորդեան քաղաք եւ անցան իւր, եւ Աղուան գետ: Լինի ի նմա մուրտ եւ գերերի եւ նուոն ագնիւ, եւ ամուր տեղիք:

Տասներորդ [աշխարհ] Արցախ լերի կալով Սիւնեաց. ունի գաւառս երկուտասան. զՄեւն Հաբանդ, [որ է Սիսական ի Կոտակ կամ Սիսական ի Ոստան], զՎալկունիս, զԲերդաձոր, զՄեծ-Առանդս, զՄեծ-Կուանս, զՀարճլանս, զՄուխանս, զՊիա-նըս, զՊարսականս, զԴուստի, զՓառնէս, զԿողթ, յորում լինի քարախունկ. գալս ամենալն Աղուանք ունին հանեալ ի Հալոց:

Մետասաներորդ [աշխարհ] Փայտակարան լիւից կալ Ուտիոյ առ Երասխաւ գաւառս ունի երկուտասան, զոր ալժմ Ատրպատական ունի. Հրաքոտ-պերոժ, Վարդանակերտ, Եւթնոփորակեան բագինք, Ռոտ-ի-Բաղա [որ է] Բաղան-ոտ, Առոս-Պիճան, Հանի, Աթշի-Բագաւան, Սպանդարան-պերոժ, Որմիզդ-պերոժ, Ալեւան: Լինի ի նմա քամբակ անբաւ եւ գարի ինքնաբոյս:

Երկուտասաներորդ [աշխարհ] Ուտիք է, առ մտից կալ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ. ունի գաւառս զոր [ալժմ] Աղուանք ունին, եւթն՝ Առան-ոտ, Տոի, Ռոտ-Պարսեան, Աղուէ, Տուս-Քստակ, Գարդման, Շակաշէն, Ուտի Առանձնակ՝ յորում Պարտաւ քաղաք: Լինի ի նմա ձիթեանի, վարընկեանի, եւ լասմիկ, եւ ի հաւուց կատակ:

Երեքտասաներորդ աշխարհ է Գուգարք ի մը-

Հինգերորդ աշխարհն է Մոկքը, Աղձնիքից արեւելք Տալրոս լեռներում: Ունի ութ գաւառ. Իշալը, Մեվս (մյուս) Իշալը, Իշոց գաւառ, Առունից ձոր, Միշա, Մոկք Առանձնակ կամ Արքալից գաւառ, որտեղ հոսում է Որբ գետը, Արգաստովիտ գաւառ, Ջերմաձոր, որտեղով հոսում է Ջերմ գետը: Մըր-գերից ունի գահրշատ եւ մանրագոր, իսկ գաղանձերից՝ ինձ գեղեցկախալտ, եւ թռչուններից՝ կաքավ:

Վեցերորդ աշխարհն է Կորճալքը, որ գտնվում է Մոկքից արեւելք եւ սահմանակից է Ասորեստանին: Ունի տասնմեկ գաւառ. Կորդուք, որտեղ գտնվում է Թման՝ Ասորեստանի սահմանների մոտ, Կորդրիք Վերին, Կորդրիք Միջին, Կորդրիք Ներքին, Ալրտրուանք, Ալգառք, Մոթոդանք, Որսիրանք, Կարթունիք, Ճահուկ, Փոքր Աղբակ: (Կորճալքը) ունի գառիկ եւ պտուղներից՝ շահգանակ, ալսիւքն գանգար փշի սերմը:

Յոթներորդ [աշխարհն] է Պարսկահալքը, Կորճալքից արեւելք, եւ սեպաձեւ մտնում է Ատրպատականի մեջ ու Տալրոս լեռների ալն կողմերը, որոնք կոչվում են Կոհ-ի-Նիհորական, մինչեւ Արսախ գետը: (Պարսկահալքը) ունի ինն գաւառ. Արլի, որը նաեւ Կուրիճան է կոչվում, Մարի-գաւառ, Թրաբի-գաւառ, Արասխ կամ Ովեա, Առնա, Տամբեր, Ջարեհավան, Ջարավանդ եւ Հեր: Որսի կենդանիներից ունի ցիւ եւ ալժլամ:

Ութերորդ [աշխարհն] է Վասպուրականը. Պարսկահալքից արեւմուտք եւ սահմանակից Կորճալքին: Ունի երեսունհինգ գաւառ եւ սրանք են. Ռշտունիք, որը գտնվում է Մոկքի եւ Բզնունյաց ծովի միջև, որի մեջ ունի երկու կղզի, Աղթամար եւ Արտի, եւ Մանակերտ ցամաքակղզին: Տոսպ (գաւառ) Բզնունեաց ծովից արեւելք, ապա՝ Բողունիք, Արճիշակովիտ, Կուղանովիտ (գաւառները): [Բզնունյաց ծովից հյուսիս են գտնվում]՝ Աղիովիտ եւ Գառնի (գաւառները) մինչեւ Կոզովիտ գաւառը, որը գտնվում է Ազատ-Մասիս (լեռնագագաթի) ստորոտին: Առքերանի (գաւառը) Բզնունյաց ծովից արեւելք է, որտեղ գտնվում են՝ Զքատան եւ Լիմ կղզիները, Ամուկ ցամաքակղզին եւ Առեստավանը, որտեղից դուրս է գալիս [տառեխ] ձուկը:

(Վերոհիշյալ գաւառներից) արեւելք են գտնվում՝ Բուժունիք, Առն-ոտն, Անձեւացիք, Տրպատունիք, Երվանդունիք, [Բուն-Մարդաստան], Մարդաստան եւ Արտազ (գաւառը) մինչեւ Կոզովիտ (գաւառը): Սրանցից զեպի արեւելք են գտնվում՝ Ակե, Աղբակ Մեծը, Անձախի ձորը, Թոռնավանը եւ Ճուաշ-ոտ (գաւառը) մինչեւ Երասխ (գետը): [Ապա]՝ Կըրճունիք, Մեծնունիք, Պալունիք, Գուկան, Աղանդ-ոտ, Պարսպատունիք, Արտաշիսյան կամ Արսավանյան Բաք[ր]ան կամ Մարանդ, Գաբիթյան, Գաղրիկյան, Տալգրյան, Վարաժնունիք, գինեկոտ Գողթնը եւ Նախճավան

տից Ուտիացուց, ունի գաւառս ինն. զՁորոփոր, զԿողբոփոր, զԾորոփոր, զՏաշիր, զԹոնդր, զԿանգարս, զՋաւախս Վերին, զԱրտահան, զԿարաբլ: Լինի ի նմա՝ անալուծ, եւ հաճարածառ, եւ սերկեւիլ եւ տաւախ: Ունին արդ Վիրք հանեալ ի Հայոց:

Ձորեքտասաներորդ [աշխարհ] Տալք առ երիկայ Գուգարաց, ամրոցօք եւ բերդօք կառուցեալ, եւ ունի գաւառս ութ. զԿող լեւից կուսէ, յորմէ բղիսն աղբիւրք գետոյն Կուրայ, ի գեղջէն որ ասի Կրի ակունք. եւ ի մուտս կոյս, ընդ Արտահան, երկայնանիստ գաւառին, զնայ եւ դառնայ առ հիւսիսի, իջանէ ընդ Սամցխէ, եւ ապա դառնայ լեւս՝ մինչ ի Կազրից ծովն. իսկ ըստ մտից Կողայ՝ Բերդացիփոր, Պարտիզացիփոր, զՃակս, լեւս, եւ ըստ հարաւոյ՝ զԲուղլա, զՈքաղէ, զԱղորդացիփոր իւրեանց [հոմանուն] գետակօք, որք յիրար անկեալ իջանեն ի Յոհ՝. որոց ըստ մտից Արսեացիփոր առ Պարխար լեւամբն, ընդ որ իջանէ Յոհ, գալով ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի Կլարջս, եւ անտի լեզր. ընդ Նիգալ, ընդ Մրուղ եւ ընդ Մրիտ գաւառս՝ ի Պոնտոս ծով, զոր Եգերացիք կոչեն Ակամսիս, եւ Պաղտիք Կակամար: Եւ լինի ի Տալք թուղ, նուոն թթու, աղտոր, սերկեւիլ, պտղախունկ եւ նուշ:

Հինգետասաներորդ աշխարհ Ալարատ ի մէջ կայ նախասացեալ աշխարհացդ, ունի գաւառս քսանեւերկու, ըստ Բարձր Հայոց. զԲասեան, ընդ որ անցանէ Երասխ՝ գետացեալ ի Մուրցամաւր գետու: Եւ [Երասխ] բաժանէ զՀաւնունիս եւ Գաբեղեանս ի հարաւ, եւ զԱբեղեանս ի հիւսիսի, զնալով ընդ մէջ Արշարունեաց, որոց Բագրեւանդ եւ Ծաղկոտն ի հարաւոյ, եւ Վանանդ եւ Շիրակ՝ ի հիւսիսի, յորոց եկեալ գետն Ախուրեան՝ հանդերձ Մեծագետովն [որ գալ ի Ծովակէն Հիւսիսոյ], անցանելով լեւից կուսէ Մաւրիկապաւլսի, ալսինքն Շիրակաշատ աւանի, եւ Մրենոյ եւ Երուանդաշատ քաղաքի, իջանէ լեւասիս: Եւ Երասխ, թողլով զԱրմաւիր քաղաք ի հիւսիսի եւ զԱրագածոտն, եւ զինքն [լեւոն] Արագած, յորմէ բղիսն աղբիւրք Մեծամաւր գետոյ, [եւ լեւոն Արալի]:

[Եւ անցանէ Երասխ լեւս, թողլով ի հարաւ Կաւառս՝ Ճակատք եւ Մասեաց ոտն, եւ] զինքն իսկ լեւնագագաթն [Ազատ-Մասիս: Եւ] Մասիս՝ ի հարաւ թողու Երասխ, յորոյ թիկանց տարածեալ Կողովիտ գաւառն: Եւ Արածանի զսկիզբն ունի ի Ծաղկոտնէ, ի տեղւոջն որ կոչի Ոսկիք, եւ զնալով ընդ հիւսիսի պատելով զՆապատական լեւամբն՝ առ Բագուան գեղւոջն, խառնի ի Բագրեւանդ գետ:

[Եւ ի հիւսիսոյ թիկանց Արագածու է Տաշիր

գավառը, որտեղ գտնվում է համանուն քաղաքը: Իններորդ աշխարհն է Սլունիքը, գտնվում է Երասխի եւ Արցախի միջև եւ Ալարատից արեւելք, ունի տասներկու գավառ. Երնջակ, Ճահուկ, Վալոց ձոր, Գեղաքունի համանուն ծովով, Սոթք, Աղահեճք, Ծղուկ, Հաբանդ, Բաղք, Ձորք, Արեւիք, Կովսական համանուն գետերով, մինչև Նակորդան քաղաքը իր գետանցքով, եւ Աղուան գետը: Սլունիքում կա մուրտ եւ գերերի եւ ագնիվ նուս եւ ամրացված տեղեր:

Տասներորդ [աշխարհն] է Արցախը, սահմանակից Սլունիքին, ունի տասներկու գավառ. Մեփս (Սլուս) Հաբանդ [կամ Սիսական ի Կոտակ կամ Սիսական ի Ոստան], Վալիւնիք, Բերդաձոր, Մեծ Առանք, Մեծ Կուսնք, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պարսականք, Քուստի, Փառնես, Կողթ որտեղ կա քարախունկ: Այս բոլորը ունի Աղվանքը, հանելով Հայաստանից:

Տասնեակերորդ [աշխարհն] է Փայտակարանը, Ուտիքից արեւելք, Երասխ գետի վրա: Ունի տասներկու գավառ, որոնք այժմ Ատրպատականի կազմում են. Հրաքոտ-պերոժ, Վարդանակերտ, Յոթնփորակյան բաղինք, Ռոտ-ի-Բաղլա կամ Բաղան-ռոտ, Առոս-պիճան, Հանի, Աթշի-Բագաւան, Սպանդարան-պերոժ, Որմիզդ-պերոժ, Ալեվան: Այնտեղ կա բամբակ անբավ եւ գարի ինքնաբույս:

Տասներկուերորդ [աշխարհն է] Ուտիքը, Երասխ գետից արեւմուտք, Արցախի եւ Կուր գետի միջև: Ունի յոթը գավառ, որոնք այժմ Աղվանքի կազմում են. Առան-ռոտ, Տոի, Ռոտ-Պարսեան, Աղուե, Տուս-Քստակ, Գարդման, Շակաշեն, Ուտի Առանձնակ՝ որտեղ Պարտավ քաղաքն է: Կա ալնտեղ (Ուտիքում) ձիթենի, վարնիկենի, համիկ, իսկ թռչուններից՝ կատակ:

Տասներեքերորդ աշխարհն է Գուգարքը, Ուտիքից արեւմուտք, ունի ինը գավառ. Ձորոփոր, Կողբոփոր, Ծորոփոր, Տաշիր, Թոնդր, Կանգարք, Ջալախք Վերին, Արտահան, Կարաբլք: Կա ալնտեղ անալուծ, հաճարածառ, սերկեւիլ եւ տոսախ: Այժմ Վիրքի կազմումն է, վերցված՝ Հայաստանից:

Տասնչորսերորդ [աշխարհն է] Տալքը, Գուգարքին հարեան, ամրոցներով ու բերդերով հարուստ, ունի ութը գավառ. Կող (գաւառ) արեւելյան մասում, որտեղից բխում են Կուր գետի աղբյուրները Կրիակունք կոչված գլուղից: Եվ Կուր գետը (ալստեղից) հոսում է դեպի արեւմուտք Արտահան երկայնանիստ գավառով, ապա դառնում է դեպի հյուսիս եւ իջնում է Սամցխէ (գավառը), որից հետո դառնում է դեպի արեւելք մինչև Կասպից ծովը:

Իսկ Կող գաւառից արեւմուտք գտնվում են Բերդացիփոր, Պարտիզացիփոր, Ճակք, որից արեւելք

¹ Եւառտի ունի՝ Բերդիկ, Պարտէզ, Բողխա եւ Աղորդ գետերը:

Վերին(?) և Աշոցք գաւառ]: Եւ է ըստ ելից Արաքածու՝ Նիգ, յորմէ բղինն աղբերք Քասաղ գետոյ, [եւ լիլից նորա՝ գաւառքն Կոտայք եւ Մազազ: Եւ ի հիւսիսոյ նոցա՝ Վարաժնունիք], ընդ որ անցանէ գետն [Հրազդան]:

Եւ անցանէ [Հրազդան] լիլից կուսէ Վաղարշապատ քաղաքի, յորում մայր եկեղեցեաց Կաթողիկէ¹, եւ մարտիրոսունեացն մատրոսնքն², յորոց լիլից բղինն աղբերք Ասպահեն գետոյ, որ է Խոզմաւր, եւ խառնի ի Մեծամաւր. եւ ապա լիլից նորա գետն Աղատ, եւ արգարեւ ազատ: Եւ ուր ալունքն բղինն ի Գեղ լեռնէ, ի Սախուրակ տեղւոյ, որ իջանելով ընդ Դուին, արբուցանէ գամենայն Ոստանն Հալոց, եւ անցեալ ընդ հարաւ անկանի յերասխ. յորոց ի մէջ շինեալ է Արտաշատ քաղաք, ուր լառաշին ժամանակսն խառնուողք Մեծամաւրի, իսկ ալժմն փոխեալ ըզգնացան Մեծամաւրալ՝ խառնի ի մտից կուսէ [Արտաշատ]:

Իսկ լիլից կուսէ [Ոստանին] Դունալ են գաւառք. Ուրծաձոր եւ Արածոյ կողմն, ընդ մէջ կալով Վալոցձորոյ, եւ Շարուր դաշտն, ընդ որ հոսի գետն Արփանեալն, առ Մարաւանայ քաղաքով, անցանելով ի հարաւ՝ խառնի յերասխ:

Եւ ունի Այրարատ լերինս եւ գետս, եւ դաշտըս պիտանիս, երէս եւ հաւս, եւ գամենայն պարարտութիւն եւ ծովակն Գալլատու, եւ [ունի] որդն սիգաբերեալ լարմատոյ առ ի զարդ կարմրութեան գունոյ:

Ահա կատարեցան զամենայն Հայք:

և հարալ (գտնվում են) Բուդիսա, Ոքաղեւ և Ազոբ-դացիոր գավառները իրենց [համանուն] գետակներով, որոնք խառնվելով իրար՝ թափվում են Վոհ գետը: Այս գավառներից արևմուտք է Արսլաց փոր (գավառը)՝ Պարիսար լեռների փեշերին, որտեղից հոսում է Վոհ գետը, որը, գալով Սպեր (գավառից), անցնում է Թուխարք բերդով Կղարչք (գավառը), ալստեղից էլ՝ Եգր (աշխարհ)՝ Նիգալ, Մրուղ և Մրիտ գավառներով հոսելով, թափվում է Պոնտոսի ծովը, որը եգերացիները կոչում են Ակամսիս, իսկ Խաղտիք՝ Կակամար: Տայքում կա թուզ, թթու նուռ, աղտոր, սերկիլ, պտղախոունկ և նուշ:

Տասնհինգերորդ աշխարհն է Այրարատը, վերոհիշյալ աշխարհների մեջտեղը և ունի քսան-երկու գավառ: Բարձր Հայքի կողմն է Բասյան (գավառը), որի միջով անցնում է Երասխը, որը գետանում է Մուրցամոր գետից: Երասխ գետը բաժանում է, թողնելով հարավ Հավնունիք և Գաբեղյանք (գավառները), իսկ հյուսիսում՝ Աբեղյանք (գավառը): Այնուհետև Երասխը հոսում է Արշարունիք գավառով, որից հարավ են գտնվում Բազրեանդ և Ծաղկոտն գավառները, իսկ դեպի հյուսիս՝ Վանանդ և Շիրակ (գավառները): Այս գավառներից է հոսում Ախուրյան գետը Մեծագետ վտակով [որ գալիս է Ծովակ հյուսիսից] և, անցնելով Մավրիկապոլիս, ալսինքն՝ Շիրակաշատ ավանը, և Մրենն ու Երուանդաշատ քաղաքը, թափվում է Երասխ:

Եվ Երասխը, Արմավիր քաղաքը Արաքածոտն (գավառով) և Արաքած լեռնազագաթը, որտեղից բխում են Մեծամոր գետի աղբյուրները, [և Արալի լեռը] թողնում է հյուսիսային կողմը: [Ապա, Երասխը հոսելով դեպի արևելք, հարավում թողնում է Շակատք և Մասյացոտն գավառները և] լեռնազագաթ [Ազատ-Մասիսը]: Եվ Մասիս տալը, որի ստորոտին տարածվում է Կոզովիտ գավառը, դեպի հարավ է թողնում Երասխ գետը: Իսկ Արածանի գետը սկիզբ է առնում Ծաղկոտն (գավառից), Ոսկիք կոչվող տեղից և, գնալով դեպի հյուսիս, պատեղով Նպատական լեռնազագաթը Բազաւան գլուղի մոտ, խառնվում է Բազրեանդ գետին:

[Արաքածի փեշերից հյուսիս (գտնվում) է Վերին Տաշիրը(?) և Աշոցք գավառը]: Իսկ [Արադածից] արևելք (գտնվում) է Նիգ (գավառը), որտեղից բխում են Քասաղ գետի աղբյուրները, [և նրանից (Նիգ գավառից) արևելք գտնվում են Կոտայք և Մազազ գավառները, իսկ նրանցից հյուսիս՝ Վարաժնունիք գավառը, որի միջով անցնում է Հրազդան գետը]:

¹ Խոսքը վերաբերվում է Էջմիածնի տաճարին:

² Նկատի ունի Հոփսիմեի և Գայանեի մատուռները, որոնց տեղերում՝ 618 թ. կառուցվեց Հոփսիմեի տաճարը, իսկ 630 թ.՝ Գայանեի տաճարը: Այստեղից ևս երևում է, որ Աշխարհացոյցը կազմվել է 618 թվից ավելի շուտ:

[Հրազդան դետը] անցնում է Վաղարշապատ քաղաքից դեպի արևելք, որտեղ գտնվում է մայր եկեղեցին՝ Կաթողիկեն, և մարտիրոսահինքի մատուռները, որից (Վաղարշապատից) դեպի արևելք բխում են Ասպահեն գետի աղբյուրները, այսինքն Սողմորը, որը խառնվում է Մեծամոր գետին: Ապա նրանցից արևելք է Ազատ գետը, և հերավի ազատ, որի ակունքները բխում են Գեղ լեռնազաղաթից, Սախուրակ տեղում, և, իջնելով դեպի Դվին (քաղաքը), ուղղվում է ամբողջ Հայոց Ոստանը: Անցնելով հարավ, [Ազատ գետը] թափվում է Երասխ, որոնց միջև կառուցված է Արտաշատ քաղաքը, որտեղ հին ժամանակները գտնվում էր Մեծամորի գետախառնուրդը, իսկ այժմ, փոխվելով Մեծամորի հունը (այն) խառնվում է (Երասխին) [Արտաշատ քաղաքի] արևմտյան կողմը:

Դվին [Ոստանից] դեպի արևելք գտնվում են Ուրծաձոր և Արածո կողմն գավառները, մտնելով Վալոցձոր գավառի թիկունքը, և Շարուր դաշտը, որի միջով հոսում է Արփանյալ գետը և անցնելով Մարալան քաղաքը, դեպի հարավ, թափվում է Երասխ գետը:

Եվ Այրարատ (աշխարհը) ունի լեռներ, գետեր և պիտանի դաշտավայրեր, որսի կենդանիներ և թռչուններ, և ամենայն պարարտութուն և Գալլատու ծովակը: Ունի և սիզաբերլալ արմատի որդը (որը օգտագործում են) իբրև զարդ կարմիր գույնի:

Սրանով վերջանում է ամբողջ Հայաստանի նկարագրությունը:

Յաղագս Ասորուց

Աշխարհ ընդհանուր Ասիոյ՝ Ասորիք, լիից կալով իւրեանց ծովուն հոմանուն պելագոսին, առեալ ի Սիսոնէ քաղաքէ և Կիլիկիալ դրանցն՝ մինչև ցԹուասիս գետամտունս, զոր կոչեն Քոռսէաս, և անտի ցԹպպոս լեռոն ըստ հարաւոյ. և սահմանի Հրեաստանիւ և մասամբ ինչ առ Ապառաժ Արաբիա մինչև ցԱնապատն Արաբիա, մինչև ցըկրկնուածն Եփրատալ՝ յարեւելս կոյս, հանդէպ Թափսակ քաղաքի. և [այս] դետովն ի վեր մինչև զԱմանուս լեռոն, որ բաժանէ ըստ հիւսիսոյ զԿիլիկիա և զԿապադովկիա, այսինքն, զՓոքր Հայս յԱսորուց, ի Կոմագենէ աշխարհէ փոքոէ:

Քանզի ունին Ասորիք փոքր աշխարհս ինն. զ[վերո]գրեալը [Կոմագենէ], յորում քաղաք Շամուշատ, և զԿիււեաստիկէ, յորում քաղաք Հերապաւիս՝ որ է Մաբուկ, և Բեռիա՝ որ է Սալլիւբոն և Ա]զազ, [Քա]ղկիդիկէ, յորում քաղաք Քալկիսա, որ է Նիկորիա, և Աւազն Անտիոք իւր գատուցեալ աշխարհաւն, որ կոչի Սելեկիա, զԱպամիս, յորում

Ասորիքի մասին

Ասիայի մայր ցամաքի երկրներից է Ասորիքը, որը սկսվում է համանուն ծովի արևելյան եզերքից, սկսած Սիսոն քաղաքից և Կիլիկիայի դռներից մինչև Թրասիսի դետաբերանը, որը կոչում են Քոռսեաս, և հարավում՝ մինչև Իպպոս լեռը: Ասորիքը սահմանակից է Հրեաստանին և մասամբ էլ Ապառաժ Արաբիային, մինչև Անապատային Արաբիան և այնտեղից (սահմանագիծը) հասնում է մինչև Եփրատի շրջադարձը դեպի արևելք Թափսակ քաղաքի դիմաց, և [այս] գետով վերև (հյուսիս) մինչև Ամանոս լեռը, որը բաժանում է հյուսիսում գտնվող Կիլիկիան և Կապադովկիան, այսինքն Փոքր Հայքը, Ասորիքի Կոմագենե փոքր աշխարհից:

Ասորիքն ունի ինը փոքր աշխարհ՝ [վերո]հիշյալ [Կոմագենեն], որտեղ Շամուշատ քաղաքն է, Կյոււեաստիկե, որտեղ Հերապուիս քաղաքն է, որ Մաբուկն է, և Բեռիա քաղաքը, որ Սալլիւբոնն է, և Ա]զազ քաղաքը, [Քա]ղկիդիկե, որտեղ Քալ-

քաղաք Ապամիա, եւ Եպիփանիա: որ է Հեմաթ, եւ Եմածա (Հոմա), եւ այլք, զԿասիոնիս յորում Առատոզ կղզի, զԿիւլիսիւրիա՝ յորում Դամասկոս քաղաք, զԲաղանա ըստ անապատի եւ զՊալմիրենէ, յորում է Հաւարին քաղաք ըստ Անապատ Արաբիոյ, եւ զԲարբալիտիս ըստ Եփրատայ:

Ունին [Ասորիք] լեռնս զՊիկո[ի]ա, զԿասիոս, զԼիբանանոս, զԱնտիլիբանանոս՝ որ է Սանիր, զԱլ[ի]սա[դա]մոս, զԿարմեղոս. եւ գետս անուանիս. զՈւոնտէս, որ բղխէ ի Լիբանանէ, անցանելով առ Եպիփանիայով՝ մտանէ ի ծով՝ հուպ յԱւագն Անտիոք. եւ Ելեւթ[ե]ոս, որ ասի Ազատ գետ, եւ նա ելանէ ի Լիբանանէ, եւ մտանէ ի ծով մերձ յԱնդա[ռա]դոն քաղաք. եւ Ադոնիս, որ եւ նա ելանէ ի Լիբանանէ, եւ բաժանէ ընդ մէջ Բիբլոս եւ Բիւռփոս քաղաքաց, եւ իջանէ ի ծով. եւ Յորդանան որ ելեալ ի Պանիաղայ՝ մտանէ ի Գալիլիացոց ծովն. եւ [անտի] եւս ելեալ երթալ մտանէ յԱսիադտիտէս ծով: Ունի եւ այլ գետս եւ լերինս, որպէս զԴամասկոսին, որ զ[Ա]բանաս գետ՝ որ անցանէ ընդ մէջ քաղաքին, եւ զԲառադա՝ որ յարեւելից կուսէ անցանէ, զոր Աստուածային Գիրն Բանա եւ Փարփարա կոչէ. եւ որպէս գետակն, որ բղխէ ի Դափնոս Անտիոքացոց. զորմէ Կաստաղալ առասպելքն յօդեն:

Յաղագս Միջագետաց

Աշխարհ Միջագետք՝ լերից Ասորոց, չերի Մեծի Հայոց, սահմանի նովաւ ըստ հիւսիսոյ, զԲաբելոնիւն եւ Անապատաւն Արաբեաւ:

Ունի լերինս երկու, ասէ Պտղոմէոս, զմինն կոչէ Սեգգարոս, զոր ոչ գիտեմ ով է: Եւ զմիւսն կոչէ Մասիոն, յորմէ ասէ երկու գետս բղխեալ, [զմինն Բալիքէս], զմիւսն կոչէ Քաբառոն, զոր կարծեմ Սաբոր լինել. բայց սա ոչ ի լեռնէ այլ ի դաշտէ բղխէ, հուպ յՌաշափնա քաղաք, որ անկանին լեփրատ, եւ ի հոմանուն լեռանէ բղխէ Թրթար, եւ գնալ դէպ ողիղ յարեւելս, եւ միանալ լեփրատ: Զայս երկու գետս գիտեմ Միջագետաց Ասորոց, եւ լերինս երկու՝ զԿոհ ի-Շնգար, եւ զմիւս լեռն երկայն՝ [Մասիոն] յորում Մարդէ բերդ, եւ Տուռ-Սրդին գաւառ եւ Բզաբդէ [քաղաք] եւ Ամիդ քաղաք, [եւ Արուստտան Մծբին քաղաքաւ], եւ երկու այլ փոքունք լերինք, մի որ կոչի

կիս քաղաքն է, որ Նիկորիան է, Ավագն Անտիոք իր առանձնացած աշխարհով, որը կոչվում է Սեւեկիա, Ապամիա, որտեղ Ապամիա քաղաքն է, եւ Եպիփանիա, որ Համաթն է եւ Եմածա (Հոմա), եւ այլ (քաղաքները), Կասիոնի[ս], որտեղ Արադոն կղզին է, Կիւլիսիւրիա, որտեղ Դամասկոս քաղաքն է, Բաղանա՝ անապատում, եւ Պալմիրենե, որտեղ Հաւարին քաղաքն է՝ Անապատային Արաբիային կից, եւ Բարբալիտիսը՝ Եփրատ (գետին) կից:

[Ասորիքը] ունի (հետեւյալ) լեռներ՝ Պիկո[ի]ա, Կասիոս, Լիբանանոս, Անտիլիբանանոս, որ Սանիրն է, Ալ[ի]սա[դա]մոս, Կարմեղոս: (Ասորիքը) ունի եւ հայտնի գետեր. Ուոնտէս, որը բխում է Լիբանանից եւ, անցնելով Եպիփանիայով, թափվում է ծով Ավագն Անտիոք (քաղաքի) մոտ, Ելեւթ[ե]ոս (գետ), որ նշանակում է Ազատ գետ: Այս գետը դուրս է գալիս Լիբանանից եւ թափվում է ծով Անդա[ռա]դոն քաղաքի մոտ: Ապա Ադոնիս (գետ), որը նույնպես դուրս է գալիս Լիբանանից եւ բաժանում է իրարից Բիբլոս եւ Բիւռփոս քաղաքները եւ թափվում է ծով:

Հորդանան (գետը), որը դուրս է գալիս Պանիաղայից, մտնում է Գալիլիացոց ծովը եւ [այնտեղից] եւս դուրս գալով՝ թափվում է Ասիադտիտէս ծովը: (Ասորիքը) ունի նաեւ այլ գետեր ու լեռներ, ինչպիսին է Դամասկոսինը, որ [Ա]բանաս գետն է եւ անցնում է քաղաքի միջով, եւ Բառադա, որն անցնում է (այս քաղաքի) արեւելան կողմը, որոնց Աստվածաշունչը կոչում է Բանա եւ Փարփարա, որոնցից է եւ Անտիոքեան Դափնոսից բխող գետակը, որը, ըստ առասպելների, Կաստաղա (գետն) է:

Միջագետքի մասին

Միջագետքը տարածվում է Ասորիքից արեւելք մինչև Մեծ Հայք, որի հետ սահմանակից է հյուսիսային կողմից, ապա Բաբելոնով եւ Անապատային Արաբիայով:

Պտղոմէոսն ասում է, որ Միջագետքը ունի երկու լեռ, մեկը կոչվում է Սեգգարոս, որ չգիտեմ, թե որն է, իսկ մյուսը, Մասիոն, որտեղից, նրա ասելով, բխում է երկու գետ՝ [մեկը Բալիքէս գետն է], իսկ մյուսը կոչվում է Քաբառոն, որ, իմ կարծիքով Սաբոր գետը պիտի լինի: Սակայն այս գետը բխում է ոչ թե լեռներից, այլ դաշտից, Ռաշափնա քաղաքի մոտ: Երկու գետերն էլ թափվում են Եփրատ գետը: Իսկ հոմանուն լեռից բխում է Թրթար գետը, որը հոսում է ուղիղ դեպի արեւելք եւ միանում է Եփրատ գետին: Ասորական Միջագետքում եւս գիտեմ միայն այս երկու գետերը եւ երկու լեռ՝ Կոհ-ի-Շնգար, եւ մյուս լեռը երկայն, [Մասիոնը]

Ազգիմուն. եւ միւս լեռոն որ կոչի Բեմադա: [Ունի] եւ քաղաքս քաղումս, յորոց մի է Ուռնա՝ ուր անձեռագործ պատկերն է Փրկչին:

Եւ Եփրատ բաժանէ ի Միջագետաց զԱսորիս, եւ զԱնապատն Արարիա եւ զԲարիւլացոց աշխարհ: Եւ Տիգրիս երթալով ընդ հարաւ՝ պատանէ լերինն, եւ ի հարաւոյ ի դառնալ յարեւելս կոյս՝ բաժանել [զՄեծ Հայս] ի Միջագետաց, թողու զհիւսիսեալ զԱղծնիս Հայոց, որ է Արծն, յորում քաղաք Կուտեմուս, որ է Քղիմար, եւ Քիշ, եւ Շուկառաբա: Եւ ամենայն քամ¹ ի լերանց Հայոց ի Դկլաթ իջանէ. նախ Քաղիթ, որ բղխէ ի լերանց Սալնայ եւ Սանասնոյ, եւ իջեալ կտրէ լիրերաց զհիւսիսեալ եւ զՔղիմար, որով բաժանեցան Հոռոմք եւ Պարսիկք, եւ կոչի ալժամ Շիթիթմա, որ է արիւնարբու:

Եւ Դկլաթ երթալ ընդ [Ասորեստան եւ քաղաքն] Նինուէ. եւ պատանէ նախ քաղաքիկ մի՝ որ կոչի Բղաթ, որ կոչի Թուք, զի անդ ասեն թքանել զՅունան: Եւ է երկու աշխարհ ընդ մէջ Դկլաթալ եւ Եփրատալ նորաշէն ի Պարսից, Կաւատ եւ Կաշկար: Եւ է Միջագետք ութ մասն երկայն, եւ երեք լայն:

որտեղ գտնվում են Մարդե-բերդ եւ Տուռ-Արդիւ գավառք, ապա Բզարդե [քաղաքը], Ամիդ քաղաքը եւ [Արուստատանը Մծրին քաղաքով]: Կա եւ երկու ալլ փոքրիկ լեռնագագաթներ՝ մեկը կոչվում է Ազգիմուն, մյուսը՝ Բեմադա:

(Միջագետքը) [ունի] եւ բազմաթիւ քաղաքներ, որոնցից մեկն է Ուռնա քաղաքը, ուր պահվում է Փրկչի անձեռագործ պատկերը:

Եփրատ գետը բաժանում է Միջագետքից Ասորիքը, ապա Անապատալին Արարիան եւ Բարիւլացոյ աշխարհը: Տիգրիս գետը հոսելով հարաւ, պատանում է լեռների, եւ հարավում, դեպի արեւելյան կողմը թեքվելով, բաժանում է Մեծ Հայքը Միջագետքից, թողնելով հիւսիսում Հայոց Աղծնիքը, այսինքն՝ Արծնը, որտեղ գտնվում են Կուտեմուս, այսինքն՝ Քղիմար քաղաքը, ապա Քիշ եւ Շուկառաբա քաղաքները: Եվ ամենայն քամը Հայոց լեռներից իջնում է Դկլաթ գետը, նախ եւ առաջ Քաղիթ (գետը), որը բխում է Սալնա եւ Սանասնո լեռներից, եւ իջնելով, անջատում է միմյանցից հիւսիսեալ եւ Քղիմար (քաղաքները): Այս գետով բաժանվեցին Հոռոմներն ու Պարսիկները եւ ալժամ կոչվում է Շիթիթմա, որ նշանակում է արյունարբու:

Դկլաթ գետը հոսում է [Ասորեստանով եւ] Նինուէ քաղաքով: Ապա պատանում է մի քաղաքիկ, որ կոչվում է Բղաթ եւ անվանվում է Թուք, որովհետեւ, ասում են, որ այնտեղ են ալպանել Հունան (մարգարեին): Իսկ Դկլաթի եւ Եփրատի միջև երկու պարսկական նորաշէն աշխարհ կա՝ Կաւատ եւ Կաշկար: Միջագետքը տարածվում է երկարութեամբ ութ մասն, եւ լայնութեամբ երեք մասն:

Յաղագս Պարսից աշխարհին²

Պարսից աշխարհի մասին

Պարսից աշխարհ ընդ չորս բաժանի այսպէս.
ա) Քուստակ-ի-Սորուարան, որ է Կողմ Արեւմտեալ, յորում աշխարհք ինն. Մալ, Մասպտան, Միհրան-Քուստակ, Կաշկար, Գարմական, Երան-

Պարսից աշխարհը չորս մասի է բաժանվում այսպէս.

ա) Քուստակ-ի-Սորուարան, որ Արեւմտյան երկիրն է, որտեղ կա ինն աշխարհ. Մալ, Մաս-

¹ Քամ, որ անհայտ բառ է, պիտի նշանակի ձյունի հալոցքից գոյացող գետ կամ դետակ, առվակ:

² Այս գլուխը ցույց է տալիս, որ դոյություն է ունեցել առանձին քարտեզ Սասանյան Պարսկաստանի պետութեան, որի կազմում VI դարի վերջում եւ VII դարի սկզբում մտնում էին իբրեւ առանձին մարդկանություններ՝ Հայքը, Վերքը եւ Աղվանքը, իսկ Սիսականն ու Բալասականը՝ իբրեւ առանձին իշխանություններ: Այս այս հանգամանքն էր անհասկանալի հետագա արտագրողների համար, երբ «Աշխարհացոյց»-ը կազմող քարտեզները այլևս զոյություն չունեին եւ նրանց նկարագրող բնագրերի ժողովածուն դարձել էր սոսկ իբրեւ աշխարհագրութեան աղեկատու-ձեռնարկ: Հետագա ընդօրինակողները այս մասի հետագա շարադրութեան մեջ շփոթություն են մտցրել, իսկ ընդարձակ բնագրի համառոտողները նախկինում զոյություն ունեցող քարտեզի մասին զազափար չունենալով աշխատել են բնագրի բովանդակութեանը մոտեցնել իրենց ժամանակի իրականութեան: Նրանք Քուստակ-ի-Կապլոն գլուխը վերաբաժնավորված ձևով են շարադրում, հանելով բնագրից Հայք, Վերք, Աղուանք, Սիսական, Բալասական երկրանունները հետևյալ կերպ. «Մարք, որ կոչին Քուստակ-ի-Կապլոն, յելից կալով Հայոց եւ առ երի Կասբից ծովուն. եւ ունի աշխարհս զայսոսիկ. զԱտրպատական, զՌէ, զԳելան, զՄուկան, զԴիլումն, Անմադան, զԴմբաւանդ, զՃաղարստան, Ամաւղ, Թուան: Ունի լերինս եւ գետս, եւ զծովակն, որ կոչի Կապլուտան՝ ուր զբուռամդիդն գործեն: Ունի քաղաքս քաղումս, յորոց մինն Գանձակ Շահաստանն»:

ասան—Քարտ-Կաւատ, Նոտ-Արտաշիրական, Մար-
ձին, ՂԱրդոն...

բ) Քուստակ-ի-Կապկոհ, որ է կողմն Կաւկա-
սու լեռանց, յորում են աշխարհք հրեքտասան.
Ատրպատական, Արմն՝ [որ է] Հալք, Վարջան՝ որ
է Վիրք, Ռան՝ որ է Աղուանք, Բալասական, Սի-
սական, Առէ, Գեղան, Շանճան, Դլմունք, Դմբա-
ւանդ, Տապարդստան, Ռւան, Ամուլ, զոր պատմել
առաջի կալ մեզ¹:

պըտան, Միհրան-Քուստակ, Կաշկար, Գարմական
Երան-ասան-Քարտ-Կաւատ, Նոտ-Արտաշիրական,
Մարձին, Արդոն:

դ) Քուստակ-ի-Կապկոհ, որ Կովկասյան լեռների
երկիրն է և որտեղ կա տասներեք աշխարհ. Ատր-
պատական, Արմն՝ որ Հալքն է, Վարջան՝ որ Վիրքն
է, Ռան՝ որ Աղուանքն է, Բալասական, Սիսական,
Առե, Գեղան, Շանճան, Դլմունք, Դմբաւանդ, Տա-
պարդստան, Ռուան, Ամուլ, որոնց մասին մենք
պատմելու ենք ստորեւ:

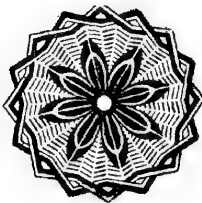
Յաղագս Մարաց

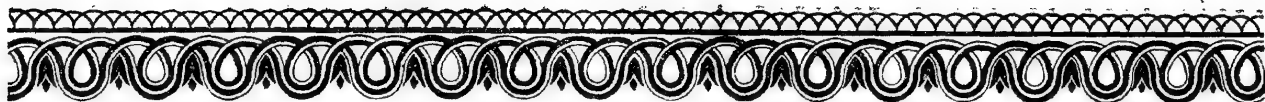
Աշխարհ Ասիոյ է Մարք, զոր ասեն ի Մա-
դեալ որդուլ Կողքացուոց թագաւորին զաւակին սե-
րեալ են, որոյ քույր Մադա է, որ Յասուլին տըռ-
փեալ զոսկեկիզն մորթին մատնեաց. բայց պատ-
ճառ գալոյն ալսր՝ ոչ ասի: Այլ ասի թէ Արտա-
շէս Ոքոզ մասն ինչ ի Հոռմաչեցուցն եւ ի Հրէից
առեալ բնակեցուց առ Վրկանաւք Կասբից, որ
այժմ ոչ է յալանի. բայց Պտղոմէոս զՄարս յելից
[եւ ի հարաւոյ] Կասբից [ծովուն] ասէ բնակել-
եւ զոր ասեն ընդ մի իշխանութեամբ, եւ ոչ ու-
րեք գտանին Մարք. բայց Պտղոմէոս ասէ զաշ-
խարհս սոցա՝ Կասբ, Քաղուշ, Գեւք, Դիլումք. եւ
Ռէ եւ Ահմատան քաղաքք են Մարաց:

Մարերի մասին

Ասիայի աշխարհն է Մարքը, որը, ըստ
ավանդութեան սերված է Կողքիսի թագավորի
որդի Մադեսի զավակից, որի քույրը Մեդեան է,
որ սիրահարվելով Յասուլի հետ, մատնեց ոսկե-
կիզն մորթին, սակայն ալստեղ գալու պատճառի
մասին չի ասվում: Այլ ասվում է, թե Արտաշէս
Ոքոսը գերեվարած հռոմայեցիների (sic!) և հրեա-
ների մի մասը բնակեցրեց վրկանների հետ [Կաս-
պից ծովի ափերին], որոնք այժմ հալանի չեն: Իսկ
Պտղոմէոսը հաղորդում է, որ մարերը բնակվում
են Կասպից ծովից արևելք և հարավ, և ասում են,
որ նրանք բնակվում են մի իշխանութեան ներքո և
այլ տեղերում մարերը չկան: Պտղոմէոսը թվար-
կում է նրանց կողմից բնակված երկրամասերը.
Կասբ, Քաղուշ, Գեւք, Դիլումք. իսկ մարերի քա-
ղաքներն են Ռեն և Ահմատանը:

¹ Մեզ հասած բնագրում այս գլուխը բնագրավում է սույն նախագասութեամբ և «Աշխարհացոյցի»-ի բնագրի
շարունակութեան մեջ գոյութիւն չունի այս խոստացած մասը:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Յ Բ.

«ՓՈՓՐ ԱՇԽԱՐՀՆԵՐԻ» (ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ) ԵՎ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՅՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ № №-ի

Ընդհանուր №-ը	№ ըստ նահանգների	Նահանգները և գավառները	Տարածությունը, բյուրեղ, քառակուսի կիլոմետրով
---------------	------------------	------------------------	--

Ա. ՄԵԾ ՀԱՅԳ

		ԲԱՐՁՐ ՀԱՅԳ	23.860
1	1	Դարանաղի	3400
2	2	Աղիւն (Առիւծ)	950
3	3	Մուղուր (Մընձուր)	2775
4	4	Եկեղեաց	2250
5	5	Մանանաղի	2775
6	6	Դերջան	2575
7	7	Սպեր	6360
8	8	Շաղազոմ (*Շատալազոմ)	500
9	9	Կարին	2275

II ԾՈՓԱՅ ԿՈՂՄԵ (ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅԳ)

			18.890
10	1	Խորձեան	3450
11	2	Հաշաեանք	3750
12	3	Պաղնատուն	1740
13	4	Բալանդիթա (Արշամաշատ)	1750
14	5	Մոփք [Շահունեաց]	2460
15	6	Անձիտ	3825
16	7	Դեղիք	700
17	8	Դաւրէք	1215

Ընդհանուր №-ը	№ ըստ նահանգների	Նահանգները և գավառները	Տարածությունը, բյուրեղ, քառակուսի կիլոմետրով
---------------	------------------	------------------------	--

III ԱՂՁԵԻՔ

17.532

18	1	[Անգեղ-տուն]	2430
19	2	Եփռեա, Եփրկերա (Տիգրանակերտ)	5395
20	3	Աղձն (Արղան)	3575
21	4	Քաղ (Քեղ)	350
22	5	Կէթիկ	352
23	6	Տատիկ	350
24	7	Ազնուածոր	202
25	8	Երիւթք	175
26	9	Գեղիթ	375
27	10	Սալնոյ ձոր	930
28	11	Սանասունք	2400

IV ՏԱՐՈՒԲԵՐԱՆ (ԿՈՂՄԵ ՏԱՐԱԽՈՑ)

25.008

29	1	Խոյթ	1190
30	2	Ասպակունեաց ձոր	655
31	3	Տարաւն	3195
	3 ա	[Պալունիք]	475
32	4	Արշամունիք	2180
33	5	Մարգաղի	2900
34	6	Դամնաւորք	725
35	7	Տուարածատափ	760
36	8	Դաւառ	1850
37	9	Հաքք	2245
38	10	Վարամունիք	2000
39	11	Բզնունիք	925
40	12	Երեւաքք	400
41	13	Աղիոճիտ	1575
42	14	Ապանունիք	2375
43	15	Կորի	548
44	16	Խոսիսորունիք	1000

Ընդհանուր №	№ բնական հերթի	Նահանգները և դավաճանները	Տարածվածությունը
-------------	----------------	--------------------------	------------------

V ՄՈԿՔ 2962

45	1	Իշայր	175
46	2	Մեւս Իշայր	250
47	3	Իշոց գաւառ	302
48	4	Առուենից ձոր	200
49	5	Միջա	250
50	6	Մոկք Առանձնակ, որ է Արքայից գաւառ	450
51	7	Արգաստովիտ	500
52	8	Ջերմածոր	835

VI ԿՈՐՃԱՅԲ 14.707

53	1	Կորդուք	5825
54	2	Կորդրիք Վերին	1075
55	3	Կորդրիք Միջին	1025
56	4	Կորդրիք Ներքին	625
57	5	Այլարուանք	325
58	6	Այդառք	302
59	7	Մոթողանք	875
60	8	Որսիրանք	1250
61	9	Կարթունիք	550
62	10	Ճահուկ	2450
63	11	Աղբակ փոքր	405

VII ՊԱՐՍԿԱՆԱՅԲ 11.010

64	1	Այլի, որ է Կուրիճան	1380
65	2	Մարի դաւառ	1855
66	3	Թրարի դաւառ	1200
67	4	Արասի, որ է Ովէս	1120
68	5	Առնայ (Բռնայ)	250
69	6	Տամբ եր	1870
70	7	Ջարէհաւան	1100
71	8	Ջարաւանադ	500
72	9	Հէր	1125

VIII ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ 40.870

73	1	Ռշտունիք	875
74	2	Տոսպ	475
75	3	Բողունիք	275
76	4	Արճիշակովիտ	1075
77	5	Կուղանովիտ	370
78	6	Աղիովիտ	600
79	7	Գառնի	1275
80	8	Առքերանի	1025
81	9	Բուժունիք	400
82	10	Առնոյտն	275
83	11	Անձեւացիք	2525
84	12	Տրպատունիք	450
85	13	Նրուանդունիք	675
86	14	[Բուն Մարդաստան]	1100
87	15	Մարդաստան (Մարդուցայք)	1265
88	16	Արտադ	2225
89	17	Ակէ	250
90	18	Աղբակ Մեծ	1655
91	19	Անձախի ձոր	825
92	20	Թոռնաւան	1300
93	21	Ճուարչ-առտ	3650
94	22	Կրճունիք	800
95	23	Մեծնունիք	475

Ընդհանուր №-ը	№ բնական հերթի	Նահանգները և դավաճանները	Տարածվածությունը
---------------	----------------	--------------------------	------------------

96	24	Պալունիք	200
97	25	Գուկանք	225
98	26	Աղանդ-առտ	850
99	27	Պարսպատունիք	5550
100	28	Արտաշիսեան, որ է Արտաւանեան	150
101	29	Բաք[ր]ան, որ է Մարանդ	4105
102	30	Գարիթեան	2270
103	31	Գաղրիկեան	600
104	32	Տայգրեան (Տանկրիայն)	375
105	33	Վարաժնունիք	150
106	34	Գողթն	1375
107	35	Նախճաւան	1220

IX ՍԻՒՆԻՔ 15.237

108	1	Երնջակ	600
109	2	Ճահուկ	1130
110	3	Վալոյցձոր (Եղեգնաձոր)	2350
111	4	Կեղաքունի	1735
112	5	Մաղթ, որ է Ջաւ[դ]է[ք]	2045
113	6	Աղանէճք	1402
114	7	Մղուկ	1950
115	8	Հաբանդ	1325
116	9	Բաղք	925
117	10	Ջորք	525
118	11	Արեւիք	625
119	12	Կոզսական	625

X ԱՐՅԱՆ 11.528

120	1	Մեւս Հաբանդ, որ է Սիւսականի Կոտակ կամ Սիւսականի Ոստան	2550
121	2	Վալկունիք	1070
122	3	Բերդաձոր	625
123	4	Մեծ Առանք	550
124	5	Մեծ Կունեք	975
125	6	Հարճլանք	325
126	7	Մուխանք	1250
127	8	Պիւնք	148
128	9	Պարսականք	650
129	10	Քուստի	1505
130	11	Փառնէս	775
131	12	Կողթ	1100

XI ՓԱՅՏԱԿԱՆԱՅԲ 21.000

132	1	Հրաքոտ-Պերոժ (Ռոտըստակ)	3650
133	2	Վարդանակերտ	8900 ¹
134	3	Եւթնփորակեան-բաղինք	
135	4	Բաղան-առտ, որ է Ռոտ-ի-Բաղա	
136	5	Առտ-Պիճան	675
137	6	Հանի	1620
138	7	Աթշի-Բաղաւան	2480
139	8	Սպանդարան-Պերոժ	1275
140	9	Որմիզդ-Պերոժ	1100
141	10	Ալեւան	1300

¹ 8900 կմ² վերաբերվում է երեք դավաճաններին՝ Վարդանակերտ, Եւթնփորակեան-բաղինք և Բաղան-առտ:

Ընդհանուր հոսք	№-ը	Նահանգները և դավառները	Տարածվածությունը
----------------	-----	------------------------	------------------

XII ՈՒՏԻՔ 11.315

142	1	Առան-ռոտ	225
143	2	Տուր	530
144	3	Ռոտ-Պարսեան	770
145	4	Աղուէ	520
146	5	Տուս-Քուստակ	700
147	6	Փարզման	800
148	7	Շակաշէն	2900
149	8	Ուտի Առանձնակ (Ուտ-Ռոստակ)	2800

XIII ԳՈՒԳԱՐՔ 16.765

150	1	Ձորոփոր	475
151	2	Կողբոփոր	250
152	3	Մորոփոր	450
153	4	Տաշիբ	2050
154	5	Թուղբ	2195
155	6	Կանգարբ	305
156	7	Ջաւաիբ Վերի[ն]	2675
157	8	Արտանան	2025
158	9	Կղարջբ	1280
159	10	Շաւշէթ ¹	1045
160	11	[Ջաւաիբ Ներքին]	1400
161	12	Մանգլեացիոր	925
162	13	Քուրիշափոր	495
163	14	Բողնոփոր	555
174	15	Պարուար	375
165	16	Քանցիլէ (Հունարակերտ)	275

XIV ՏԱՅՔ 10.179

166	1	Կող	1175
167	2	Բերգացիոր	990
168	3	Պարտիզացիոր	662
169	4	Ճակբ	1172
170	5	Բողխա	2080
171	6	Որաղե	1450
172	7	Աղորդացիոր	500
173	8	Արսեացիոր	2250

XV ԱՅՐԱՐԱՏ 40.105

174	1	Բասեան	2625
175	2	Փարեղեանբ	1275
176	3	Արեղեանբ	1000
177	4	Հաւնունիբ	1400
178	5	Արշարունիբ	1225
179	6	Բաղրեւանդ	5275
180	7	Մարդկոտն	675
181	8	Վանանդ	4725
182	9	Շիբակ	3730
183	10	Արազածոտն	3050
184	11	Ճակատբ	825
185	12	Մասեաց ոտն	2800

¹ Շաւշէթից մինչև Քանցիլէ թվարկով դավառները 363 թվականից հետո Գուգարաց բղեշխութունից անջատված և Վրաց աշխարհին միացված տերիտորիաներն են: Գուգարբի նահանգը, այդպիսով, մինչև 363 թվականը պարունակում էր՝ 16.765 կմ², իսկ մինչև 363-387 թթ. 11.693 կմ²:

Ընդհանուր հոսք	№-ը	Նահանգները և դավառները	Տարածվածությունը
----------------	-----	------------------------	------------------

186	13	Կողբոփոր	2460
187	14	Աղուգբ	900
187	14	[Տաշիբ Վերին]	1075
188	15	Նիգ	1000
189	16	Կոտայբ	860
190	17	Մաղաղ	680
191	18	Վարաժնունիբ	1900
192	19	Ուտան Հայոց	750
193	20	Ուրծածոթ	1175
194	21	Արածոյ Կողմն	250
195	22	Շարուր գաղտ	450

ՄԱՐԱՑ ԱՄՈՒՐ ԱՇԽԱՐՀ 7327

196	1	Նիկորական	4250
197	2	Դասն դաւառ	1075
198	3	Մահկերտ-տուն (Մար-ձին)	2002

ՄԻՋԱԳԵՏՔ ՀԱՅՈՑ 27.600

199	1	Տուր-Արդին (Մաւղէբ)	3975
200	2	Արուստան	5850
201	3	Մոփբ մեծ (Միջագետք Հայոց)	17775

Մեծ ՀԱՅԲԸ Մ. Թ. Ա. 66 Մ. Թ. 37 թթ. 312.795

Մեծ ՀԱՅԲԸ 37-387 թթ. 285.195

Մեծ ՀԱՅԲԻ ՓԱՍՏԱԿԱՆ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆ 363-387 թթ. 272.798

ՄԻՋԱՇԽԱՐՀ (Բարձր Հայք, Մոփաց Կողմն, Տաւրուբերան, Մոկբ, Վաստուրական, Միւնիբ, Տայք, Այրարատ)		174.011
ԾԱՅՐԱՄԱՍԵՐ (Աղձնիբ, Կորճայք, Պարսկահայք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտիբ, Գուգարբ)		103.857

ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ 134,161

(Այրարատ, Տայք, Տաւրուբերան, Մոկբ, Վաստուրական, Միւնիբ)		
---	--	--

ԲԻԺԱՆԳԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ 39.650

(Բարձր Հայք, Մոփաց Կողմն)		
---------------------------	--	--

Ընդհանուր Ն-ը	Ն համարներ	Նահանգները և գավառները	Տարածությունը, թվով հեկտարներ
---------------	------------	------------------------	-------------------------------

Բ. Վերին

I ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՈՍԽԻԿԱՆՆԵՐ 8.425

1	1	Կարաբաղ	1280
2	2	Շառնգի	1045
3	3	Արարատ	2025
4	4	Ջալալաբադ Վերին ²	2675
5	5	[Ջալալաբադ Ներքին (Երուշաղի)]	1400

II ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՄՈՍԽԻԿԱՆՆԵՐ (ՄԵՍԽԵՏԻ) 4.832

6	1	Սամցխե	2650
7	2	Անաբա	1450
8	3	Թալիս գավառ	732

III ԱՐԳՈՒՆԻԿԱՆ 1450

ՎԵՐԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՆԵՐ ՎՐԱՅ 6.485

10	1	Գուգարս-խե	400
11	2	Տանիս-խե	1420
12	3	Դաշտի Դուռ	820
13	4	Ալաբաթիս-խե	175
14	5	[Թեթիս]	250
15	6	Գուգարս-ձորի	225
16	7	Կոսիս (Կոսպի)	575
17	8	Սաղիս-ձոր	445
18	9	Կանիս-խե	300
19	10	Տիգրիս-ձոր	550
20	11	Բաղրամիս	525
21	12	[Մոս] Կոստիս-խե	550
22	13	Ջեղիս	250

IV ԲԴԵՇԽԱՆՆԵՐ (ՍԱԳՆԱՆԻ) 2625

23	1	Մանգիկապոլ	925
24	2	Գուգարս	495
25	3	Բոզոս	555
26	4	Պարս	375
27	5	Քանգիս (Հունարա-կեր)	275

V ՍԵՊԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՏԱՇՐԱՅ 3.875

28	1	Մոսոս	450
29	2	Կոստիս	250
30	3	Ջոսոս	475
31	4	Տաշի	2050
32	5	Կանգար	305
33	6	Թաղի	2195

¹ «Մոսիկա»-ն գործ ենթադրում է Մոսարոնի (XI, 1, 18) բաժանման իմաստով:

² Վերին Ջալալաբադ Մոսարոնի գավառի չէլ մասնում Մոսիկայի կազմում:

Ընդհանուր Ն-ը	Ն համարներ	Նահանգները և գավառները	Տարածությունը, թվով հեկտարներ
---------------	------------	------------------------	-------------------------------

VI ԿԱՆԵՏ—ԿՈՒՆԵՏ 5.145

34	1	Կանեթ	550
34 ա	1ա	[Ոստան Վրաց]	1550
35	2	Քեթ	175
36	3	Էրժոյ	345
37	4	Թիանեթ	200
38	5	Մոսեթ	400
39	6	Մոսեթ	250
40	7	Վերին-գ[ի]ս	725
41	8	Գուգարս (Դիգի Կա-նեթ)	525
42	9	Շուրթ (Մոսեթ)	425

VII ԵԳՐ (VII ՊԱՐԻ ՎԵՐԻՆԱՎ ԺԱՅԱՎ ՎԵՐԻՆ) 1976

43	1	Նիգալ	950
44	2	Մոսեթ	550
45	3	Մոսեթ	476

VIII ԱԼԱՆԱՅ ԴՈՒՆԵՐԻ ԱՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԸ 2.325

		(Մանար, Տիգրիս, Գուգարս-Մալար, Մե-կան և Փոս (Փոսալա))	
--	--	---	--

ՎԵՐԻՆ ՄԻՆԶԵՎ 363 ԹՎԱՆՆԸ 17.912

		(Վերին աշխարհ Վրաց, Մոսիս, Կանեթ—Կո-նեթ, Արգուեթ)	
--	--	---	--

ՎԵՐԻՆ 363—367 ԹԹ. 22.987

		(Վերին աշխարհ Վրաց, Մոսիս, Կանեթ—Կո-նեթ, Արգուեթ, Շառնգի, Ջալալաբադ Ներքին, Բոզո-սալա)	
--	--	--	--

ՎԵՐԻՆ 367 ԹՎԱՆՆԻՅ ՀԵՏՈ 34.682

		(Վերին աշխարհ Վրաց, Մոսիս, Կանեթ—Կո-նեթ, Արգուեթ, և Գու-գարս ամբողջովին)	
--	--	--	--

ՎՐԱՅ ՄԱՐԶԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆ ԵՎ ՎԵՐԻՆ ԴՈՒՆԱԳՐԻՅ ՀԵՏՈ (532 Թ.) 37.007

		(Վերին աշխարհ Վրաց, Մոսիս, Կանեթ—Կո-նեթ, Արգուեթ, Գուգարս, Ալանայի գետերի ամբող-ջությունները շրջանը)	
--	--	--	--

Ընդհանուր Ձև-ը	Ձև-ը նահանգ- ների	Նահանգները և զավառները	Տարածու- թյունը քառակուսի կիլոմետրով
----------------	-------------------------	---------------------------	---

ՎԻՐՔԸ VII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՑ 38.981

(Վերին աշխարհ Վրաց,
Մեծիքի, Կաթեթ--կու-
թեթ, Արգուեթ, Գու-
ղարք, Ալանաց դռների
ամբուլթյունների շրջան,
նգր)

Գ. ԱՂՈՒԱՆՔ

1 ԲՈՒՆ ԱՆԽԱՐՀ ԱՂՈՒԱՆԻՑ 23.002

1	1	Եղնի (եղնի)	1722
2	2	Կամբենան	7510
3	3	Բեղ	1600
4	4	Շաքե	870
5	5	Գետառու	1575
6	6	Քոզմալ	1330
7	7	Գեղառու	975
8	8	Համբասի	700
9	9	Ռոտանի-ի-Մարդպան (Կապաղալ)	1550
10	10	Քաղաղաշտ	1270
11	11	Գաղտ-ի-Բաղկան, որ է Հեջերի	4900

Ընդհանուր Ձև-ը	Ձև-ը նահանգ- ների	Նահանգները և զավառները	Տարածու- թյունը քառակուսի կիլոմետրով
----------------	-------------------------	---------------------------	---

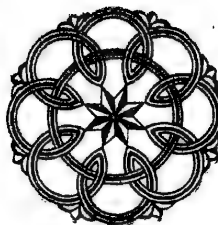
II ԳԱՒԱՌՔ, ԶՈՐ Ի ՀԱՅՈՑ ՀԱՆԵԱԼ ԵՆ՝ 26.493

12	1	Շահաշեն	2.900
13	2	Գարդման	800
14	3	Քուստի-Փառնէս	2280
15	4	Կողթ	1100
16	5	Աղուէ	590
17	6	Տուս-Քուստակ	700
18	7	Ուտ-Ռոստակ	2800
19	8	Ռոտ-Պարսեան	770
20	9	Մեծ-Կուենք	975
21	10	Մեծ-Իրանք	550
22	11	Պիանք	148
23	12	Հարճլանք	325
24	13	Պարսկանք	650
25	14	Մուխանք	1250
26	15	Վալկունիք	1070
27	16	Փոքր Հաւանք, որ է Սի- սականի Կոտակ	2250
28	17	Ռոտրոտակ	3650
29	18	Բերդաձոր	625
30	19	Տոխ	530
31	20	Առան-ոդոլ	2225

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ VII ԴԱՐԻ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԵՐԻՆ 72.204

Բուն Աղուանք	23002
Արցախ	11528
Աւտիք	11315
Ռոտրոտակ	3650
Բաղկան [Հեղան]	9980
Դարբանդ	651
Թաւառապարք	2105
Ղեկք	2075
Չոդա	4578
Շրուան	1550
Քարուան	1750

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Абазинны ժողովուրդ—41, տ. Աւազով աշխարհ:
Աբադա դաշտ—46, տ. Գառնի գավառ:
Աբանաւ գետ—113:
Աբանէ քաղաք—Գ3, 31, տ. Վաղարշա-կուպակիս:
Աբեղեանք գավառ—Բ5, 31, 79, 110, 118:
Աբեղեանք նախարարական տոհմ—32:
Abilianhi—31, տ. Աբեղեանք գավառ:
Աբխազ ավան—Բ8, 31:
ձծոցո «Աբոցի»—36, տ. Աշոցք գավառ:
Աբուլ լեռ—54:
Ագարակ (Ճահուկ) ամրոց—Դ5, 31, տ. Ճահուկ ամրոց:
Ագարակ գետ—64:
Ագուլիս—74, տ. Ոսկիողայ ավան:
Ագուլիսի ձոր—74, տ. Ոսկիողայ:
Ագուս գետ—61, 101, տ. «Կուռաքսի» որ է Ագուս գետ:
Ագուաբար Վանու («Մհերի դուռ») —94, տ. Ակրիու-քար:
Ագուաբար («Դարբնաց քար») Անձեա-ցիբում—36, 94, տ. Հոգւոց վանք:
Ագրնաս գյուղ—65, տ. Մանդա գյուղ:
Ագրի լայ—17, տ. Գետառու գետ:
Ադաբազ հրվանդան—56, տ. Ծիպան կղզի:
Ադ-Արաս (Ad-Aras) կայան—Գ3, 31:
Ադ-Պրետորիում (Ad Praetorium) կա-յան—Գ2, 31:
"Αδαδα—51, տ. Հադաթա:
Ադա-կաւե—59, տ. Արտանուշ քաղաք:
Ագիարենիս 'Αδισβηγή—49, 67, 72, տ. Հեղայար:
Ադոնիս գետ—113:
Ադրբեջան—6, 38:
Ադրբեջանական ՍՍԻ—64, 76:
Ազա (Azā) կայան—Բ3, 31:
Ազազ գյուղ—31, 41, տ. Ազազ քաղաք:
Ազազ քաղաք—Դ2, 31, 59, 112:
Ազատ գետ—Բ6, 31, 66, 79, 111, 113:
Ազատ Մասիս լեռն—Գ6, 31, 88, 110:

«Ագրազնունեաց», «Ասպագունեաց» գա-վառ—38, տ. Ասպակունեաց գավառ:
Ադիդ գյուղ—31, տ. Ազա կայան:
Ագիգբեկովի շրջան—82, տ. Վալոց ձոր գավառ:
Ագիլելի մահալ—84, տ. Տամբեր գավառ:
Ագիլին գյուղ—39, տ. Արիարաթիա քա-ղաք:
Ագիմուն լեռն—114, տ. Աշիմուն լեռն:
«Ագիսուն»—36, տ. Աշիմուն լեռն:
'Αζιρ—50, տ. Երեզնուան քաղաք:
Ագնուածոր գավառ—Գ5, 31, 107, 116:
Ագորդ գետ—Բ4, 32, 75, 94, 110:
Ագորդ գյուղ—Բ4, 31, 32:
Ագորդաց փոր գավառ—Բ4, 32, 110, 108:
Աթինա քաղաք—Բ4, 32, 103:
Աթլ գետ—102, 103:
Աթլի-Բագուան (Աթլի-Բագուան) գա-վառ—32, 42, 109, 117:
Աժգահա-յուրտ—31, 79, տ. Սախուրակ վայր:
Աժգահական—79, տ. Սախուրակ վայր:
Ալա-դաղ դաղաթ—33:
Aiadu, Aiduni—45, տ. Բզնունեաց ծով:
'Αιγίαι ամրոց—52, տ. Էգեաս ամրոց:
'Αιγισμας ὄρος—36, տ. Աշիմուն լեռն:
Ալադարարիզա (Olotoedariza, Aladara-riza)—32, տ. Աղանդարառիճ:
Ալազան գետ—34, 47, 55, 64, 90, տ. Աղուան գետ:
'Αλαζονιος—34, տ. Ալազան գետ:
Ալաման գյուղ—36, տ. Անձեացիք գա-վառ:
Alamun—36, տ. Ալաման գյուղ:
«Ալանաց գետ»—32, տ. Աղան-դոն (Արմն) գետ:
Ալանաց դուռն —Ա6, 32, 74, 84, 102, 119, 120:
Ալանաց երկիր—32, 101:
Ալանաց ցեղեր—42:
Ալանիա-լայ—33, 62, տ. Աղան-ոտտ գետ:

Ալան-օլս (ou) ժողովուրդ—36, 39, 42, 49, 89:
Ալանք ցեղային միութիւն—Ա5, 32, 102:
Ալաշկերտ—81, տ. Վաղարշակերտ քա-ղաք:
Ալաշկերտի հովիտ—42, տ. Բագրեւան-դի գավառ:
Ալաշա-դաղ—40, տ. Արշոյ—Առիճ լեա-ռն:
Ալաշա-խան գյուղ—37, տ. Առանիս ավան:
Ալ[սա]ղա]մոս լեռն—113:
Ալաւիկըղու շրջան—63, 85, տ. Չորոփոր գավառ և Տաշիր գավառ:
Ալրակ-սու—33, տ. Աղբակ գետ:
Ալրակ-սու—33, տ. Աղբակ գետ (փոքր Աղբակի):
'Αλβάνια, Albana գետ—34, տ. Ալազան գետ:
Ալբանիա կովկասյան—6, 67:
Albaniae—15:
Ալբիստան քաղաք—78, տ. Պլասթա քա-ղաք:
Ալ-գետ, Ալգեթ—Բ6, 32, 65, 77, 83, 96:
ձողջոց Ալդէթի—32, տ. Ալ-դետ:
Ալեւան գավառ—Գ7, 32, 109, 117:
Ալեքսանդրուպոլիս—52, տ. Ալաս:
Alzi—36, տ. Աղզի:
Ալիինի—34, տ. Աղձնիք նահանգ:
Ալի քաղաք—52, տ. Զարիշտ քաղաք Ադիուլտի:
Ալինջա-կալա—51, տ. Երեզնի ամրոց:
Ալինջա-լայ—51, տ. Երեզնի գետ:
Ալիս (Ալիս) գետ—Գ2, 32, 100:
Ալկի ամրոց—Գ5, 32, 60:
Al-Hark—62, տ. Հարք գավառ:
Ալիմինոն մար—Բ8, 32, 43, 102:
Ալլանդ-ոուղ—32, տ. Աղանդ-ոտտ գետ:
'Αλόντα, Alontae գետ—32:
Ալջավաղ կամ Ադիլքեմալ—39, տ. Արծկէ ավան:

Ալիքահ-չայ—47, 79, 88, տ. Սանի գետ:
 Ալվան ռարաթ—32, տ. Ալեան դավառ:
 Ալտան բերդի ավերակներ—83, տ. Վարդանակերտ քաղաք:
 Ախալցխի ամրոց—86, 25, 32, 79, 104:
 Ախալցխի գյուղ—32:
 Ախալքալաքի շրջան—78, տ. Ջալալք Վերին դավառ:
 Ախլան գյուղ—74, տ. Ողական ամրոց:
 Ախուրեան գետ—85, 32, 74, 78, ~82, 110:
 Ախուրիանի «քաղաք»—32:
 Ախսի (Հուսիսին) գյուղ—36, տ. Աղղի:
 Ախտի-չայ (Վտակ Սամուր գետի)—34, 55, տ. Աղուտական ավազան:
 Ахтинский пер.—34, տ. Աղտոյ ձոր լեռանցք:
 АХТИНЦЫ—34, տ. Աղուտական ավազան:
 АХТЫ գյուղ—34, տ. Աղտը և Աղտոձոր:
 Ակամսիս գետ, որ է Վոհ (Յոհ) կամ Ճորոխ—84, 32, 64, 77, 84, 103, 106, 110:
 Acampsis—32, տ. Ակամսիս գետ:
 Ականիս բերդ—75, 32:
 Ականիս լեռն—75, 32:
 Ակէացի նախարարական տոհմ—32:
 Ակէ գավառ—75, 32, 109, 117:
 'Αχιλλεύς, Achilleanae, Ակիլլեանէ—48, 67, տ. Եկեղեց գավառ:
 'Αχιλλεύς—43, տ. * 'Ανθιστεύς:
 Ակոռի ավան—75:
 Ակրիս քար («Մհերի դուռ» Վանում)—94, տ. Ագրաւաքար («Մհերի դուռ»)
 Ահար քաղաք—32, 50, 58, 72, 80:
 Ահմատան քաղաք—114, 115:
 Աղահէճք գավառ—97, 32, 109, 117:
 Աղանդոն ավազան—102:
 Աղանդոն (Արմն) գետ—Ա6, 32:
 Աղանդ-ոտ գետ—98, 33, 62:
 Աղանդ-ոտ գավառ—96, 32, 109, 117:
 Աղանդ-ոտ գետ—96, 32:
 Աղանդարոհիճ (Ալադարաբիզա) գյուղ—83, 32:
 Աղասավ—33, տ. Աղի գյուղ:
 Աղանոյ գետ—33, 34, տ. Աղուան գետ:
 Աղբակ գետ—76, 33, 84:
 Աղբակ գետ (Փոքր Աղբակի)—76, 33:
 Աղբակ Մեծ գավառ—96, 33, 109, 117:
 Աղբակ Փոքր գավառ—96, 33, 117:
 Աղբակիս—105:
 Աղբերդ ամրոց—89, տ. Քաղաքերդ ամրոց:
 Աղբերք Մեծամար գետոյ—86, 33:
 Աղբերք Տիգրիս գետոյ—94, 33:
 Աղղաշ—89, տ. Աղբերդ ամրոց:
 Աղղաշի շրջան—89, տ. Քաղաղաշտ (Քալաձոր) գավառ:
 Աղեքսանդրեակ քաղաք—72, 33:
 Աղեքսանդրեկի ծոց—54:

Աղեքսանդրեոտա—33, տ. Աղեքսան-
 բեակ քաղաք:
 Աղեքսանդրեոտալի ծոց—54:
 Աղեքսանդրիա Մեծ (Նեղոսի վրա)—33:
 Աղեքսանդրիա Փոքր—33, տ. Աղեքսան-
 դրեակ քաղաք:
 ՁԵՆԵՅՅԵՐ Աղգեվանի—57, տ. Կաղզուան
 ավան:
 Աղղի—36, տ. Անձեւացիք գավառ:
 Աղ-գիբիք լիման—32, տ. Ալլիմինոն
 մար:
 Աղթամար ամրոց—33:
 Աղթամար կղզի—95, 33, 45, 89, 108:
 Աղի գետ—95, 33:
 Աղի գյաղուկ—33, տ. Աղի լեռնանցք:
 Աղի գյուղ—95, 33:
 Աղի լեռն—95, 33:
 Աղի լեռնանցք—95, 33:
 Աղի ծով—33, 45, տ. Բզնունաց ծով:
 Աղիովիտ գավառ (Վասպուրականի)—
 95, 33, 117:
 Աղիովիտ գավառ (Տարուբերանի)—95,
 33, 39, 52, 108, 109, 116:
 Աղին (Առիւծ) գավառ—93, 33, 106,
 116:
 Աղին (Արզն) գավառ—74, 33, 34, 107,
 116:
 Աղինեաց բռնշխութիւն—31, 33, 34, 35,
 47, 51, 59, 73, 79, 85, 89, տ. Աղին
 (Արզն) գավառ:
 «Աղինիք Հայոց, որ է Արձն» գավառ—
 34, 114, տ. Աղին (Արզն) գավառ:
 Աղինիք նահանգ—94, 34, 71, 93, 97,
 106, 107, 108, 116, 118:
 Աղմաղան (Գեղմաղան) հրաբխային
 գանգլած—47, տ. Գեղ լեռն:
 Աղնցիք—33 և 33 ծան., տ. Աղին
 (Առիւծ) գավառ:
 Աղուան ամրոց (Հետագայում Գանձասար
 վանք)—87, 34:
 Աղուան (Ալազան) գետ—87, 34, 47, 55:
 Աղուան (Աղանոյ, Հաղարու) գետ—97,
 32, 34:
 Աղուան գետ (այժմ Աղ-սու)—88, 33,
 34, 105, 109:
 Աղուանք աշխարհ—86—88, 5, 6, 7, 13,
 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24,
 25, 26, 27, 28, 34, 41, 42, 50, 67,
 69, 70, 73, 74, 75, 77, 88, 92, 101,
 104, 105, 106, 109, 114:
 Աղուանից դուռն—27, տ. Ալանաց դուռն:
 Աղուանից երկիր—50, 88, 95, 102:
 Աղուանից թագաւորութիւն—34, 88:
 Աղուանից մարզպանութիւն—34:
 Աղուէ ամրոց—87, 34:
 Աղուէ գավառ—87, 34, 105, 109, 118,
 120:
 Աղուտական ավազան—87, 34, 102:
 Աղ-չայ գետ—64, տ. Ճուարշ-ոտ գետ:
 Աղջա-ղալա ամրոցի ավերակներ—46,
 տ. Գարդման բերդ:

Աղ-սու գետ—34, 43, 47, տ. Աղուան
 գետ:
 Աղստեւ գետ—34, 54, տ. Լոսիս գետ:
 Աղվա—80, տ. Յիսուսի, Սուխուսի:
 Աղտոձոր լեռնանցք—95, 34:
 Աղտոձոր գետ—34:
 Աղտը կամ Աղտոձոր գյուղ—34, տ.
 Աղտոձոր լեռնանցք:
 Ահարա գաւառ—85, 34, 79, 104, 119:
 Ահարական ԱՍՍԻ—34:
 Ահարաձոր—96:
 Ահարայի լեռներ—67, տ. Մեսիէթի լեռ-
 ներ:
 Ահարիս-ծղալի—34, 72, տ. Նոստէ գետ:
 Ամաղիա ավան—95, 34:
 Ամաղիի շրջան—49, տ. Դան-գաւառ:
 Ամանոս լեռն—72, 34, 49, 100, 112:
 Ամսուրնք ավազան—101:
 Ամասիա քաղաք—81, 34:
 Αμαρτία—82, տ. Համարա ամրոց:
 Ամարաս վանք—97, 34, 62, 70:
 Ամատունի նախարարական տոհմ—40:
 Ամարոս գետ—77, 34:
 Ամաւղ—114:
 Ամբարշի գյուղ—58, 62, տ. Համարա
 ամրոց:
 Ամեղու քաղաք—35, տ. Ամիդ:
 Ամիդ քաղաք—74, 35, 71, 113:
 Ամիկ գյուղ—35:
 Ամիսս քաղաք—82, 35:
 Ամիկ ամրոց—35, 37, տ. Ամիկ ցա-
 մաքակղզի:
 Ամիկ ցամաքակղզի—95, 35, 109:
 Ampreutae ցեղ—71, տ. Միլտ գավառ:
 Ամստերդամ քաղաք—17, 20:
 Ամոլ—115:
 Այաս գյուղաքաղաք—52, տ. Էգեսս ամ-
 րոց:
 Այբեկ-Դոմբատ (Տամբատ) լեռնա-
 ճյուղ—84, տ. Տամբատ գյուղ:
 Այգառք գավառ—35, 75, 108, 117:
 «Այլի, որ է Կուրծան» գավառ—76, 35,
 108, 117:
 Այլի վանք—35, տ. Էլի:
 Այծպտկունք լեռն—94, 35:
 Այծպտկունք լեռինք—96, 97, 98, 106
 ծան. 3, 107:
 Այլը լիճ—33, տ. Աղբերք Մեծամար
 գետոյ:
 Այնթապ քաղաք—57, տ. Մովք բերդ:
 Այնկուլ Կախիս—54:
 Այաւալիս ('Απολλος) գյուղ—91, 35:
 Այրարատեան թագաւորութիւն—38, 40,
 42:
 Այրարատ լեռն—111:
 Այրարատ նահանգ, աշխարհ—85—96,
 28, 31, 34, 35, 36, 38, 40, 42, 44,
 46, 48, 51, 56, 59, 60, 62, 64, 65,
 71, 72, 73, 74, 75, 76, 82, 85, 97,
 106, 109, 110, 118:
 Այրարատյան դաշտավայր—97:

Այլ յարուանք, Այտրուանք, Ատրուանք
 զավառ—75, 35, 68, 108, 117:
 Ἀνάβαρξα—35, տ. Անարգարա քաղաք:
 Ἀναλιβνα, Analibna—33, տ. Աղիւն
 (Առիւծ) զավառ:
 Ἀναλιβόζωρα «Անալիւնաձոր» ամրոց—
 33, 35:
 Անալիւն (Անի Աղիւնոյ) ամրոց—73, 35:
 Անահիտի (Արուբանայի) մեհեան Ազոռ-
 աբարի—36, 50:
 Անահիտի (Արուբանայի) մեհեան Արե-
 րանոսի—39, տ. Արուբանա:
 Անահտական զաւառ (ἡ Ἀναΐτις γῶρα)—
 50, տ. Եկեղեցի զավառ:
 Anase քաղաք—81, տ. Վաղարշապետ
 քաղաք:
 Անապատ Արարիւ—16, 112, 113, 114:
 Անապատային Կարմանիւ—14:
 Անավարդա գյուղ—35, տ. Անարգարա:
 Անարգարա քաղաք—71, 35:
 Անգեղ-տուն ավան—35, տ. Անդղ գյու-
 ղաքաղաք Սաղկոտնի:
 Անգեղ-տուն զավառ—73—94, 24, 35,
 93, 107, 116:
 Անդղ ավան—94, 35:
 Անդղ զիւլաքաղաք Սաղկոտնի—75, 35:
 Անդալ[ա]ղոն քաղաք—113:
 Անդիական Կոյսու գետ (Андейское
 Койсу)—49, տ. Դիգոյք—աղգազաւառ:
 Անդրիկ առւղ գյուղ—76, տ. Զունդառ քա-
 ղաք:
 Անդրկովկաս—5, 6, 7, 20, 25, 27, 67:
 Ἀνζιտηνή, Anzetene—36, տ. Անձիտ
 զավառ:
 Anzi—36, տ. Աղդի:
 Անրստան գյուղ—45, տ. Բոգունիք զա-
 վառ—73, 36:
 Անթեմուսիա քաղաք (Anthemusia)—
 73, 36:
 Ἀνθίας գաւառ—43, տ. Բալանովիտ:
 Անի Աղիւնոյ—33, տ. Անալիւն (Անի
 Աղիւնոյ) ամրոց:
 Անի քաղաք (Դարանաղեաց)—73, 33,
 35, 36, 49, 57:
 Անի (Շիրակի) ավերակներ—24, 40:
 Aniaſtania—45, տ. Անրստան գյուղ:
 Անձանօթ երկիր—14, 101:
 Անձախի ձոր զավառ—76, 36, 63, 109,
 117:
 Անձեւացիք զավառ—75, 36, 57, 94, 109,
 117:
 Անձեւացյաց նախարարական տոհմ—36:
 Անձիտ բերդ—73, 36, 116:
 Անձիտ զավառ—73, 24, 36, 107:
 Anmuru—62, տ. Համարա ամրոց:
 Աննավանք—45, տ. Անրստան գյուղ:
 Անտաբիա—41, տ. Աւագն Անտիոք:
 Անտիքանանոս լեռն—113:
 Անտիոք Որոնտեսի վրա—41, տ. Աւագն
 Անտիոք:
 Ἀντιόχεια—41, տ. Աւագն Անտիոք:

Antiocheia primoris—41, տ. Աւագն
 Անտիոք:
 Անտիոք քաղաք—36, 98, տ. Աւագն Ան-
 տիոք:
 Անտիոպոլիս լեռն (Անտիոպոլիս լեռ-
 նաշղթա)—72, 36, 52, 75, 88:
 Աշ-Դիգոյք աղգազաւառ—Ա5, 36, 102:
 Աշիմուն լեռն—73, 36:
 Աշխարհն Բաբիլոնացւոց—16, տե՛ս Բա-
 բիլոնացւոց աշխարհ:
 Աշխարհն Կասպից—88, տ. Կասպից աշ-
 խարհ:
 Աշխարհն Պարսից—88, տ. Պարսից աշ-
 խարհ:
 Աշմուշատ աւան—40, տ. Արշամշատ
 քաղաք:
 Աշոբնէք—40, տ. Արշարունիք զավառ:
 ՅՅՈՒՅԾՈՆ Աշոբնիս—40, տ. Արշարունիք
 զավառ:
 Աշուրիկիշա քաղաք—89, տ. Քիշ քա-
 ղաք:
 Աշոցան—36, տ. Աշոցք զավառ:
 Աշոցք ավան—Բ5, 36:
 Աշոցք զավառ—Բ5, 36, 48, 118:
 Աշոցք նախարարական տոհմ—36:
 Աշտարակի շրջան—38, տ. Արագածոտն
 զավառ:
 Աշտիշատ ավան—74, 36, 72:
 Աշաբէթի գյուղ—36, տ. Աշէլէտիս-հեւ:
 Ճիւղճոն եղջուր Աշաբէթիս-հեւի—36, տ.
 Աշէլէտիս-հեւ:
 «Աշալիս»—36, տ. Աշէլէտիս-հեւ:
 Աշէլէտիս-հեւ զավառ—Ա5, 36, 104,
 119:
 Ապալիսաբ երկիր—103:
 Ապահունիք (Ապարհունիք) զավառ—75,
 36, 107, 108, 116:
 Ապամիա քաղաք (Apameia)—72, 36,
 112, 113:
 Ապառաժն Արարիւ—16, 112:
 Ապարան գյուղ—72, տ. Քասաղ ավան:
 Ապարանի շրջան—72, 89, տ. Նիգ զա-
 վառ:
 Ապգուտ-Կաւատ պարիսպ—Բ8, 37, 43,
 102:
 Ապրակունիսի շրջան—48:
 Աջինոտիք—Էլզարի տափաստան—47, տ.
 Գէտառու զավառ:
 Առան—25, տ. Աղուան:
 «Առան» գետ—34, 46, տ. Աղուան
 (Աղաւնոյ) գետ:
 Առանգա (Arangas) կայան—73, 37:
 Առանիս ավան—72, 37:
 Առանձնակ Եգերայ—50, 103, տ. Եգրե-
 լիկ:
 Առանձնական Մոկաց զավառ—108:
 Առան-ռոտ զավառ—Բ7, 37, 105, 103,
 118, 120:
 Առան-ռոտ գետ—Բ7, 37:
 Առաջին Հայք (Armenia Prima) պրո-
 վինցիա—72, 13, 24, 37, 44, 78, 88,
 100:

Առատղ կղզի—113:
 Առեբրանի զավառ—75, 33, 37, 46, 54,
 76, 109, 117:
 Առենի գյուղ—41, տ. Արփանեալ ավան:
 Առեստաւան կամ Առեստ ավան—75, 37,
 50, 98, 99, 109:
 Առեստ (Բանդիմահի) գետ—75, 37, 46,
 98:
 Առէ—115:
 Առիւծ զավառ—37, տ. Աղիւն (Առիւծ)
 զավառ:
 Առնա զավառ—37, 53, 108, 117, տ. Ըռ-
 նալ զավառ:
 Առնա վանք—76, 37, 53:
 Առնիստ գյուղ—37, տ. Առեստաւան:
 Առնոյ ռոն զաւառ—75, 37, 109, 117:
 «Առ-նոյ-ռոն»—37, տ. Առնոյ ռոն զա-
 վառ:
 Առնոս լեռն—75, 37:
 Առնոս-ղաղ—37, տ. Առնոս լեռն:
 Առոս կամ Առոս գյուղ—78, 37:
 Առոս զավառ—37, տ. Առոս-Պիժան զա-
 վառ:
 Առոս-Բիժան—37, տ. Առոս-Պիժան զա-
 վառ:
 Առոս-Պիժան զավառ—78, 37:
 Առոս-Պիժան—37, 109, 117, տ. Առոս-
 Պիժան զավառ:
 Առուանից ձոր ամրոց—38, տ. Առուանից
 ձոր զավառ:
 Առուանց—38, տ. Առուանից ձոր ամրոց:
 Առուանից ձոր—37, տ. Առուանից ձոր
 զավառ:
 Առուանից ձոր զավառ—75, 37, 108, 117:
 Առուն գետ—75, 38, 46:
 Առվանց գյուղ Մոկոսում—38, տ. Առուե-
 նից ձոր զավառ:
 Ասեաց փոք զավառ—40, տ. Արսեաց
 փոք:
 Ἀσπιταγηνή—62, տ. Հաշտեանք զավառ:
 Ասիա (Asia)—10, 14, 19, 69, 103, 112,
 115:
 Ասիա Սարմատացւոց—15, 101:
 Ասիական Սարմատիա—13, 15, 18, 19,
 26, 103:
 Տնօն ճշգրտ Ասիա Փոքր—40, տ. Արսեաց
 փոք զավառ:
 Ἀσπόςατος—40, տ. Արշամշատ քաղաք:
 «Ասկազուր»—74, տ. Ազուլիս:
 Ասորիստան—75—76, 14, 15, 38, 49,
 52, 69, 72, 105, 106, 108, 114:
 Ասորիստանեայց կողմն—60:
 Ասորիք—72—73, 13, 14, 18, 19, 20,
 37, 38, 56, 59, 62, 75, 89, 100, 112,
 113:
 Ասպական դետ—74, 38:
 Ասպական գյուղ—74, 38:
 Ասպականունեաց ձոր—38, 107:
 Ասպակունեաց ձոր զավառ—74, 38, 107,
 116:
 «Ասպահնն գետ, որ է Խոզմալը»—Բ6,
 38, 55, 111:

Ասսա գետ—49, 72, տ. Դուրծուկը ազգազառու:
Assyriae—14:
Աստարա գետ—62:
Աստարա վայր— 67, 69:
Ասփաղտիտէս ծով—113:
Աւրան գլուղ—62, տ. Հարեանք գաւառ:
Աւագն Անտիոք—72, 41, 80, 112, 113:
Ավարական Գոյսու (Аварское Койсу)—55, 56, 81:
Ատենի ավան—85:
Ատենի տաճար—84:
'Ατταρ—34, տ. Աճարա գաւառ:
'Ατροπατία Μηδία, տ. Ատրպատական
Ատրպատական—38, տ. Ատրպատական:
'Ατροπατηνί, Atropateneae — 38, տ. Ատրպատական:
Ատրպատական—76—78, 38, 39, 46, 65, 77, 79, 105, 106, 108, 109, 114, 115:
Ադրեւադզան—38, տ. Ատրպատական:
Ատրոպատյան Մարաստան—67:
Ատրուանք գաւառ—35:
Արաբիա—19:
Arabia Desertae—16:
«Արաբիա Եւդեմոն, որ է Երջանիկ Արաբիա»—16:
Arabia Petreae—16:
Արաբիոս (Եփեսոս) քաղաք—92, 38, 55:
Արաբիկ քաղաք—52, 79:
Արաբիկ-չայ գետ—48:
Արաքած լեռն—86, 38, 110, 111:
Արաքածոտն գաւառ—86, 38, 40, 75, 110, 118:
'Αραχίνα գլուղ—65, տ. Մանգա գլուղ:
Արազ, Արագվա (ճոճջղո, ճոճջջո) Արապի գետ—Ա6, 25, 32, 38, 55, 56, 60, 81, 87, 96, 104:
'Արախս (*Էրախս, *Երախս, Երասխ)—46, 73, 74, տ. Շիրակ գաւառ:
Արած գաւառ—96, 38:
Արածոյ կողմն—38, 111, 118, տ. Արած գաւառ:
Արածանի գետ—95, 34, 38, 42, 47, 52, 54, 59, 62, 72, 74, 91, 94, 96, 97, 107, 108, 110:
Արածանիի հովիտ—33, 62:
'Αράν—37, տ. Առանիս աւան:
Արամազդի մեհեան Դարանաղեաց Անիում—36, 39, 48, 49:
Արայի լեռն—86, 38, 110:
Արասաքս (Atasaxe) կայան—91, 39:
Արասխ գետ—76, 38, 39, 46, 108:
«Արասխ, որ է Ուլէա գաւառ»—76, 38, 108, 117:
Արարադ լեռն—75, 39, 60:
Արարատ լեռն—18, 31, 39, 53, տ. Աղատ Մասիս լեռն:
Արարատյան դաշտավայր—35, 38, 65:
Արարտու, Afartu—39, 53, 93, տ. Արարադ:

'Αράξης, Araxes—38, տ. Արասխ գետ:
Արաւաքակ, Araxaka բերդ—93, 39:
Արաքս գետ—39, 41, 65, 74, 80, տ. Երասխ գետ:
*Αρβάνισσα, տ. Արտահան քաղաք:
Արբեւա քաղաք—49, տ. Դասն-գաւառ:
Արգաւան—39, տ. Արգաւու քաղաք:
Արգաւու քաղաք—92, 39:
*Արգաստ գետ—75, 39:
Արգաստովիտ կամ Արգաստեայ ուլիտ գաւառ—75, 39, 108, 117:
Արգեստ լեռն—71, 39:
Արգիշտիսինիլի քաղաք—40, տ. Արմաւիր:
Argistiuna քաղաք—39:
Արգիրոկաստրոն ամրոց—83, 39:
Արգուէլ[ը], որ է Մարգուլ[ը] աղղազաւառ—Ա5, 39, 102:
ճոճջղո, ճոճջջո Արգւէթի—39, տ. Կախորդ:
Արգուէթ գաւառ—39, 104, 119, 120, տ. Կախորդ:
Արգւէթու լեռինք—Ա5, 39, 104:
Արգւէթի կամ Լիխի լեռնաշղթա—39, տ. Արգւէթու լեռինք:
Արգարիլ քաղաք—41, 58, 72, տ. Արտաւէտ քաղաք:
Արգահան—40, 41, 78, տ. Արտահան գաւառ:
Արգանուք քաղաք—59:
Արդոդ աշխարհ—102:
Արդոդ աղղազաւառ—Ա6, 39, 102:
Ա[ը]լոն աղղազաւառ—102:
Ար-դոն գետ—Ա6, 39:
Արդլին քաղաք—72:
Արեբանոս քաղաք—96, 39, 44, 81:
Արեթուզայի լիճ (Lacus Arethusa)—37, տ. Վանա լիճ:
'Αρέθουσα, Arethusa—37, տ. Առեստաւան:
Արեւելեան եփրատ (Մուրադ-սու) գետ—38, տ. Արածանի գետ:
Արեւելեան Իրան—19:
Արեւելեան Խաբուր գետ—75, 39, 60, 61, 86:
Արեւելեան Հոռմեական կայսրութիւն—13, 14, 18, 67:
Արեւելեան Վրաստան—83:
Արեւելեան Տիգրիս—36, 39, 50, 78, 86, տ. Ջերմ գետ:
Արեւիք գաւառ—97, 39, 97, 109, 117:
Արեւմտյան Եփրատ—9, 12, 13, 18:
Արեւմտյան Եփրատ (Կարա-սու)—56:
Արեւմտեան Հոռմեական կայսրութիւն—13, 14:
Արեւմտյան Վրաստան—26, 50:
Արեւմտեան Տիգրիս գետ—74, 33, 39, 62, 86:
Արեւմտյան Տիգրիսի արեւելեան աղբյուրները—33:
Արզական գլուղ—41, տ. Արտաւաղղական ավան:

Արզան գետ—74, 39, 90:
Արզան քաղաք—34, 39, 74, տ. Շուկա-նարա:
Arzan-ar-Rum, Արզրում—58:
Arzanenae, Արզնարզեւն, Արզնի գաւառ—34, տ. Աղձն (Արզն) գաւառ:
Արզնիք—39, տ. Արաւրակ բերդ:
Արիարաթիա (Αριαραθία) քաղաք—92, 39:
'Αριζίς—80, տ. Երեւան:
«Արիսի»—38, տ. Արասի (Ուլէա) գաւառ:
'Αριστία (Arist[o]n) քաղաք Ասորիքում—37, տ. Առեստաւան:
Արիք—14:
'Αρχαιοπόλις—41, տ. Արքեոպոլիս քաղաք:
'Αρχαίοχερτα—35, տ. Անդղ ավան:
Արծկէ ('Αρτζικέ) ավան—95, 39, 55:
Արծկէ կղզի—95, 39, 45, 107:
Արծն քաղաք—58, տ. Կարին քաղաք:
Արծրունիաց Թագաւորութիւն—33:
Արծրունիք Կախարարական տոհմ—33, 61:
Արձն—114:
Արկա քաղաք—92, 48:
Արկաթիակերտ ('Αρχαίοχερτα, Archaiocerta) քաղաք—35, տ. Անդղ ավան:
Արղանա—Մարին քաղաք—93:
Արղանա-սու գետ—86, տ. Տիգրիս գետ:
Արղուն գետ—72, 90:
Արճակ լիճ—39, 40, տ. Արճիշակ լիճ:
Արճակ գլուղ—40, տ. Արճիշակ գլուղ:
Արճէշ քաղաք—95, 39:
Արճէշի ծով—39, 45:
Արճիշակ գետ—95, 39:
Արճիշակ գլուղ—40:
Արճիշակ լիճ—95, 39:
Արճիշակովիտ գաւառ—95, 40, 109, 117:
Արմաւիր գլուղ—40:
Արմաւիրի տաճար—42:
Արմաւիր ('Αρμαύρα) քաղաք—85, 38, 40, 110:
Արմատան գլուղ—93, 40:
Armatana երկիր—40, տ. Արմատան գլուղ:
Arme երկիր—35, տ. Անդղ-տուն:
Արմենիա ('Αρμενία, Armenia)—5, 19, 25:
Armenia interior—24, 44, տ. Բարձր Հայք:
Armenia Maior—15, 66, տ. Մեծ Հայք:
Armenia Minor—66, 88, տ. Փոքր Հայք:
'Αρμενία Μεγάλη—68, տ. Մեծ Հայք:
'Αρμενία Μικρά—88, տ. Փոքր Հայք:
Armenia Prima—37, 44, 78, տ. Առաջին Հայք:
Armenia Profunda—84, տ. Տայք:
Armenia Secunda—51, տ. Երկրորդ Հայք:

Armenia Tertia—51, տ. Ծրրորդ Հայք:
 Armenia Quarta—57, տ. Զորրորդ Հայք:
 Арменія Великая—66, տ. Մեծ Հայք:
 Ἀρμενίων ὄρη—50, 67, Հայկական լեռ-
 ներ:
 Ἀρμενίων πόλιν—50, տ. Դրունք Հայոց:
 Արմինիյան անցք (Arminian)—50, 72,
 80, տ. Դրունք Հայոց:
 Արմյանկա գետ—44, տ. Բերան Երաս-
 խալ:
 Արմն գետ—32, 102, տ. Աղան-դոն գետ:
 «Արմն [որ է] Հայք»—14, 26, 115:
 Արմտան Մեծ և Արմտան Փոքր գյուղեր—
 40:
 Արմտաններ գավառակ—40, տ. Արմտան
 գյուղ:
 Արշակունիք Հայոց՝ արքայական հարբս-
 տություն (62—287 թթ.)—5, 20, 21,
 22, 23, 33, 34, 35, 36, 41, 48, 49,
 52, 56, 60, 66, 74, 80, 81, 82:
 Արշակունիք Մազքթագ՝ արքայական հա-
 րբստություն Աղվանից դահի վրա—
 77:
 Արշակունյաց Հայաստան—21, 24, 48:
 Արշակունի թագավորների տոհմական
 դամբարանը Անի-Կամախում—48:
 Արշամաշատ գավառ—40, 43, 116, տ.
 Բալահովիտ՝ գավառ:
 Արշամաշատ (Ἀρσαμάσατα) քաղաք—93,
 40:
 Արշամունիք գավառ—94, 40, 116:
 «Արշաիր» տոհմանուն—40:
 Արշարունիք գավառ—85, 40, 51, 107,
 110, 118:
 *Արշոցան—36, տ. Արշոցք գավառ, 110:
 Արշոյ-Առին լեռն—85, 40:
 Արուստան—94, 14, 27, 40, 66, 68,
 69, 71, 113, 118:
 Արուխլո գյուղ—45, տ. Ցուրտալ:
 Արսախիա գետ—38, տ. Արածանի գետ:
 Arubana աստվածուհու սրբավայր—39,
 տ. Արեբանու վայր:
 Արսեաց փոր կամ Ասեաց փոր գավառ—
 84, 40, 110, 118:
 'Αρσάσας λίμνη, 'Αρσά[ση]γή—39, 45, տ.
 Արճիշակ լիճ:
 Արսիս գյուղ—84, 40:
 Արսլան-բողաղ լեռնանցք—50, տ. Դրունք
 Կիլիկիոյ:
 Արսլան-դաշ գյուղ—74, տ. Ոսղարա
 գյուղ:
 Արտազերս (Ἀρτάγεῖρα) ամրոց—85, 40:
 Արտազ գավառ—96, 40, 62, 64, 109,
 117:
 Արտալեոն ամրոց (Ἀρταλέων)—94,
 40, 55:
 Արտահան գավառ—85, 40, 41, 59, 89,
 104, 109, 118, 119:
 ԶԵՆԻՏՈՆ, ԶԵՆԻՏՈՆ Արտահանի, Արտա-
 անի—40:
 Արտահան քաղաք—85, 41, 89:

Արտամես գյուղ—41, տ. Արտաշեսն
 ալան:
 Արտանի —41:
 'Αρτάσινα—* 'Αρβάνισα—41, տ. Ուր-
 բնիսի:
 Արտաշատ, 'Αρτάτα, 'Αρταζιάτα, Ατ-
 τατά—96, 33, 38, 41, 42, 49, 74,
 97, 111:
 Արտաշեսն, որ է Արտաւանեսն ալան—
 95, 41, 109:
 Արտաշեսն, որ է Արտաւանեսն գա-
 առ—95, 41, 51, 62, 117:
 Արտաշիսյան՝ Հայոց արքայական հա-
 րբստություն—21, 36, 66, 71:
 «Արտաշիսն» սահմանաքարեր—21, 22,
 23:
 «Արտաշիրական» սահմանաքարեր—22,
 23:
 Արտաւազական ավան—86, 41:
 Արտաւազայ ապարանք—41, տ. Արտա-
 վազական:
 Արտաւանեսն գավառ—41, 62, տ. Ար-
 տաշիսն գավառ:
 Արտաւէտ քաղաք—98, 41:
 'Αρτέμινα քաղաք—39, տ. Արեւանոս:
 Արտի կղզի—95, 41, 45, 108:
 Արտի կղզի—41, 45, տ. Արտի կղզի:
 Արտինեղ—82, տ. Վաղարշապատ:
 Արտին լեռն—85, 41:
 Արտենի—41, տ. Արտին լեռն:
 Արտոս լեռն—95, 41:
 Արտոս-դաղ—41, տ. Արտոս լեռն:
 Արտովա գյուղ—83, տ. Վերիսա քաղաք:
 Արտունկ—Արփունկ—41, տ. Արփանեալ
 գետ:
 Արուանդուններ—51, տ. Երուանդունի-
 ներ:
 ar-Ryhai—78, տ. Եղեսիա:
 Արցախ նահանգ—86—87, 34, 41, 46,
 52, 60, 62, 66, 70, 71, 77, 80, 82,
 88, 89, 106, 109, 117, 118, 120:
 «Արցախային»—41 ծան., տ. Արցախի
 բարբառ:
 Արցախի բարբառ (այժմյան Հարաբադի
 բարբառը)—41:
 Արփա գետ—41, 73, տ. Արփանեալ գետ:
 Արփա լիճ—78:
 Արփաղ քաղաք—72, 41:
 Արփանեալ ավան—41, 73, տ. Արփա-
 նեալ գետ:
 Արփանեալ գետ—96, 41, 73, 111:
 *Արփանական (Արփունկն)—41, տ. Ար-
 փանեալ գետ:
 Արփա-լալ—52, 78, տ. Զարիշատ Վա-
 նանդի ավան:
 *Արփունկն—41:
 Արքայից գառն—41, 71, 108, 117, տ.
 Մոկք Առանձնակ գավառ:
 Արքեոպոլիս քաղաք—85, 41:
 Արքունական երկիր—71, տ. Մոկք
 Առանձնակ գավառ:

Արքունի ոստան—36, տ. Այրարատ նա-
 հանդ:
 Աւագն Անտիոք քաղաք—72, 41:
 Աւագով աշխարհ ('Αβαζγοί, 'Αβασκοί,
 Abasges)—85, 86, 41, 101:
 Անիկ ամրոց—94, 42:
 Անիկ գյուղ—42, 61:
 'Αβυκον—42, տ. Աւնիկ ամրոց:
 Աւուրք ազգագաւառ—85, 42, 102:
 Ափխազիա երկիր—41, 42, 77, տ. Աւա-
 դով աշխարհ:
 Ափխազք ազգագաւառ—85—86, 42,
 101:
 Ֆեռնոն Ափխազի—42, տ. Ափխազք:
 Ափշերոն թերակղզի—43:
 Ֆեթլեյթի Ափշիլէթի—42, տ. Ափշիլէթ:
 Ափշիլէթ, Ափշեղք ('Αψυλοί) ազգագա-
 առ—84, 42, 101:
 Ֆեթլեյթի Ափշիլէթի—42, տ. Ափշիլէթ:
 Ափսիլ (Αψυλ)—42, տ. Ափշիլէթ:
 Ափրիկէ, Աֆրիկա—10, 13, 15, 18, տ.
 Լիբիա:
 Աքաղայու կատար լեռն—32, տ. Ակա-
 նիս լեռն:
 Բաբելոն—19:
 Բաբելոն—42, 44, տ. Մաքատան:
 Բաբելոնացի աշխարհ—16, 114:
 Բաբելոնիա—113:
 Babyloniae—16:
 Babbî—60, տ. Kurti:
 Բագանք—42, տ. Բագկանք:
 Բագառն կամ Բագայառն գյուղ—94,
 42, 49:
 Բագառու գետ—42, տ. Բագարվան գետ:
 Բագարան ավան—85, 42:
 Βα[γα]ρίτσα—42, տ. Բագառն գյուղ:
 Բագարվան կամ Բաջարվան (Betziruan)
 —32, 42, տ. Բագառու կամ Աթշի-Բա-
 գուան:
 Բագարվան գետ—42:
 Բագարվանի Սուրբ Հովհաննէս Մկրտչի
 գմբեթավոր բազիլիկան—72:
 Բագառու կամ Աթշի-Բագուան գավառ—
 42:
 Բագառու կամ Բագուան ավան—95, 42,
 72:
 *Բագարուան—42, տ. Բագառու:
 Baguana—42, տ. Բագառու:
 Բագրաս բերդ—49, տ. Դրունք Ասորոց:
 Բագրատունի Հայոց արքայական հարբս-
 տություն—85:
 Բագրատունի Վրաց արքայական հարբս-
 տություն—84:
 Բագրեւանդ կամ Բագրուանդ գավառ—
 95, 42, 110, 118:
 Բագրեւանդ գետ—95, 42, 110:
 Բագուան գյուղ—110:
 Բաղանա անապատ—113:
 Բաղալէթ գավառ—86, 42, 61, 104,
 119:
 Ծառալեյթի Բաղալէթի—42, տ. Բաղալէթ
 գավառ:

Բաղալէթի գյուղ—42:
 Բաղալէթի լիճ—42:
 Բաղար—32, տ. Աթինա:
 Բաղար-շայ—42, տ. Բագարիան գետ:
 Bazgun—42, 43, տ. Բազկանք:
 Բազկանք կամ Բազկան աղջագաւառ—
 19, 25, 34, 37, 42, 43, 48, 57, 62,
 63, 103, 120:
 Բաթման-սու—38, 79, 89, տ. Քաղիրթ
 գետ:
 Balabitenae—43, տ. Բալանովիտ գա-
 վառ:
 Բալադ—45, տ. Բղաթ (Թուր):
 Βαλαδισαυ—44, տ. Բաղադէշ բերդ:
 Բալահովիտ գավառ—93, 24, 40, 43, 107,
 116:
 Բալասական—114, 115:
 Balasakan—43, 88, տ. Բաղասական
 դաշտ:
 Balasagan—88, տ. Փայտակարան նա-
 հանգ:
 Բալըխ-գյուղ լիճ—46, տ. Գալլատու լիճ:
 Բալիքէս—113:
 Բալհար—43, տ. Բաղան-ոռտ ավան:
 Բալհ-աք գավառ—43, տ. Բաղան-ոռտ
 գավառ:
 Բալհ-աք գետ—44, 81, տ. Բաղան-ոռտ
 գետ:
 Բալու բերդ—93, 43:
 Բախլարար գյուղ—51, տ. Երուանդա-
 շատ:
 Բակուրակերտ (Բաքրան) ավան—96, 43,
 44:
 Բաղարերդ ամրոց—97, 43:
 Բաղադէշ բերդ—95, 44, 107:
 Բաղադէշ գետ—94, 44:
 Բաղանիք արքունականք—82, տ. Վալկու-
 նիք ջիւղնիկ:
 Բաղան-ոռտ ավան (Բալհար)—98, 43:
 «Բաղան-ոռտ, որ է Ռոտ-ի-Բաղա գա-
 ւառ»—98, 43, 109, 117:
 Բաղան-ոռտ գետ (Ռոտ-ի-Բաղա)—98,
 43, 44:
 Բաղասական երկիր—26, 42, 57, 88, 93:
 Բաղասական դաշտ—97, 43, 44, 48:
 Բաղեշ բերդ—44:
 Բաղէշ (Բիթլիս) քաղաք—44, 63, տ. Բա-
 ղադէշ:
 Բաղէշ գետ (Բիթլիս-սու)—47, տ. Բա-
 ղադէշ գետ:
 Բաղըր-փաշա-դաղ—76, տ. Պախր լեռան:
 Բաղին գյուղ—76, տ. Պաղին բերդ:
 Բաղք գավառ—97, 44, 109, 117:
 Բամաու-Կուշ գյուղ—89, տ. Քիշ քա-
 ղաք:
 Զամրակաձոր—85, տ. Տաշիր գավառ:
 Բալազնիս Լին—49, տ. Դարոյնք բերդ:
 Բալան գյուղ—77, տ. Պինք:
 Բալբուրթ—44, տ. Բաբերդ:
 Բալզանք—42, տ. Բազկանք:

Baylakan—43, տ. Փայտակարան քա-
 ղաք:
 Բայտերիդ ամրոց—94, 44:
 ՅօՅօ Բանա—45, տ. Բանակ ավան:
 Բանա գետ—113:
 Բանակ ավան—44, տ. Բերդաց փոր գա-
 վառ:
 Բանակի (Փենեք) շրջան—44, տ. Բերդաց
 փոր գավառ:
 Բանդիմաճի գետ—37, 98, տ. Առնա
 գետ:
 Բաշեթ-դաղ—77, տ. Պաշատ լեռան:
 Բաշ-կալե ավան—33, 62, տ. Հաղամա-
 կերտ:
 Բաշ-Շորադյալ գյուղ—74, տ. Շիրակա-
 վան:
 Բաշարվան գյուղ—32, 42, տ. Բաղան
 (Աթշի-Բագուան):
 Բաշունայիս—36, տ. Ապահունիք գա-
 վառ:
 Բառադա գետ—113:
 «Բառադա»—44, տ. Բաղադէշ բերդ:
 Բառիգակովիտ գավառ—44:
 Բասարգեշարի շրջան—80, տ. Սաղք
 կամ Սօքք գավառ:
 Բասեան, Բասեն գավառ—94, 44, 56,
 79, 107, 118:
 Բասեն ավան—94, 44, 82, 109:
 Բասիլիկէ-Թերմէ (Βασίλικα Θερμά) ա-
 վան—91, 43:
 Բասլաց ազգ.—102, 103:
 Բարադոստ մահալ—35, տ. «Այլի, որ է
 Կոտիճան գաւառ»:
 Բարանդուղ-շայ—65, տ. Մարի գետ:
 Բարբալիստ (Βαρβαλιστός) քաղաք—73,
 44:
 «Բալբանիտիս»—44, 113, տ. Բարբա-
 լիտիս:
 Բարդա, Բարդա—77, տ. Պարտաւ քա-
 ղաք:
 Ծօճօճօ Բարդալի—77, տ. Պարտաւ
 քաղաք:
 Բարդիկ—77, տ. Պարտէզ ավան:
 Բարդիկ-շայ—77, տ. Պարտէզ գետ:
 Բարդիկ գյուղ—77, տ. Պարտէզ ավան:
 Բարդող լեռան—95, 44:
 Բարդուղիմեոսի վանք—33, 34, 39, 44,
 81, տ. Արեւանոս քաղաք:
 Բարդանդ քաղաք—81, տ. Սպանդա-
 րան—Պերոթ գավառ:
 Βαρύα, *Βα[γα]ρία—42, տ. Բաղառիճ
 գյուղ:
 Բարխալ-դաղ—77, տ. Պարխար լեռինք:
 Բարձր Հայք (Կղմն Կարնոյ) նահանգ—
 93—94, 24, 28, 33, 35, 37, 44, 48,
 49, 50, 58, 60, 64, 69, 70, 71, 73,
 81, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98,
 105, 110, 116, 118:
 Բարսաւա ամրոց, Βαρζαλώ, Barzalo—73,
 44, 72:
 Barsua—77, տ. Պարսկահայք նահանգ,

Բարվարի դավառ—78, տ. Ջերմաձոր
 գավառ:
 Բաջր կամ Սովա—Թուշ ցեղ—88, տ.
 Փասխ:
 «Բաքան»—44, տ. Բաք[ր]ան (Մանանդ)
 գավառ:
 «Բաքանք»—42, տ. Բազկանք:
 Բաք[ր]ան (Մարանդ) գավառ—96, 44,
 65, 109, 117:
 Բաքրան գյուղ—42, տ. Բաղարան:
 Բաքրան ավան—43, 44, 88, տ. Բակու-
 րակերտ:
 Βαρβαζέε—40, տ. Արուստան գաւառ:
 Beð Däsen—49, տ. Դան-գաւառ:
 Բեթմանին—53, տ. Թման գյուղ:
 Beð Moksaije—71, տ. Մոկէ նահանգ:
 Βελαβιτηνύ—43, տ. Բալանովիտ գաւառ:
 Բելնդ-Սինչար քաղաք—74, տ. Շնդար:
 Բել-սար լեռ—62, տ. Հայք ամրոց:
 Բեղ կամ Բեխ գավառ—97, 44, 105, 120:
 Բեղամէշ—44, տ. Բաղասական դաշտ:
 Բեմադա լեռան—93, 44, 114:
 Բենարիլ—71, տ. Բնարիլ ամրոց:
 Beth Arabäyē—40, տ. Արուստան
 գաւառ:
 Բեռիա (Խալիւրն) քաղաք—92, 44, 59,
 112:
 Բերան Երասխայ—98, 44:
 Բերդարակ վիճակ—40, տ. Արսեաց
 փոր գավառ:
 Բերդակուր գյուղ—75, տ. Ուտի Առանձ-
 նակ գավառ:
 Բերդաձոր կամ Բերձոր գավառ—97, 44,
 45, 105, 109, 117, 120:
 Բերդաց փոր գավառ—95, 44, 45, 110,
 118:
 Բերդեսուր-շայ—53:
 Բերդկունք ամրոց—97, 45:
 Բերդիկ ամրոց—95, 45, 110:
 Բերդիկ գյուղ—45, տ. Բերդիկ ամրոց:
 Բերդիկ-շայ—77, տ. Պարտաւ գետ:
 Բերդուս ամրոց—77:
 Բերենիյան գյուղ—44, տ. Բարսաւա ամ-
 րոց:
 Բերթա—50, տ. Էրծոյ գաւառ:
 Բերկրացոց (*Բերկր[ե]րկրացոց) գա-
 ւառ—61, տ. Կրկրեաց գաւառ:
 Բերկրի քաղաք—37, տ. Արեւանի գա-
 ւառ:
 Բզաբդէ (Βηζαβδη) քաղաք—75, 45, 113:
 Բզիբի գետ—42, 61, տ. Կոտաքսի գետ:
 Բզիբի լեռնաշղթա—61, տ. Կ[ու]րաքս
 լեռան:
 Բզնունեաց ծով—95, 45, 106, 107, 108,
 109:
 Բզնունիք գավառ—95, 39, 45, 55, 56,
 86, 107, 116:
 Բզնունիք նախարարական տոհմ—45:
 Բզրալի Գոմ գյուղ—38, տ. Ասպակու-
 նեաց ձոր գավառ:
 Բիաինա կամ Բիաինիլի—79, 82, տ.
 Ռշտունիք գավառ:

Բիրդոս քաղաք—113:
 Բիթլիս-սու—44, 47, տ. Բաղադէշ գետ:
 Բիթլիսի կամ Մահմա լեռնանցք—34, 47:
 63, տ. Չորապահակ:
 Բիթլիս քաղաք—44, տ. Բաղադէշ:
 Բիլիշի երկաթուղային կայարան—76, տ.
 Չողայ քաղաք:
 Ծոթնոնտա Բիւզիւնթա—77, տ. Պիտիւնտ:
 Բինգյուլ-գաղ—80, տ. Բիւրակն լեռան:
 Բինգյուլ-սու—40, տ. Բիւրակն գետ:
 Բիւրիտոս քաղաք—113:
 Բիւրակն գետ—40, տ. Արշամունիք գա-
 վառ:
 Բիւրակն լեռան—65, 80, տ. Սերմանց
 լեռան:
 Բիւրիթուն—63, 84:
 Բիրեջիկ գյուղ—77, տ. Պիտոս ավան:
 Բլանդոս գյուղ—92, 45:
 Բլուր գյուղ—83, 45:
 Բղաթ (Թուր) քաղաքիկ—95, 45, 114:
 Բլուզանդական կայսրութիւն—21, 24,
 26, 67:
 Բղբի գետ—42:
 Բլուզանդական Հայաստան—25, 58, 118:
 Բլուզանդիա—5, 9, 20, 24, 27, 44:
 Բնաբեղ ամրոց—94, 45, 71, տ. Միջա-
 գետք Հայոց:
 Բլուլուք-դերի—65, տ. Մեղաղոս-պոտա-
 մոս գետ:
 Βόας—32, տ. Ակամսիս գետ:
 Բողունիք գավառ—95, 45, 109, 117:
 Բողիսի ավան—59, տ. Կիսոլթ գավառ:
 Բոխա—45, տ. Բողիս գավառ:
 Բոխա գետ—45, 63, տ. Բողիս գետ:
 Բողարու-չալ—43, տ. Բողարու գետ:
 Բողարու-քեհ գյուղ—43, տ. Բաղան-
 ոտ ավան:
 Բոլնառու գետ—43, 44, տ. Բաղան-ոտ
 (Ռոտ-ի-Բաղա) գետ:
 Բոլնիսի Ս. Սիոնի տաճար—45:
 Բոլնիս, Բոլնիս ավան—86, 45:
 Բոլնիս—նաշէն գյուղ—45:
 Բոլնիս, Բոլնիս գետ—86, 45:
 Ծոլնոնտոս եզր Բոլնիսիս-խեյկի—45, տ.
 Բոլնիսի գավառ:
 Ծոլնոնտոս Կալո Բոլնիսիս ծղալի—45,
 տ. Բոլնիս գետ:
 Βολών—45, տ. Բողբերդ ամրոց:
 Բոհտան-սու—36, 50, 78, տ. Արենկան
 Տիգրիս գետ:
 Բողբերդ ամրոց—84, 45:
 Բողիան գետակ—63, 76, տ. Ձիւնկերտ
 քաղաք:
 Բողիս գաւառ—84, 45, 110:
 Բողիս գետ—86, 45, 83, 87, 110:
 Ծոլնոնտոս քաղաքի Բոստան-քաղաքի—75,
 84, տ. Ոստան քաղաք և Ռուսթալի:
 Բոլնիսի գավառ—48, 87, 104, 118,
 119:
 Buana—82, տ. Վան քաղաք:
 Բուրդուռուս գյուղ—62, տ. Հերակլուպո-
 լիս:

Buzurg Armenan—86, տ. Մեծ Հայք:
 Բուժունիք գավառ—95, 45, 109, 117:
 Բուլաման—78, տ. Պողեմոնիոն քաղաք:
 Բուլանքի շրջան—62, տ. Հարք գավառ:
 Բուլիս գաւառ—110:
 Բուլա-կալա—45, տ. Բողբերդ ամրոց:
 Բուլիար—101:
 Ծոլնոնտոս քաղաք Բուլիար—45,
 տ. Բողբերդ ամրոց:
 Բուլանկակ քաղաք—82, տ. Վառաշան
 քաղաք:
 Բուն Աղուանք—120:
 Բուն Մարդաստան գավառ—95, 45, 75,
 109, 117:
 Բ[ո]լիսաց ազգ.—102:
 Բուրգ—72, տ. Նիկոպոլիս քաղաք:
 Բորբոմի շրջան—53, տ. Թար կամ Թոր
 գաւառ:
 Բոնակապան գյուղ—94, 46:
 Բոնակապան (Փրոնեկապան) լեռնանցք—
 84, 45, 46:
 Βρεσσός—50, տ. Երեզաւան քաղաք:
 Գաբառու բազինք մահան—93, 46, 51:
 *Γάβαροι βρομοί—46, 51, տ. Գաբառու
 բազինք:
 Գաբառու դաշտ—98, 46:
 Գաբեղեանք գավառ—95, 40, 46, 110,
 118:
 Գաբեղեանք նախարարական տոհմ—46:
 Գաբիթեան գավառ—96, 46, 109, 117:
 Գաբիթեան լիճ—58, տ. Կապուտան լիճ:
 Գաբուլ (Gabal, Gabbul) գյուղ—92,
 46:
 Գաղայ սուրբ Սարգիս վանք—57, տ.
 Կանգարք գավառ:
 Γάλαξα, Γαλα—46, տ. Գանձակ Շահաս-
 տան:
 Գաղիւրա ավան—82, 46:
 Գաղրիկ ամրոց—96, 46:
 Գաղրիկեան կամ Գաղրիկեան գավառ—
 76, 46, 109, 117:
 Γαύρα ավան—47, տ. Գետառու գավառ:
 Γαύρα գետ—47, տ. Գետառու գետ:
 Gal—89, տ. Գաղ (Բեղ) գաւառ:
 Գալիլիացոց ծով—113:
 Գալանեի մատուռ Վաղարշապատում—
 82:
 Գաղմա-Կախեթի (Հալնկուլիս Կախեթ)—
 54, 73:
 Գամիրք գյուղ—92, 46:
 Գալլ-գետ—82, 46, 49, 51, 53, 76, 80,
 88, 100, 106, տ. Լիկոս, Թերմոդոն
 գետ:
 Գալլ գետ (երզնկայի)—93, 46:
 Գալլախաղոս լեռան—46, 76, 99, 106,
 տ. Պախր:
 Գալլատու լիճ—95, 38, 46, 106 ծան. 1,
 111:
 Գալլե-դրոնք լեռնանցք—38:
 Գանդոս գետ—45, տ. Բլանդոս գյուղ:

Գանձակ Շահաստան—97, 39, 46, 114
 ծան. 1:
 Գանձակ գաւառ—76, 46:
 Գանձակ քաղաք—46:
 Գանձասարի վանք—34, տ. Աղուան ամ-
 րոց:
 Գաշք ազգ (Γαση, κασογ)—101:
 Gaurahi—47, տ. Գաւրէք գաւառ:
 Գաւրէք գավառ—107:
 Գառա՛ (Գա-հա՛) գետ—97, 46, 57:
 Գառնի բերդ—86, 31, 46:
 Գառնի գաւառ—95, 46, 89, 109, 117:
 Գառնի գյուղ (Գարանաղի գավառում)—
 93, 46:
 Գառնիձոր լեռնանցք—96, 46:
 Զոհոնտո, Գաշիւանի—45, 87, տ. Յուրտաւ
 քաղաք:
 Գաշենագետ (Մաշապետ)—86, 45, 46,
 87:
 Գաշենք—45, 87, տ. Յուրտաւ քաղաք:
 Գաւազք ազգագաւառ—87, 89:
 Գաւառ, Գաւառնի—47, տ. Գեղաբունի
 տան:
 Գավառ նահիւ—75, տ. Որսիրանք գա-
 վառ:
 Գավառ-սու գետ—75, տ. Որսիրանք գա-
 վառ:
 Գավթարյան դաշտավայր—46, տ. Գա-
 րառու դաշտ:
 Գաւրենէ (Gaurēnē) ավան—92, 47:
 Գաւրէք գավառ—93, 47, 116:
 Գարգար գետ—97, 46, 71, 77:
 Գարգարացոց դաշտ—97, 44, 46, 92:
 Զոլոնտոն Գարգարանի—46, տ. Գարգ-
 ման գավառ:
 Գարդման ամրոց—86, 46:
 Գարդման գավառ—86, 46, 47, 105, 109,
 118, 120:
 Գարդմանց նախարարական տոհմ—46,
 75:
 Գարդման (Գարդման-չալ) գետ—47, 58,
 62:
 Γαρυγ—47, տ. Գաւրէք գաւառ:
 Գարմական—114:
 Գարիսա ավան—81, 47:
 Գելաբու գյուղ—47:
 Զոլոնտոն Գելաբունի—47, տ. Գեղա-
 բունի գավառ:
 Γελοί—47, տ. Գեղ կամ Գել ցեղ:
 Գելան—114 ծան. 1:
 Գելիկոտ-չալ—46, 75, 80, տ. Գալլ-գետ
 (Լիկոս, Թերմոդոն):
 Գեղ լեռան—86, 31, 47, 111:
 Գեղ կամ Գել ցեղ—47:
 Գեղառու գավառ—83, 47, 105, 119:
 Գեղառու գետ—88, 47:
 Գեղայք ցեղ—98, 47:
 Գեղաբունեաց ծով—86, 47, 106, ծան. 1,
 109:
 Գեղան երկիր—93, 47, 115:
 Գեղաբունի ավան—86, 47:

Գեղաբունի գավառ—**86, 47, 109, 117:**
 Գեղաբունիք—**47, տ. Գեղաբունի գավառ:**
 Գեղաբունի կամ Քյալվա գյուղ—**47, տ. Գեղաբունի գավառ:**
 Գեղք երկիր—**115:**
«Գեղեցիկ դաշտ» (Καλὸς πεδῖος)—43, տ. Բալանլիս գավառ:
 Գեղի գետ—**43, տ. Բաղաբերդ ամրոց:**
 Գեղամաղան (Աղմաղան) հրաբխային զանգված—**47, 64:**
 Գեղամանց լեռինք—**78, 47:**
 Գեղք-շալ գետ—**62, տ. Կոկիսոն գետ:**
 Գետառու գավառ—**119:**
 Գետուա ազգագ.—**102:**
 Գետուա գետ—**102:**
 Գեսի գյուղ—**58, տ. Կասէ գյուղ:**
 Գետառ-սու—**38, տ. Արասի գետ:**
 *Գետ—Արասի—**38, տ. Արասի գետ:**
 Գեղաբերդ ամրոց—**85, 47:**
 Գերան-շալ—**37, տ. Առան-ոտ գետ:**
 Գերմանիկ (Մարաշ) քաղաք—**72, 47, 65:**
 Γερμανία—**47, տ. Գերմանիկ:**
 Γερμανοὶ φοροῦντες ամրոց—**88, տ. Փոսս-դուն:**
 Գէտառու գաւառ—**87, 47:**
 Գէտառու գետ—**87, 47, 105:**
 Գզէխ—**47, տ. Գզեղի գյուղ:**
 Գզեղի գաւառ—**94, 47, 107, 116:**
 Գզեղի գյուղ—**94, 47:**
 Գրգու քաղաք—**87, 47, 105:**
 Գերջանիս գյուղ—**58, տ. Կերճանիս գաւառ:**
 Гид-су—**59, տ. Կիթ-Ջուր գետ:**
 Գիլանայ գաւառ—**58, տ. Կասպիական զրոնք:**
 Գիլանի լեռնաշղթա—**67, տ. Գեղմանց լեռինք:**
 Գիլիլ-շալ—**55, 56, 74, տ. Նիրս ամրոց:**
 Gilzanu երկիր—**47, տ. Գզեղի գաւառ:**
 Գիլան—**47, տ. Գեղան:**
 Գիլանցիներ—**47, տ. Գեղայք:**
 Գինեկ գետ (Գինեկ-սու)—**94, 40, 47, 59, 62:**
 Գինոյ բլուր (այժմ Кырмызы-тапа)—**47:**
 Գինոյ գետ (այժմ Կարա-սու)—**47:**
 Գինեղոյն գետ—**47, տ. Գինոյ գետ:**
 Գիշ գյուղ (Շաբէի)—**87, 48:**
 Գիշ գյուղ (Վարանդաի)—**77, 48:**
 Գիրեսուն նավահանգիստ—**88, տ. Կերասունտ:**
 Գիրեսուր—**46, տ. Գառնիձոր լեռնանցք:**
 Գլխավոր Կովկասյան լեռնաշղթա—**25, 60, 73, 87:**
 Գղուարք ազգագրաւո—**86, 48:**
 Գլավոր-դաղ—**34, տ. Ամանոս լեռան:**
 Գլուխ—**59, տ. Կող գավառ:**
 Գլուխ լեռ—**59, տ. Կող լեռան 59:**
 Գլուլու—**50, տ. Եղիգի լիճ:**
 Գլուլուկ լիճ—**57, տ. Մովք լիճ:**
 Գլուլուկ կղզի—**56, տ. Մովք կղզի:**

Գլուլուկ-դերի—**32, տ. Ազնուացձոր գաւառ:**
 Гюрджевик գյուղ—**61, տ. Կրճունիք գավառ:**
 Գյոք-շալ—**58, տ. Կեսիոս գետ:**
 Գյոք-սու—**86, տ. Տուարածատափ գաւառ:**
 Գյոքսուն—**59, տ. Կոկիսոն քաղաք:**
 Գյուզանց գյուղ—**48, տ. Գուկանց ավան:**
 Գյուզաբերդ գյուղ—**47, տ. Գեղաբերդ ամրոց:**
 Գյուլիստան գավառ—**34, տ. Աղուէ գաւառ:**
 Գյուլիստան մելիքանիստ գյուղ—**34, տ. Աղուէ ամրոց:**
 Գյումուշ-խանէ ավան—**39, տ. Արգիրոկաստրոն ամրոց:**
 Գյումրի (Գումբրի) քաղաք—**61, տ. Կումայրի քաղաք:**
 Գյուրուն քաղաք—**47, տ. Գաւրէնէ ավան:**
 Դաշարդն—**48, տ. Գուգարք նահանգ:**
 Գնթունի նախարարական տոհմ—**72, 89:**
 Դոգովիս կամ Կոգովիտ գավառ—**38, տ. Ասպակունեաց ձոր գավառ:**
 Դոգարենէ երկիր—**67, տ. Դուգարք:**
 Դոգերձական լեռնանցք—**85, 47:**
 Դոգերձի—**47, տ. Դոգերձական:**
 Դոմբորի գյուղ—**50:**
 Դոհանամ գագաթ—**80, տ. Սեպուհ լեռան:**
 Դոդլի ավան—**48, տ. Դոդլի գավառ:**
 Դոդլի գավառ—**96, 48, 74, 92, 117:**
 Դոդլի գինեկ—**109:**
 Դոմ Բժրայրի—**38, տ. Բզրայրի Դոմ գյուղ:**
 Դոմեր (Սարը) գյուղ—**81, տ. Սիրիխա:**
 Դոռոզու բերդ—**70, տ. Մեւ Հաբանդ:**
 Դոռաթի գետ—**Ա5, 48:**
 Դոռաթի գյուղ—**48, տ. Դոռաթիս-խեւ գավառ:**
 Դոռաթիս-ծղալի—**48, տ. Դոռաթի գետ:**
 Դոռաթիս-խեւ գավառ—**Ա5, 48, 104, 119:**
 Ճոհանոն եջո Դոռաթիս-խեւի—**48, տ. Դոռաթիս-խեւ գավառ:**
 «Դոռաթիս-խեւ»—**48, տ. Դոռաթիս-խեւ գավառ:**
 Դործուդ, Դործուդ—**60, 67, տ. Կորդուր գավառ:**
 «Դործուդիս»—**48, տ. Դոռաթիս-խեւ:**
 Gorneae ամրոց—**46, տ. Դառնի:**
 Դորի քաղաք—**48, 78, տ. Դաշտի Դուան:**
 Դորիսի շրջան—**61, տ. Հաբանդ գավառ:**
 Դուգարայք բրդէլուսին—**36, 40, 45, 48, 54, 55, 56, 57, 59, 63, 65, 70, 71, 73, 77, 78, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 95:**
 Դուգարք նահանգ—**85—86, 40, 45, 43, 59, 65, 67, 70, 71, 73, 77, 78, 86, 87, 90, 92, 96, 98, 99, 106, 109, 118, 119, 120:**

Դուղամակարք ազգագրաւո—**Ա6, 48, 56, 84, 102, 110, 119:**
 Դուղամակարիս Արագլի կամ Սե Արագլի գետ—**48:**
 Ճոհանոն Դուղամակարիս—**48, տ. Դուղամակարք:**
 Դու[է]ր[ի]ս-ձիւրի գավառ—**Ա6, 48, 104, 119:**
 Ճոհանոն ժոհո Դուէրդիս ձիւրի—**48, տ. Դուէրդիս-ձիւրի գավառ:**
 Դուգուլ գյուղ—**86, 48, 89:**
 Դունդուս (Gundusa) գյուղ—**92, 48:**
 Դունիս (Gunissa) ավան—**83, 48:**
 Դուկանց ավան—**95, 48:**
 Դուկանց գավառ—**95, 48, 51, 62, 109, 117:**
 Դուգարէթիս-ծղալի գետ—**53, տ. Թարգաւառ:**
 Gurgan—**83, տ. Վիրք:**
 Դուրիս—**54, տ. Լազիկէ:**
 Դուրզան (Gurzan)—**25, 83, տ. Վիրք:**
 Դուա կղզի—**102:**
 Դանիլ վանք—**70, 89, տ. Քիլի ամրոց:**
 Դագոնա (Dagona) ավան—**92, 48:**
 Դադի կամ Խուրուշկիս երկիր—**71, 85, տ. Իշալ գավառ և Տատիկ գավառ:**
 Դալառ գավառ—**95, 48, 107, 116:**
 Դալի-շալ—**33, տ. Աղի գետ:**
 Դալմատիս—**15:**
 «Դանանք»—**79, տ. Ռանանք:**
 Դամասկոս քաղաք—**113:**
 Դանաքսենէ (Dandaxenae) գյուղ—**92, 48:**
 Դաշտ-Ի-Բազկան գավառ—**42, 62, 105, 120, տ. Հեջերի գավառ:**
 Դաշտ-Ի-Բաղասական, Դաշտ-Ի-Բալասական—**42, 43, տ. Բազկանք ազգագրաւո:**
 «Դաշտ-Ի-Բաղական»—**42, 43, 48, տ. Բաղասական դաշտ:**
 Դաշտի Դուան գավառ—**45, 48, 49, 104, 119:**
 Դաշքեսանի (Քարճատի) հանքեր—**99:**
 Dasin —**49, տ. Դան-գաւառ:**
 Դասկուս (Dascusa) ավան—**93, 48, 68, 69:**
 Դաս-գաւառ—**75, 49, 65, 70, 118:**
 Դասանորք գավառ—**94, 49, 107, 116:**
 Դաստակերտ (այժմ Դաստագիր) ավան—**35, տ. «Ալլի, որ է Կուրճան գաւառ:**
 Դաստափուրի շրջան—**60, տ. Կողք գաւառ:**
 Դաստարակ ամրոց—**66, տ. Դաստիլա:**
 Դաստէյրա (Δαστειρα, Դաստարակ), ամրոց—**93, 48, 67:**
 Dat al-Gauz—**39, տ. Ալլափա:**
 Դատվան ավան—**86, տ. Տոքան կղզի:**
 Դարանաղի գավառ—**93, 49, 50, 80, 106, 116:**
 Դարանաղաշ—**98, 48:**
 Darnik—**48, տ. Դարանաղաշ:**

Даранский пост—48, տ. Դարանդաշտ:
 Դարբանդ գավառ—88, 49, 120:
 Դարբանդ քաղաք—ԱՅ, 34, 49, 62:
 Դարբանդի պարիսպներ—53, 76, 102,
 տ. Պարիսպի Դարբանդայ:
 Darb al-Hadat—51, տ. Հադաթա ամրոց:
 Darb maghārat ai-Kuhl—51:
 Darb as-Salāma—51:
 Դարբնայ քար կամ Աղտաւաքար վայր—
 36, տ. Հոգուց վանք:
 Դարենդե—85, տ. Տարանտէ ավան:
 Դարենից բերդ (Դարոյնք) Կոզովիտի—
 96, 49:
 Դար-ի-Ալան—32, Ալանաց դուռն:
 Ծառնաձորն Դարեալանի—32, տ. Ալա-
 նաց դուռն:
 Դարիալի անցք—32, 75, տ. Ալանաց
 դուռն:
 Դարոյնք ավան (Բասենում)—74, 49, 59:
 Դարոյնք բերդ (Կոզովիտի)—49, 59, տ.
 Դարենից բերդ:
 Darnavin—53, տ. Թոռնաւան ավան:
 Daphnae—49, տ. Դափնոս Անտիոքաց-
 ւոց:
 Դափնոս Անտիոքացւոց ավան—72, 49,
 113:
 Դեբեդ գետ—46, 63, 85, տ. Չորագետ:
 Դեզիք գավառ—107, 116:
 Դելիբլու-ղաշ գյուղ—51, տ. Եւպոյենե
 (Սպունիոն) գյուղ:
 Դելումք ցեղ—78, 49:
 Դեկիցիլիս ամրոց—86, 49, 85, 104:
 Դեղձնուտ վանք—66, տ. Տաղձանք վանք:
 Դեյգր գյուղ—84, տ. Տալգրեան գավառ:
 «Դեղաբու» գետ—47, տ. Դէտառու գետ:
 Դեյլիսիտ ցեղ—49, տ. Դելումք:
 Դերբենդ—49, 62, տ. Դարբանդ քաղաք:
 Դերթիլ ավան—80, տ. Միսոն (Իսոս)
 քաղաք:
 Դերիկ գյուղ—36, տ. Աշտիշատ ավան:
 Դերիկ գյուղ—37, տ. Աննա վանք:
 Դեկիբյոսե գյուղ—48, տ. Դազոնա գյուղ:
 Դերիկ վանք—52, տ. Աննա վանք:
 Դերջան ավան—74, 49:
 Դերջան գավառ—74, 49, 106, 116:
 Դորքեղ—49, տ. Դերջան գավառ:
 Դէգիք գավառ—93, 49, 61, 81, 90:
 Դիադին—51, 85, տ. Տատէն ավան:
 Դիարբեքի քաղաք—35, 71, տ. Ամիդ:
 Դելսեղ—49, տ. Դեզիք գավառ:
 Դիգոր ազգադաւառ—49, 102:
 Ծոծո Նոմեցո Դիդի Սոմիլէթի—66, տ.
 Մեծ Հայք:
 Ծոծո ճանցո—Դիդի Կախէթի (Մեծ Կա-
 խէթ)—90, 119, տ. Քուել-դաբա գա-
 վառ:
 Դիդայցիներ—81, տ. Դիդոյք ազգադա-
 ւառ:
 Դիդոյք ազգադաւառ—ԱՅ, 49, 102:
 Ծոծոցո, Ծոծոն Դիդոնթի, Դիդոնի—
 49, տ. Դիդոյք ազգադաւառ:
 Διδωροι—49, Դիդոյք ազգադաւառ:

Դիդակ—70, տ. Մեծ Հարանդ գավառ:
 Դիդափայտ լեռն—97, 49:
 Դիդափայտ լեռներ—46, տ. Դարգար
 գետ:
 Դիլիջանի շրջան—82, տ. Վարաժնունիք
 գավառ:
 Դիլումք երկիր—114, ծան. 2, 115:
 Դիվրիկի քաղաք—86, տ. Տեւրիկէ ավան:
 Դիր—Մարիամ քրիստոսի—36, տ. Հոգուց
 վանք:
 Դիոսկուրիա—80, տ. Սեբաստուպոլիս:
 Դլմունք—115:
 Դկլաթ գետ—86, 114, տ. Տիգրիս (Դրկ-
 լաթ) գետ:
 Դկլաթ գետ—107:
 Դմբաւանդ—114 ծան. 2, 115:
 Դոլիսէ ավան—72, 49, տ. Տլուք:
 Դոդ ավան—70:
 Դոդու Բալագիդի—49, 59, տ. Դարենից
 բերդ:
 Դոստալի գյուղ—48, տ. Դաստէյրա:
 Դուալք ազգադաւառ—102:
 Դուան դաշտ—49, տ. Դաշտի Դուան:
 Ծղանոն ջրով Դուանիս վելի—48, տ.
 Դաշտի Դուան:
 Դվանի գյուղ—48, տ. Դաշտի Դուան:
 Δοβρις—49, տ. Դուլին քաղաք:
 Դուին քաղաք—76, 23, 25, 49, 63, 74,
 97, 111:
 Դումլու-ղաշ—56, տ. Մաղկաւտ լեռն:
 Դուշէթ քաղաք—42, տ. Բաղալէթ գավառ:
 Դուռն Փառիսոսի լեռնանցք—86, 49:
 Դուրիան-շայ—80, 89, տ. Սեբոշ (Քա-
 լաձոր) գետ:
 Ծղոժժլոցո, Ծղոժժլոց Դուրձուկէթի,
 Դուրձուկէթի ազգադաւառ—49, տ. Դուր-
 ձուկէթ:
 Դուրձուկէթ ազգադաւառ—ԱՅ, 49, 102:
 «Դուակոն», որ է Վիշապ գետ—ԱՅ, 49,
 101, 103:
 Դրակոնիս (Draconis) կայան—83, 49:
 Դրունք Ասորոց (Պատանա)—72, 49:
 Դրունք Կասպից—50, տ. Կասպիական
 դրունք:
 Դրունք Կիլիկիոյ (Մալիս)—72, 50:
 Դրունք Հայոց—97, 50, 80, 81:
 Եւթնփորակեան Բազինք—50, 109, տ.
 Եւթնփորակեան Բազինք:
 Եգեր—50, 101, 103, 104, 105, 106, տ.
 Եգերաց աշխարհ:
 Եգերաց աշխարհ—41, 50, 52, տ. Եգեր-
 ւիկէ:
 Եգերացիներ (մեգրիկ-զաներ)—41, 110:
 Егерукой—50, տ. Եգերւիկէ:
 Եդիպոս—13:
 Եգր աշխարհ—84, 50, 71, 72, 84, 103
 ծան. 2, 110, 120:
 Եգր գետ (այժմ Եգրի-շայ)—65, տ. Մար-
 դաղի գավառ:
 «Եգրեւիկէ, որ է Առանձնակ Եգրայ»
 երկիր—ԱՅ, 41, 50, 103:

Եղեւիա (Edezza) քաղաք—50, 75, տ.
 Ուռնա:
 Եդի—Դերեւար լեռնանցք—46, տ. Գալ
 գետ (Եկեղեաց գավառի):
 Եթովպիա—92:
 Elegia վայր—98:
 Եկեղարսինա (Elegarsina)—50, տ. Եդե-
 դարիս ավան:
 Elegosine—50, տ. Եդիդի լիճ:
 El-Iran, al-Iran—43, 63, տ. Բազկանք:
 Ելլադա երկիր—15:
 Ելիթ[ե]ոս գետ—113:
 Ելիսոպոնտոս պրովինցիա—34:
 Եկրատանա (Համադան) քաղաք—42:
 Եկեղեաց գավառ—73, 48, 50, 67, 80,
 106, 116:
 Εκατοχτιστης χωρος—50, տ. Եգրեւիկէ:
 Եդեգարիս (Եկեղարսինա) ավան—73,
 50:
 Եդեգիս գյուղ—50, տ. Եդիդի լիճ:
 Եդեգանձորի շրջան—38, 82, տ. Վայոց
 ձոր:
 Եդիդի լիճ—95, 50, 108:
 Եդնի (Եննի) գավառ—87, 50, 105, 120:
 Enzi—36, տ. Ադդի և Անձեւացիք գա-
 վառ:
 Enzitu—36, տ. Անձիտ գավառ:
 Ենիքն գյուղ—53, տ. Էլեգիա ամրոց:
 Եմաժա (Հոմս) քաղաք—113:
 Εσρεσος—50, տ. Երեզաւան:
 Եսիփանիա քաղաք—113:
 Երանասան-Քարտ-Կաւատ երկիր—115:
 Երասիս գետ (Արաքս գետ)—74, 31, 38,
 39, 40, 44, 46, 50, 65, 72, 74, 75,
 79, 83, 105, 106, 107, 109, 110, 111:
 Երասիս հին հունք—44:
 Երասիս հովիտ—49, 97:
 Երասիսաձոր գավառ—34, 40, տ. Արշա-
 րունիք գավառ:
 Երանշահր երկիր—14, 16, 19, 20:
 Երազգաւորս ավան—50, 74, տ. Շիրա-
 կաւան:
 Երեզաւան (Երիդայ)—93, 50:
 Երեխեթ ազգադաւառ—116:
 Երեւան բերդ—86, 50:
 Երեւանի խանութլուն—73:
 Երեւարք գավառ—95, 37, 51, 93, 107,
 108, 116:
 Ερετρις—(«Երեւորիացւոց» երկիր)—
 35, 68, տ. Ալ[ի]տրուանք գավառ:
 Eriahi երկիր—74, տ. Շիրակ գավառ:
 Երզնկա քաղաք—46, 50, տ. Երեզաւան:
 Երզնկայի շրջան—50, տ. Եկեղեաց գա-
 վառ:
 Երկայ ավան—50, տ. Երեզաւան,
 Երկաւտ գյուղ—51, տ. Զարիշատ քաղաք
 Ադիովիտի:
 «Երիսխք»—79, տ. Ռեխա գավառ:
 Երիսխք գավառ—95, 50, 107:
 Երծոյ գավառ—86, 50:
 «Երկիրն Քոնդեաց կամ Մաղկայ»—54,
 տ. Քոնդե գավառ:

ձերկերն սեպհական գնդին»—33, տ.
Աղիովիտ գավառ (Վասպուրականի):
Երկրորդ Հայք պրովինցիա—92, 13, 51,
52, 88, 100:
Երրորդ Հայք պրովինցիա—51, 100, տ.
Երկրորդ Հայք:
Երեւակ ամրոց—96, 51:
Երեւակ գավառ—96, 51, 109, 117:
Երեւակ գետ—96, 51:
Երուանդաշատ քաղաք—95, 40, 42, 51,
110:
Երուանդունի՝ Հայոց արքայական հարըս-
տովթյուն—21, 38, 40, 42, 60, 73, 74:
Երուանդունիք գավառ—95, 51, 62, 75,
109, 117:
Երուաղէմ—25:
Եւդոքսատա (Εὐδοξάτα) ավան—92, 51:
Եւթիփորակեան բաղինք—98, 46, 51,
117, տ. Գաբառու բաղինք:
Եւմենիս ավան—92, 51:
Եւպատորիա (Մզանոպալիս) քաղաք—
92, 51, 64:
Եւպոլլենի (Սպունիոն) գյուղ—92, 51:
Եվրոպա—10, 13, 15, 17, 18:
Եւրոպիա—15:
Եվրոպական Սարմատիա—15:
Եւրոպիայ Սարմատացոց—15:
Եւրոպոս (Կարթէմիշ) քաղաք—73, 51,
58:
Եվքսինյան Պոնտոս ծով—16, 101:
Եփեսոս քաղաք—51, տ. Արարիսոս:
Եփրատ գետ—84, 44, 46, 49, 51, 52,
54, 58, 59, 61, 66, 68, 69, 70, 71,
72, 73, 74, 88, 91, 92, 97, 100, 105,
106, 107, 108, 112, 113, 114:
Եփրատի գետանցք Զեվգմալի մոտ—36:
տ. Ալամիա քաղաք:
Եփրատ (Կարա-սու) գետի ափունքները—
56:
Եփրատ Արևելյան (Մուրադ)—38, տ.
Արևելեան Եփրատ և Արածանի գետ:
Եփրատ Արևմտյան (Կարա-սու)—56,
տ. Արևմտյան Եփրատ գետ:
Եօթնասնավտակեան գետ—102:
«Եօթն բաղինս մհհնիցն»—51, տ. Եւ-
թիփորակեան բաղինք:
Zabdicenae—86, տ. Մաւղէք զաւառ
(Միշագետքի):
Հագլիկ—60, 99, տ. Փիփ գյուղ:
Հագրոս լեռնաշղթա—59, տ. Կոհ-ի-նի-
հորական լեռինք:
Հակամ (Զեզամ) գետ—73, տ. Շակաշէն
գավառ:
Zálissa քաղաք—63, տ. Զելէթի ամրոց:
Համանտը-կալեսի—56, տ. Մամնդաւ
ամրոց:
Համանտի-սու—56, տ. Մամնդաւ գետ:
Հանալի գյուղ—55, տ. Խերկ գավառ:
Հանգելանի շրջան—60, տ. Կոլոսական
գավառ:
Հանգիմար-շայ—38, 46, 86, տ. Տղմուտ
գետ:

Զապետրա—51, տ. Սողոմոնետրա:
 Զաւ գետ—64, տ. Մեծ Զաբ գետ:
 Զանդէք ավան—52, 80, տ. Սաւդք աւան:
 Զաւդի[էք] («Զաւէ») կամ Մաւդէք գա-
 վառ—86, 52, 80, տ. Սաւդք գավառ:
 Զաւէ—52, տ. Զաւդէք դավառ:
 Զարա քաղաք—92, 51:
 Զարանդա հրկիր—52:
 Զարասպ լեռն—96, 27, 33, 51, 59:
 Զարաւանդ գավառ—96, 51, 62, 77, 108,
 117:
 Զարաւանդ քաղաք—96, 52:
 Զարէհաւան գավառ—96, 52, 85, 108,
 117:
 Զարէհաւան գլուղ—85, 52:
 Զարէհաւան քաղաք Մաղկոտնի—95, 52:
 Զարէհաւան քաղաք Պարսկահայոց—96,
 52:
 Զարէհաւանեան նախարարական տոհմ—
 51:
 Զարաֆիսանէ գլուղ—52, տ. Զարէհաւան
 գլուղ:
 Զարդապոն գլուղ—92, 51:
 Զարիշատ քաղաք Աղիովտի—95, 33, 52:
 Զարիշատ Վանանդի ավան—85, 52:
 Զարուշադ գլուղ—52, տ. Զարիշատ Վա-
 նանդի:
 Զաքաթալայի շրջան—50, տ. Նդին (նե-
 նի) գավառ:
 Զերեհե-սու—59, 86, տ. Տիգրիս գետ:
 Զելա քաղաք—81, 46, 52:
 Զելրավանդա գլուղ—52, տ. Զարաւանդ
 քաղաք:
 Զենջան—73, տ. Շանճան հրկիր:
 Զենջան քաղաք—73, տ. Շանճան քաղաք:
 Զեւդմա (Ζεύμα) քաղաք 72, 36, 52:
 Zerbis—78, տ. Զերմ գետ:
 Զեռնիեր գետ—81, տ. Ս[տ]արառով
 գետ:
 Զերեզեկ գլուղ—39, տ. Արասաքս:
 Ziata—63, տ. Հոռէքերդ:
 Զիարաթ լեռ—49, տ. Դիլափայտ լեռն:
 Զիգանա ամրոց—83, 52:
 Զիգանա գլուղ—52:
 Զիգանա լեռնանցք—83, 52:
 [Զ]ի[ք]ան[էտն] (Ζιχάνιον քաղաք—ԱՅ,
 52, 103:
 Զիգոն Բասիլիկոն լեռն—92, 52, 100,
 107:
 «Զիգոն Վասիլիկոն» լեռն—52, տ. Զի-
 գոն Բասիլիկոն:
 Ζυγόν Βασίλειον—52, տ. Զիգոն Բասի-
 լիկոն:
 Ζυγός—52, տ. Զիգոն Բասիլիկոն և Ան-
 տիտարոս լեռն:
 Ζιγχοι, Ζιχών—52, տ. Զիքոն Կապա-
 դաւառ:
 Զիլբիբ-շայ—65, տ. Մարանդ գետ:
 Զիլե—52, տ. Զելա քաղաք:
 Զիմարա (Zimara) ավան—95, 37, 52,
 63:

Ζίνθα (Zintha) *ամբոց—76, 53:*
Զինչերի—50, *տ. Դրունք Կիլիկիոյ (Մա-
 իա):*
Ziukuni—39, տ. Արծկէ ավան:
Ζιρμας—78, տ. Զերմ գետ:
Զիվին-չալ—79, տ. Սալքորա գյուղ:
Զիթուն արգագաւան—ԱՅ, 52, 101:
 Նոյնն ցլաշփնոնսէ **Զդուայ Գեկարու-
 նիսայ—47, տ. Գեղարունիաց ծով:**
**Զոգ գյուղ—80, տ. Սաւրք (Զաւդէք) ա-
 վան:**
**Զոդի լեռնանցք—80, տ. Սաւրք լեռն-
 անցք:**
Զոյա-չալ—46, 82, 85, տ. Տարօնոյ գետ:
Զոխ ավան—74, տ. Շուկառնա քաղաք:
**Zubatra—81, տ. Սոգոպէտրա (Զապէտ-
 րա) ամրոց:**
**Յըրտաքծի Զուրտակետի գետ—87, տ. Զուր-
 տաքետ:**
Զոն (Զոալլ) բերդ—75, 52, 78:
**Զոնկ-կալասի—52, տ. Զոնկ (Զոալլ)
 բերդ:**
Զրես լիճ—78:
**Զրիսկ ժուրք ուխտն—78, տ. Զաւսիք
 Վերին գավառ:**
Զուարթնոցի տաճար—45:
**Յըրտաքծի Զուրտակետի—87, տ. Զուր-
 տաքետ:**
Էգեսա—(Egeas) ամրոց—71, 58:
Էգիլ գյուղ—35, տ. Անգլ ավան:
Էջրի Էգրի—50, տ. Նգր աշխարհ:
Էջրօնի Էգրիսի—50, տ. Նգր աշխարհ:
**Էջրօն Գլալի Էգրիս ծղալի գետ—32, 50,
 87, տ. Էգրոյ ջուր գետ:**
**Էջրօնի Գլալի Էգրիսի ծղալի գետ—
 49, 87, տ. Էգրիսոյ ջուր, Ինգուրի գետ
 և Դոակոն գետ:**
Էգրոյ ջուր—32, 50, տ. Նգր աշխարհ:
Էգրիխի ջուր—87, տ. Յրուլի լեռն:
**Էջմուր, Էջմուրի Էգուրի, Էնգուրի—49,
 տ. «Դոակոն, որ է Վիշապ գետ»:**
Էլակուլ—32, տ. Ալկի ավան:
Էլբրուս—81, տ. Ստրոբիլա լեռն:
Էլամունիա—33, տ. Աղբակ գետ:
Էլք—32, տ. Ալկի աւան:
**Էլեգիա (այժմ Նիլէ գյուղ) ամրոց—73,
 53, 78:**
**Էլեգիա (Elegeia, Զերմուկ, այժմ Իլիջա
 գյուղ—74, 53:**
**Էլի ավան և վանք—76, 35, 53, տ. ՎԱլլի,
 որ է Կուտիճան գաւառ:**
**Էլի կամ Էլոյ գաւառ—35, տ. ՎԱլլի, որ
 է Կուտիճան գաւառ:**
Էլոյ վանք—53:
Էլինապոնտոս արովինցիա—13:
**Էլմալի-գերեհ հովիտ—48, տ. Դաւառ գա-
 վառ:**
Էնդերի քաղաք—76, տ. Զունդառ քաղաք:
Էշիլ-ըրմաք—54, տ. Իոնի գետ:
**Էշիքաթիս քաղաք—82, տ. Վաղարշա-
 պատ:**

էջմիածնի կաթուղիկեն վաղարշապատում—32:
 էջմիածնի շրջան—38, տ. Արագածոտն գավառ:
 Էսքի-խարաբի գյուղ—36, տ. Անթիմուսի քաղաք:
 Էսքի—Մայամբիա գյուղ—65, տ. Մելիտինէ քաղաք:
 Էսքի—Մոսու գյուղ—45, 71, տ. Բղաթ (Թուր):
 Էսքի—Քյոյի գյուղ—45, տ. Բլանդոս գյուղ:
 «էտիմիս»—79, տ. Ռեխա գավառ:
 Էրախանի բերդ—84, 53, 64:
 Էրեզլի-բուրուն—63, տ. Հրուանդան Հեռակալ:
 Էրզրումի սանջակ—58, տ. Կարին գավառ:
 Էրզրում քաղաք—25, 58, տ. Կարին քաղաք:
 Էրիկուսի բերդ—65, տ. Մասեաց ուն գավառ:
 Էրիսի ցեղ—74, տ. Շիրակ գավառ:
 Երֆու Էրֆու—51, 57, տ. Երֆու գավառ:
 Էրֆու գավառ—104, 119:
 Էրջիս-դաղ—39, տ. Արգես լեռն:
 Էրջի-կալա—39, տ. Արճէջ քաղաք:
 Էրուն շրջան—50, տ. Երիսի գավառ:
 Երջից, Երջից Էրուշէթի, Էրուշէթի—78, 119, տ. Զաւաթ Երբիս գավառ:
 Էրսիս—40, տ. Արսիս գյուղ:
 Ընայ գավառ—96, 37, 52:
 Ըրշտունիք—79, տ. Ռշտունիք գավառ:
 Քաբասարան ամրոց—53, տ. Քաասպարան ամրոց:
 Քաբասարան երկիր—53, տ. Քաասպարք ազգագաւառ:
 Քաբատուրի շրջան—80, 103:
 Քաբալա, *Kabalaxa—58, տ. Կասպաղակ քաղաք:
 Քալիշ երկիր—36, 37, 53, 62, տ. Առոս-Պիտան գավառ:
 Քալիշ—Գիլանի լեռնաշղթա—67, 81, տ. Պարսիստան լեռներ:
 Քալիշներ ժողովուրդ—42:
 Քալիշի շրջան—38, տ. Արագածոտն գավառ:
 Քակուր ազգագաւառ—81, 102, տ. Սկուսիք ազգագաւառ:
 Քակուէր—81, տ. Սկուսիք ազգագաւառ:
 Քամոնիտիս—53, տ. Քաման:
 Քանդուրէ լեռ—53, տ. Քանդուրէ լեռն:
 Քասպարան ամրոց—88, 53:
 Քասպարան ազգագաւառ—53, տ. Քասպարք:
 Քասպարք ազգագաւառ—87, 34, 53, 102, 120:
 Քար ամրոց—85, 53:
 Քալի-գաւառ—85, 53, 79, 104, 119:
 Քարէզ քաղաք—47, 53:

Քարիզ քաղաք—53, 72, 77, տ. Քարիզ:
 Քարգանջի վանք (Կողմ գավառի)—60, տ. Խաչակալ գյուղ:
 Քարգու քաղաք—81, տ. Սըմընդո քաղաք:
 Քարթար—79, 82, 86, տ. Տրտու գետ:
 Քարքի գյուղ—81, տ. Սըմընդո քաղաք:
 Քափա-Շենյու—72, տ. Նպատական լեռն:
 Քափան գյուղ—78, տ. Աղ Պրետորիում բերդ:
 Քափասկ քաղաք—112:
 Քաթալի—44, տ. Բարդղ լեռն:
 Քերիլի քաղաք—63, 83, 84, 86, տ. Տիգրիս:
 Քել—Դյուսուկ—49, տ. Դուրիս ավան:
 Քել—Իրիփաղ գյուղ—41, տ. Արիփաղ քաղաք:
 Քեմիսկիւրէ (Θεμισκυρι) ավան—82, 53:
 Քեդուսպուլիս (Կարնոյ քաղաք) կամ Քեդուսուպուլիս—53, 58, 65, 106, տ. Կարին քաղաք:
 Քեօօստուպուլիս—79, տ. Ռաշ-Այն քաղաք:
 Քեօսի գետ (Տանիս-խեի գավառում)—44, 49, 85:
 Քեօսի գետակ (Խեիկի գավառում)—55:
 Քեօսիկ—53, տ. Քարքի-գաւառ:
 Քեօսի գետ—32, 39, 56, 60:
 Քեօսի գյուղաքաղաք—53, տ. Քեօսիկիւրէ:
 Քեօսի գետ—46, 53, տ. Դալ գետ (Դիլիս-չայ):
 Քեօսի կամ Մամախաթուն—49, տ. Դերչան ավան:
 Քեօսի—Օվասի դաշտավայր—49, տ. Դերչան գավառ:
 Քեօսիի Համամ գյուղ—43, տ. Բասիլիկ Քեօսի ավան:
 Քեօսի—49, 65, տ. Մարգարի գավառ:
 Քիանէթ ավան—Ա6, 53, 89:
 Քիանէթ գավառ (Թոնցեթի Քիանէթի)—Ա6, 51, 53, 104, 119:
 Քիլ—Էնդիտ գյուղ—36, տ. Անիտ բերդ:
 Քիլ-աւան—50, տ. Եկեղեց գավառ:
 Քիման գյուղ (Χαμῆων, Θεμῆων, Θαμῆων)—75, 53, 60, 67, 68, 108:
 Քիման բերդ—78:
 Քիմիս—60, տ. Քիման գյուղ և Կորդուք գաւառ:
 Քիմիս (Տոմիս) բերդ—93, 53:
 Քիմիս բերդաքաղաք—78, տ. Քիմիս բերդ:
 Քիմիս-սու—66, տ. Մելաս գետ:
 Քոնդուրէ լեռն—95, 46, 53:
 Քոնդուր գյուղ—53, տ. Թոնդա գյուղ:
 Քոնդա գյուղ—92, 53:
 Քոնդուր ավան—96, 53:
 Քոնդուր գաւառ—96, 53, 109, 117:
 Թ[σ]πιτι, Thospiti—39, 45, 86, տ. Կանա լիւ:

«Թորգովաթիս»—48, տ. Գոռաթիս-խե, Թորգան գյուղ—93, 49, 53:
 Թորէի վրացական իշխանական տոհմ—53:
 Թորթում (Թորթում-չայ) գետ—31, տ. Ալորդ գետ:
 Թորթում լիւ—31, 32, տ. Ալորդ գետ:
 Թորթում Թորթի—53, տ. Քաւր-գաւառ:
 «Թոր Գովաթիս»—48, 53, տ. Գոռաթիս խե:
 Թովուղ-չայ (Տաւուղ) գետ—86, տ. Տաւ գետ:
 Թոփրաղ-կալի—76, տ. Չոլայ քաղաք:
 Թուզլու-չայ—65, տ. Մանանդի գետ:
 «Թուրգաւ»—53, տ. Քաւր-գաւառ:
 Թուրգոս-խեի գետ—82, 90:
 Թուրքաստան բերդ—103:
 Թուխարք կամ Թուխար[ի]ս բերդ—84, 53, 110:
 Երեւանի Թուխարիսի—53, տ. Թուխար բերդ:
 Երեւան, Երեւան Թուշէթի, Թուշի—53, տ. Թուշ ազգագաւառ:
 Թուշ ազգագաւառ—Ա6, 53, 102:
 Թուք քաղաքիկ—114:
 Թուսիս գետ—112:
 Թուշ գավառ—85, 53, 104, 110, 118, 119:
 Թուրի-գաւառ—96, 53, 108, 117:
 Թուրի գետ—96, 53:
 Թուրքաղաք աշխարհ—15:
 Թուրք գետ—113:
 Երեւանի Թուրքիսի—53, տ. Թուրք գաւառ:
 Ժալէթի—50:
 Դաթաթու, տ. *Ναζαματοι, Նախա-մատանք—72:
 «Իբաղկան», «Իբաղկան»—42, տ. Բաղկանք:
 Iberia, Իբերիա—15, 67, 68, 69, 85, տ. Վիրք:
 «Իգան»—52, տ. [Զ]իգան[ի] քաղաք:
 Իգանի գյուղ—51, տ. Երեւան ավան:
 «Իգան Բասիլիս»—52, տ. Զիգան Բասիլիս:
 Իգալա, Իգալա լեռն—44, տ. Բեմադա լեռն:
 Դաթաթու, տ. Մասիս լեռներ:
 Դիլու—53, տ. Թմիս, Տոմիս:
 Իմախք—102:
 Իլան-դարասի վտակ—75, տ. Ուլէս գետ:
 Իլան-դարա գյուղ—75:
 Իլիշա գյուղ—53, 98, տ. Էլիգիա (Զերմուկ) ավան:
 Իմերխեի գետ—59, 73, տ. Շաւուրի գետ:
 Ingalawa—35, տ. Անդաւառ:
 Իլլա—35, տ. Անդաւառ:
 Իլլա—35, տ. Անդաւառ, գաւառ:
 Ինգուլներ ժողովուրդ—49, տ. Դուրծուք ազգագաւառ:

ինգուրի գետ—49, տ. «Դոնակոն, որ է Վիշապ գետ»:
ինքեթու գյուղ—51, տ. Երկրորդ Հայք:
ինչա-սու—59, տ. Կողբայ գետ:
Իշայր գաւառ—96, 54, 108, 117:
Իշխան գետ (Արցախի)—97, 54:
Իշխանի տաճար ճակք գավառի Իշխանա-
նիստ գյուղում—54:
Իշխան գյուղ (Տաթրում)—54, տ. Իշխա-
նաց գետ:
Իշխանանիստ գետ—54, 64, տ. Իշխա-
նաց գետ:
Իշխանանիստ ձոր—54, 64, տ. Իշխանաց
գետ:
Իշխանի ձոր (Արցախում)—89, տ. Քթիշ
ամրոց:
Իշխանաձոր գետ—54, տ. Իշխանաձոր
գյուղ:
Իշխանաձոր գյուղ (Սպեր գավառում)—
93, 54:
Iskigula—36, տ. Աշոցք գավառ:
Իշոց գաւառ—95, 54, 108, 117:
Istaraura գետ—81, տ. Ս[ա]տուսովր
գետ:
Իորա կամ Իորի գետ—51, 53, 54, 56,
57, 74:
Իպպոս լեռն—112:
Իջևանի շրջան—41, 66, տ. Մեծ Կունք
(Մեծ Կունք) գաւառ:
Իոնի գետ—85, 51, 54, 65, 70, 100:
Իոսիեան ծոց (Sinus Issicus)—71, 54:
Իսլահիե—72, տ. Նիկոպոլիս ավան:
Իսկուրիա—80, տ. Դիոսկուրիա, Սերաս-
տուպայիս:
Իսոս քաղաք—54:
Իսպիր—81, տ. Սպեր ավան:
Իստիսու ջերմուկ—82, տ. Վալկունիք
ջերմուկ (Բաղանիք արքունականք):
Իտալիա—14:
Իրան—5, 16, 19, 20, 21, 26, 43, 63,
71:
Իրանական Ագրբեջան—38, տ. Ատրպա-
տական:
Իրխան կամ Իրկինս գյուղ—52, տ. Էրա-
խանի բերդ:
Իրկուա երկիր—65, տ. Մասեաց ուն գա-
վառ:
Իրք լեռ—82, տ. Վարաք լեռն:
Իրայ (Կամբեն) գետ—86, 54, 57, 105,
տ. Իորա գ.:
Իփսել ավան (Ίψηλη)—82, 54:
Լաբան (Λαβανη) գետ—55, տ. Լփնիք
ազգագաւառ:
Լագիկա (Λαζική)—25, 54, տ. Լագիկիկէ:
Լագիկայի թագավորություն—26, 41, 54:
Լագիստան—64, տ. Ճանիս (հաղտիք):
Լագիկիկէ երկիր—84, 26, 54, 63:
Լայ, ლაი, ლაქა ավան—66:
Լակզոյ ձոր—64, տ. Մանանդի գավառ:
Lacus Arethusa—37, տ. Առեստաւան:
Լաչինի շրջան—32, տ. Աղահէճք գավառ:
Լարբիս (Λάρβισ) քաղաք—92, 54:

Լաւեք քաղաք—85, տ. Տաշիր գավառ:
Լափանեքի գյուղ—55, տ. Լփնիք ազգա-
գաւառ:
«Լեառն երկաթաճատացն և կապարա-
ճատացն»—93:
Ληγοί, Leges—47, 54, տ. Լեկք աղգա-
դատառ:
Լէյս գետ—87, 54, 104, տ. Լիսիվի գետ:
Լեկք ազգագաւառ—47, 54, 102:
Լեյլան գյուղ—46, տ. Գանձակ Շահան-
տան:
Լենինական քաղաք—61, տ. Կոմայրի
քաղաք:
Լեյլում («Լե-Չիւմ-ի») գավառ—81,
տ. Սկիմիք ազգագաւառ:
Լէկ գյուղ—36:
Լեռնադաշտն Զաւարաց—85, 54:
Լեռնային Դարաբաղ—34, 41, տ. Ար-
ցախ:
Լեվիս-սու գետ—61, տ. Կրերեաց լեռ-
նանցք:
Լերինք Հայոց—114:
Լերինք Տարոսի—95, 54, 85:
Լիսիվի գետ—42, 54, տ. Լէյս գետ:
Լիբանան երկիր—113:
Լիբանանս լեռն—113:
Լիրիա—13, 15, 18:
Λογδοն Լիդանի—72, տ. Նիդալ գաւառ
Լիմ Կղզի—95, 35, 45, 54, 109:
Լիրան (Liran, al-Iran) Լրկիր—43, 63,
կանք:
Լյուկոս (Λύκος) գետ—46, 88, տ. Գալլ-
գետ (Գեղիտ-չայ):
Λυχνίτις, Lychnitis—47, տ. Գեղաքուն-
եաց ծով:
Luša—56, տ. Մաղկոտն գավառ
Լոպոտա գետակ—55, տ. Լփնիք ազգա-
գաւառ:
Լոռի—96:
Լոռվա դաշտավայր—85, տ. Տաշրատափ
դաշտ:
Լուսաթափեք քաղաք—93, 47, 54, 107:
Լուսավորիչ գյուղ—54, տ. Լուսաթափեք
քաղաք:
Լուրջ մոնաստերի—63, տ. Ջեկեթ ամրոց:
Լուինաս գետ—86, 34, 54:
Լսին վայր—85, տ. Տատեոն ավան:
Լփնիք ազգագաւառ—Ա6, 54, 102:
Լփնայք քաղաք (Λούβιον κώμη)—51, տ.
Լփնիք:
Լոռի գավառ—85, տ. Տաշիր գավառ:
Լոռի քաղաք—85, տ. Լաւեք քաղաք:
Xαζάχ—57, տ. Կապաղաք քաղաք:
«Habbi» երկիր—60, տ. Kurti երկիր:
հաբուր գետ (Արեւելյան խաբուր)—95,
55, 79:
հաբուր գետ—94, 55, 113:
հաղիս մթա—60, տ. Կովկաս լեռինք:
հաղարաց աղղ.—102:
հաղաղ քաղաք—59, տ. Ազաղ քաղաք:
հաղիքը ցեղային միութիւն—Ա6, 55:

«հալլի աստուծո քաղաք»—47, տ. Գեղա-
քունի ավան:
հալլիսոն քաղաք—59, տ. Բեռիա:
Χαλκιδίκες, Chalcidices—89, տ. Քաղ-
կիդիկէ:
Χαλκίς—89, տ. Քալկիս քաղաք:
հալլիսոն գյուղ—52, տ. հալլիսոն քաղաք:
հալլալ քաղաք—52, տ. Ջեղմա քաղաք:
հաղտիք—32, 102, 110, տ. Ճանիս աշ-
խարհ:
հաղտոյ ձոր—84, 55:
հալլան ամրոց—88, 55, 56:
«հանրերդ»—55, տ. հանցիխէ:
Պան (Χάνης) գետ—55, 63, տ. Պան-
ցիխէ գավառ:
հանասորի լեռնանցք—53, 82, 84, տ.
Հոնայ գավառ:
Χανζι—36, տ. Անձիտ գավառ:
հանցիխէ (Հոնարակերտ) գավառ—86,
48, 55, 63, 83, 87, 118, 119:
«հանցիխ», «հանիցիխ»—55, 63, տ. Հու-
նարակերտ:
ხანჯიხე Պանցիխէ—63, տ. Հոնարա-
կերտ ամրոց:
Χαοί ցեղ—62, տ. Հաւնունիք գավառ:
հաշուրի շրջան—48, տ. Դոռաթիս-խե
գավառ:
հաշակապ գյուղ—60, տ. Կողբ գավառ:
«հաշաւ»—36, տ. Աշէլտիս-խե:
հաշէն գավառ—66, տ. Մեծ Առանք գա-
վառ:
հաշինապետ—66, 77, 79:
հաշու լիճ—61, տ. Կորի գավառ:
հաշմաղ—55, տ. Խողմազ գավառ:
հաշմաղի շրջան—76, տ. Չողա երկիր:
հառան քաղաք—93, 55:
«հառնիս-խե»—61, տ. Կանիս-խե
գաւառ:
Χαβασур-нахрияси—62, տ. Հայոց ձոր
գետ:
հաւարաձոր—58, տ. Կանգարք գավառ:
հարաբա-Բարբառ ավերակներ—63, 76,
տ. Ջիւնկերտ քաղաք:
հարաբա-Նաշարան ավերակներ—40, տ.
Արշամաշատ քաղաք:
հարբերդի դաշտ—36, տ. Անձիտ գավառ:
հարբերդ քաղաք—36, 63, տ. Հոռերերդ:
հարզան (Զոխ) գյուղ—34, 39, 74, տ.
Արզան քաղաք:
հարզան-սու—39, տ. Արզան գետ:
Χαρξά—62, տ. Հաբք գավառ:
հարշիտ գետ—56, տ. Մանախոյ ձոր
գետ:
հարսիան (Օրսա) ավան (այժմ Խոր-
սանա գյուղ)—92, 55:
Պարսիստան (χάρσιον Χαρσιανόν) բերդ
(այժմ Մուշալլ գյուղ)—41, 55:
հարսիսի քաղաք—63, տ. Խարբերդ քա-
ղաք:
Խերուրք ազգագաւառ—Ա7, 55, 102:
Хед (Hêd)—63, տ. Հեր քաղաք:
Խեղալք ազգագաւառ—102:

հինաւր ազգագրական—**Բ7, 55, 102:**
հենի—**55, 105, 118, տ. Եղնի (հենի)**
 գավառ:
եցց Գնձաղծոն **Խեփի Մանարեթիսա**—
56, տ. Մանարեթ ազգագրական:
եցց Եռնաղծոն **Խեփի Նիգալիսա**—**72, տ.**
Նիգալ գավառ:
Խերքեկու գյուղ—**51, տ. Երուանդաշատ**
քաղաք:
Խերես գյուղ—**53, տ. Թուփարք բերդ:**
Խերթիլյան—**62, տ. Հարճանք գավառ:**
Խերկ գաւառ—**Բ6, 55, 102:**
Խերպա գյուղ—**Գ2, 55:**
Խէր—**63, տ. Հէր քաղաք:**
Խէրական (Հէրական) դաշտ—**63, տ.**
Հէր քաղաք:
Խէք գյուղ—**62, տ. Հայք ամրոց:**
Խրդի գյուղ—**55, տ. Խալգան ամրոց:**
Խրդան—**51, 54, 70, տ. Մեւս Իշալր դա-**
վառ:
Խիստք—**55, 90, տ. Քուստք (Խիստք)**
ազգագրական:
Խիրս ամրոց—**Բ8, 55:**
Խնով ասուլ—**55, տ. Խնաւր ազգագրա-**
կան:
Խնունիս գետ—**Գ4, 55, 82:**
Խնուա-շալ—**55, տ. Խնունիս գետ:**
Խոթոռաբերդ—**32, տ. Աղահէճք գավառ:**
Պոզան բերդ (Χοζανον)—**Ե4, 55, 76:**
Խոզմար—**38, 55, 111, տ. Ասպահեն**
գետ:
Պոլմադարա (Χολμαδαρα, Cholmadara)
 ամրոց—**Գ3, 55:**
Խոզմաղ գավառ—**Բ4, 55, 120:**
Խոյ—**63, 88, տ. Հէր քաղաք:**
Խոյթ գավառ—**55, 107, 116:**
Խոշար գետ—**61, տ. Հայոց ձոր գետ:**
Խոտրջուր վիճակ—**40, տ. Արսեայ փոր**
գավառ:
Խորագոյն Հայք (Armenia Profunda)—
84, տ. Տայք:
Խորասան—**14:**
Պորճենն (Χορζηνή)—**59, 67, 106, 107,**
տ. Կղարք գավառ:
Խորսանա գյուղ—**55, տ. Խարսիանա**
(Օրսա) ավան:
Խորտիկ-դաղ գաղաթ—**76, տ. Չորմալրի**
լեւան:
Խոռխորունիք գավառ—**Գ5, 55, 108, 116:**
Խոռխորունեայ նախարարական տոհմ—
55:
Պորճեան (Χορζιανη) գավառ—**Գ1, 55,**
116:
Խորճան լեւան (Խորճիան)—**Բ5, 56:**
Խորավէմ պարիսպ—**Բ8, 55, 102:**
Խոր Վիրապ վանք—**41, տ. Արտաշատ**
քաղաք:
Խորուշկիս երկիր և թագավորութիւն—
54, 71, տ. Մոկք Առանձնակ գավառ և
Տաթիկ-գաւառ:
Խուղաթի շրջան—**Ե4, 76, տ. Մագրութի**
և Չոդա:

Խուրափեռնի կամուրջ—**49, 72, տ. Նա-**
կորդան քաղաք:
Պուզանա (Xuzana)—**55, 76, տ. Պաղ-**
նատուն գավառ:
«Խովթային»—**Խովթի բարբառ**—**41, ծան.**
Խումաստան—**14:**
Խուժք—**56, տ. Խունձք ազգագրական:**
Hujâwa, Huweja—**62, տ. Հէր քաղաք:**
Խընճոն Խունանի—**55, 63, տ. Հունա-**
րակերտ ամրոց և քաղաք:
Խունձալս շրջան—**55, տ. Խունձք:**
Խունձք ազգագրական—**Ա7, 55, 102:**
Խուրսան—**55, տ. Խարուան ազգագրական:**
Խուրսանի պատվար—**56, տ. Խորսվէմ**
պարիսպ:
Խարուան ազգագրական—**Բ8, 34, 55, 56,**
102, 120:
«Խեթթ»—**59, տ. Կիսթթ գավառ:**
Խրամ գետ—**55, 63, 83, 87, 90, տ.**
Քցիս-խրամի գետ:
Մակայի շրջան—**54, տ. Թեղք գավառ:**
Մալաքեղծոն Մականիլի—**56, տ. Մեկ-**
քանք աղագրական:
Մակայ—**54, տես Թեղք:**
Մաղկանք լեռներ—**74, տես Ոսկիք:**
Մաղկաւտ լեւան—**Բ4, 56, 74:**
Մաղկի գյուղ—**74, տես Ոսկեանք լեռ:**
Մաղկոտն գավառ—**Գ5, 35, 56, 110, 118:**
Մամանդաւ գետ—**Գ2, 39, 56:**
Մամանդոս (Մամանդաւ) ամրոց—**Գ2,**
56:
Մանախոյ ձոր գետ—**Բ3, 56:**
Մանճոն Մանարնի ցեղ—**56, տ. Մանարք:**
Մանարք ազգագրական—**Ա6, 56, 84, 102,**
119:
Մաղէացոյ իշխանութիւն—**80, տ. Սա-**
լքք գավառ:
Մաղէք գաւառ—**80, տ. Սալք գավառ:**
Մաղէք—**66, 69, 71, 118, Տուր-Արդին:**
Մար ավան—**82, տ. Վալկունիք գավառ:**
Մար կամ Մարայ երկիր—**82, տ. Վալ-**
կունիք գավառ:
«Մափան»—**56, տ. Մորէնոր գավառ:**
Մելքան գունդ—**Ա6, 56, 102:**
Մելքանք ազգագրական—**Ա6, 56, 84, 119:**
«Մըրիոք»—**87, տ. Յիւլմք ազգագրա-**
կան:
Միծամուրի գյուղ—**32, տ. Ախալցիխէ ամ-**
րոց:
Միպան կղզի—**Գ5, 45, 56, 86, 107:**
Միպնայ անապատ—**56, տ. Միպան կղզի:**
Միրանեայ լեռ—**Բ4, 56:**
Մղուկ գավառ—**Գ6, 56, 80, 109, 117:**
Մղուն գետ—**109:**
Մոր կամ Մոփ ամրոց—**Բ6, 56:**
Մորէն գյուղ—**Բ6, 56:**
Մորէնոր գավառ—**Բ6, 56, 104, 119:**
Մոծեղծոն Մորէնորի—**56, տ. Մորէնոր**
գավառ—**Բ6, 56, 119:**
Մորոփոր (Մոփոփոր) գավառ—**Բ6, 56,**
83, 104, 110, 118, 119:

Մովա-թուլ ցեղ—**88, տ. Փասխ ազգագրա-**
կան:
Մովակ Հիսիսոյ—**56, 87, 106 ծան. 1,**
110, տ. Յիլի լիճ:
Մովք բերդ (այժմ Գյուլսուկ) և կղզի—
Գ3, 36, 56:
Մովք դղյակ (այժմ Սոֆ-քեոյ)—**56, տ.**
Նախորդք:
Մովք լիճ—**Գ3, 21, 57, 106 ծան. 1, 107:**
Մոռնոց Մորտաւի քաղաք—**87, տ.**
Տուրտաւ քաղաք:
Մոփա գյուղ—**56, 57, տ. Մոր (Մոփ) ամ-**
րոց:
Մոփա գետ—**Բ6, 57:**
Մոփաց աշխարհ—**62, 70, 96:**
Մոփաց (Մոփքի) Թագաւորութիւն—**35,**
40, 57:
Մոփաց կողմն (Չորրորդ Հայք)—**Գ3, 24,**
28, 57, 71, 93, 96, 106, 116, 118:
Մոփք գավառ—**24, 35, 107:**
Մոփք Մեծ—**24, 35, 118:**
Մոփք Շահէի—**57:**
Մոփք Շահունեայ գաւառ—**Գ3, 57, 62,**
116:
Մոփք Շահունի—**57:**
Մոփք Փոքր—**24, տ. Մոփք Շահունի:**
Մուա լիճ—**56, տ. Մովք լիճ:**
Մումինա ավան (Չումէս, Ճիմին) քա-
ղաք—**Գ3, 50, 57:**
Մունդա քաղաք—**56, 78, 89, տ. Քաջն-**
տուն:
Մունդա գյուղ—**89, տ. Քաջատուն:**
Մունտա ցեղանուն—**81, տ. Դիդուք:**
Մուպանի բերդ—**57, 63, տ. Հերապաւ-**
լիս:
Մուքէթ գավառ—**Բ6, 56, 104, 119:**
Մոլթոն Մուքէթի—**56, տ. Մուքէթ գա-**
վառ:
Կարալա գյուղ—**58, տ. Կապաղակ քա-**
ղաք:
Cabalaca, Καβαλάκι—**58, տ. Կապաղակ**
քաղաք:
Cabassos, Cabissos—**78, տ. Պրետո-**
րիում բերդ:
Կաբիրա (Կաբէրա) քաղաք—**52, 57, 72,**
տ. Նեոկեսարիա:
Кабирры կուրգան—**46, տ. Գաբառու**
բազինք:
Кагызман—**57, տ. Կաղզվան ավան:**
Καδοῦσαι ցեղ—**58, 67:**
Կաղմուխի երկիր—**86, տ. Տուր-Արդին**
(Մաղեք) գավառ:
Կաղարենա գետակ—**76, տ. Ոքաղէ գա-**
վառ:
Կաղքք ազգագրական—**Բ8, 57, 87, 102:**
Կաղքք երկիր—**67, տ. Փայտակարան նա-**
հանք:
Calarzene—**Զ9, տ. Կղարք գավառ:**
Կալա-քենդ գյուղ—**88, տ. Փառնոս քա-**
ղաք
Ka.i երկիր—**75, տ. Ոքաղէ գավառ:**

Kali-kala—58, տ. Կարին քաղաք:
Կալինինյի շրջան—85, տ. Տաշիր գա-
վառ
Kallama գետ—89, տ. Քաղերթ (Շի-
թիթմա) գետ:
Kalmer—89, Քղիմար (Կոլոմեմոսն)
քաղաք:
Καλοῦδια—59, տ. Կղազիա ամրոց:
Կալումերիկ-դաղ լեռ—61, տ. Կրեբեաց
լեռնանցք:
Կախեթ, Կախեթի յանցո—61, 89, 119,
տ. Քուէլ-դարա գավառ:
Կախի շրջան—44, տ. Բեղ (Բեխ) գա-
վառ:
Կաթարէթի յանցո—57, տ. Մուքէթ
գավառ:
Կակամար ծով—57, 77, 110, տ. Պոն-
տոս ծով:
Կաղանկատոյք գյուղ—75, տ. Ուտի Ա-
ռանձնակ (Ուտ-ոռոտակ) գավառ:
Կաղզուան ավան—85, 40, 46, 57:
Կաճկաքար լեռ—76, 57:
Կաճրէթի գյուղ—61, տ. Կուրաթ գեղա-
քաղաք:
Կամախ ավան—93, 36, 49, 57, տ. Անի
քաղաք (Անի Դարանաղեաց):
Կամախ երկիր—33, ծան. 1:
Կամբեճ գետ—54, 57, տ. Իւրայ գետ:
Կամբեճան գավառ—86—87, 57, 105,
120:
Մղինարէ Կամբեճիս Թրոնոյ յանցո—
54, տ. Իւրայ գետ:
Կամբեճեան Կալստոյն—67, տ. Կամ-
բեճան գավառ:
Կամբիսեան գետ—46, 57, տ. *Գառուճ
գետ:
Կամենկա գետ—85, տ. Տաշրաշուր:
Կամիշլի-դերե—50, տ. Նղեգառիճ:
Կամիսա ավան—92, 57:
Կամո քաղաք—47, տ. Գեղաքունի ավան:
Կամոյի շրջան—47, տ. Գեղաքունի գա-
վառ:
Կամպարական նախարարական տոհմ—
51, 74:
Կամուլիսեան գիւղ—91, 57:
Կանգարաց լեռներ—58, տ. Մթին լեռ-
ներ:
յանցո, յանցոյ յանցոյ յանցոյ Կանգարի,
Քուլեղանայ Կանգարիսայ—57, տ.
Կանգարք գավառ:
Կանգարք գավառ—86, 57, 104, 110,
118, 119:
Կանգուար (Կանգուար) ամրոց—75, 36,
58:
Կանդիլ լեռներ—56:
Կանիսիս—61, տ. Կանիսիս գավառ:
Կաշկար երկիր—114:
Կապադովկիա—91, 15, 67, 68, 69, 100,
112:
Կապադովկիական Պոնտոս—103:
Կապադովկի քաղաք—87, 34, 58, 75, 105:

Կապան-Մարեն քաղաք—54, տ. Լուսա-
թառիճ քաղաք:
Καπῶτα, K[α]πῶταν, տ. Կապուտան լիճ:
Կապուտ լեռներ—Ա6—88, 26, 58, 73:
Կապուտան (Ուրմիա) ծով—76, 38, 46,
58, 67, 72, 75, 77, 99, 106 ծան. 1,
114:
Կաքթար քաղաք—57, տ. Կաճկաքար
լեռներ:
Կառամինոն գետ—93, 58, 107:
Կառոմոսոս (Carmosos) գետ—91, 58,
100:
Կասբ երկիր—115:
Կասէ (Κασή) գյուղ—91, 58:
Կասիոտիս «Փոքր աշխարհ» Ասորիքի—
113:
Կասիոս լեռներ—113:
Կասպի (Ուփլիս-ցիլիս) լեռ—86, 58,
60, տ. Ուփլիս-ցիլիս Կասպիս:
յանցո—60, տ. Կոսո:
Կասպի գավառ—60, տ. Կոսի գավառ:
Κάσπια πύλη—58, տ. Կասպիական
դրոնք:
Կասպիական դրոնք—97, 58, 67, 81:
Կասպիական լեռներ—67, 69:
Կասպիանա, Κασπιανή, Kaspianae—07,
88, տ. Փայտակարան նահանգ:
Κασπίων ὄρη, տ. Կասպիական լեռներ:
Կասպից աշխարհ—88, տ. Փայտակարան
նահանգ:
Կասպից դրոնք—67, տ. Կասպիական
դրոնք:
Կասպից (Վրկանից) ծով—Ա8,—48, 15,
26, 36, 58, 67, 68, 69, 81, 84, 101,
102, 105, 106, 110, 114:
Կասպք—87, տ. Կաղք աղագաղառ:
Կաստաղայ գետ—113:
Կասր—57, տ. Կաթարէթ գյուղ:
Կասրիկ գյուղ—46, տ. Գաղիկեան գա-
վառ:
Kaššari լեռներ—65, տ. Մասին լե-
ռներ:
Կատմոսի երկիր—86, տ. Տուր-Արդի
(Մաղիք) գավառ:
Կատա երկիր—114:
Καβκας—95:
Կավկաս լեռնաշղթա—59, 60, 101, 102,
103, 104, 105, 115, տ. Կովկաս լե-
ռներ:
Կատարա գիւղ—72, 58:
Կատապատիանք աղագաղառ—102:
Katarzae երկիր—59, տ. Կոզովիտ գա-
վառ:
Καταρζήν գավառ—59, տ. Կղազք գա-
վառ:
Կատարին-Յափա լեռ—58, տ. Կատարոյ
լեռներ:
Կատարոյ լեռներ—94, 58:
Կատարոյ վանք—49, տ. Գիզափառ
լեռներ:

Կատիշք աղագաղառ—97, 36, 58, 67,
81:
Կատունի գյուղ—58, տ. Կարթունիք գա-
վառ:
Կարա-Յոնուկ լեռնաշղթա—53, տ. Թո-
նուկ գյուղ:
Կարա-չայ գետ—44, տ. Բեղ (Բեխ) գա-
վառ:
Կարա-սու—65, տ. Մարմետ գետ:
Կարա-սու—70, տ. Մեղ գետ:
Կարա-սու—47, տ. Գինոյ (Գինեդոյն)
գետ:
Կարա-սու գետ—32:
Կարդունիք—60, տ. Կորդուք գավառ:
Կարենիս ավան—35, տ. «Այլի, որ է Կո-
նիան» գավառ:
Καρπύτις—58, տ. Կարին գավառ:
Կարթունիք գավառ—76, 58, 108, 117:
յանցո Կարթունիք Կարի Փարթոսիս—
49, տ. Դուն Փարթոսիս:
Կարին գավառ—94, 58, 96, 98, 106,
107, 116:
Կարին քաղաք (Կարնոյ քաղաք)—94, 42,
52, 53, 56, 58, 73, 88:
Կարին-Փոքրոսուպոլիս—25, 65, տ. Կա-
րին քաղաք:
Καρκαδιόκερτα—35, տ. Անդր ավան:
Կարկար-չայ—46, տ. Գարգար գետ:
Կաճրէթի գյուղ—61:
Կարճկան գավառ—51, տ. Նրեարք գա-
վառ:
Karmania Desertae—14:
Կարմանիա—16:
Կարմեղոս լեռներ—113:
Կարմիր գետ—96, 51, 58:
Կարմիր շրջան—82, տ. Վարմանիք
գավառ (Այրարատի):
Կարմիր փոռակ լեռներ—85, 58:
Կարնոյ գավառ—98:
Կարնոյ դաշտ—58, տ. Կարին գավառ:
Կարնոյ կողմ—24, 106, տ. Բարձր
ձալք:
Կարնոյ քաղաք—24, 58, տ. Կարին քա-
ղաք:
յանցո յանցոյ Կարնո քաղաք—58, տ.
Կարնոյ քաղաք:
Կարուք բերդ—58, տ. Կարս քաղաք:
Կարվալի լեռներ—67, տ. Մեխիթի լեռ-
ներ:
Կարս-չայ գետ—32, 78, տ. Ախուրեան
գետ:
Կարս քաղաք—58, 82, տ. Կարուք բերդ:
Կարքեմիշ—51, 58, տ. Նրոպոս:
«Կափուր»—89, տ. Քուրջափոր գավառ:
Կաֆիր-Կոմոսի վայր—82, տ. Վառաշան
քաղաք:
Կեթիկ գավառ—95, 59, 107, 116:
Կեւան-Վարաշի գետ—61, տ. Կուղան
գետ:
Կեղի ամրոց—58, 60, տ. Կողբեբերդ:
Կեղի ավան—55:
Կեղի գետ—70, տ. Մեւ Գայլ գետ:

Կեմեր գյուղ—57, տ. Կամուկիան գյուղ:
Կեմերիկ գյուղ—46, տ. Գամիրք գյուղ:
Կեմիր գյուղ—57, տ. Կամիսա ավան:
Կենդեվար գյուղ—36, 58, տ. Կանգաւար
ամրոց:
Κεντριτζ—78, տ. Զերմ գետ:
Կենտրոնական Քարթլի—83, տ. Վերին
աշխարհ Վրաց:
Կեսարիա-Կապադովկիոյ (Մածակ) քա-
ղաք—71, 26, 39, 58, 64:
Կեսիոս գետ—87, 58:
Κεραυνών όρος—73, տ. Շանթալին
լեռներ:
Կերալնյան (Շանթալին) լեռներ—47,
73, տ. Գեղաու գավառ:
Կերկանգիլ-սու գետ—39, տ. Արգաստ
գետ:
Կերասունտ քաղաք—58, 88, տ. Փառ-
նակիա:
Կերճանիս (Գարսանիս) ավան—93, 58:
Կեցան գավառակ—70, տ. Մեւ Իշալը
գաւառ:
Կեցան գետ—95, 50, 54, 59, 78:
Կեֆերդիս գյուղ—59, տ. Կղաղիա ամ-
րոց:
Կիակկաս (Ջերմուկ) կայան—93, 37,
59:
Kia[kka], Ciaccas—59, տ. Կիակկաս
կայան:
Կիակկաս գետ—93, 59, 100, 107:
Կիթառիճ ամրոց—94, 59:
Κίσαριζων—59, տ. Կիթառիճ ամրոց:
Կիթ-չուր գետ—94, 59:
Kiliza Կիլիզա ավան—72, 59:
Կիլիկիա երկիր—71, 35, 77, 85, 110,
112:
Կիլիկիոյ դրոներ—112:
Կիլիկյան Հայաստան—52, 56:
Կիպրոս կղզի (Cypri insulae)—15, 16:
Կիսկիմ վիճակ—40, տ. Արսեաց գավառ:
Կիտոն քաղաք—98:
Կիրովի գյուղ—60, տ. Կուռու ավան:
Կիրովական քաղաք—85, տ. Տանձուտ
գյուղ:
Cyrus գետ—61, տ. Կուր գետ:
Kinnasrin քաղաք—89, տ. Քալիկիս (Նի-
կորիա) քաղաք:
Kirturi Կիրուրի երկիր—61, տ. Կրեր-
նաց գաւառ:
Կիւիսիւրիա «փոքր աշխարհ»—113:
Κορρετζικλή—59, տ. Կաֆորդը:
Կիւնեստիկէ «փոքր աշխարհ»—72, 59,
112:
Κόρρος, Cyrhus—59, տ. Կիւռոս ավան:
Կիւռոս ավան—72, 59:
Κλαυδίας, Claudias—59, տ. Կղաղիա
ամրոց:
კლავჯდოი კლავჯდოი—53, 59, 92, տ.
Կղարք գավառ:
Կլարք, գավառ—110:
Κλεισόβραι—59, տ. Կղեսուրք լեռնանցք:

Κλεισόβρα լեռնանցք և ամրոց—59, տ.
Կղեսուր լեռնանցք և ամրոց:
Κλεισόβρα Βαλαείσων—63, տ. Զորապա-
հակ լեռնանցք:
Կիոնէթ («Խեթ»), «Կոնէթ» գավառ—
86, 59, 119:
Եթոցոյ Կիոնէթի—59, տ. Կիոնէթ գավառ:
Եթոցոն Կիոնէթի ցեղանուն—59, տ.
Կիոնէթ գավառ:
Կղաղիաս ամրոց—93, 59:
Կղարք գավառ—84, 53, 92, 101, 104,
110, 118, 119:
Կղեսուր ամրոց—94, 59:
Կղեսուրք ամրոց—59, տ. Հաշորդը:
Կղեսուրք լեռնանցք—94, 59:
Կլախտա-չայ—55, տ. Նովմադարա ամ-
րոց:
Կլուտովն գյուղ—58, 60, տ. Կոռոմո-
զու բերդ:
Կոգովիտ գավառ—95, 38, 59, 109, 110,
118:
Կոդոր գետ—42, տ. Ափիսաղք աղբաղ-
ւառ:
Կոլլու-չայ գետ—57, տ. Կաղբ աղբա-
ղաւառ:
Կոթի գյուղ—57, տ. Կանգարք գավառ:
კოლა Կոլա—59, տ. Կոլ գավառ:
Kolha, Kulha—59, տ. Կոլ գավառ:
Colchidis—15, տ. Կոլքիս:
Κολχίς—50, 61, տ. Կոլքանովիտ գա-
վառ:
Koloneia—60, տ. Կոլոնիա քաղաք:
კოლონია Կոլիաքարի—59, տ. Կոլ-
քաքար:
Կոկիսոն գետ—62, տ. Համբասի գավառ:
Կոկիսոն (Կոկուսա) քաղաք—92, 59,
61:
Կոհ-ի-Նիհորական լեռներ—96, 59, 72,
99, 108:
Կոհ-ի-Շեգար լեռներ—94, 59, 113:
Կոլ գավառ—85, 59, 61, 104, 110, 118:
Կոլ լեռն—85, 59:
Կոլք ավան—85, 59, 64, 82:
Կոլք բերդավան—60, տ. Կոլքաքար
բերդ:
Կոլք գյուղ—59, տ. Կոլքաքար բերդ:
Կոլքայ գետ—86, 60:
Կոլքաքար բերդ—86, 60:
Կոլքենիք գյուղ—48, տ. Դասիլուտա ա-
վան:
Կոլքոփոր գավառ—86, 60, 104, 110,
118, 119:
Կոլթ գավառ—87, 59, 99, 105, 109,
117, 120:
Կոլմն Կարնոյ—24, 44, 60, տ. Բարձր
Հայք:
Կոլորերդ (Կեղի) ամրոց—94, 55, 58,
60, 107:
Կոլմն Արեւմտեան—114:
Կոլմն Տարանոյ—85, տ. Տարուրեբան:
Կոլոնիա քաղաք—82, 60, 88:
Կոլքիս (Եգիւր)—Ա5, 6, 7, 13, 15, 17,
19, 20, 23, 26, 27, 50, 69, 103, 115:

Կոմագենէ Κομμαγενή, Commagenae
«փոքր աշխարհ»—72, 60, 67, 112:
Կոմագենէ Ասորոց—100:
Κώμη Θαρράνων—53, տ. Թման:
Կոմիսենա (Կամրիսենի հայկական մա-
սը)—67:
Commagenae 73, տ. Շամուշատ քա-
ղաք:
Կոլլի-Հիսար գյուղ—60, տ. Կոլոնիա քա-
ղաք:
Կ[ո]լաքս լեռն—101:
Կոռնէ (Κόρνη, Cornae) ամրոց—93, 61:
Կոռոմոզու բերդ—71, 58, 60:
Կոսիս (Կասպի) գավառ—Ա6, 60, 104,
119:
Կովկաս (Կակաս)—Ա6, 13, 25, 60, 65:
Կովկաս լեռներ—Ա6, 34, 80:
Կովկասյան լեռնաշղթա—25, 36, 37, 43,
58, 73:
Կովսական գավառ—97, 60, 109, 117:
Կովսական գետ—109:
Կոտա քաղաք—Ա5, 60, 103:
Կոտայք գավառ—86, 60, 111, 118:
Կոտայքի շրջան—60, տ. Կոտայք գա-
վառ:
Կոտորա Kotora քաղաք—82, 60:
Կոտոր Կամ Կոտորոց բերդ—96, 36, 60,
61:
Կոտոր գետ—96, 36, 58, 60, 61:
Կոտուր—60, տ. Կոտորոց բերդ:
Կոտուր-չայ գետ—36, 58, 60, տ. Կոտոր
գետ:
Կոտուրի լեռներ—65, տ. Վասպուրականի
լեռներ:
«Կոտրած կամորդ»—63, տ. Հունարա-
կերտ ամրոց:
Κόραξ όρος, Corax mons—61, տ. Կ[ու]-
նաքս լեռն:
Κόραξ ποταμός—61, տ. Կուռաքսի գետ:
Կորդուաց բղջխութուն—60, տ. Կորճայք
նահանգ:
Κορδουηνή, Corduenae—60, տ. Կորդու-
գավառ:
Կորդուք գավառ—75, 53, 60, 67, 108,
117:
Կորդվաց երկիր—67:
Կորդվաց լեռներ—59, տ. Կոհ-ի-Նիհորա-
կան լեռներ:
Կորդրիք Միջին գավառ—75, 60, 86,
108, 117:
Կորդրիք Ներքին գավառ—75, 60, 86,
108, 117:
Կորդրիք Վերին գավառ—75, 60, 86,
108, 117:
Կորի (Κορή) գավառ—95, 61, 108, 116:
Կորճայքի բարբառ—41, ծան.
Կորճայք (Կորճէք) նահանգ—75, 31,
33, 35, 58, 60, 64, 71, 72, 75, 94,
97, 106, 108, 117, 118:
Կորճէկք բղջխութուն—60, տ. Կորդու-
աց բղջխութուն:
Կորոյ ձոր գետ—95, 60:

Կորսիկա կղզի—15:

*Կորսիկայք—60, տ. Կորճայք նահանգ:
Կորսիկոնիք—61, տ. Կրճունիք գավառ:
Կուաուս ավան—94, 61:

Կուբան գետ—32, 75, տ. Ուարդանես
գետ:

Կուկարո յղծնոտ աղգադաւառ—Ա5, 89:

Կուղրաթ զեւղաքաղաք—86, 61, 105:

Kullimeri, Quimeri—89, տ. Քղիմար
քաղաք:

Κόλινδρος—51, տ. Սրկլորդ Հայք:

Kulha երկիր—60, տ. Եգր աշխարհ:

Կուխէթ—59, 119, 120, տ. Կխտէթ գա-
վառ:

Եղծնոտ Կուխէթի—59, տ. Կխտէթ գա-
վառ:

Կուկուսա (Κουκουσος)—59, 61, տ. Կո-
կիսոն քաղաք:

Կուղան գետ—95, 61:

Կուղանովիտ (*Կուղխանովիտ) գավառ—
95, 61, 109, 117:

Կումայրի ամրոց—85, 61:

Kummaja—60, տ. Կումազենէ:

Kummaja—73, տ. Շամուշատ քաղաք:
Կումախա—35, տ. Կամախ և Անի Դա-
րանաղեաց:

Կումիսի լիճ—77, տ. Պարուար գաւառ:

Կումուրդուլի վանք—78:

«Կուտաթ[ւ]ի, որ է Ագաու գետ»—Ա5, 61,
101:

Կ[ու]ռաքս լեռն—Ա4, 61:

Կուդիճան գավառ—35:

Կուտարի շրջան—76, տ. Չոդա երկիր:

Կուտեմուան քաղաք—61, 89, 114, տ.
Քղիմար (Կուտեմուան) քաղաք:

Kutta—89, տ. Կուտեմուան քաղաք:

Կուր գետ—85—98, 25, 34, 41, 44, 47,
54, 55, 59, 61, 67, 69, 73, 77, 85,
93, 98, 104, 105, 106, 109, 110:

Կուրակ գետ—73, տ. Շակաշէն գավառ:
«Կուրաւ» գետ—54, տ. Իւրայ (Կամբեճ)
գետ:

Курджан գյուղ—61, տ. Կրճունիք գա-
վառ:

Կուրուշայ—54, տ. Իշխան գետ:

Kurti—60, տ. Կորդուք գավառ:

Կուրտիկ-դաղ լեռներ—80, տ. Սիմսար
լեռն:

Կուփի բուղար—101:

Կոնի բերդ—95, 49, 61, 107:

«Կոռէթ»—59, տ. Կխտէթ գավառ:

Կանի գետ—Ա6, 61:

Կանիս-խե գավառ—Ա6, 61, 104, 119:

Հնճոն ճցցո. Կանիս-խեւի—61, տ. Կանիս-
խե գավառ:

Կոուց կղզի—45, 76, տ. Չքատան կղզի:

Կոուց անապատ—76, տ. Չքատան կղզի:
Կրերեաց գաւառ—61, տ. Կրերեաց լեռն-
անցք:

Կրետե—98:

Կրերեաց լեռնանցք—95, 61:

Կրիակունք գյուղ—85, 61, 110:

«Կրիգխ»—61, տ. Կրիս-խե գավառ:
Կրիս-խե—86, 61, 71, տ. [Մտ]կ[ու]-
րիս-խե գավառ:
Կրճունիք գավառ—96, 61, 109:

Հարանդ—97, 61:

Հարանդ գավառ [Շամախու շրջան]—88,
62, 109, 117:

Հագարու գետ—32, 34, տ. Աղուան [Ա-
ղանոյ] գետ:

Հաղաթա ամրոց և գյուղ—51, տ. Երկ-
րորդ Հայք:

Հաղամակերտ ավան—95, 33, 61:

Հաթիրք ամրոց—86, տ. Տոի գավառ:

Հալեպ քաղաք—44, 88, տ. Բեռիա (Խա-
լիբոն) քաղաք:

Հալիս գետ, տ. Ալիս գետ:

Համա քաղաք—37, տ. Առեստաւան:

Համարա ամրոց—93, 58, 62:

Համբասի (աբար. Anbasiya) գավառ—
105, 120:

Համոկ, Ամիկ գյուղ—35, տ. Ամիկ ամ-
րոց:

Հայասա (Խայասա) երկիր—35, 40:

Հայաստան—5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15,
16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26,
27, 28, 35, 41, 42, 48, 62, 65, 66,
68, 85, 86, 91, 93, 94, 97, 98:

Հայկական բարձրավանդակ—5:

Հայկական պետութիւն—20:

Հայկական լեռնաշխարհ—27, 57, 72,
86, 98:

Հայկական լեռներ (Αρμενίων όρη)—
49, 67, 86, տ. Դրունք Հայոց:

Հայկական Միջագետք—92, տ. Միջա-
գետք Հայոց:

Հայկական Պար—34, 75, տ. Որկովի
գյուղ:

Հայկական Տավրոս—62, 63, 79, 85, 91,
93, 97:

Հայոց ծոց—54, տ. Իսիկեան ծոց:

Հայնկույս Կախեթ (Դաղմա Կախեթի)—
54, 73, տ. Լիփիք աղգադաւառ:

Հայոց ձոր—95, 48, 51, 62, 75:

Հայոց ձոր գետ—95, 45, 51, 62:

Հայսուն գյուղ—62, տ. Հացին գիւղ:

Հայք ամրոց—95, 51, 62:

Հայք—14, 15, 26, 66, 98, 104, 105,
106, 109, 110, 111, 114:

Հանդստուն գյուղ—40, 55, տ. Արտալե-
սոն ամրոց:

Հանի գավառ—98, 62, 109, 117:

Հաշտասար գագաթ—32, 62, 72, տ.
Յաշտասար լեռն:

Հաշտանք գաւառ—94, 24, 62, 72, 107,
116:

Հաշի-շայ գետ—82, տ. Վարառատ գետ:

Հասան-դալա—49, տ. Դարոյնք ամրոց:
Հասան-դալա-սու—71, տ. Մուրցամար
գետ:

Հասան-Չիկերի գյուղ—31, տ. Աղ-Պրե-
սորիում:

Հարամ-դաղ լեռ—81, տ. Սոհունդ լեռն:
Հարավային Հայաստան—34:

Հարավ-Օսեթիայի ԱՄ—36, տ. Աչէւ-
տիս-խե գավառ:

Հարճլանք գավառ—97, 62, 105, 109,
117, 120:

Հարք գավառ—95, 62, 107, 116:

Հացեաց դրախտ անտառ—92:

Հացեկ (Հացեկաց) գյուղ—94, 62, 92:

Հացին գիւղ—96, 62:

Հաւարին քաղաք—113:

Հաւիկ ավան—62, տ. Հաւսունիք գա-
վառ:

Հաւիկ ամրոց—62, տ. Աւիկ ամրոց:
Հաւսունիք գավառ—95, 62, 79, 110, 118:

Հաւսունիք նախարարական տոհմ—62:

Հաւսեանք ավան—94, 62:

Հեղայար երկիր—49, 72:

Հեճմատակք աղգադաւառ—Ա7, 62, 102:

Հեմաթ քաղաք—113:

Հեշէրի գավառ—87, 62, 105, 120:

Հեշտան գյուղ—53, տ. Թման գյուղ:
Հեր գավառ—96, 51, 52, 63, 77, 108,
117:

Հէր քաղաք—96, 63, 64:

Ἡερακλειουπολις—62, տ. Հերակլուպո-
լիս:

Հերակլուպոլիս ավան—62:

«Հէրան»—43, 63, տ. Բաղկանք երկիր:
Հերապոլիս քաղաք (Մամբուկ, Մա-
բուկ)—92, 59, 63, 64, 112:

Հերակլայ հրոտանդան—63, տ. Հրոտա-
նան Հերակլայ:

Hiberia—83, տ. Վիրք:

Հին Բայազետ—49, 59, 73, տ. Դարոյնք
բերդ (Կոզովտի):

Հին Աշխարհ—97:

Հին Շամախի, տ. Շամախի քաղաք—73:
Hisn Ziad—63, տ. Հոռէբերդ:

Hisn Qalaudia—59, տ. Կղաւղիաս ամ-
րոց:

Հիսպա (Hispa) կայան—93, 63:

Հյուսիսային Կովկաս—73:

Հյուսիսային Միջագետք—92, տ. Միջա-
գետք Հայոց:

Հնդիկք երկիր—92:

Հնդկաշին—19, տ. Սինէացոց աշխարհ:
Հնդկաստան—16, 19:

Հոգվոց վանք—36, 94, տ. Անձեւացիք
գավառ:

Հոկտեմբերյանի շրջան—38, տ. Արագա-
ծոտն գավառ:

Հոդմազ գավառ—105:

Հոմա քաղաք—37, 113, տ. Առեստաւան:
Հոմա-Բահրէթ լճակ—37, տ. La us

Aret'usa
Հոնք—80, 102, տ. Սաւիրք (Թաղաւ-
րովիւն Հոնաց):

Հոռէբերդ ամրոց—93, 36, 63, 107, տ.
Խարբերդ:

Հոռոմք—25, 114:

Հովոց տեղիք—34, տ. Աղուան ամրոց:
Հոնաստան—7, 8, 13:

Հունարակերտ ամրոց և քաղաք—**Բ6, 55, 63, 104, 118, 119:**
 Հուսիսյին գյուղ—**36, տ. Աղզի:**
 Հուր քաղաք—**63, 89, տ. Քաջաց քաղաք:**
 Զորո ճուղի քաղաք—**89, տ. Քաջաց քաղաք:**
 Հուրման-դերեսի վտակ—**75, տ. Որոմանդոն գետ:**
 Հոն քաղաք—**67, ծան. 1, տ. Ռազա:**
 Հոփսիսի մատուռ վաղարշապատում—**82:**
 Հոռոմ—**9, 71:**
 Հոռոմական կայսրություն—**8, 9, 66, 67, 68, 70, 71:**
 Հոռոմկայ—**76, տ. Ուրիմա ավան:**
 Հրազդան գետ—**Բ6, 47, 63, 64, 66, 111:**
 Հրազդանի շրջան—**64, 82, տ. Մազազ գավառ:**
 Հրաքոտ-Պերոմ գավառ—**Բ7, 34, 63, 109, 117:**
 Հրեաստան—**16, 112:**
 Հրուանդան Հերակլայ—**Բ4, 62, 63, տ. Հերակլայ Հրուանդան:**
 Հրուանդան Յասովին—**Բ2, 63, 72:**
 Զամա վտակ—**85, տ. Տանիս-խե գավառ:**
 Զեզամ գետ—**73, տ. Զակամ գետ:**
 Զեկ[է]թ գավառ—**Բ6, 63, 104, 119:**
 Ժլեցոտ Զեկ[է]թ—**63, տ. Զեկ[է]թ դավառ:**
 Զեկ[է]թի ամրոց—**63, տ. Զեկ[է]թ գավառ:**
 Զիական լեռներ—**101:**
 Զիսկիր ավազապատ—**101:**
 Զիթանից-սար լեռ—**Բ6, 63, տ. Մեծ Մայմիս լեռ:**
 Զինկերտ քաղաք—**Գ4, 63, 76:**
 Զկնատեանք արքունի—**37, տ. Առնատա-լան:**
 Զորագետ գավառ—**64, տ. Զորոփոր գավառ:**
 Զորագետ (այժմ Դերեկ)—**56, 63, 85:**
 «Զորագետ»—**85, տ. Տաշրաշուր գետ:**
 Ժորձաձոր Զորոփորի գավառ—**64, տ. Զորագետ գավառ:**
 Ժորձաձոր Զորակերտի գետ—**63, տ. Զորագետ:**
 Զորագանակ (Տալուր բերան) լեռնանցք—**Գ4, 34, 44, 45, 63, 85:**
 Զոր Բնծայից գավառ—**35, 63, տ. Անծայի ձոր գավառ:**
 Զորոփոր դաւառ—**Բ6, 63, 104, 118, 119:**
 Զորք գավառ—**Գ7, 63, 109, 117:**
 Զորք գետ—**109:**
 Զվեկ-Կարա գյուղ—**89, տ. Քուէլ-Կարա ավան:**
 Զվեկ-Քվեշի գյուղ—**90, տ. Քուէշի ամրոց:**
 Զապախի շրջան—**46, տ. Գարդման գավառ:**
 Զազանի (Զալուսի) գյուղ—**36, տ. Աշոցք ավան:**

Հազբէզի շրջան—**56, տ. Մանարք ավազապատ:**
 Հազիկէ—**54, տ. Լազիկէ:**
 Հազիկ—**64, տ. Լազիկէ:**
 Հազիկէ—**50, 64, 103, տ. Լազիկէ:**
 Կճոցլու Զալուսի գյուղ—**36, տ. Աշոցք ամրոց:**
 Հալաշա, Զալարուղ գյուղ—**72, տ. Նիգատուն դիւղ:**
 Հայսերի—**58, տ. Կեսարիայ Կապադովկիոյ:**
 Հանուխ գետ—**34, տ. Աղուան (Ալաղան) գետ:**
 Հարաբաղի բարբառ—**41, տ. Արցախի բարբառ:**
 Հարաբաղի դաշտ—**98:**
 Հարարաղար գյուղ—**76, տ. Ուրծաձոր գյուղ:**
 Հարարուղ-շայ գետ—**87, տ. Յուրտագետ:**
 Հարադաղի լեռներ—**49, 67, 77, 80, 81, տ. Հայկական լեռներ:**
 Հարա-սու գետ—**57, 58, տ. Կամբիսեւս գետ:**
 Հարա-սու գետ—**տ. Կարա-սու գետ:**
 Հարաշա-դաղ լեռ—**36, տ. Աշխոն լեռներ:**
 Հարայագի դաշտ—**86, տ. Տուարածատափ գավառ:**
 Հաիանի շրջան—**44, տ. Բաղք գավառ:**
 Հեկք ավազապատ—**Բ7, 34, 64, 120:**
 Հըզըլ-աղաշ ծովախորշ—**44, տ. Բերան Նրախայ:**
 Հըզըլ-գաղուկ լեռ—**58, տ. Կարմիր-փորակ լեռն:**
 Հըզըլ-ըրմազ գետ—**61, տ. Ալիս գետ:**
 Հըզըլ-ուզն գետ—**34, տ. Ամարդուս գետ:**
 Հըզըլ-շայ գետ—**58, տ. Կարմիր գետ:**
 Հըրի-Բուլաղ շայ գետ—**82, տ. Վարդամարգ գետ:**
 Հըզըլա բերդ—**63, տ. Հունարակերտ ամրոց և քաղաք:**
 Հոնաղ-քենդի շրջան—**76, տ. Զողա երկիր:**
 Հուբա քաղաք—**31, տ. Աբխազ ավան:**
 Հուբայի շրջան—**76, տ. Զողա երկիր:**
 Հուկասանի շրջան—**36, տ. Աշոցք գավառ:**
 Հուռու-շայ գյուղ—**33, 35, տ. Աղին («Առիծ») գավառ:**
 Հուռուլան գավառակ—**33, տ. ծան. Աղնցիք:**
 Հվիրիա գետ—**39, տ. Արգուելք, որ է Մարգուլք ավազապատ:**
 Հվարիի գյուղ—**48, տ. Գլուարք ավազապատ:**
 Կճոցլու Զուարէշի ցեղ—**48, տ. Գլուարք ավազապատ:**
 Հվիրիա գետ—**88, տ. Փասիս գետ:**
 Հակասք գավառ—**Գ5, 64, 82, 110, 118:**
 Զոցոցոտ Զակիէթի—**64, Զակք գավառ:**
 Զակք գավառ—**Գ5, 54, 64, 110, 118:**

Զահուկ ամրոց—**Գ6, 31, 64, տ. Ագարակ (Զահուկ) ամրոց:**
 Զահուկ գավառ—**Գ5, 31, 64, 108, 109, 117:**
 Զահուկ գետ—**Գ6, 64:**
 Զանիկ—**64, տ. Զանիս:**
 Զանի (Նաղտիք) երկիր—**Բ4, 64, 103:**
 Զանցոտ Զանէթի—**64, տ. Զանիս:**
 Զանիկէ—**64, տ. Զանիս:**
 Զանիկ—**64, տ. Զանիս:**
 Զապաղուր—**59, տ. Կիթառիճ ամրոց:**
 Զենաստան (Զինաստան)—**16, 18:**
 Զերեմի քաղաք և ամրոց—**53, տ. Վելիս-ցիխէ գավառ:**
 Զիլք ավազապատ—**Ա6, 64, 102:**
 Զիմին—**50, տ. Սումինա (Զրմէս):**
 Զորոս գետ—**32, 40, 44, 50, 53, 54, 64, 69, 76, 81, 83, 87, 92, 93, 99, 106 ծան. 2, տ. Ակամսիս գետ:**
 Զորայ քաղաք—**76, տ. Զողայ քաղաք:**
 Զորայ պահակ—**64, 103, տ. Զողայ քաղաք:**
 Զուարշ-ոտ (Զուաշ-ոտ) գավառ—**Գ6, 64, 109, 117:**
 Զուարշ-ոտ գետ—**Գ6, 44, 64:**
 Մաբուկ քաղաք—**59, 63, 64, 112, տ. Զերապալիս քաղաք:**
 Մադնոպալիս քաղաք—**64, տ. Նուպատ-րիա (Մադնոպալիս):**
 Մադեն-դերեսի վտակ—**33, տ. Աղին («Առիծ») գավառ:**
 Մադեն-սու գետակ—**59, տ. Կէթիկ գավառ:**
 Մադնալ գավառ—**Բ6, 64, 111, 118:**
 Մազրա գետ—**80, տ. Սաղից գետ:**
 Մազրա-դաղ—**70, տ. Մեծրաց լեռն:**
 Մազթիաց Արշակունիների թագավորու-թյուն—**64, 76:**
 Մազթիաց թագավորություն—**43, 56, 74, 76:**
 Մազթիք ավազապատ—**Բ8, 64, 88:**
 Մազթիք բնակավայր—**Բ8, 64**
 Մաժակ քաղաք—**58, 64, տ. Կեսարիա Կապադովկիոյ:**
 Մաժանկերտ բերդ—**Բ5, 64:**
 Մալաթիա քաղաք—**70, տ. Միլիտինէ քաղաք:**
 Մալիգիր գյուղ—**89, տ. Քլիմար (Կուտեմոն) քաղաք:**
 Մախաշ-կալա—**81, տ. Սըմընդըռ քաղաք:**
 Մախուր-քենդ գյուղ—**64, տ. Մազթիք բնակավայր:**
 Մակեդոնիա—**15:**
 Մակու բերդ—**Գ6, 40, 64, 65:**
 Մակրինոպոլիս—**52, տ. Եդեսա ամրոց:**
 Մահարձ գետ—**Գ6, 64:**
 Մահլա գյուղ—**64, տ. Մաղիսիան ավան:**
 Մահկերտ-տուն (Մարձին) գավառ—**Գ6, 64, 65, 69, 72, 118:**
 Մահմեդիկ-շայ—**39, տ. Արճիշակ գետ:**

Մադիսիան ավան—96, 64:
 մեծոքն Գրաղյոսի Մադիսիան Դավաթի—
 42, տ. Ասուրբ:
 Մանախիլիս-ծղալի գետ—71, տ. Մրիտ
 գավառ:
 Մամախաթուն ավան—49, տ. Դերջան
 ավան:
 Մամբուկ քաղաք—59, 63, 64, տ. Մամ-
 բուկ և Հերապուլիս քաղաք:
 Մամուտանք—70, 71, տ. Միջա գավառ:
 Մամիկոնեան նախարարական տոհմ—
 54, 64, 84, 85:
 Մամուրեթյուրեսաթ—61, տ. Նորգուլ:
 Մայ երկիր—114:
 Մայափարիկին—72, տ. Նփրկերտ:
 Մայփերկատ—73, տ. Նփրկերտ:
 Մանազկերտ քաղաք—36, 65, տ. Մա-
 նազալակերտ քաղաք:
 Մանազկերտի (Մելազգերդի) սանջակ—
 36, տ. Ապահունիք գավառ:
 Մանակերտ ցամաքակղզի—64, 89, 103,
 տ. Քառն Մանակերտի:
 Մանակերտ բերդ—89, տ.
 Մանանաղի գավառ—94, 64, 91, 106,
 116:
 Մանանաղի գետ—94, 65:
 Մանաուզակերտ քաղաք—95, 65:
 Մանաւի գյուղ—82, տ. Վարազմանա-
 վառ:
 Մանգլեաց սուրբ խաչ—86, 65, տ. Մանգ-
 լիս ավան:
 Մանգլեաց փոր գավառ—86, 48, 65, 83,
 87, 104, 118, 119:
 Մանգլիս ավան—65, տ. Մանգլեաց սուրբ
 խաչ:
 Յանգլոսիս ճցո Մանգլիսիս-խեւի գա-
 վառ—65, տ. Մանգլեաց փոր գավառ:
 Մանդա (Μάνδα) գյուղ—91, 85:
 Մանեայ ալբ—49:
 Մանդակունի նախարարական տոհմ—40:
 Մանջինըկ գյուղ—54, տ. Հարիսա քա-
 ղաք:
 Μανραλοι, Manrali—65, տ. Մանուիք:
 Մանուիք ազգագաւառ—Ա5, 65, 103:
 Μαντιναγή լիճ—58, տ. Կապուտան լիճ:
 Μαντζικιέρτε—65, տ. Մանաւազակերտ
 քաղաք:
 Մաշավերա գետ—45, 46, 87, 90, տ.
 Գաշենագետ:
 Մառի լեռնանցք—50, տ. Դրունք Կիլի-
 կիոյ (Մալիս):
 Մառնիուլի շրջան—96:
 Մասատ-դարա—76, տ. Մաստարա գետ:
 Մասեաց ոտն գավառ—96, 65, 110, 118:
 Մասիոն լեռինք—94, 65, 113:
 Μάσιον όρος, Masius mons—65, տ. Մա-
 սիոն լեռինք:
 Մասիս լեռն—110:
 Մասիս (Մեծ) լեռն—37, տ. Ազատ Մա-
 սիս լեռն:
 Մասիս (Փոքր) լեռն—65, 72, 89, տ.
 Փոքր Մասիս լեռն:
 Մասպտան երկիր—114:

Մաստարա գետ—76, տ. Զորմայրի գետ:
 Մասքուք ազգագաւառ—102:
 Մասքաթ վայր, տ. Մաքրուք վայր:
 Մասքաթ, տ. Մաքրուք ազգագաւառ:
 Ματιανή, Ματιανή Մատիէնէ—67:
 Մավրակ գյուղ—24, 65, տ. Մաւրիկա-
 պուլիս ավան:
 Մաւրիկապուլիս (Շիրակաշատ) ավան—
 85, 24, 65, 110:
 Մարադի գյուղ—62, տ. Ամարաս (Շա-
 մախու):
 Մարակերտ ավան—96, 65:
 Մարաղա քաղաք—46, տ. Գանձակ Շա-
 հաստան քաղաք:
 Մարանդ գավառ—43, 44, 52, 65, տ.
 Բաբրան (Մարանդ) գավառ:
 Մարանդ գետ—96, 65:
 Մարանդ քաղաք—96, 43, 44, 65, 109:
 Մարաշ քաղաք—47, 58, 65, տ. Գերմա-
 նիկէ (Մարաշ):
 Մարասանտիա գետ—61, տ. Ալիս գետ:
 Մարաստան—43, 65:
 Մարաւան ավան—96, 65:
 Մարաւան քաղաք—111:
 Մարաց ամուր աշխարհ—65, 69, 115,
 118:
 Մարաքինդ գյուղ—65, տ. Մարակերտ
 ավան:
 Մարգարա գյուղ—75, տ. Վարդանակերտ
 ավան:
 մեծոքն Մարդուէթի—39, 102, տ.
 Արգուէթ (Մարգուէթ) ազգագաւառ և
 Արգուէթ գավառ:
 Մարդ ցեղ—45, 46, տ. Մարդադի գա-
 վառ:
 Մարդադի գավառ—94, 65, 98, 107, 116:
 Մարդաստան գավառ—96, 45, 65, 75,
 109, 117:
 Մարդէ բերդ—94, 65, 71, 113:
 Մարդին քաղաք—65, 71, տ. Մարդէ բերդ:
 Մարդուցալք—65, տ. Մարդաստան
 (Մարդուցալք) գավառ:
 Մարիկիսի գյուղ—65, տ. Մանուիք:
 Մարդպանական Հայաստան—21, 24, 36,
 71, 72, 118:
 Մարի գաւառ—96, 65, 108, 117:
 Մարի գետ—96, 65:
 Մարծին երկիր—115:
 Մարծին գավառ—64, 118, տ. Մահկերտ-
 տուն գավառ:
 Մարմետ գետ—95, 45, 53, 65, 70, 76:
 Մարմետ—51, տ. Նրուանդաշատ քաղաք:
 Մարջան-սու—64, տ. Մահարծ գետ:
 Մարտիրոսպուլիս քաղաք—65, 73, 86, տ.
 Նփրկերտ քաղաք:
 Մարտիրոսաց քաղաք—73, տ. Նփրկերտ
 քաղաք:
 Մարտունու շրջան—47, տ. Գեղաքունի
 գավառ:
 Մարք—14, 65, 105, 114, 115, տ. Մե-
 դաց աշխարհ, Մարաստան:
 Մարքասու—47, տ. Գերմանիկէ քաղաք:

մեծոքն յամբոյն Մդինարե Կամբե-
 ճիսա—54, տ. Կամբեճ գետ:
 Մեգալասոս ավան—82, 65:
 Megalasso[s]—65, տ. Մեգալասոս ա-
 վան:
 Μεγάλη Ἀρμενία—66, տ. Մեծ Հայք:
 Մեգաղոս-պոտամոս (Μέγας ποταμός)
 գետ—84, 65, 103:
 Մեղաց աշխարհ (Մարք)—96, 65:
 Media—14:
 Մեդիա—15, 69, Մարաստան:
 Մելաս (Melas) գետ—92—93, 66, 100:
 Melenientis—65, տ. Melitenae.
 Melia—66, տ. Մելիա գետ:
 Melidia—70, տ. Մեղդի ավան:
 Melidu—70, տ. Մեղդի ավան:
 Melita—66, տ. Մելիտինէ քաղաք:
 Μελιτηνή, Melitenae—63, 66, տ. Մելի-
 տինէ քաղաք:
 Մելիտինէ քաղաք—93, 50, 53, 66, 70,
 106, 107:
 Մելիք-գաղի գյուղ—56, տ. Մամանդոս
 (Մամանդալ) ամրոց:
 Մելիդի գյուղ—70, տ. Մեղդի աւան:
 Մեծագետ—85, 70, 110:
 Մեծամար գետ—86, 38, 65, 110, 111:
 Մեծ Առանք (Մեծ Իրանք) գավառ—87,
 66, 109, 117:
 Մեծ Զաւ (Մեծ Զար) գետ—95, 33, 35,
 66, 97:
 Մեծ Իրանք գավառ—34, 105, 120, տ.
 Մեծ Առանք (Մեծ Իրանք) գավառ:
 Մեծ Մոփք—35, տ. Մոփք Մեծ:
 Մեծ Կախեթ—89, 90, տ. Դիդի Կախեթի:
 Մեծ Կուենք (Մեծ Կուանք) գավառ—87,
 66, 105, 109, 117, 120:
 մեծոքն Մեծեկեկեւնի—66, տ. Մեծ
 Կուենք գավառ:
 Մեծ Հայք—5, 6, 7, 13, 15, 16, 17, 19,
 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28,
 34, 35, 36, 38, 40, 41, 46, 48, 49,
 52, 53, 54, 55, 60, 63, 64, 66, 67, 68,
 69, 70, 71, 72, 74, 77, 79, 80, 81,
 82, 85, 86, 87, 88, 100, 103, 105,
 106, 113, 114, 116, 118:
 Մեծ Մալմեիս լեռ—63, տ. Զիթաճանից
 սար լեռ:
 Մեծ Մալիս լեռ—31, 65, 89, տ. Ազատ
 Մասիս լեռն:
 Մեծնունիք գավառ—95, 70, 109, 117:
 Մեծրաց լեռն—85, 70:
 Մեծրաց լեռինք—31, տ. Աբեղիսիք գա-
 վառ:
 Մեղ գետ (Մեղրագետ)—94, 70, 85,
 107:
 Մեղդի ավան—94, 70:
 Մեղդուէթի լեռինք—94, 70, 96, 97,
 98, 107:
 Մեղրագետ—70, տ. Մեղ գետ:
 Մեղրիի շրջան—39, տ. Արիւք գավառ:
 Մեմրիճ քաղաք—63, տ. Հերապուլիս քա-
 ղաք:

Menizjaini քաղաք—68, տ. Մանաւա-
գաւկերտ քաղաք:
Menuchinili—89, տ. Քարն Մանակեր-
տի ամրոց:
Մետոս (Մէովտիս) ծովակ—101:
Մեջուղա գետ—48, 79, տ. Գուէրդիս-
ծիրի գավառ:
Միջուղա, Mescheta—71, տ. Մցխիթայ
քաղաք:
Մեխիթ—79, 83, 119, 120, տ. Սամցխէ
գավառ:
Մեխիթի լեռներ—67, տ. Մոսխիկյան
լեռներ:
Մեխուռնիք, Մեխուրնի (*ձեցնեղծո)
79, տ. Մեխիթ:
Մեկվան—66, տ. Մեծ Կուկնք գավառ:
Mesopotamia, Mesopotamiae—18, 70:
տ. Միջագետք:
Մեսորոմէ (Mesoromae) ավան—82,
70:
Մեսրան—66, տ. Մեծ Առանք գավառ:
Մետիսի ս. Շուշանիկի եկեղեցի Տփղի-
սում—87:
Մետիտա (Μέταιτα) ամրոց—43, 70:
Մեա Գայլ գետ—94, 55, 70, 76, 107:
Մեա Բշալք գաւառ—95, 70, 108, 117:
Մեա Հարանդ գաւառ (Սիսական-ի-Ու-
տան, Սիսական-ի-Կոտակ)—97, 61,
70, 89, 109, 117:
Մերզիփոն ավան—88, տ. Փագեմոն ա-
վան:
Մերքեզ-դաղ—32, տ. Ականիս լեռն:
Մերքեզե—65, տ. Մարի-գաւառ:
Ձեղճցո Մերէթի—71, տ. Մրիտ գավառ:
Մերէթի լեռն—85, 70:
Մզուր գաւառ—106:
Մընձուր լեռ—71, տ. Մուզուր լեռն:
«Մընձուր»—81, տ. Սըմընդուր քաղաք:
Մթին լեռներ—58, 78, տ. Կանգարք գա-
վառ:
Մթնաձոր (Խավարաձոր)—58, տ. Մթին
լեռներ:
Մժնկերտ գյուղ—31, 64, տ. Մաժան-
կերտ բերդ:
Միգդոն գետ—74, 70:
Մսրծոն, Միգդոնիս—40, 67, տ. Արու-
ստան գավառ:
Միգդադ-գաղ լեռներ—86, տ. Տուռ-Աբ-
գին լեռներ:
Միգդի գյուղ—70, տ. Մետիտա ամրոց:
Միգան գյուղ—83, տ. Վժան քաղաք:
Միթոնդատեն գաւառ—101:
Միթոնդատեն—101:
Միլի դաշտ—43, 44, 46, 63, 88, 92, 93,
տ. Բաղասական դաշտ:
Միհրան-Քուստակ երկիր—114:
Միհրի տաճարը Բագաոնիում—42, 49:
Միւնգիւտուրի շրջան—89, տ. Քաղա-
դաշտ (Քալաձոր) գավառ:
Միջա գավառ—75, 70, 108, 116:
Միջա գյուղ—75, 70:

Միջագետք—43—74, 14, 15, 16, 19, 35,
38, 44, 55, 68, 69, 71, 86, 105, 106,
107, 113, 114, 118:
Միջագետք Ասորոց—73—74, 70, 113,
114:
Միջագետք Հայոց—73—74, 66, 68, 69,
71, 118:
Միջերկրական ծով—71, 8, 71:
Միջերկրական—13, 15, 16, 18, 20, 100:
Միջին Միջագետք—71, տ. Միջագետք
Ասորոց:
Միջնաշխարհ—34, 44, 70, 71, 85, 118:
Մժրին Հայոց—106:
Մժրին քաղաք—74, 21, 40, 69, 71,
113:
Մընձուր գետ—71, տ. Մուզուր (Մընձուր)
գետ:
Մշո դաշտ—61, 62, 70, 71, տ. Տարօնոյ
դաշտ:
Μοδύραον—71, տ. Մուզուր գավառ:
Մոթողանք գավառ—76, 71, 108, 117:
Մոկաց աշխարհ—71, 96, 108, տ. Մոկք
նահանգ:
Մոկաց նախարարական տոհմ—71:
Մոկս ավան—95, 38, 54, 71:
Մոկս-սու գետ—71, 75, տ. Որք գետ:
«Մոկք Առանձնակ, որ է Արքայից գա-
ւառ»—95, 71, 117:
Մոկք նահանգ—95, 95, 37, 39, 53, 54,
70, 71, 78, 94, 106, 108, 117, 118:
Մոկուս գյուղ—71, տ. Մոկս ավան:
Մոնզուր-դաղ—71, տ. Մուզուր լեռն:
Moxoenae 71, տ. Մոկք նահանգ:
Μοσχίτι—71, տ. Մոկք նահանգ:
Μοσχίτι—70, տ. Մեխիթ:
Մոսխական (Մոսքական) լեռներ—69,
100:
Մոսխիկայի լեռներ—67:
Ձեղճցո, Ձեղճցո Մոխնարի, Մոխնա-
րի գավառ—61, տ. Կանիս-խե գավառ:
Մոսուլ—71, տ. Մուծլ:
Մուզուր (Մընձուր) գետ—73, 71:
Մուզուր (Մընձուր) գավառ—73, 71, 116:
Մուզուր (Մընձուր) լեռն—73, 71:
Մուխանք գավառ—77, 71, 105, 109,
117, 120:
Ձեղճցո, Մուխնարի գաւառ—61:
Մուխուր-ովասի դաշտ—71, տ. Մուխանք
գաւառ:
Մուխրանի հովիտ—61, տ. Մուխնարի գա-
վառ:
Մուծլ, Մուծլ—75, 14, 71:
*Մուկան երկիր—114:
Մոցիսի գետ—79, տ. Փոցիսի գետ:
Մուլ քաղաք—74, 71:
Մուլանի դաշտ—43, 46, 71, 83, տ. Մով-
կան դաշտ:
Մուլկուր, Մուսկուր—64, տ. Մաղքութ:
Մուրդուր-սու—44, 71, տ. Մուրդ գետ:
Մուրքամար կամ Մուրք գետ—74, 71,
107, 110:
Մուշալք գետ—55, տ. Խարսխանոն բերդ:

Ձեղճցո, Մուրդուրի գետ—71, տ.
Մուրդ գետ:
Μουρδύτι—71, տ. Մուրդ գետ:
Մու Ֆարդին քաղաք—73, տ. Նիքիկերտ
քաղաք:
Մովկան դաշտ—78, 71:
Ձեղճցո, Մովկուրի գետ—61, տ. Կուր
գետ:
[Մա]կ[ու]րիս-խե գավառ—61, 71, 119,
տ. Կրիս-խե:
Ձեղճցոն ձեցն Մովկուրիս խեղի—61, տ.
Կրիս-խե:
Ձեղճցոն ձեցն Մովկուրիս-ցիլիս բերդ—
63, տ. Հունարական:
[Մա]կուրիս-խե գաւառ—104:
Մրեն ավան—85, 71, 110:
Մրիտ գավառ—84, 71, 110, 119:
Մրժուրի քաղաք—27:
Մրուլ գավառ—84, 71, 119:
Մրուլ գետ—84, 71:
Մցխիթա-Արմաղի քաղաք—61, 71, տ.
Մցխիթայ քաղաք:
Ձեղճցո, Մցխիթայ քաղաք—32, 71, 81,
83, 84, 86, տ. Մցխիթայ քաղաք:
Մցխիթայ քաղաք—99, 25, 71, 104:
Յաղլուչայի բարձունքներ—77, տ. Պա-
րուր գավառ:
Յաշտասար լեռն—97, 62, 72:
Յաշտանք գաւառ—62, 72, տ. Հաշտե-
անք գավառ:
Յաշտիշատ—36, 72, տ. Աշտիշատ ավան:
Յասովնի հրուանդան—72, տ. Հրուան-
դան Յասովնի:
Յասուն-բուրուն—63, տ. Հրուանդան Յա-
սովնի:
Յանիկ ավան—62, տ. Հանիկ ավան:
Յարփուլ գյուղ—38, տ. Արաբիսոս (Եփե-
սոս):
Յաֆթ մահալ—75, տ. Որմիզդ-Պերոժ
գավառ:
Յոհ գետ—32, 72, 103, 110, տ. Վոհ
գետ:
Յորդանան գետ—113:
Ἰουλιόπολις, Iulio-polis—72, տ. Յուլիո-
պոլիս ամրոց:
Յուլիոպոլիս ամրոց—73, 72:
Յունաց ծով—15:
Նաղլու-չայ գետ—35, տ. Այլի, որ է Կու-
ռիճան գաւառ:
Նախիջևան-Քիլիկի—54, 72, տ. Նախճա-
ւան քաղաք (Պարսկահայոց):
Նախիջևանի շրջան—72, տ. Նախճաւան
գավառ:
Նախիջևան քաղաք—72, տ. Նախճաւան
քաղաք (Վասպուրականի):
Նախճաւան գավառ—76, 72, 109, 117:
Նախճաւան քաղաք (Պարսկահայոց)—
76, 54, 72:
Նախճաւան քաղաք (Վասպուրականի)—
96, 54, 72, 109:

Նախնամատենք ազգագրական—166, 72, 101:
 Նախնու ցեղ—72, տ. Նախնամատենք ազգագրական:
 Նախորդան քաղաք—97, 50, 72, 109:
 Նահր-Ջագ-Ջագ—70, տ. Միգդոն գետ:
 Ναξουάνα, Naxuana—72, տ. Նախնաւան քաղաք (Վասպուրականի):
 Նաբալքեկի գյուղ—41, 89, տ. Արքէոպոլիս քաղաք:
 Ναξαρατοι—73, տ. Նախնամատենք:
 Našava—72, տ. Նախնաւան քաղաք:
 Նեխ-Մասիք լեռն—72, 107:
 Նեհիլ-շալ գետ—75, տ. Որսիրանք գավառ:
 Նեղոսի գետաբերան—33:
 Նեմրուզ հրաբխային զանգված—80, տ. Սարակն լեռն:
 Նեոկեսարիա (Կարեյրա) քաղաք—12, 57, 72:
 Ներքին Հայք (Armenia interior)—24, 44, տ. Բարձր Հայք:
 Ներքին Ջաւախք գավառ—59, 78, տ. Ջաւախք Ներքին գավառ:
 Նիրուր գագաթ—53, տ. Արարտու լեռ:
 Նիդալ, ճոցալու գավառ—14, 72, 110, 119:
 Նիգ գավառ—16, 72, 111, 118:
 Նիգատուն—72, տ. Նիգ գավառ:
 Նիգնատուն գյուղ—16, 72:
 Նիժ գյուղ—58, տ. Կապուղակ քաղաք:
 Նիխալի գյուղ—75, տ. Ոքաղէ բերդ:
 Նիխորական գավառ—75—76, 65, 70, 72, 118:
 Նիկոսի քաղաքիկ—101:
 Նիկոպոլիս ավան—72, 72:
 Նիկոպոլիս քաղաք—13, 72:
 Նիկորիան քաղաք—72, 88, 89, 112, տ. Քալկիս (Նիկորիա) քաղաք:
 Նինո-ժմինդա գյուղ—59, 74, տ. Բողիսի ավան:
 Նիկոսար քաղաք—72, տ. Նեոկեսարիա (Կարեյրա) քաղաք:
 Նինվա-խարաբե—72, տ. Նինուէ քաղաք:
 Նինուէ ավերակ քաղաք—75, 72, 114:
 Νισβίς—71, տ. Մծրին քաղաք:
 Նիսսակ գյուղ—72, տ. Նուարսակ գյուղ:
 Νιφάτης, Niphates—72, տ. Նիփատես լեռներ:
 Նիփատես լեռներ—69:
 Նոյեմբերյանի շրջան—60:
 Նոստէ գետ—15, 34, 72:
 Նոստիս-թալի լեռն—15, 72:
 Նոտ-Արտաշիրական աշխարհ—115:
 Նորաշեն գյուղ—65, տ. Մարաւան:
 Նորաշենի շրջան—73, տ. Շարուր դաշտ:
 Նորշեն գյուղ (Տարունում)—97:
 Նորդու շրջան—61, տ. Կրերեաց լեռնանցք:
 Նոր Շի(զ)րական—67, տ. Նոր Շիրական:

Նոր Շիրական աշխարհ—27, 52, 59, 67, տ. Պարսկահայք նահանգ:
 Նոր Շիրական բեղնյություն—49, 64, 67, 72, 77:
 Նոր քաղաք—82, տ. Վաղարշապատ քաղաք:
 Նուարսակ գյուղ—96, 32, 72:
 Նուխի քաղաք—73, տ. Շաքէ քաղաք:
 Նուխի շրջան—73, տ. Շաքէ գավառ:
 Նոյնձաժու Նուխպատո—73, տ. Շաքէ քաղաք:
 Նուսայրին—71, տ. Մծրին քաղաք:
 Նպատ լեռն—72, տ. Նպատական լեռն:
 Նպատ լեռներ—69, տ. Նիփատես լեռներ:
 Նպատական կամ Նպատ լեռն—95, 42, 72, 110:
 Նիոնտ (Նիփրկերտ, Տիգրանակերտ) գավառ—74, 24, 35, 68, 72, 86, 107, 116:
 Նիոնտ քաղաք—72, տ. Նիփրկերտ քաղաք:
 Նիփրկերտ գավառ—72, 86, տ. Նիփրես գավառ:
 Նիփրկերտ (Տիգրանակերտ, Մարտիրոպոլիս) քաղաք—74, 65, 69, 72, 114:
 Շարբան գյուղ—73, 74, տ. Շապորան քաղաք:
 Շարբան-շալ գետ—36, 73, 74, տ. Շապորան գետ:
 Satala—80, տ. Սատաղ քաղաքիկ:
 Շակաշեն գավառ—16—17, 67, 73, 105, 109, 118, 120:
 «Շալք»—74, տ. Շուքք գավառ:
 Շաղագոմ գավառ—73, 106, 116, տ. Շատալագոմ:
 Շահապանք (Շահապանս) ամրոց—96, 73:
 Շահապիվան ավան—56, 85, տ. Սաղկոտն գավառ և Տառնէն ավան:
 Շահապանս ամրոց—73:
 Շահապանս գետ—64:
 Շահապոնիք—73, տ. Շահապանք:
 Շահբուլ գետ—73, տ. Շահապանս գետ:
 Շահբուլ գյուղ—73, տ. Շահապոնիք:
 Շահբուլ-սու գետ—86, տ. Տրպատունք գավառ:
 Շահդաղի լեռնաշղթա—տ. Քաշաթաղի լեռնաշղթա:
 Շահունի Մոփաց թագավորության արքայական հարստութիւն—57:
 Շաղագոմ գավառ—14, 73:
 Շամախի քաղաք—18, 43, 62, 73, 74:
 Շամ Կարնոյ ճահնուտ—94, 73, 94:
 Շամր Կոզլուտի ճահնուտ—96, 73:
 Շամբոր գետ—88, տ. Փառնէս գավառ:
 Շամշաղիի շրջան—90, տ. Քուստի գավառ:
 Շամուշատ քաղաք (Սամոսատ)—73, 60, 73, 112:
 Շամբոր քաղաք—60:

Շանթային լեռներ—73, 101, տ. Կապուղ լեռներ:
 Շանճան երկիր—78, 73, 115:
 Շանճան քաղաք—78, 73:
 Շապին-Կարա-հիսար—75, տ. Ուղէոյ բերդ:
 Շապորան գետ—18, 73:
 Շապորան քաղաք—18, 73:
 Շուշեթ գավառ—15, 48, 59, 73, 83, 104, 118, 119:
 Ճաջմցտո Շալէթի—73, տ. Շալէթ գավառ:
 Շաշուրի գետ—15, 59, 73:
 Շաշանիկ երկիր—14:
 Շատ-Ալկի—32, տ. Ալկի ավան:
 Շատալագոմ գավառ—73, տ. Շաղագոմ գավառ:
 Շատա(ղ)ի (Թաղ) ավան—37, 45:
 Շատախ գետ Սասունի—38:
 Ճաժմցոյ Շատբերդի—73, տ. Շատբերդ ամրոց:
 Շատբերդ ամրոց—15, 32, 73:
 Շատգոմք—73, տ. Շաղագոմ գավառ:
 Շարխան-սու—42, տ. Բաղրեւանդ գետ:
 Շարուան ազգագրական—56, տ. Շրուան:
 Շարուր դաշտ—96, 73, 111, 118:
 Շարուր մահալ—73, տ. Շարուր դաշտ:
 Շարվան գյուղ—74, տ. Շրուան քաղաք:
 Շարվան ֆեոդալական իշխանութիւն—74, տ. Շրուան քաղաք:
 Շաքէ գավառ—17, 73, 105, 120:
 Շաքէ քաղաք—17, 73:
 Շենիթա լեռնազաղաթ—74, տ. Շնգար:
 Շենդինան շրջան—58, տ. Կարթունիք գավառ:
 Շենդինան-սու գետ—72, տ. Նիխորական գավառ:
 Շենյալի-գյուղ շամրուտ—73, տ. Շամր Կոզլուտի:
 Շերեքենգի գյուղ—73, տ. Շիրական գյուղ:
 Շեփիկ գյուղ—79, տ. Սաբուս ավան:
 Շիգա Քարթլի (Ներքին Քարթլի)—83, տ. Վերին աշխարհ Վրաց:
 Շիթիթմա գետ—73, 89, 107, 114, տ. Քաղիթ գետ:
 Շիլդա գյուղ—73, տ. Շիլդա:
 Շիլդա ազգագրական—16, 73, 102:
 Ἀρσακίδα—40, տ. Արշամաշատ քաղաք:
 Շինակ լեռնանցք—52, տ. Զինթա ամրոց:
 Շիրակի դաշտավայր (Կալեթում)—57, տ. Կամրեճան գավառ:
 Շիրակ գավառ—15, 40, 73, 110, 118:
 Շիրական գյուղ—76, 65, 74:
 Շիրակաշատ ավան—25, 65, 74, 110, տ. Մարիկապոլիս ավան:
 Շիրակաւան (Երզնգաւորս) ավան—15, 74:
 Շիրմոյ գետ—61, տ. Կոռնէ ամրոց:
 Շիրվան շրջան—59, տ. Կէթիկ գավառ:
 Շիրվան—74, տ. Շրուան ազգագրական:
 Շիրվանի տափարակ—62:

Շիրվանշահների պետություն—74:
 Շնա՛հ գավառ—76, 38, տ. «Արասխ», որ
 է Ուլէա գաւառը:
 Շնաւ՛ք քաղաք—76, 38, 74:
 Շնգար (Սենգարոս) լեռն—74, 74:
 Շնգար (Սինգարա) քաղաք—74, 74,
 80:
 Շնիձոր շրջան—54, տ. Իշայր գաւառ:
 Շուլավեր գետ—56:
 Շուկառաբ (Արզան) քաղաք—74, 74,
 114:
 Շուշարի շրջան—49, տ. Դասնաւորք գա-
 վառ:
 «Շուշք»—74, տ. Շուշք գավառ:
 Շուշք գավառ—86, 74, 104, 119:
 Շորապանի—80, տ. Սարապանա ավան:
 Շրուան աղգաղաւառ—88, 34, 74, 102,
 120:
 Շրուան քաղաք—88, 74:
 Ողջի գետ—43, 63:
 Ոնողխոնտոր բուլղար—101:
 Ոնորիա պրովինցիա—13:
 Օսգարա (Osdara) գյուղ—92, 74:
 Ոսկեան գետ—74, տ. Ոսկիք:
 Ոսկեանց լեռ—84, 74:
 Ոսկեհանք վայր—40, տ. Արսեանց փոր-
 գավառ:
 Ոսկեպար գետ—57, տ. Կանգարք գա-
 վառ:
 Ոսկիողայ ավան—96, 74:
 Ոսկիք վայր—75, 74, 110:
 Ոստան ավան (Ռշտունիքի)—41:
 Ոստան Դընոյ—49, 74, 111:
 Ռստան ի Մարզպան գավառ—87, 74,
 105, 120:
 Ռստան Հայոց—86—96, 41, 49, 74, 111,
 118:
 Ռստան (Վրաց) գավառ (Նաձոնժանժո)—
 86, 75, 84, 119:
 Ռստան քաղաք (Բոստան քաղաքի, Ռուս-
 ֆախի)—86, 75, 79, 84:
 Ռսրոյինե թագավորություն—36, 75, տ.
 Ռոհա (Նոնսիա) քաղաք:
 Ռվկիանոս—14:
 Ռտն Մասեանց—109, տ. Մասեանց ոտն:
 Ռտն Առնոյ գավառ—37, տ. Առնոյ ոտն
 գավառ:
 Ռտն Արագածո—38, տ. Արագածոտն
 գավառ:
 Ռրոնտե գետ—62, 37:
 Ռրմի քաղաք—76, 54, 75:
 Ռրք գետ—75, 71, 75, 108:
 Ռրդոք գյուղ—95, 75:
 Ռրկովի գյուղ (Մասեանցոտն գավառի)—
 76, 75:
 Ռրմիլդ-Պերոժ գավառ—75, 109, 117:
 Ռրոմանդոն գետ—92, 75, 100:
 Ռրոմանդոն լեռն—72, 75, 100:
 Ռրոնտե գետ—62, 75:
 Ռրոտան գետ—77, 75, 113:
 Ռրսիրանք գավառ—76, 75, 108, 117:

Ոքաղէ բերդ—84, 76:
 Ոքաղէ գաւառ—84, 76, 110, 118:
 Ուժարմա—59, տ. Ուշարմա քաղաք:
 Օծարձայդ—75, տ. Ուարդանէս գետ:
 Ուարդանէս գետ—Ա5, 75:
 Ուիտիա (Օնտա) երկիր—67, տ. Ուտիք
 Առանձնակ գավառ:
 Ուշարմա քաղաք—45, տ. Գանդոս գետ:
 Սիս (Ուղի) քաղաք—63, տ. Հէք քա-
 ղաք:
 ՍԿԱՆԻ—74, տ. Ոսկեանց լեռն:
 Ուշարի երկաթ. կայարան—62, տ. Հէշէրի
 գավառ:
 Սիւսա—40, տ. Արտաղ գավառ:
 Ուշտուլ—38, 74, տ. Շնաւ՛ք քաղաք:
 Ուշ-քիլիսե—42, տ. Բազավան:
 Ուշարմա գյուղ—59, 75, տ. Ուշարմա
 քաղաք:
 Ուշարմա քաղաք—86, 75:
 Ուլէոյ բերդ (Սլէոբերդա)—82, 75:
 Ուլէոյ գաւառ—75, տ. Ուլէոյ գիւղ:
 Ուլէոյ գիւղ—96, 75:
 Սժկանի—74, տ. Ոսկիք վայր:
 «Ուսթախ»—75, տ. Ոստան քաղաք:
 Ուտհա (Նոնսիա) քաղաք—է3, 75, 114:
 Ուտիք նահանգ—86—87, 34, 37, 46, 70,
 71, 73, 75, 77, 78, 86, 95, 96, 98,
 106, 109, 110, 118, 120:
 Ուտի Առանձնակ (Ուտ-ոստաղ) գավառ
 —87, 67, 75, 95, 96, 109, 118:
 Ուտ-ոստաղ գավառ—75, 105, 118,
 120, տ. Ուտի Առանձնակ գավառ:
 Ուր գյուղ—41, տ. Արտահան քաղաք:
 Ուրանց գյուղ—38, տ. Առուենից ձոր գա-
 վառ:
 Սրաժու, Ուրաշտու—79, տ. Ուրարտու:
 Ուրարտու—49, 52, 62, 79, 82, 86:
 Ուրբնիսի քաղաք—41, տ.
 Ուրի գյուղ—89, տ. Քաջաց-քաղաք (Հուր)
 Օօրպա Ուրիմա ավան—72, 76:
 Ուրծ գավառ—96, 75:
 Ուրծածոր գավառ—118:
 Ուրծածոր գետ—96, 76, 111:
 Ուրծածոր գյուղ—96, 76:
 ՍՐՄ—75, տ. Ուրմիլդ-Պերոժ գավառ:
 Ուրում-կալե գյուղ—75, տ. Ուրիմա:
 «Ուրտախ»—87, տ. Ցուրտալ քաղաք:
 Ուրմիա լիճ—38, 58, 75, տ. Կապուտան
 ծով:
 Ուրմիա քաղաք—53, 57, 72, 75, տ. Ուր-
 մի քաղաք:
 Ուրուտտորի երկիր—35, տ. Այրտրուանք
 գավառ:
 Ուրուխ գետ—36, 49, տ. Դիգոր ազգա-
 գաւառ:
 Ուփիս-ցիլե գյուղ—58, տ. ստորե:
 Ուփիս-ցիլե Կասպիսա—58, 60, տ.
 Կասպի (Ուփիս-ցիլե) բերդ:
 Չանլախի գագաթ—72, տ. Նոստիս-թաւի
 լեռն:

Չարաբերդ ամրոց—86, տ. Ջարաբերդ:
 Շօսթաբերդ—76, տ. Չորմայրի գավառ:
 Չարմալի-սու գետ—76, տ. Չորմայրի
 գետ:
 Чармалы Юнус—76 գյուղ:
 Չար-բուկար ցեղ—101:
 Չարսանջակի Փերի գավառ—54:
 Չելէթի գավառ—50, տ. Էրծոյ գավառ:
 Չերմիկ գյուղ—59, տ. Կիակկան:
 Չերմիկ գյուղ—31, տ. Արանէ:
 Չեքերեք-սու գետ—81, տ. Սկիւպաքս
 գետ:
 Չրդրր գետ—70, տ. Մեծագետ:
 Չրդրր լիճ—87, 106, տ. Ցելի լիճ:
 Չինաստան—19, տ. Ճենաստան:
 Չմշկածաղ բերդ—49, 57, տ. Հեռապաւ-
 լիս ավան:
 Չողա երկիր—88, 34, 64, 76, 120:
 Չողա (Չուլայ, Չորայ, Ճորայ) քաղաք—
 88, 64, 76:
 Չորա քարաք—76, տ. Չողա քաղաք:
 Չորմայրի գավառ—76, 93, տ. Չորմայրի
 գետ:
 Չորմայրի գետ—84, 76:
 Չորմայրի լեռն—84, 76:
 «Չորրորդ Հայեցի» (Չորրորդ Հայքի
 բարրաւ)—41:
 Չորրորդ Հայք. նահանգ—24, 36, 43, 47,
 49, 55, 57, 62, 76, 92, 106, 107, 116,
 տ. Մոփաց կողմն:
 Չուխուր գետ—38, 46, տ. Առու գետ:
 Չունդար քաղաք—Ա7, 76, 103:
 Չրմէս ավան—50, 57, տ. Մումիսա (Չր-
 մէս, Ճիմիս) քաղաք:
 Չքատան կղզի—95, 45, 76, 109:
 Չառնաձոր Պալկապիլի լիճ—87, տ.
 Ցելի լիճ, Պալկապիլի լիճ:
 Պալաս գյուղ—35, տ. Այպալիս գյուղ:
 Պալեստինա լիճ—86:
 Palestinae—16, տ. Հրէաստան:
 Παλιγγ—76, տ. Պաղնատուն գավառ:
 Պալմիրենէ անապատ—113:
 Պալունիք գավառ Վասպուրականի—95,
 76, 109, 117:
 Պալունիք գավառ Տարուբերանի—74,
 76, 116:
 Պալունի նախարարական տոհմ—76:
 Պախր (Գալլախաղուտ) լեռն—74, 76,
 99, 106:
 Պաժատու—36, 76, տ. Պաշատ լեռն:
 «Պաժկանք»—77, տ. Պարսկանք գավառ:
 Պահակն Ճորոյ—88, 49, 76:
 Պաղակապիլի լիճ—87, տ. Ցելի լիճ:
 «Պաղատ»—77, տ. Պաշատ լեռն:
 Պաղնատին—18:
 Պաղին բերդ—93, 76:
 Պաղին գետ—93, 76:
 Պաղնատուն գավառ—73, 55, 76, 107,
 116:
 Պաղնատուն բերդ—107:
 Պաղակապիլի—87, տ. Պաղակապիլի լիճ:

Պանիա դայր—113:
Պաշտ լեռն—95, 36, 76:
Παρθέσιος Ποταμός—77, տ. Պանտիս գետ:
Պանտիս գետ—72, 77, 100:
Patria Caspia—83, տ. Փայտակարան նահանգ:
Պարթևական թագավորություն, պետություն—66, 38:
Պարթևաստան—68:
Պարթևերեն լեռներ—57, 67:
Պարթևար լեռներ—84, 57, 77, 83, 110:
პარსული ღვარჯიშ—77, տ. Պարթևար լեռներ:
Պարիսպն Դարբանդայ—Ա7—Ա8, 77:
Պարուար դառա—86, 48, 77, 83, 86, 87, 104, 118, 119:
Paresaca—77, տ. Պարսեզ գյուղ:
Պարսից աշխարհ—87, տ. Կասպից աշխարհ:
Պարսականք գավառ—97, 77, 105, 109, 117, 120:
Պարսիկք—114:
Պարսկահայք նահանգ—96, 76, 35, 38, 51, 52, 59, 63, 65, 67, 71, 77, 84, 91, 99, 106, 108, 117, 118:
Պարսկաստան—49:
Parsua—77, տ. Պարսկահայք:
Պարսպատունիք գավառ—97, 77, 109, 117:
Պարսեզ երկիր—14, 16, 18:
Պարսեզ—87, տ. Կասպի:
Պարտալ քաղաք—87, 34, 75, 77, 109:
Պարտեզ ավան գյուղ—85, 77:
Պարտեզ գետ—85, 77, 110 ծան. 1:
«Պարտեզ»—77, տ. Պանտիս գետ:
Պարտիզաց փոքր գավառ—85, 77, 110, 118:
Parthiae—14:
Պեմոլիս ավան—81, 77:
Պերոզպատ—77, տ. Պարտալ քաղաք:
Պերոզ-Կատալ—77, տ. Պարտալ քաղաք:
Պերոզ-Շապուհ քաղաք—78, 77:
Peröz-Şapur (Պարթևական)—77, տ. Պերոզ Շապուհ քաղաք:
Persidis—14:
Պիանք գավառ—87, 77, 105, 109, 117, 120:
Պիեռիլիա լեռն—113:
«Պիսինոն»—77, տ. Պիտիոնոս քաղաք:
Պիլոնոս (Ջահան) գետ—51, 100, տ. Երկրորդ Հայք:
Պիոնոս ավան—72, 77:
Պիտիոնոս քաղաք—Ա4, 77, 101:
Πισυός—77, տ. Պիտիոնոս քաղաք:
Պիրիթիթիլի-Ալադանի գետ—64:
Պլասթա քաղաք—72, 78:
Պլատանա (Πλάτανος) լեռնանցք—49, տ. Դրունք Ասորոց:

Պոլուանք ավան—76, տ. Պոլունիք գավառ (Վասպուրականի):
Պարախոսթրաս լեռներ—67:
Պիցոնդա գյուղ—77, տ. Պիտիոնոս քաղաք:
Պյուրկ—72, տ. Նիկոպոլիս քաղաք:
Polemonion—77, տ. Պոնեմոնիոն քաղաք:
Պոլանց գյուղ—76, տ. Պոլուանք ավան:
Պոնեմոնական Պոնտոս—100:
Պոնտական լեռներ—67, տ. Պարթևերեն լեռներ:
Պոնտոս երկիր—24, 35, 44, 66, 88:
Պոնտոսի թագավորություն—46, 66:
Պոնտոս (Ակամիս, Կակամբ) ծով—82—84, 32, 57, 78, 101, 103, 110:
Պոնտոս Կապադոկիոյ—83, 78, 100, 105:
Pontus Gappadocus—77, տ. Պոնտոս Կապադոկիոյ:
Պոնտոս Պոնեմոնական (Pontus Polemoniacus)—82, 77:
Պորպէս—63, 76, տ. Ջիւնկերտ քաղաք:
Purattu գետ—51, տ. Եփրատ գետ:
Purulumzi երկիր—35, տ. Անգեղ-տուն:
Ptandaris Պոնեմոնական գյուղ—72, 78:
Պրեմոնիոն բերդ—72, 78:
Պրիլիք գյուղ—42, տ. Բաղաւան (Աթլի-Բաղաւան) գավառ:
Ջաբալ ալ-Ջուզի (Gabal Gaudī)—39, տ. Արարադ լեռն:
Ջաղաթու (Ջեռիներ) գետ—81, տ. Ս(տ)առարովր գետ:
Ջոնն Ջաղի—64, տ. Ճակք գավառ:
Ջահրի-չալ գետ—64, տ. Ճահուկ գետ:
Ջահրի գյուղ—64, տ. Ճահուկ ամրոց:
Ջոնն Ջահի—81, տ. Սուրբ Խաչ վանք:
Ջանդար գյուղ—96:
Ջանդարաձոր—96:
Ջանգա քաղաք—46, տ. Գանձակ Շահաստան:
Ջառահ (Գառահ) գետ—57, տ. Կամբիսես գետ:
Ջասար-Սամուր—76, տ. Չողայ քաղաք:
Ջոննոն Ջաղաթու—78, տ. Ջաղաթու վերին գավառ:
Ջաղաթու գավառ—104:
Ջաղաթու ներքին գավառ—85, 48, 78, 83, 118, 119:
Ջաղաթու վերին գավառ—85, 78, 96, 110, 118, 119:
Ջեբել-Սինջար—59, տ. Կոհ-ի-Շնգար լեռներ:
Ջելու լեռներ—73, տ. Նպատական կամ Նպատ լեռն:
Ջերաբուս—51, տ. Երրորդ (Կարբե-միշ) քաղաք:
Ջերմ (Արեւի, Տիգրիս) գետ—է7, 36, 50, 60, 78, 108, տ. Արեւելյան Տիգրիս:
Ջերմաձոր գավառ—75, 78, 108, 117:

Ջերմուկ—59, տ. Կիսկկաս:
Ջերմուկ—53, 78, տ. Էլեգիա (Ջերմուկ) ավան:
Ջերմուկ—31, տ. Արանէ:
Ջոնն Ջոնն Ջիլի—41, տ. Արքեպոլիս քաղաք:
Ջիլի-կալ—41, տ. Անիկ ամրոց:
Ջոնն Ջիլի—52, տ. Ջիլի:
Ջոնն Ջիլի—52:
Ջլմար ամրոց—75, 64, 78:
Ջուղի-դաղ—39, 53, տ. Արարադ լեռն:
Ջուլմանիկ—31, 35, 61, 64, 78, տ. Ջլմար ամրոց:
Ջուլմանիկի շրջան—64, 73, տ. Ճահուկ գավառ:
Ջուրդան—83, տ. Վիրք:
Ջուրմուկ գետ—55, տ. Խեբուրք ազգագավառ:
Ջրաբերդ ամրոց—86:
Ջրաբերդ գավառ—86, տ. Տոհ գավառ:
Քա—78, տ. Ռահ գետ:
Ռաբաթ գյուղ—90, տ. Քրվիկ բերդ:
Ռազա քաղաք—67, ծան. 1:
Ռաննո, Նոննո Ռախա, Արեւիկ—74, տ. Արաքս գետ:
Ռահ գետ—85, 78, 101:
Ռահվա լեռնանցք—47, 63, տ. Ջորապահակ:
Ռամ-Պերոզ քաղաք—41, տ. Արտաւէտ քաղաք:
Ռաննո, *Ռաննոն Ռահա, Ռահանի—78, տ. Ռահան:
Ռահանք ազգագավառ—Ա5, 78, 102:
«Ռան, որ է Աղուանք»—14, 115:
Ռաշաինա քաղաք—113, տ. ստորին:
Ռաշ-Այն քաղաք—74, 79:
Ռաս-էլ-Այն—79, տ. Ռաշ-Այն:
Ռաստան գյուղ—37, տ. Անեստան:
«Ռահանական» (երուանական) սահմանաքարեր—21:
Regio Thriare—84, տ. Թուրք գավառ:
Ռեգայլ—57, 75, տ. Որմի քաղաք:
Ռեխա ավան—Ա6, 79:
Ռեխա կամ Ռեխիս-խե գավառ—Ա6, 78, 104, 119:
Ռեխա գյուղ—78:
Ռեխիս-խե գավառ—79, տ. Ռեխա գավառ:
Ռեխուկա գետ—60, տ. Կոսի (Կասպի) գավառ:
Ռիլ—67, տ. Ռազա:
Ռիլ քաղաք—114, 115:
Resainā—78, տ. Ռաշ-Այն:
Ռեվանդուկ—64, տ. Մահկերտ-տուն (Մարձին) գավառ:
Ռեֆահին—58, տ. Կերճանիս (Գարսանիս) ավան:
Ռիգն—79, տ. Ռիգոն էմպորիոն:
Ռիգոն էմպորիոն—84, 79, 103:
Ռիոն գետ—50, 79, 88, 89, տ. Փասի գետ:

Ռիմիկա լեռն—102:
Ռիպեա լեռն—101:
Ռշտունիք գավառ—95, 33, 37 41, 78, 79, 89, 108, 117:
Ռշտունեաց ծով—45, 79, տ. Բզնունեաց ծով:
Ռշտունեաց նախարարական տոհմ—33, 78, 79:
Ռոդիպալիս քաղաք—Ա5, 79, 103:
Ῥόδουσι—79, տ. **Ռոդիպալիս քաղաք**:
Ռոսրոսակ գավառ—34, 63, 105, 120, տ. **Հոսրոս-Պիրոս** գավառ:
Ռոտ-ի-Քաղա—78, 109, տ. **Քաղան-ոտ**:
Ռոտ-Պարսեան գավառ—Բ6, 79, 105, 109, 118, 120:
Ռոտ-Պարսեան գետ—Բ7, 79:
«Ռոտպացեան»—78, տ. **Ռոտ-Պարսեան գավառ**:
Ռոտկաց գավառ—63, տ. **Հեր գավառ**:
Ռուան Էրկիր—114, 115:
«Ռուգթալ»—75, տ. **Ռոտան քաղաք**:
Ռուսաստան—17, 18:
Ռուսթա քաղաք—75, 78, 79, 84, տ. **Ռուսան քաղաք**:
Ռուսթալի մայր եկեղեցին—75:
Rūm-Qale—76, տ. **Ռւրիմա ավան**:
Ռո-սու գետ—79, տ. **Սալնայ-ջուր գետ**:
Սաբալան լեռն—Գ7, 79:
«Σαβυδὸν βουοί»—46, տ. **Գարաուս քաղաք**:
Σαβυδὸν Πωροισταν 75, տ. **Ռոտան (վրաց)** գավառ:
Սաբուս (Sabus) ավան—Գ3, 79:
Սաղարեջուր շրջան—59, տ. **Կիսէթ գավառ**:
Սաղախու գյուղ—56, տ. **Մոր կամ Մոփ ամրոց**:
Սաղազ գյուղ—80, տ. **Սատաղա**:
Սաղարակ գյուղ—38, տ. **Արաժ գավառ**:
Sada asu, Satrudan—81, տ. **Սպանդարան-Պիրոս** գավառ:
Σαδασούρα Σαβιρόν Սաղեպուրո Տաշիրիստ—85, տ. **Սիպհականութին Տաշրալ**:
Սալավաթի լեռնանցք—58, 81, տ. **Կասպիական գյուղեր**:
Սալմաստի մահալ—52, տ. **Զարէհավան գավառ**:
Սալնայ լեռներ—Գ4, 79, 114:
Սալնայ ջուր գետ—Գ4, 79:
Սալնոյ ձոր գավառ—Գ4, 79, 107, 116:
Սալբորա գետ—Բ3, 79:
Սախուրակ վայր—Բ3, 31, 79, 111:
Σαχασούρι, Sacasene Սակասենե—67, 73, տ. **Շակաշեն գավառ**:
«Sacavana»—42, տ. **Քաղաւան**:
Սակուրէթ բերդ—63, տ. **Զիլ(է)թ գավառ**:
Սակուրէթ (Սկիւրէթ) գավառ—63, տ. **Զիլ(է)թ գավառ**:
Սաղիանու վանք—61, տ. **Սաղբաւ**:

Սաղբաւ վանք—61, տ. **Հարանդ գավառ (Շամախու)**:
Սամալ քաղաք—49, տ. **Դրոնք Կիլիկիոյ (Մալիս)**:
Սամաստ քաղաք—52, տ. **Զարէհաւան քաղաք Պարսկաստան**:
Սամերա վանք—56, տ. **Կաթարթի**:
Σαμπερζέλο Սամեքրելո—50, տ. **Նգերաց աշխարհ**:
Սամշվիլէ քաղաք—87, տ. **Յուրտա քաղաք**:
Սամուր գետ—Բ8, 34, 76, 79:
Սամուրդաղանո գավառ—42, տ. **Ափշիլք**:
Σαμώσατα, Samosata—60, 73, տ. **Շամուշատ քաղաք**:
Սամուշատ քաղաք—73, տ. **Շամուշատ քաղաք**:
Սամսուն քաղաք—35, տ. **Ամխոս քաղաք**:
Սամցխէ գավառ—Բ5, 79, 104, 110, 119:
Սանաշնի թեմ—95:
Սանասուն բերդ—Գ4, 79:
Սանասոնյ լեռներ—Գ4, 79, 114:
Սանասոնյ ջուր գետ—Գ4, 79:
Սանասունք գավառ—Գ4, 79, 93, 107, 116:
Սանի գետ—Բ7, 80, 108:
Սանիր լեռն—113:
Σαναρ ο. Σάναροι—58 տ. **Մանարք**:
Σανυαχ, 64, տ. **Ճանիւ**:
Սասանյան Իրան—13, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 66, 67, 69:
Սասանյան Պարսկաստան—38, 83, 114:
Սասանյաններ Պարսից արքայական հարստութիւն—21, 27, 84:
Սասուն—38, տ. **Սանասունք գավառ**:
Սասուն գյուղ—79, տ. **Սանասուն բերդ**:
Սասունի լեռներ—79, տ. **Սանասունք լեռներ**:
Սասուն-դերե—79, տ. **Քաղիրթ գետ**:
Սաւից գետ—Բ6, 80:
Սաւր (Զաւրք) ավան—Բ6, 80:
Սաւր կամ Սոյք գավառ—Բ6, 52, 80, 117:
Սաւր լեռնանցք—Բ6, 80:
Սաւրք (Քաղաւարութիւն Հոնաց)—Ա7, 80, 81, 103:
Σάταλα, Satala—79, 77 **Սատաղ**:
Σάταλα—32, տ. **Ալի ամրոց**:
Սատաղ քաղաքին—Բ3, 80:
Սատանի խաչ լեռնանցք—49, տ. **Դուռն Փառիսոսի**:
Սարակ լեռն—Գ5, 80, 107:
Սարաշիլ գյուղ—63, տ. **Հիսպա ավան**:
Սարապանա ավան—Ա5, 80:
Սարդինիա կղզի—15:
Սարդղամիշ—32, տ. **Ախուրիանի «քաղաք»**:
Սարիսյան գետակ—82, տ. **Վարաժնունիք գավառ (Վասպուրականի)**:
Սարմատիա—5, 6, 13, 14, 16, 18, 20, 25, 27, 101, 102, 103, 104, 105:

Սարմատ արքայաւան—101:
Սարոս գետ—Դ1, 58, 79:
Սարսապ գյուղ—51, տ. **Զարգապոն գյուղ**:
Սարչամա գետ—73, տ. **Շաղաղոմք գավառ**:
Սացիենէթի գյուղ—79, տ. **Սացխումէթ գավառ**:
Սացխումէթ գավառ—Ա8, 79, 80, 87, 104, 119:
Սեա լեռն—34, տ. **Ամանոս լեռն**:
Սեբաստիա քաղաք—Գ2, 37, 51, 55, 80:
Սեբաստուպոլիս (Դիոսկուրիա) քաղաք—Ա4, 80:
Սեբաստուպոլիս քաղաք (Փոքր Հայքի)—Գ2, 80:
Սէրոյ (Քալաձոր) գետ—Բ7, 80, 89, 105:
Սեզգարոս լեռն—113, տ. **Կոհ-ի-Շնդար լեռն**:
Սելեկիա «գատուցեալ աշխարհ»—Դ2, 41, 80, տ. **Աւազն Անտիոք**:
Սելեկիա Տիգրիսի վրա—41, 112:
Սելեկիա Պիրեան քաղաք—Դ1, 80:
Սելեկյան Ասորիք—80:
Սելեկյան պետութիւն—41:
Սենգարոս լեռն—74, տ. **Կոհ-ի-Շնդար լեռն**:
Սելիսան գետ—80, տ. **Սարոս գետ**:
«Սեպուրհական» կամ «Վասպուրական»—33, տ. **«Երկիրն Սեպհական զնդին»**:
Սեպուհ լեռն—Գ3, 49, 80:
«Սեպհականութիւն Տաշրալ»—85, տ. **Տաշիր գավառ**:
Սեաստուպոլիս քաղաք—101:
Սե (Գուգամակարի) Արազի գետ—56, տ. **Միւրան դուռն**:
Սե ծով—32, 77, տ. **Պոնտոս ծով**:
Սե կղզի—102:
Սե-ջուր գետ—38, 65, տ. **Մեծամար գետ**:
Սեանի լեռնաշղթա—49, տ. **Քաղաթաղի լեռներ**:
Սեան կղզի—Բ6, 47, 80:
Սեանա լիճ—22, **Մեծ Սեան, Փոքր Սեան**—47, տ. **Գեղարունեաց ծով**:
Սեանի շրջան—64, 82, տ. **Մաղաղ գավառ**:
Սե Տիկին գետ—45, տ. **Սուրբ Տիկին գետ**:
Սելիսան գետ—80, տ. **Սարոս գետ**:
Սերմանց (Կատար երկրի) լեռն—Գ4, 80, 107:
Սերմանց լեռներ—65:
Սեֆիդ-նուր գետ—34, տ. **Ամարդոս գետ**:
Սըմընդր քաղաք—Ա7, 81, 103:
Սըվազ—80, տ. **Սեբաստիա քաղաք**:
Սիահ-կուհ լեռներ—80, տ. **Հայկական լեռներ**:
Սիահ-կուհ լեռն—51, տ. **Զարաուդ լեռն**:
Σικάνιον, Sicanabis, Siganium—52, տ. **Զիգանլուն քաղաք**:
Συγριακή, Συμβάκη Սիդրիակէ—67 և **Ժան. 3**:

Σελβοί, Silvii—64, տ. ձիկրք չաղդա-
գաւառ:
Սիլվիան—72, տ. նորկերտ քաղաք:
Սիլվիկա կղզի—15:
Սիմար լեռն—38, 80:
Սիմար լեռնանցք—74, 38:
Σίρρα Սիրաքարա քաղաք—74, 80, տ.
Շնգար քաղաք:
Սինէացոց աշխարհ—16, 19:
Սինու գյուղ—83, 80:
Sinoia ամրոց—45, տ. Բոնակապան
լեռնանցք:
Սինչար լեռնագագաթ—74, տ. Շնգար
(Սենգարոս) լեռն:
Սիպկոր-դաղ լեռներ—67, տ. Սուրբ Գրի-
գոր լեռներ:
Սիս լեռն—89, տ. Փոքր Մասիս լեռն:
Սիսական—56, 80, տ. Սղուկ գավառ:
Սիսական—19, 25, 26, 81, 114, տ. Սիւ-
նիք նահանգ:
Սիսական-ի-Վոտակ կամ Սիսական-ի-
Ոստան—70, 89, 105, 109, տ. Մեւս
Հաբանդ գավառ:
Սիսիանի շրջան—56, 80, տ. Սղուկ գա-
վառ:
Սիսնի (Իսոս) քաղաք—72, 54, 80, 112:
«Սիսնի»—Սիսնիք բարբառ—41, ծան. 1:
Սիսնաց աշխարհ—109:
Սիսնիք ավան—77, 80:
Սիսնիք գավառ—56, 81, տ. Սղուկ գա-
վառ:
Սիսնիք նահանգ—86—97, 19, 32, 39,
44, 50, 51, 56, 60, 61, 64, 70, 71,
81, 82, 92, 96, 97, 106, 109:
Սիսնեաց նախարարական տոհմ—81:
Սիսակացիք ազգագաւառ—101:
«Սիսն արքունիք»—85, տ. Տատէոն ավան:
Σιρραγων αωρα—74, տ. Շիրական գյուղ:
Սիրիա—38:
Syria—16, 38, տ. Ասորիք:
Սիրիկա գյուղ—72, 81:
Սիրիան, Սուրիան—72, 81, տ. Նեխ Մա-
սիք լեռն:
Սկիւթիա աշխարհ—16, 19, 102, 103:
Սկիւպարս գետ—82, 81:
Սկիւմիք, Սկիւմ(ն)իք (Քակոյր) ազգա-
գաւառ—Ա5, 81, 102:
Συζωόντιο Սկուզոնտի գավառ—63, տ.
Չել(է)թ գավառ:
Սկվիթեթիս-վերն գետ—63, տ. Վերա
գետ:
Συσιότης Սկյուզիտես լեռներ—67:
Սմբատաւան (Բայտրերդ, Բաբերդ) ամ-
րոց—42, 44, 81:
Սմբատայ բերդ—44, տ. Բայտրերդ, Բա-
բերդ:
Սոգյուլթու գետ—37, տ. Առանգա կա-
յան:
Սողից գետ—81, տ. Սաւիցի գետ:
Սողբի լեռնանցք—45, 81:
Սողոպետրա (Ջապետրա) ամրոց—72,
81:

Սոկ բերդ—73, 49, 81, 107:
Սոկանդու-դաղ—31, տ. Մեծրաց լեռներ:
Սոհունդ լեռն—77, 81:
Սոմայի մահալ—84, տ. Տամբեր գավառ:
Սոնդաս ազգագաւառ—102:
Սոնդաս (Տոնդաւո, Սոնդաս) գետ—Ա7,
81, 102:
Սովուկ գյուղ—81, տ. Սոկ բերդ:
Սրմանց լեռն—107:
Սուանաս (Սուանաս) գետ—101:
Սուանք ազգագաւառ—Ա5, 81, 101:
Սջա550, Սջա550 Սուաննի, Սվաննի—81,
տ. Սուանք:
Սջա550, Սջա550 Սուանէթի, Սվանէթի
81, տ. Սուանք:
Սուեղիա—80, տ. Սկւեղիա Պիեռնան:
Սուլուսերայ գյուղ—80, տ. Սիւրասու-
պալիս քաղաք:
Սուլիսմի քաղաք—80, տ. Յիսուսի քա-
ղաք:
Սուկանեան լեռներ (Հայկական Պար)—
34:
Սուկանտ լեռն—75, 81:
Սուդայթ գետ—56, 57:
Սումեյաս—73, տ. Շամուշատ քաղաք:
Սջա550, Սջա550 Սուեթի, Սոջնի—74,
տ. Շուք գավառ:
Սուջունա գյուղ—52, տ. Զիգանէոն քա-
ղաք:
Susianae երկիր—14:
Սուսուկ գյուղ—48, տ. Գոնիսա ավան:
Սուրարան գյուղ—35, տ. Սուրէնապատ
ավան:
Սուրամի կամ իխի լեռնաշղթա—39, տ.
Արգէթու լեռներ:
Սուրբ Գրիգոր լեռներ—67, տ. Սկյուդի-
գեռ լեռներ:
Սուրբ խաչ Աղթմաւար—33:
Սուրբ խաչ լեռն (ալմա Սուփիսան)—
85, 65, 81:
Սուրբ խաչ (Ջուրի) բլուր և վանք—
86, 25, 81, 104:
Սուրբ խաչ Մանգլեաց Մանգլիսում—65:
Սուրբ խաչ վանք (Բարդուղիմէոսի
վանք)—33, 54, 81, տ. Արեւմտոս:
Սուրբ կանանց վանք (Սուրբ խաչ վանք)—
54, տ. Իշայր գավառ:
Սուրբ Հովհաննէսի գմբեթավոր բազիլիկ
տաճար Բազաւանում—72:
Սուրբ Շուշանիկի մատուռ—87, տ. Յուր-
տաւ քաղաք:
Սուրբ Շուշանիկի («Մետեի») եկեղե-
ցին Տփղիսում—87:
Սուրբ Տիկին կամ Սն Տիկին գետ—45:
Սուրէնապատ ավան—35, տ. Ալլի, որ է
Կուրիճան դաւառ:
«Սուրիստան»—38, տ. Ասորեստան:
Սուրմալուի դաշտ—65, տ. Մասեաց ուտն
գավառ:
Սպեր ավան—84, 81:
Սպեր գավառ—84, 81, 106, 110, 116:

Սպականք գյուղ—38, տ. Ասպականք
գյուղ:
Սպանդարան ավան—98, 81:
Սպանդարան-Պերոզ գավառ—77—98,
81, 109, 117:
Σπαρτα—58, տ. Կապուտան ծով:
Սպատար-Փերոզ—81, տ. Սպանդարան-
Պերոզ գավառ:
Սպարկերտ—54, տ. Իւոց գավառ:
«Սպարացի»—Հայերեն լեզվի Սպերի
բարբառ—41, ծան. 1:
Սպիտակ Արագլի գետ—56, 82:
Սպունիոն գյուղ—51, 81, տ. Եմսպունի
գյուղ:
Ս(տ)առառովր գետ—77, 81:
Ստեփանավանի շրջան—85, տ. Տաշիր
գավառ:
Ստորին Քարթլի—83, տ. Վերին աշխարհ.
Վրացի:
Ստրոբիլուս (Strobilus) լեռն—Ա5, 81:
«Սրգալի»—87, տ. Յուրիա քաղաք:
Սոգք, Սոգք, Սոթք—80, 109, տ. Սաղք
կամ Սոդք գավառ:
Σοφανεναι, Sophanenae—35, տ. Մեծ
Սոփք գավառ:
Σοφηναι, Sophenae—57, տ. Սոփք Շա-
հունեաց գավառ:
Սոփիան գյուղ—46, տ. Գաբիթեան գա-
վառ:
Սոփ-Քեոյ—57, տ. Սոփք գյուղ:
«Վաթիսիս»—48, տ. Գոռաթիս-իւն գա-
վառ:
Vazurg Armenan—66, տ. Մեծ Հայք:
Յաւաթըն Վալաշկերտ—81, տ. Վա-
ղարշակերտ քաղաք:
«Վալդանիս»—75, տ. Ուարդանէս գետ:
Վաղարշակերտ քաղաք—95, 81:
Վաղարշակուպոլիս քաղաք—31, տ.
Արաննէ:
Վաղարշաւան—44, 82, Բասեան (Վա-
ղարշաւան)
Վաղարշապատ քաղաք—86, 38, 65, 72,
82, 86, 87, 97, 111:
Վանկա բերդ—71, 58, տ. Կառնոսու-
գետ:
Վայկունիք գավառ—87, 82, 105, 109,
117, 120:
Վայկունիք ջերմուկ (Բաղանիք արքու-
նականք)—96, 82:
Վայոց ձոր գավառ—96, 82, 109, 111,
117:
Վան քաղաք—95, 79, 82, 86, 94:
Վանա լիճ—20, 33, 37, 41, 45, 50, 51,
54, 72, 76, 82, 86, 89, 98:
Վանանդ գավառ—85, 82, 110, 117:
Վառաշան քաղաք—Ա7, 82, 103:
Վասպուրական նահանգ—95—96, 28,
32, 33, 36, 37, 40, 41, 44, 45, 46,
48, 51, 61, 64, 65, 70, 71, 72, 76,
77, 79, 82, 84, 86, 106, 108, 117,
118:
Վասպուրականի լեռներ—65:

Վանտնեան դաշտ—82, տ. Վարդանեան
դաշտ:
Վավոնկի լեռնանցք—83, տ. Փոսպոտոն:
Վարագ լեռն—95, 82:
Վարագայ վանք—82:
Վարազմանաւո բերդ—86, 82, 105:
Վարաժնունիք գավառ (Այրարատի)—86,
82, 107, 109, 111, 116, 117, 118:
Վարաժնունիք գավառ (Վանապուրական-
նի)—95, 82:
Վարաժնունիք գավառ (Տարուրեքանի)—
94, 82:
Վարաժնունիք նախարարական տոհմ—82:
Վարանդա—70, տ. Մեծ Հարանդ գավառ:
Վարանդայի շրջան—77, տ. Պարսականք
գավառ:
Վարառատ գետ—97, 82:
Վարդամարգ գետ—95, 63, 82:
Vardin, Varsan—83, տ. Վարդանա-
կերտ քաղաք:
Վարդանակերտ ավան (այժմ. Մարդա-
րայի գետանցքի մոտ)—75, տ. Ուլէտ
գետ:
Վարդանակերտ գավառ—97, 83, 117:
Վարդանակերտ քաղաք—97, 83, 109:
Վարդանեան դաշտ—97, 48, 83, 102:
Վարդանէս գետ—107, տ. Ուարդանէս
գետ:
Վարդազէնի շրջան—55, տ. Խողմազ գա-
վառ:
Վարդգեսաւան—38, 82, տ. Վաղարշա-
պատ քաղաք:
«Վարջան, որ է Վիրք»—13, 26, 115:
Վարշակի ջերմուկներ—85, տ. Տառնոն
ավան:
Վեդի գետ—65, 76, տ. Ուրծածոր գետ:
Վեդիի շրջան—76, տ. Ուրծածոր գետ:
Վելիս-ցիխէ ամրոց—86, 83:
Վելիսցիխէ գավառ—96, 83, 104, 119:
Վելիսցիխէ գյուղ—82:
«Վելիսցիխէ»—82, տ. Վելիսցիխէ գա-
վառ:
Վելվելի-շայ գետ—37, 43:
Վենետիկ—17, 20:
Վերա գետ—63, տ. Սվկիրիթիո-վերն
գետ:
Վերին աշխարհ Վրաց—85—Ա6, 42, 48,
60, 61, 80, 83, 87, 104:
Վերին Դերջան—64, տ. Մանանալի գա-
վառ:
Վերին Խաչէն—44, տ. Բերդածոր գա-
վառ:
Վերին Տաշիր—48, Ժան.
Վերին Միջագետք—71, տ. Միջագետք
շայոց:
Վերին Զաւախք—54, տ. Զաւախք Վերին:
Վերին Տաշիր—48, (Ժան.), 84, տ. Տա-
շիր գավառ:
Վերիսա քաղաք—82, 83:
Վերջեմբիկ, Վերջենիկ գագաթ—83, տ.
Վերջեմբիկ լեռն:
Վերջեմբիկ լեռն—84, 83, 106:

Վեան (Բիզանի) քաղաք—94, 65, 83:
Վիլաշ-շայ գետ—37, տ. Առու-Պիժան
գավառ:
Վիշապ գետ—49, 101, տ. «Դեռակոն, որ է
Վիշապ» գետ:
Վիշապ կոթողներ—79:
Վիրանշենի գյուղ—81, տ. Սողոմոն
(Զապետրա) ամրոց:
Վիրա-Ափիսական պետություն—60:
Վիրք—85—86, 5, 6, 7, 13, 14, 15, 16,
17, 18, 19, 20, 23, 25, 26, 28, 39,
63, 67, 68, 69, 70, 83, 84, 101, 103,
104, 105, 106, 110, 114:
Վոլգա գետ—78, տ. Ռեմ գետ:
Վոհ գետ—84, 32, 72, 84, 104, տ. Ակա-
մախ գետ:
Վրաստան—5, 6, 75, 81, 83:
Վրաց աշխարհ—19, 20, 24, 27, 34, 39,
40, 45, 48, 50, 54, 55, 56, 57, 59,
62, 63, 65, 71, 72, 73, 77, 78, 79,
83, 84, 86, 87, 90, 96, 105, 118, 119,
120, տ. Վիրք:
Վրաց մարզպանություն—84:
Վրաց դաշտ—67, 86, 87, տ. Ցուրտա
քաղաք:
Վրկան աշխարհ (Արևելյան Վրաստան)—
83, տ. Վրաց աշխարհ Վիրք:
Վրկան աշխարհ (Միջին Ասիայի)—92:
Վրկանիք ծով—15, 58, 69, 84, տ. Կաս-
պից ծով:
Տալվորիկի ձոր—38, տ. Ասոցականք գյուղ:
Տաղձանք վանք—66, տ. Մեծ Կունք գա-
վառ:
Տաճիկը—107:
Տամրատ գավառակ—84, տ. Տամրատ
գյուղ:
Տամրատ գյուղ—96, 84:
Տամբեր գավառ—96, 84, 108, 117:
Տամբեր գյուղ—96, 84:
Տամբեր կամ Տեմբեր գյուղ—84, տ. Տամ-
բեր գյուղ:
Տաքառուճ Տամոնիտիս—53, 60, 68, տ.
Կորդուք գավառ:
Տալգրեան գավառ—96, 84, 109, 117:
«Տալցի»—Տալի բարբոտ—41, Ժան.
Տալցի աշխարհ—91:
Տալցի քար ամրոց—84, 64, 84:
Տալք նահանգ—84—85, 28, 32, 40, 44,
45, 52, 53, 54, 59, 64, 71, 75, 77,
84, 91, 94, 97, 98, 104, 106, 110,
118:
Տանա գետ—85, 84:
Տանայիս գետ—101:
Տանիս-խեռ գավառ—85, 84, 85, 104,
119:
Տանկիթան գավառ—84, տ. Տալգրեան
գավառ:
Տանուտ վայր—85, տ. Տաշիր վերին:
Տանիր գյուղ—78, տ. Պտանդարիս գյուղ:
Տաշիս-Կարի գյուղ—83, տ. Վերին աշ-
խարհ Վրաց:

Տաշիր գավառ—86, 85, 104, 109, 118,
119:
Տաշիր վերին գավառ—86, 85, 110, 118:
Տաշ-Ռումի գյուղ—53, տ. Թոննաւան ա-
վան:
Տաշրաշուր գետ—86, 63, 85:
Տաշրաւափ լեռնադաշտ—86, 85:
Ծառ Տառ—84, տ. Տալք:
Ծառ-յաճո Տառ-Կարի—84, տ. Տալցի
քար:
Տապուրա—85, տ. Տերիկէ:
Տապասարան—102:
Տապարըստան երկիր—114, 115:
Տապաքանիս կղզի (Յիլոն)—16, 18:
Τάπωμα, Tapura—86, տ. Տեւրիկէ (Տա-
պուրա) քաղաք:
«Տառնեսիս»—84, տ. Տանիս-խեռ գավառ:
Dasin—49, տ. Դանն քաւառ:
Տաուլ գետ—86, տ. Տուս գետ:
Տավուքյար գյուղ—84, տ. Տալցի քար
ամրոց:
Տաւրական լեռնաշխարհ (Խրիմ)—15:
Տաւրոյ բերան լեռնանցք—34, 44, 45, 47,
85, տ. Չորապահակ:
Տարուրեքան (Կողմն Տարաւոյ) նա-
հանգ—94—95, 28, 33, 36, 38, 39,
40, 45, 49, 51, 52, 55, 62, 63, 65,
71, 76, 82, 85, 86, 92, 93, 94, 96,
97, 98, 106, 107, 118:
Տարոս լեռն—71—93, 54, 69, 85, 91,
100, 105, 107, 108:
Տառնոն ավան—75, 85:
Տառիկ գավառ—95, 85, 107, 116:
Տառիկ գետ—74, 85:
Տառիկ-սու գետ—85, տ. Տառիկ գետ:
Տարանտէ ավան—92, 85:
Tarauna երկիր—85, տ. Տարաւոյ գետ:
Տարան գավառ—94, 70, 71, 74, 76, 85,
97, 106, 107, 116:
Տարաւոյ գետ—96, 85:
Ταρόν, Ταράνιον χλίμα—85, 74, տ. Տա-
րան գավառ:
Տարաքուս գյուղ—72, տ. Յուլիսպոլիս
ամրոց:
Tartarabini—11, տ. Արտաշեսեան
աւան:
Տարոն գավառ—71, 92, տ. Տարան գա-
վառ:
Տարոնոյ գետ—46, տ. Տարաւոյ գետ:
Τηλεβόας—70, տ. Մեղ գետ:
Տեկորոյ գետ—71, տ. Մրեն ավան:
Τηχίς—50, տ. Դէգիք գավառ:
Տեմեր—84, տ. Տամբեր գյուղ:
Tephrike—86, տ. Տեւրիկէ:
Տերիկէ (Տապուրա) ավան—93, 86:
Տիարի—35, տ. Այրարտականք գավառ:
Տիգրանակերտ գավառ—94, 68, 69, 72,
86, տ. Նիոնե գավառ:
Տիգրանակերտ քաղաք—38, 73, 86, տ.
Նիոնե, Նիոնկերտ, Տիգրանակերտ,
Մարտիրոսպոլիս-քաղաք:
Tigre վայր—84, տ. Տալգրեան գավառ:

Տիգրիս գետ—94, 41, 45, 50, 54, 56, 59, 68, 69, 71, 85, 86, 92, 106, 107, 114.
 Տիգրիս (Դկլաթ) գետ—75, 86:
 Տիգրիսի ակունքներ—33, տ. Աղբերք Տիգրիս գետույ:
 Տիգրոն քաղաք—23:
 Տիրիկէ քաղաք—40, տ. Տիրիկէ (Տապուրա) ավան:
 Τιφλίς—86, տ. Տիֆլիս քաղաք:
 Տլուք—49, տ. Դուլիսէ ավան:
 Θωσπία, Thospia—82, տ. Վան քաղաք:
 Տղետրա (Դուլգուլա) գյուղ. («Աիճ Մայրոյ») —90, տ. Դիդի Կախէթի:
 Տղմուտ գետ—96, 38, 46, 86:
 Տմորեաց աշխարհ—32, 78, տ. Տմորիք:
 Տմորիք—75, 53, 86:
 Տող ամրոց—70, 89, տ. Քթիշ ամրոց:
 Տող գյուղ—89, տ. Տող ամրոց:
 Τόμας Σομφια բերդ—53, տ. Թմնիս (Տոմիսա) ամրոց:
 «Տոմնիս խեւ»—84, տ. Տանիս-խեւ գավառ:
 Տոսպ գավառ—95, 79, 82, 86, 108, 117:
 Տոսպայ ծով (Thospitis)—37, 45, 82, 86, տ. Բզնունեաց ծով:
 Տոսպ-Ռշտունիք գավառ—79, տ. Ռշտունիք գավառ:
 Տոքեան կղզի—95, 45, 86, 107:
 Տուարածատափ գավառ—94—95, 86, 107, 116:
 Տուարածինի-տուրի—86, տ. Տուարածատափ գավառ:
 Տուզլու—64, տ. Վերին Դերջան գավառ:
 Տուզլույա գյուղ—59, տ. Կողբ ավան (Ճակատք գավառի):
 Տումեղիկ—53, տ. Թմնիս (Տոմիսա) ամրոց:
 Տումի գյուղ—70, տ. Գոռոզու բերդ:
 Tumni—60, տ. Տամոնիտիս:
 Tumurgu, Tumurray—86, տ. Տմորիք աշխարհ:
 «Տուն Կաղմուսի» (Կատմուսի, Կաղմուսի)—86, տ. Տուռ-Արդին (Մարդէք) գավառ:
 Τυσρα Տուշա քաղաք—51, 79, 82, 86, տ. Վան քաղաք:
 Տուս գետ—86, 86:
 Եղմնի—տ. Թուշք ազգապաշտ:
 Տուս-Քուստակ գավառ—86, 86, 105, 109, 118, 120:
 Տուռ-Արդին (Մարդէք) գավառ—74, 66, 69, 71, 86, 113:
 Տուռ-Արդին լեռներ—74, 86, 118:
 Tūra Asuma—36, տ. Աշխուն լեռան:
 Tūra de Sala—65, տ. Մասին լեռներ:
 Տուրուբեան նահանգ—60, 71, 85, տ. Տաւրուբեան նահանգ:
 Տոի գավառ—87, 86, 105, 109, 118, 120:
 Τζορμπεργ—76, տ. Չորմայրի գավառ:
 Տրապիզոն էմպուրիոն—87, 86, 103:

Տրապատունիք գավառ—75, 86, 109, 117:
 Տրտու (Տրտուական) գետ—87, 86:
 Եղմնի Տիֆլիսի գավառ—77, 86, տ. Պարուար գաւառ:
 Եղմնի, Եղմնի Տիֆլիսի, Թրքիսի քաղաք—86, տ. Տիֆլիս քաղաք:
 Տիֆլիս քաղաք—86, 74, 77, 86, 87, 104:
 Եղմնի—54, տ. Թուշք գավառ:
 Յելի (Եղլի) լեռ—85, 56, 87, 106, տ. Մովակ Հիստոյ:
 Յելլոն կղզի—19, տ. Տապուրանիս կղզի:
 Եղլի ջուղ Յիսէ Գոշի—41, տ. Արքէոպոլիս քաղաք:
 Եղլի ջուղ Յիսէ Գոշի—87, տ. Յիսուս քաղաք:
 Յիսուս քաղաք—86, 84, 87, 102:
 Յիսուսի կղզի—36, տ. Ալեքսանդրական գավառ:
 Յիսուսի (Սուլուսի) քաղաք—80, տ. Սեբաստուպոլիս (Դիսկուրիս) քաղաք:
 Յիսուսի ազգապաշտ—80, 87, 102, տ. Սաղիսիս գավառ:
 Եղլի ջուղ Յիսէ Գոշի—87, տ. Յիսուս քաղաք:
 Յիսուսի կղզի—86, 87, 104, 119:
 «Յիսուսիս», «Յիսուսիս» գավառ—87, տ. Յիսուսիս գավառ:
 Յիսուսիս գետ—87, տ. Յիսուսիս գավառ:
 Յուրտագետ—86, 45, 87:
 Յուրտա քաղաք—86, 45, 77, 86, 87:
 Եղլի ջուղ, Եղլի ջուղ Յիսէ Գոշի, Մուրտա քաղաք—87:
 Յուր գյուղ—87, տ. Յուր քաղաք:
 Յուր քաղաք—97, 87:
 Յուրի (Եղլի ջուղ) լեռան—86, 87:
 Փագեմոն ավան—81, 88:
 Παλατιον χαστρον Փալատիոն կաստրոն ամրոց—91, 88:
 Փալատիոնի-դաղ—35, 70, տ. Ալեքսանդրական լեռան:
 Փամբակ գետ—85, տ. Բամբակաձոր:
 Փալատկարան նահանգ—97—98, 32, 34, 57, 62, 63, 67, 71, 81, 83, 88, 92, 93, 106, 109, 117, 118:
 Փալատկարան քաղաք—97, 43, 63, 75, 88, 106:
 Եղլի ջուղ Փանաւարի—77, տ. Պարուար գավառ:
 Փանասկերտ ամրոց—85, 88:
 Փանասկերտ գյուղ—88:
 Եղլի ջուղ Փանասկերտի ամրոց—88, տ. Փանասկերտ ամրոց:
 Παργιον Փարգիոն—88, տ. Ոսկեհանք:
 Փառանգիոն ամրոց—84, 88:
 Փառիսոս ամրոց և քաղաք—86, 88:
 Փառիսոսի թագավորութիւն—88:

Փանակիս (Կերասոն) քաղաք—83, 58, 88:
 Փաննէս գավառ—86, 88, 99, 109, 117:
 *Փանուրակներտ ամրոց—88, տ. Փանասկերտ ամրոց:
 Փասանուրի գյուղ—56:
 Փասիս գետ—84, 50, 88, 103:
 Փասիս քաղաք—84, 88, 103, տ. Փոլիս քաղաք:
 Փասիս, Փասիսի—44, տ. Բասեան գավառ:
 Փասիս ազգապաշտ—86, 88, 102:
 Փարկիս քաղաք—72, տ. Նիփոկերտ քաղաք:
 Փարվան լեռ—96:
 Փարփարա գետ—113:
 Փեշ-Նարուր գյուղ—77, տ. Պերդ-Նարուր քաղաք:
 Փեննէ (Բանակ)—14, 15, տ. Բերդացիոր գավառ:
 Փեննէ—88, տ. Փենոտակ գյուղ:
 Փենոտակ գետ—76, տ. Պարկիս գետ:
 Փենոտակ գյուղ—86, 88:
 Փերին լավառակ—54, տ. Լուսաթափ քաղաք:
 Philadelphia (Philadelphía, Φιλαδέλφεια)—43, տ. Բակուրակներտ ավան:
 Փիլադելփիս—43, 88, տ. Բակուրակներտ ավան:
 Փիլիկա քաղաք—60, տ. Կորդուր գավառ:
 Փիլիկ գյուղ—60, տ. Փիլիկա քաղաք:
 Փիլիս ազգապաշտ—102:
 Փիլիսկայան գյուղ—46, տ. Բոնակայան գյուղ:
 Փիլիսկայան լեռանցք—46, տ. Բոնակայան լեռանցք:
 Փիլիսկայան ազգապաշտ—102:
 Փիլի գյուղ—60, 99, տ. Ջաղիկ գյուղ:
 Եղլի ջուղ, Եղլի ջուղ Փիլիկի, Փիլիկի—88, տ. Փիլիս ազգապաշտ:
 Փոթի քաղաք—88, տ. Փոլիս քաղաք:
 Փոթի (Փոթիս) ազգապաշտ—86, 84, 88, 102:
 Փոլիս քաղաք—88, տ. Փասիս քաղաք:
 Փոլիս ազգապաշտ—102:
 Փոսպոն լեռանցք—83, 88:
 Փոսպոն ամրոց—83, 88:
 Փոսիս ազգապաշտ—88, 119, տ. Փոթիս քաղաք:
 Փոսիսի երկիր—101:
 Փորթա գյուղ—73, տ. Շատրուր ամրոց:
 Փոցիսով գետ—79, տ. Սաղիսէ գավառ:
 Փորթ Արդին գաւառ—35, 108:
 Փորթ Արդին—8, 13, 15:
 Փորթ Ջալ գետ—76, 52, 88:
 Փորթ Լիսիսի գետ—80, տ. Սաղիսիս գավառ:
 Փորթ Նարուր գետ—60:
 Փորթ Ջալ—92—83, 15, 24, 26, 32, 35, 44, 48, 53, 58, 62, 66, 67, 68, 69, 80, 85, 88, 89, 105, 107, 112:
 Փորթ Ջալ—105, 120:
 Փորթ Ջալի թագավորութիւն—35:

Փոքր Մասին լեռան—96, 84, 88, 89:
Փոքր Սինիք—70, տ. Մեւ շարանդ դա-
վառ:
Փոքր քաղաք—101:
«Փիւք»—54, տ. Լիւնիք:
Յալաքոս չէտրոն ավան—88, տ. Փա-
լակրու կաստրոն:

Քաբառն գետ—113:
Քաղուչ երկիր—115, տ. Կատիշք ազգա-
գաւառ:
Քալաթ-Քալի գյուղ—41, տ. Բարբալիսոս
քաղաք:
Յալաքոս չէտրոն Քալաթի գավառ—88, 89,
տ. Քաղաղաշտ գավառ:
Յալաքոս չէտրոն Քալաթի Արտաշես, տ. Արտաշան քաղաք:
Յալաքոս չէտրոն Քալաթի Մուսղա—89, տ. Քալաթառն:
Քալիս (Նիկորիս) քաղաք—72, 89,
112, տ. Նիկորիս քաղաք:
Քաղ (Քեղ) գավառ—94, 89, 107:
Քաղաքերի ամրոց—87, 89:
Քաղաքի գավառ—87, 89, տ. Քաղա-
ղաշտ (Քալաթ) գավառ:
Քաղաղաշտ (Քալաթ) գավառ—87, 89,
105, 120:
Քաղաթ գավառ—89, տ. Քաղաղաշտ
գավառ:

Քաղաթ (Սերոշ) գետ—87, 89:
Քաղաղաշտ—82, տ. Վաղարշապատ
քաղաք:
Քաղիք (Շիթիթմա) գետ—94—94, 33,
73, 79, 89, 107, 114, տ. Շիթիթմա
գետ:
Քաղիկիկէ «փոքր աշխարհ»—72, 89,
112:

Քաղաթ—32, տ. Աղահնէք գավառ:
Քաղաթ լեռնաշղթա—49:
Քաղաթոն (Սուրդա) քաղաք—82, 56,
78, 89:

Յալաքոս չէտրոն Քաղաթոն—89, տ. Նա-
խորդք:
Քաղաց քաղաք (Հուր)—85, 41, 63, 89,
տ. Հուր:
Քաղաքներ, Քաղաքներու և քաղաքներ
—46, 89, տ. Դառնի գավառ:

Յալաքոս չէտրոն Քաղաթ քաղաք—89, տ.
Քաղաց քաղաք (Հուր):
Քառն Մանակերտի ամրոց—95, 64, 89:
Քասաղ ավան—86, 72, 89:
Քասաղ գետ—86, 66, 111:

Քալաքիք ազգագաւառ—89, տ. Դառնիք
ազգագաւառ:
Քալաղաշ ճրվանդան—89, տ. Քառն Մա-
նակերտ, ցամաքակղզին Մանակերտ:
Քաթիլի երկիր—87:
Քաթիլի ճովիտ—83:
Քաթիլի գյուղ—40, 88, տ. Ունիւններ:
Քեւար—47, տ. Գեղաքոնի ավան:
Քելեպարի շրջան—44, 82, տ. Աղահնէք
գավառ:
«Քելք»—56, տ. Մուրկի գավառ:
Քեղ գավառ—88, տ. Քաղ (Քեղ) գավառ:

Քեմախ—57, տ. Կամախ ավան:
Քեռոն—15:
Քեռնի գետ—59, տ. Կեռնի գետ:
Քեռնի-դարապի—50, տ. Քեռնի գետ:
Քեռոն—59, տ. Կեռնի ամրոց:
Քեռա—40, տ. Արտաքերս ամրոց:
Քըղը-Քըմաք գետ—32, տ. Ալիս գետ:
Քըղի—60, տ. Կոռքերի ամրոց:
Քըղի ավան—40, 55, տ. Արտաքերս ամ-
րոց:

Քըղի-սու—70, 76, տ. Մեւ Դալլ գետ:
Քթիշ ամրոց—97, 70, 89:
Քիլի գյուղ—48, տ. Գոլթն ավան:
Քիլի քաղաք—59, տ. Կիլիկա ավան:
Քիշ—48, տ. Գիշ (Շաքի):
Քիշ քաղաք—94, 89, 114, տ. Ալլուրի-
կիշ:
Քիսա ցեղ—90, տ. Քուստք ազգագաւառ:
Քլիմար (Կուսմոն) քաղաք—94, 61,
89, 114:

Քլալա (Կեւար) գյուղ—47, տ. Գեղա-
տն գավառ:
Քլաղիկի գյուղ—79, տ. Սանասուն (Սա-
սուն) ամրոց:
Քլոնա-շաւար ավերակներ—51, տ. Ջա-
րեհան քաղաք:
Քլոմուր-շալ գետ—39, տ. Արարիկ
բերդ:

Քլուրի-շալ գետ—73, տ. Կուրիկ գետ:
Քլոնի-շալ գետ—62, տ. Նարեկներ
գավառ:
Քլոն-սու գետի գետ—60, տ. Կորոշ
գետ:
Քլոն-գաղ—61, տ. Սուրբառն լեռն:
Քլոնի-քլոնի—44, տ. Բասեան (Վաղար-
շառն) ավան:

Քոթալի քաղաք—60, տ. Կոտա քաղաք:
Քոտալա գետ—112:
Քուդէք ազգագաւառ—85, 89, 102:

Յալաքոս չէտրոն Քուդէք-դարա ավան—86, 89:
Քուդէլա[րա] գավառ—86—86, 89, 104,
119:

«Քուդէլա»—89, տ. Քուդէ-դարա գավառ:
Յալաքոս չէտրոն Քուդէլի ամրոց—86, 90:

Յալաքոս չէտրոն Քուդէլի-Խեւի գավառ—90,
տ. Քուդէլի գավառ:

Յալաքոս չէտրոն Քուդէլի-ձղալի գետ—
90, տ. Քուդէլա գետ:

Քուրթ (կուրտու) ազգագաւառ—
101:

Քուրա գետ—86, 89:
Քուրափոր գավառ—86, 48, 83, 87, 89,
90, 104, 118, 119:

«Քուրա կափոր», «Կափոր»—89, տ. Քուր-
ափոր գավառ:

Յալաքոս չէտրոն Քուրափորի, Քու-
րափոր քաղաք—60, տ. Կոտա քա-
ղաք:

Քունանկերտ—63, տ. Հունարակերտ
(Խանքիսէ) ամրոց:

«Քունգա»—39, տ. Քուդէ-դարա գավառ:
Քուշի բուկար ցեղ—101:

Ալ-Քուստիկ լեռնաշղթա—51, տ. Երկրորդ
շաղթ:
Քուստաշի գավառ—90, տ. Քուստի գա-
վառ:
Քուստի գաւառ—86, 90, 99, 109, 120:
Քուստ (Խիստ) ազգագաւառ—86, 90,
102:

Քուստիկ ի հորասան—114:
Քուստի հորասան—14:

Քուստիկ ի Կապիոն—114, 115:
Քուստի Կապիոն—14:

Քուստի Փանէն գավառ—105:
Քուրուս գյուղ—59, տ. Կիւրուս ավան:

«Քորդիթի», «Քուդիթ», «Քուդիթ»—48,
տ. Գուդիթ-ձիւրի գավառ:

Քսանի գետ—61, 87, տ. Կսանի գետ:
Յնոն եջը, Յնոն եջը Քսանի-Խեւի—
61, տ. Կսանի-Խեւ գավառ:

Քսոփիս գավառ—61, տ. Մուրիսի գա-
վառ:

Յնոն ճաշեցոյ Քսոփի-Ջալաթի—
78, տ. Ջալաթ Ներքին գավառ:

Յնոն ճաշեցոյ Քսոփի-Ջալաթի—83, տ.
Վերին աշխարհ Վրաց:

Քսոփի Քաթիլի դաշտաւայր—67:
Քրիկ բերդ—93, 49, 90, 107:

Քրիս գետ—86, 45, 55, 63, 87, 90, տ.
Տուրապետ:

Յնոն եջը Քրիսի իւրաք—87, 90, տ.
Տուրապետ:

Յնիկ—58, տ. Վահագ բերդ:
Յնիկ-փաղա կայարան—50, տ. Դուրն
Կիլիկի (Մալիս):

Ֆրակտին (Fraktin) գյուղ—88, տ.
Փալակրու կաստրոն:

Օլապի, Օլա[պ]ի—74, տ. Ողական
ամրոց:

Oleoberda Օլեոբերդա—75, տ. Ուղեոյ-
բերդ:

Օլի-շալ—45, 64, տ. Բոխ գետ:
Olotoedariza—32, տ. Աղահնէք-
իւր (Աղահնէքի) գյուղ:

Օնոն—85, տ. Տաշիր գավառ:
Օնիկ գետ—79, տ. Սամիկ գավառ:

Օսկարա գյուղ—48, տ. Դառնիքի
գյուղ:

Oskiola—74, տ. Ոսկիոյ գավառ:
Օսմանիկի գյուղ—77, տ. Պիւնիկի ավան:

Otenae—75, տ. Ուտի Ասանձնակ դա-
վառ:

Օրամար ավան—71, տ. Մոթոնք գա-
վառ:

Օրան-ճարա գետ—88, տ. Արտաշէնի
գետ:

Օրեն-կալա—88, տ. Փայտակարան քա-
ղաք:

Օվաճիկ լիւնակ—73, տ. Շաղաղոք գա-
վառ:

Օրդու Նափանձնիք—60, տ. Կոտիոր
քաղաք:

Օրդուրի շրջան—48, տ. Գոլթն գա-
վառ:
Օրդուի գյուղ Արագածոտն գավառի—75:
Օրտու—75, տ. Որդոք գյուղ:

Ա Ն Ջ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Արիւն Նեկրեսէլի—78:
Արրահամ Ա. Աղրաթանեցի կաթողի-
կոս—25:
Արրահամյան Ա. Գ.—12, 19, 42:
Ազաթանգեղոս—51, 69, 77, 95, 96:
Ազաթանգեղոս—8:
Ազաթողեմոն—12, 13, 16, 19:
Ազրիպպա—9:
Адонц Н. Г.—23, 41 (ծան.),—63:
Адрианова-Перетц Б. П.—66, ծան.
Ալեքսանդր Մակիդոնացի—12, 80:
Ալիշան Ղ.—38, 49, 59, 76, 77, 78:
Ալուզ իշխան Անգեղտան ավանի—56:
Անաոյան Հ. Հ.—76, 77, 92, 93:
Ամմիանոս Մարկելլինոս—58:
Անահիտ աստվածուհի—36, 50:
Անանիա Շիրակացի—7, 11, 12, 19, 26,
42, 94:
Ապողոն աստված—94:
Ասպարուր բուլգար—101:
Ասողիկ Ստեփաննոս Տարոնացի—34, 63,
79:
Արամազդ աստված—26, 27, 36:
Արգիշտի Ա.—50:
Արիստոտել—8, 12:
Արիստոփանէս—95:
Արկաթիա թագավոր Մոփբի—35:
Արշակ Գ.—24:
Արմեն ցեղանուն—40:
Արտաշէս Ա.—22, 33, 41, 52, 87:
Արտաշէս Որոզ—115:
Արտաշէր Ա Պապական—22:
Արուբանա աստվածուհի—36, 39:
Ավիննոս Ռուփոս Փետտոս—8:
Ավֆիդիոս (Aufidius)—68:
Արեշտայան Ս. Ս.—6:

Բալագուրի (Բալաձորի) պատմիչ—61:
Բախուր Մարաստանի թագավոր—43:
Բել-Նահապետ—62:
Բոգդանովիչ Վ. Գ.—28:
Սուրբ Գորգոն—59:
Գնել պատանեակ—85:
Գործակալյան Հ. Ն.—28:
Դրիպոր—25:
Դուշար (որդի Շարայի)—78:

Даль В. Դալ Վ.—91, 93:
Դարեհ Ա.—63, 80, 84:
Դեմոկրիտ—8:
Դիկեարքես—8:
Դիոդորոս Սիկիլիացի—62:
Դիոկղենիանոս—11:
Դիոնիսիոս Պերիգենտէս—8:
Дитмар А. Б.—8, 9:

Եղիշէ—34, 35, 41, 43, 53:
Եվսեբիոս Կեսարացի—58:
Եվրիպիդէս—95:
Երեմիայի Ս. Տ.—5, 6:
Երուաղ—73:

Զարեհ թագավոր, հայր Արտաշէս Ա-ի—
33, 52:
Զաքարիա Հոստոր—19, 25, 42, 43:
Զէնոբ Գլակ—92:

Էվրիպիդէս ողբերգակ—95:
Էրատոսթենէս—8, 9:
Էփրիկեան Ն. Ս.—54:

Թեոդոս Ա. Մեծ կայսր—11, 26, 31, 37,
50, 88:
Թեոդոս Բ. Փոքր կայսր—58:
Թեոփանէս Միտիլենացի—66, 67, 68:
Թեոփիլակտոս Սիմոկատտա—73:
Թովմա Արծրունի—35, 38, 45, 61:

Թնճիճյան Ղուկաս—6, 54:

Լեվշինով Ա. Օ.—28:

Khazadian Zatik—17, 18:
Խոսրով Ա. Անուշիրվան—23, 77:
Խոսրով Բ. Պարպիզ—24, 25, 26:

Խոսրով Գ Կոտակ—49:
Խոսրով Ա. Մեծ—51:
Խուզրազ բուլգար—101:
Худабашев Александр—93:

Եւսեբիոս Ե. Ե. Կաղարաձէ Ա. Ն.—84:
Կավատ Ա.—23:
Կափույան Մանվել—28:
Կեղծ Արիանոս—8:
Կեղծ Արիստոտել—12:
Կեղծ Կալիսթենէս—58:
Կեղծ Պլուտարքոս—8, 9:
Կիրակեաց աստվածուհի—96:
Կիրակոս Գանձակեցի—44:
Կլավդիոս կայսր—68:
Կյուրիոն կաթողիկոս վրաց—25:
Կոզմաս Ինդիկոպլիկտ (Կոստանդին
Անտիոքացի)—9:
Կուրբատ բուլգար—101:

Հաղկերտ Բ—23:
Հակոբյան Վ. Ա.—33, 54, 56:
Հակոբ Կարնեցի—33 ծան. 1, 40, 54:
Համղալահ Դազկինի—32, 46, 49, 50,
72, 80:
Հալկ Նահապետ—51, 62:
Հեկատոն Միլետացի—8:
Henning B.—66 (ծան.):
Հերակլ Ա.—24:
Հիպպարքոս—10:
Հյուբշման Հ.—6, 35, 38:
Honigmann Ernest—21, 83, ծան.:
Հուստինիանոս Ա. կայսր—24, 37, 44,
50, 57, 70, 77, 88:

Ղազար Փարպեցի—96:
Ղափանցյան Գ. Ա.—74:
Ղաուրշիշվիլի Սիմոն—66, ծան.:
Ղեոնդ պատմիչ—32, 56, 74, 75, 81,
83, 87, 88:

Հիվահիրճյան Մ.—50, 56:

Մադա—115:
 Մադես (Կողբիսի թագավոր)—115:
 Մալխասյանց Ստեփան—17, 93, 94, 98, 99:
 Մանանդյան Հ. Հ.—11, 12, 77:
 Մանլիխու—8, 9:
 Մավրիկիու կայսր—24, 25, 26, 65:
 Մատթեոս Ուռայեցի—98:
 Մարինոս Տյուրոսցի—8, 9:
 Maricq André—21:
 Մարկվարտ (Marquart J.)—3, 6, 14, 19, 62, 66 (ծան.), 83 (ծան.):
 Մարտիրոսյան Նշան—40:
 Mapp H. Я.—73, 81:
 Մենուա թագավոր—89:
 Մենանդրոս—95:
 Մեսրոպ Երեց յատենագիր—78:
 Մեսրոպ Մաշտոց—62:
 Müller Konrad—31:
 Միհր աստված—27, 42, 49, 94, 95:
 Միքայել Աստուլիատեն—43:
 Մխիթար արքա—91:
 Մխիթար Գոշ—60:
 Moïse de Corène—19, տ. Մովսես Խորենացի:
 Մովսես Խորենացի—7, 19, 21, 22, 33, 36, 39, 45, 69, 74, 76, 77, 78, 79, 86, 87:
 Մովսես Կաղանկատուացի—92:
 Մուշեղ Մամիկոնեան—27, 78:
 Մորոզով Վ. Ա.—28:
 Յակոբ Կարենցի—33, 40, 54:
 Յակոբ Մծբնացի—95:
 Յասովն—115:
 Ներսէս որդի Շապուհ Ա.—7:
 Ներսես Լամբրոնացի—95:
 Ներսես Գ. Շինող կաթողիկոս—54:
 Նոյ նահապետ—18, 39, 53:
 Շամես Ա թագավոր—73:
 Շապուհ Ա. Սասանյան—22, 66, ծան.:
 Շապուհ Բ—86:
 Շարայ (Հայր Գուշարի) Շիրակի առասպելական նահապետ—78:
 Շուշանիկ-Վարդուհի դուստր Վարդան Մամիկոնյանի—87:
 Ռիստանես—75, 87:

Ուռուտով Վ. Վ.—28:
 Ռրմիզդ-Արտաշիր—21, 22, 66, ծան.:
 Ռրմիզդ Դ—26:
 Чалоян В. К.—12:
 Պապ «Թագաւոր Հայոց Մեծաց»—31:
 Պապպոս Աղեքսանդրացի—11, 13, 18, 20:
 Պավսանիոս—8:
 Պատկանյան Ք.—11, 14, 21:
 Патканов К. П.—11, 14, 16, 21, 92:
 Պարմենիդ—8:
 Պլատոն—12, 95:
 Պլինիոս Ավագ—8, 9, 21, 50, 53, 54, 58, 68, 69, 71, 78, 86:
 Պոլիբիոս—43:
 Պոմպեոս Գնեյոս զորավար—67, 69:
 Պոմպեոս Տրոպոս—68:
 Պոսիդոնիոս—8, 12:
 Պտղոմեոս Կղզիդիոս—5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 26, 32, 39, 41, 46, 47, 48, 50, 53, 58, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 78, 81, 82, 101, 102, 113, 115:
 Պրոկոպիոս Կեսարացի—88:
 Ջաջնոնցի Օր. Ջավախքի ի. Ա.—31, 78, 83:
 Զուանշեր Միհրական Աղուանից իշխան—76:
 Ռուսա թագավոր Ուրարտուի—73:
 Ռուտովսկայա Մ. Ս.—32:
 Սահակ գրիչ—72:
 Սահակ Պարթև—23:
 Սանատրուկ Արշակունի «Թագաւոր Հայոց Մեծաց»—88:
 Սարգոն Բ—51, 52, 62:
 Սերեոս պատմիչ—27, 65, 72:
 Սենեկա—8, 9:
 Մեն-Մարտեն—84:
 Скаткин Н. И.—8:
 Սմբատ սպարապետ—77:
 Սմբատ Բ Տիեզերակալ Բագրատունի «Թագաւոր Հայոց»—63:
 Սուլինես—8:
 Սուքրյան Արսեն (Soukry A.)—11, 13, 19, 91:
 Սվիդաս—11:
 Սվիրսկի Ա. Ս.—28:
 Ստեփաննոս «Ծպիսկոպոս Կողբ գաւառի և քաղաքին Շամքորոյ»—59:
 Ստեփաննոս Սիւնեցի—41:
 Ստեփաննոս Օրբէլեան—22, 23, 78:
 Ստրաբոն—8, 9, 32, 35, 42, 43, 45, 48, 49, 50, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 63, 66, 67, 68, 74, 79, 80, 31:
 Վախուշտի արքայազն պատմիչ և աշխարհագրագետ—50, 83, 87:
 Վահրամ Զուբին—26, 27:
 Վաղարշ Ա «Թագաւոր Հայոց Մեծաց»—82:
 Վաղարշակ Արշակունի արքայազն—31:
 Վարազ-Գրիգոր Միհրական «առաջին իշխան Աղուանից»—76:
 Վարդան պատմիչ—32, 52, 62:
 Վիտրովիոս—8:
 Վստամ—26:
 Վոամ Բ Կրման—23:
 Վրթանես Քերթուղ—25:
 Տակիտոս—46:
 Տեր-Մկրաչյան Գալուստ—12:
 Տիգրան Բ Մեծ—24, 60, 69, 72:
 Томсон Дж. О.—8, 10, 11, 12:
 Տրդատ Ա. Արշակունի «Թագաւոր Հայոց Մեծաց»—43:
 Տրդատ Գ. Մեծ «Թագաւոր Հայոց Մեծաց»—22, 23, 24, 26, 27, 82:
 Тревер К. В.—21:
 Փաւստոս Բուզանդ յատենագիր—37, 44, 46, 53, 69, 85, 92, 93, 94, 95, 98:
 Փերիխանյան Ա. Գ.—66, ծան.:
 Փլավիոս Արիանոս—8:
 Փիլոն Երրայեցի—12:
 Քաջբերունի—94:
 Քսենոֆոն—60, 70, 78:
 Օգոստոս կայսր—8, 9:
 Օլեարիուս (Olearius)—32:
 Ֆիշեր (Fischer)—10, 11, 13, 14, 18:
 Fortia D'Urban—31:

ԲՈՒՍԱԿԱՆ, ԿԵՆԴՐԱՆՍԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ազոալ թուղթ—91, 94, 95:
 Ազնիւ եղջերու—93:
 Ակն բիրեղ—93, 91, 107:
 Ալծեամն—Բ4, Գ6, 91, 98, 108:
 Ալծ վայրի—91, 98, 106:
 Աճարի, աճարենի ծառ—95:
 Աղավնի—95:
 Աղտոր բույս—Բ4, 91, 110:
 Աղտք աղահանք—Գ4, 91:
 Անալուծ կենդանի—Բ5, 91, 92, 110:
 Անիդ թուղթ—Բ4, 91, 92:
 Անծեղ թուղթ—94:
 Առեւ, առեւ—Գ3, 92, 107:
 Առն և արտի կենդանի—Բ3, 92, 98, 106:
 Առս թուղթ—Բ4, 92:
 Արաւ թուղթ—96:
 Արքայական կաղին (արքակաղին)—94, 96:
 Աքլոր, արքաղ—96:

Բալամուտ—97:
 Բակլա—96:
 Բամբակ—Գ7, 92, 109:
 Բանջար—96:
 Բարտի ծառ—95:
 Բիւրեղն—91:
 Բողկ—96:
 Բու—94:
 Բուխակ—94:

Գազպէ—Գ4, 92, 108:
 Գաշրակ—108:
 Գանգար փուշ—97, 108:
 Գարի ինքնաբույս—Գ7, 92, 109:
 Գերերի բույս—Գ7, 92, 109:
 Գետնասունկ—92:
 Գի ծառ—96:
 Գինի—Գ6, 92:
 Գղթոր—Գ4, 92, 107:
 Գողակ—92:

Դարբիք, դափնի—96:
 Դամասկիան պաղակուտ—91:

Դեզնու թուղթ—Գ4, 93, 107:
 Դոմբալ բույս—92:

Եղէդն—93:
 Եղեգունք—Բ7, 93:
 Եղնիկ—92, 93:
 Եղն—92, 93:
 Եղջերու—Բ4, 92, 93, 106:
 Երէ—Բ4, Գ3, 93, 106, 107, 108:
 Երկաթ—Գ3, Գ5, 93, 106, 108:

Ջառիկ—Գ5, 93, 108:
 Ջանիդ—106:
 Ջարաւ—106:

Էշ—99:

Ընծուղտ—92:
 Ընկուղ—95:

Քանծր թուղթ—96:
 Քատրի բույս—91:
 Քեղու ծառ—99:
 Քղենի—94:
 Քուղ—Բ4, 94, 110:

Ինձ գեղեցկախայտ—Գ5, 94, 108:
 Իշավայրի—99:

Լորի—96:
 Լոշտակ—94:
 Լորամարգի—94, 95:
 Լոր—94:

Խնձոր—96:
 Խոզ—Բ4, 94, 106:
 Խունկ—99:

Մնարեկ—93:
 Կաղնի ծառ—92, 97:
 Կաշաղակ—94, 95:
 Կասկէնի ծառ—94:
 Կասկամ թուղթ—94:
 Կաստանայ—94:

Կաստանեն (մաշկամիրգ)—Գ4, 94, 108:
 Կատակ թուղթ—Բ7, 94, 95, 109:
 Կատակ-ազոալ թուղթ—95:
 Կատար թուղթ—94:
 Կարմրախայտ—96:
 Կարմիր ծծմբուկ—94:
 Կաքալ—Բ4, Գ5, 94, 95, 96, 106, 108:
 Կանեփ—97:
 Կեղեղակ—94:
 Կլկիթ—95, 98, 106:
 Կինձ—94:
 Կիսամարդ—96:
 Կկու—94:
 Կոծոխուր բույս—91:
 Կոկորդիլոս—97:
 Կովկասյան բամբակ—92:
 Կուպր—97:

Հաճարուկ—95:
 Հաճարի ծառ—94:
 Հաճարենի—95:
 Հաճառածառ—Բ6, 95, 110:
 Հարիկ—98:
 Հաւք—Գ3, 96:
 Հաւք ճարակաւորք—Բ4, 92, 93:
 Հացի ծառ—92:

Չիագետ—97:
 Չիթենի—96, 109:
 Չիդկ—Գ4, 96, 107:
 Չուկն—Ա6, Բ5, Բ3, Գ8, Գ5, 96, 98:

Ճանդառ ծառ—95:

Մանանայ—92:
 Մանրագոր բույս—Գ5, 96, 108:
 Մաշ կարմիր և սպիտակ—Գ4, 96:
 Մաշկամիրգ—94, 108:
 Մաշմրդի—94:
 Մարի—96:
 Մարգամատ—96, տե՛ս լոշտակ:
 Մեղր—108:

Մկնդեղ—93:
Մրտենի—98:
Մուրտ—97, 95, 96, 97, 102:
Մուրտք խնկենիք—96:

Ցաղաղ թռչուն—94:
Ցամիկ—109:

Նաւթ—94, 93, 97, 107:
Նաւթ սպիտակ—94, 96, 97, 98, 107, 108:
Նաւթ սև—94, 96, 97, 98, 107:
Նահանգ—93, 97:
Նշենի, նշի—99:
Նոճի—96:
Նռը—94, 95, 97, 110:
Նուն ազնիւ—97, 97, 109:
Նուն թթու—94, 97, 110:

Շագանակ—94, 108:
Շագանակենի—94:
Շահալուտ—94:
Շահանակ—95, 97:
Շահնդակ—97:
Շահալուտ—94:
Շիկերէ կենդանի—92:

Շիր-պաղլիզ—99:
Շուշան—96:

Ուռն—96:
Ոշխար—92:
Ոսկի—91:
Ոսպ—96:
Որդան կարմիր—96, 97:

Պալղուշ—94:
Պիստակ աճառի—94, 95, 97:
Պտղախունկ—95, 97, 110:

Ջնարակ—93:
Ջերմուկ—94, 98:
Ջորի—99:
Ջրդեղ—93:

Ռետին—92, 93:

Սալ—96:
Սաղսրդան—94:
Սալակ—94, 98, 107:
Սենտերուս—93:
Սերկէիլ—95, 96, 98, 110:
Սիսեռն—96:

Սմաղ, սումախ—91:

Վարդ—96:
Վարազ—94:
Վարբենկենի—97, 98, 109:
Վերնիճ—93:
Վիշապձուկ—97:
Վիթ—93, 95, 98, 106:

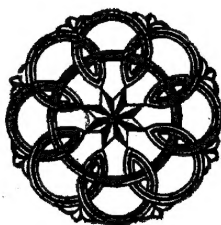
Տառեխ—95, 96, 98, 99, 109:
Տօսախ—95, 96, 97, 99, 110:

Յիւ—96, 99, 108:

Փնկոն ծառ—95:
Փիճի—95:
Փսր—96:

Քաղազի—95, տե՛ս կատակ:
Քարախունկ—97, 99, 109:
Քաղ—94, 98, 99, 106:
Քուռամզիլ—96, 99:
Քեսեք թռչուն—94:
Քեֆալ—98:
Քնարուկ—95:

Օրագուլի ձուկ—96:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Համբարդի կողմից	5
Ներածություն	7
Բացատրագիր	31
Քուսկան հարստություններ: Հայաստանի օգտակար հանածոները, բուսական և կենդանա-	
կան աշխարհը ըստ «Աշխարհացայց»-ի	31
Հավելված Ա. «Աշխարհացայց»-ի Մեծ Հայքի և հարևան երկրների քարտեզը պարունակող ընդարձակ քնագրի գլուխները (Վոորձ քնագրի վերականգնման): Բնագիրը աշխար- հաբար թարգմանությամբ	109
Հավելված Բ. «Փոքր աշխարհներին» (նահանգներին) և քավատների տարածությունը և հա- ջորդականությունը ըստ Ք Ք-ի	116
Ցանկեր	121
ա) Տեղանուններ	123
բ) Անձնանուններ	150
գ) Բուսական, կենդանական և հանքային հարստություն	153

Ներդիր՝ Քարտեզ՝ «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացայց»-ի (Վոորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերականգնության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա): Մասշտաբ՝ 1:1250000:

ՍՈՒՐԵՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՆՐԵՄՅԱՆ

СУРЕН ТИГРАНОВИЧ ЕРЕМЯН

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի

(Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության
ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա)

Պատ. խմբագիր՝ Մ. Մ. ԱՐԵՎԵՐՅԱՆ

Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Խ. ՄԱՆՈՅԱՆ

Նկարչական ձևավորումը՝ Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆԻ

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Սրբագրել՝ Մ. Ա. ՆԵՎՐՈՒՅԱՆ

ՎՋ 07061

Հրատ. № 2033

Պատվեր 102

Տիրաժ 4400

Հանձնված է արտադրության 20/ХІІ 1961 թ., առաջադրված է տպագրության
21/ІІІ 1963 թ., տպագրական 9,75 մամուլ + 1 ձեռքիր, հրատ. 16,6 մամուլ,
թուղթ 60×92¹/₁₆: Գինը կազմել է 2 ս. 24 կոպ.

Հայկական ՍՍՏ գիտությունների տկադեմիայի հրատարակչության տպարան, Երևան,
Բարեկամության 24

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Սյուսիսակ	Տող	Տողված է	Պետք է լինի
35	2	9 ն.	Անի քաղաք	Անի ամրոց
37	3	ճան.	DIVI	DIVI
40	2	22 ն.	Փարսացիաց	Փարսացիաց
43	2	8	Բոլան	Բոլան
50	1	8	քաղան	քաղա
50	1	11	Արմենիոս Օրդ	Արմենիոս Օրդ
50	1	22 ն.	Եկրիսիսի շիրք	Եկրիսիսի շիրք
50	1	7 ն.	Կոնիս	Կոնիս
62	2	6 ն.	Երազուսիսիս	Երազուսիսիս
66	2	28 ն.	311200 հմ²	312700 հմ²
66	3	19 ն.	285600 հմ²	285100 հմ²
78	2	25	Ջուհի	Ջուհի
82	1	5 ն.	XI դ.	IX դ.
93	2	6	ժողով	ժողով
111	2	18	հարավ	հարավում